

МУХТОР АВЕЗОВ

АБАЙ ЙҮЛИ

№ 15156
3

1957 | ГБ УзССР
12428

ЎзССР ДАВЛАТ БАДИЙ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1957

Қозоғистон Давлат Бадий адабиёт нашриётининг
1952 йилдаги қозоқча нашридан *Зумрад* таржимаси

ЎЗБЕКСТАН ТЕНГАШ ҚОҒАМЛАШТИРИ
1941-1942 йил

МУНДАРИЖА

Абай ога	3
Кек йўлида	70
„Қора солиқ“	159
Ўкинч	206
Тўқнашув	264
Қамалда	356

На узбекском языке

МУХТАР АУЗОВ

ПУТЬ АБАЯ

Роман

Перевод с казахского.
Издание Казгослитиздата. 1952.

Гослитиздат УзССР—1957—Ташкент

Редактор *И. Муслим*

Рассом *И. Икромов*

Техн. редактор *Я. Пинхосов*

Корректорлар *М. Рустамов* ва *М. Мирзаидова*

* * *

Босмахонага берилди 15/IX 1956 й. Босишга
рухсат этилди 7/II-1957 й. Формат 84×108¹/₃₂
Босма л. 14,5. Шартли б. л. 23,58. Нашр. л.
25,23. Тиражи 30000. Индекс: я.в. УзССР Дав-
лат Бадий Адабиёт нашриёти. Тошкент.
Полиграф кўчаси, 74. Шартнома № 179—51

* * *

ЎзССР Маданият министрлиги Ўзгламиздати-
нинг 1-босмахонаси. Тошкент. Ҳамза кў-
часи, 33. 1956. Заказ № 857.
Баҳоси 9 с. 60 т

Абай оға

I

Куз осмонини булут қоплаган, ҳаво нам. Тонг салқини кузнинг аччиқ изғиринига айланган. Теварак-атрофда эса, қовжираб қолган қизғиш қўғайлар кўзга ташланади. Барги тўкилган тўбилғи ҳам жигаррангга кирган. Бўйига ўсиб бориб, сарғайган ковил билан явшон, оқиш эрмонларнинг ҳаммаси шамолда тебранади, бошларини чайқаб титрайди. Изғирин учирган қуруқ чўлқовлар кенг саҳрода юмалаб, узоқларга кетади. Тонг отаётир. Совуқ кечада тушган қуюқ шудрингдан йўловчилар минган отларнинг туёқлари ялтирайди, тўпикларигача ҳўл.

Бепоен Эрали водийсида пайдо бўлган йўловчилар — эрта билан кўчган овулнинг азаматлари. Кўчиб келаётган овул эса, Абай овули билан қўшни овуллар эди. Уша кўчнинг олдида тушиб, анча узоқлаб кетган бир тўп отлиқлар — Абай ва унинг баъзи дўстлари, шоир-ашулачилар. Олдинги қатордаги Абай, Кўкбой, Шубор бошқалардан ўзиб, алоҳида суҳбатлашиб кетишмоқда. Уларнинг орқасидан Оқилбой, Мағаш, Какитой, Дармен келишмоқда. Улардан ҳам кейинроқда Эрбўл билан Боймағамбет кўзга чалинади.

Эрта саҳар йўлга чиқилганига, ҳавонинг авзойи бузилиб, тунг ва кўнгилсиз бўлиб турганига қарамай, ўртадаги бир гала ёшлар қаттиқ-қаттиқ сўзлашиб, аския қилишиб келишмоқда. Деярлик ҳаммаси шоир ёшлар бўлгани учун, улар сўнгги пайтларда шеър тўқишда қўлланилиб келган турли-туман вазнларни синаб кўришарди. Уйда ўтирганда аввало ёзиб, кейин уқиб берадиган шоирлар ҳам кўпчилик ўртасига тушганда, дўмбирага қўшилиб куйлай беришарди. От устида юрган вақтда

йўл-йўлакай ким ўзиш учун ҳозиржавоб шеър тўқишга ҳам киришиб кетишарди.

Сўнгги кунларда Оқилбой ким ўзарга шеър тўқиш учун бир хил вазн айтганди. Бу—бир тўртлик шеърни тўрт шоир биридан бири илиб кетиб айтадиган усул эди.

Кейинги тўпнинг йўл узоқлигига, пайт ноқулайлигига парво қилмай, қаҳқаҳлашиб келишининг боиси ҳам ана шу илиб кетиб тўқиладиган шеър эди. Мағаш ўз навбатида от устида сал қунишиб, Какитой билан Оқилбойга қаради-да, тўсатдан яна бир тўртликнинг аввалги сатрини бошлади:

Куз етдим, эй ботир, нега тўнгдим...

Боядан бери галма-гал олишиб, ўзларини ҳозиржавобликда тоблагандек бўлиб келадиган шоир йигитлар бирданига ялт этиб қараб қолишди. Лекин бошқалардан олдин Оқилбой илиб кетди:

Тўнгганинг рост, бўзариб тусинг ўнгди.

Буёғини Дармен айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади. У мана шу ёшлар ичидаги энг ҳозиржавоби, гапни чертиб, ўрнига қўйиб гапирадигани эди. Дармен бу гал ҳам тўртликнинг сўнгги икки сатрини яна ўзи тамомламоқчи эди-ю, Мағаш унинг жоловини ушлаб, кулганича ҳазил қилди:

— Дармен, шаштингдан туш! Шеър айтишда мана бу Какитойнинг бўйнида ҳали анча қарзи бор. Бу нега қўшилмайди ўзи? Шу айтсин! Айт, қани бўл тезроқ!—деб, кўзларини қисиб, илжайганича жуда ҳазилкаш тенгдоши Какитойга қаради. Афтидан, у ҳам шу сингари бир хужум бўлишини билган экан. Ҳамроҳларини ҳайратда қолдириб, тўсатдан жарангли овозини баралла қўйиб илиб кетди:

Биринг тўнг-у, биринг ўнг, ишим нима,
Хаёлига келмайди Какитой чўнгнинг!—

деди-ю, хаҳолаб кулиб юборди.

Баёв табиатли Оқилбой ҳайрон бўлиб, қайрилиб Какитойга қаради ва: «чўнгнинг»...—деб, сўнгги қофияни ўзича қайтарди-да:

— Бу қандай қофия?!—деди.

Нақ шу пайтда Мағаш билан Дармен Какитойни эрмак қилиб, Оқилбойнинг шубҳасини қувватлаб кула бошлашди.

— Қийналганинг шу-да, Какитой, «чўнг» деган сўз йўқ. Шеър айтса, Какитойнинг албатта енгилишини билар эдим. Келиб тўхтаган жойини қара-я,— деб Мағаш кулиб келмоқда эди. Дармен ҳам илжайганича:

— Бу ўхшатишни қаердан топдинг, қозоқ умрида эшитмаган гапни қаердан топиб келдинг, Какитой тушкур?— деди.

Какитой уларнинг кулгисига бироз индамай туриб, кўзлари кулимсираб, ўзи ҳам кулди-да, сўнгра баҳслаша бошлади:

— Мағаш билан Дармен такрорлайверадиған, ҳамманинг қулоғига сингиб кетган сўз шеър бўлаверармиди? Баъзан гўзал, оҳангдор сўз аллақайлардан келиб, шу сингари ҳайратда қолдириб кетиши ҳам керак-да. Менинг билишимча, шу тўртликка шеърлик ҳусни киргизган фақат менинг қофиям,— деди.

Лекин Оқилбой бош бўлиб, йўлдошлари ёпирилиб Какитойга даъво қила кетишди. Қаттиқ кулгини эшитган Эрбўл билан Боймағамбет ҳам шу тўпга келиб қўшилди. Мағаш уларга ҳам ўз сўзини маъқулламоқчи бўлди. Ҳалиги тўртликни қайтадан айтишиб, ёши улур Эрбўлдан холис ҳакам бўлишни илтимос қилишди. Какитой ўзининг ҳақли эканлигини Эрбўлга қувватлатиш ниятида:

— Эрбўл оға, мана буларнинг ножўя кулги, беҳуда танбихларини тийиб қўйсангизчи! Ўзингиз ўртага тушсангизчи! Худо ҳақи, қозоқда «чўнг» деган сўз борлигини айтиб берингчи шуларга!— деди.

Эрбўл ҳакам бўлгани учун, ҳамма ёдлаб олган тўртликни ўзи ҳам бир қайтариб айтиб, бироз ўйланиб қолди-да, кейин бош чайқади. Какитойнинг йўлдошлари ҳамон ундан кулиб келишаётган эди. Эрбўл, афтидан, унга ачингандек кўринса-да, йигитнинг сўзини қувватлай олмади.

— Айланай Какитой, чирқирашингдан бегуноҳдан-бегуноҳ ўртаниб бораётганга ўхшайсан-ку! Лекин арз этганинг билан беҳуда. Қозоқда «чўнг» деган гап йўқ,— деди.

Какитой энди яна ҳам қаттиқроқ чинқариб, Боймағамбетга ёпишди-да:

— Вой-вой, булар нима дейишяпти, Бақол? Сен эшитмаган сўз йўқ, қани ўзинг айт-чи—деди ундан умидвор бўлиб. Боймағамбет боядан бери «чўнг» деган сўзни

ичида такрорлаб, қовоғини солиб келаётган эди. Ҳозир ўзининг чўрт сўзлигига бориб:

— Какитой, сўзинг тўғри эмас! Бирон ҳикоя ёки эр-такда «чўнг» деган сўз йўқ. Бундай гапни эшитган ҳам эмасман!— деди.

Кўпчилик тажанг Какитойнинг яна бир тасодифий сўз айтишини кутиб, баҳслашишга киришди. Бироқ у ҳали бўйнига олгани ҳам йўқ, тап тортгани ҳам йўқ. Отини ниқтаб юбориб:

— Эй, тангрим, то ерига етмагунча Какитой йиқилмайди. Бориб ана у Абай оғамга арз қиламан. Юр ҳамманг, қани, билагонликларингни ўша ерга борганда кўрарман!— деб, отини елдириб кетди.

Қолганлари ҳам отларини елдириб, Абай тўпига етиб олишди.

Бошқалардан олдин етиб келган Какитой, аввалгидай қизишган ҳолда, баҳс сабабини Абайга айта бошлади. Баҳс «чўнг» деган сўз устида эканлигини эшитиб, Кўкбой кулиб юборди. Афтидан, у бирор нарсани биладигандай кўринди. Какитой умидвор бўлиб, унга қаради. Орқадаги отлиқларнинг ҳаммаси етиб келгандан кейин, Абай қайрилиб, Эрбўл билан Боймағамбетга:

— Икковинг Мағанига қўшилиб, Какитойни чиндан ҳам енгиб ташладингларми? Енгиб ташлаш осон-ку. Одил ҳукм айтган бўлсанг, енганинг маъқул. Борди-ю, Какитойнинг гапи тўғри бўлса нима қиласан?— деган эди, ҳовлиқиб келаётган ҳалиги отлиқларнинг ҳаммаси ҳайрон бўлиб қолишди. Баъзилар от бошини тортиб, Абайнинг оғзига тикилишди.

— Қозоқда «чўнг!» деган исм ҳам бор. Чўнг, Тўрайғир деган ака-ука бўлиб, иккови ҳам чечан, иккови ҳам Суюндиқ уругидан, гўё икки чўққи сингари улкан одамлар эди. Улар айтиб кетган топишмоқ ва нақллар бутун Урта юзга¹ маълум. Бироқ, шу «чўнг» деган сўз менинг билишимча, аслида қозоқча сўз эмас. Мана бу Улуғ юз, Уйсин шоирларининг, чечанларининг қадимги шеър ва достонларида ҳам учраб туради. Аслида бу сўз қирғизлардан олинганми, деб чамалайман. Харқалай, Какитой ҳаммангдан устун келибди. Орангизда ёввошингиз, «мен шоир эмасман» деб, ўзини камтар тутадиган битта шу

¹ Қозоғистон илгари учга бўлиниб, улар Кичик юз, Урта юз, Улуғ, яъни Катта юз деб аталарди.— *Ред.*

эди. Лекин бутун шоирларни йиғиб, дасталаб туриб, дастаси билан улоқтириб урди деган гап шу эмасми? Ростини айтганда «тўнгдим», «ўнгдим» ларингга шоирона жасорат билан маъни киргизган одам — Какитой. Шеърни шеър қилган шунинг ўктам сўзи! Ана энди, енгилганингизни ўзингиз билмасангиз, биз айтиб берайлик: Ўмбалоқ ошиб, чалқанчасидан тушди, деган сўз шу бўлади, шоир Мағаш, Оқилбой! — деди Абай эрмак қилиб.

Енгган Какитой ҳам, енгилган шоирлар ҳам, уларнинг сўзини қувватлаганлар ҳам Абайнинг беғараз танбихидан завқланиб кулишди.

Йўловчилар қовжираб қолган Эрали ўтлоқларини оралаб ўтишди. Тўлнинг олдида келаётган Абай бир кичикроқ тепаликка қараб йўл олди. Йўловчилар тепаликка чиққанларида сал билиниб турган иккита эски қабрни кўришди.

Абайнинг бу қабр устида тўхташидан ёшларнинг юзида ҳайрат аломати пайдо бўлди. Улар бу икки қабр кимдан қолган нишона эканлигини билишмас эди. Абай бошқалардан олдинроқ етиб, ҳалиги икки қабрга тикилганича анча вақт туриб қолди.

Унинг сийраккина, чиройли соқолига унча-мунча оқ оралаган. Атрофини бироз ажин қуршаган ғамгин кўзларини баъзан қисинқираб қарайди. Баъзан, ҳеч нарсага кўнгли бўлмай, узоқ ўтмишдаги кунларни хотирига олмоқчи бўлаётгандек, кўзларини юмиб, чуқур хаёлга чўмади. Шубор билан Дарменнинг қўлидаги иккита кўк қарчиғай ҳам қабр томон хиёл бош эгиб, тўсатдан чангалга илинадиган овни кутиб туришгандек, тикилиб қолишди. Яхшилаб тобга олинган, ҳа деганда парвоз қилишга тайёр турган қушлар, пайт пойлаётгандек, киприк қоқмай, сап-сарик тилладек кўзларини ўқдек қадаб туришибди.

Кўпчиликка англашилмайдиган бир ҳолда анча вақтгача сукут сақлаб турган Абай, ахир қайрилиб қарамай, ўнг қўли билан орқадаги йигитларга ишора қилди. Кўпчилик ҳамон ҳайрат ичида ҳалиги кўримсиз қабрлардан кўз узмай, Абай ёнига келди. От туёғининг тўпир-тўпири босилиб, ҳамма жим бўлган пайтдагина Абай синиқ овоз билан гап бошлади.

— Мана шу мунгли қабр шу кимсасиз тепалик устида пайдо бўлгандан буён, юз марта яшнаб ёз, ғамгин тортиб

куз келибди. Бу қабрлар мана шу бир аср давомида ўтган кўп бўғинлар ҳаётининг тилсиз шоҳиди! Бу қўш қабр ғоят оғир сирларни яшириб ётибди. Аҳён-аҳёнда мана шу ердан ўтган чоғимда, ҳамиша кўнглимда қандайдир бир бурч бордек ҳис этаман. Шоирлик бурчимга ўхшайди. Бу ерда бир қиз, бир йигит ётибди. Йигитнинг исми Кебек. қизнинг исми Энглик!..— Абайнинг товуши одатдатидек босиқ, оҳангдор эди. У давом этди:

— Мана шу иккови муҳаббат учун ўз элининг беомон ҳукми, ўз замондошларининг қўли билан ўлдирилган. Бундан юз йил бурун ҳам, то мана шу кунга қадар ҳам ўғилга тушов, қизга бўғов бўлиб келаётган эл урф-одати-га кўра мана шу иккови отнинг думига боғлатиб, судратиб ўлдирилган!

Абай бир нафас жим қолиб, куз изғиринидан нечукдир совуқ бир нафас ҳис этгандек бўлди. Пастаккина тепаликнинг қўға ва ковиллари ўша вақтлардаги фожвали воқиага шоҳидлик бераётгандек қалтираб, бош эгарди. Абай оддий сўз билан гўё эски бир балладанинг созини чертар эди:

— Энглик билан Кебек қочқин бўлишиб, мана шу Ўрда тоғининг бағридан ёввойилардек паноҳ топишиб, озгина вақт умр суришди. Уларнинг ўша бахтсиз муҳаббат оқибатида дунёга келган боласи, норасида ўғли, ота-онасидан айрилган куни йўргакда йиғлаб ётганича мана бу четдаги Оқчўққининг кимсасиз тепасига элтиб ташланди. Уша ота-онаси ўлдирилган куни, қоронғи тушгунча ичак-бағри узулгудай йиғлаб ётади. Совуқ, сирли дунё кучоғида, тошбағир инсонлардан йироқда, ёлғизликда... уни ўчади. Мангуга ўчади!

Ёшлар даҳшат ичида қовоқларини солишиб, юзларида қўрқув акс этиб қарашарди. Ҳаммадан олдин Дармен сўз қотди:

— Кимнинг буйруғи билан шундай бўлди, Абай оға?

— Ўлдирган ким?

— Ўлдиртирган ким?— деб сўрай кетишди Мағаш билан Қакитой.

— Ўлдиртирган Кенгирбой! Мана шу турганлардан кўпчилигимизнинг отамиз. Уша замонларда элнинг мана шундай бениҳоят кўчини бошлаб юргувчи киши, ҳозир арвоҳ—Кенгирбой,—Абай шу сўзларни айтар экан, атрофини қуршаб турган ёшларнинг юзига синовчан назар билан тикилиб қаради.

Бу гапдан Шубор сесканиб кетгандек бўлди. Бошқа ёшлар оғизлари очилиб туришарди. Фақат Дармен:

— Сиғинадиган арвоҳ ҳам ўзи, ёшларнинг жаллоди ҳам ўзими?— деган эди, Абай бу сўзни ёқтириб, унга қаради.

Шубор Дармени жеркиб:

— Бас, оғзингга қараб гапир!— деб қолди.

Абай Дарменнинг чеҳрасида барқ урган илҳом учқунларини кўриб турарди.

— Ўша вақтдан бери зулм занжири қозоқ қизининг бўйнига аввалгидан бадтарроқ ботадиган бўлди!— деб қўйди Абай.

Шу пайтда икки кўзи қўлидаги қарчиғайнинг кўзларидек алангалаб, учқун сочиб турган Дармен, тўсатдан келган бир фикр билан тутоқиб кетгандек бўлиб:

— Абай оға, рухсат этсангиз! Юз йиллар давомида ку қанча-қанча йўловчилар Энгликка қуръон бағишлагандир. Улар ўз йўлига! Мен бугун ўша Энгликларнинг қалбига атаб, ўзгача бир қуръон ўқисам дейман. Шунга рухсат этасизми?— деди.

Абай тараддудланмади. Дарменга хуш чирой билан боқди-да: «ўқи»!..— деди.

Шу ишорани кутиб турган Дармен:

— Ундай бўлса, Энглик—Кебекка ўқиладиган қуръон шу бўлсин,— деди-ю, томоғини қириб олиб, жарангдор овоз билан куй бошлади. Кўкбой билан Шубор кутилмаган бу ишдан сиқилиб, шивир-шивир қилиб қолишди. Абай тинчлик сақланишини талаб қилиб, икки қўлини бирдан силкиди-да, турганларнинг ҳаммасига Дарменнинг куйига қулоқ солишни буюрди. Ҳамма жим бўлиб, эриб қулоқ солди. Дармен бутун вужуди билан берилиб, зўр ихлос билан айтаётган ғоят мунгли куй бошқа вақтларда, ўтиришларда айтиладиган, ўйин-кулгига ундовчи куйлардан эмас, балки ўлганларнинг руҳига бағишланган, дардли дилдан тошиб чиққан ғамгин йўқлаш эди. Юзида сирли тўлқинлар акс этиб турган ашулачи-шоир, бу ердагиларнинг ҳаммасига маълум бир куйни бошлаган бўлса-да, ҳозирги айтишида уни тўё шу дақиқага мос келадиган соз сингари ғамгин-ғамгин тўлқинлантирмоқда эди. Бу Абайнинг «Кўзимнинг қораси» деган куйи эди.

Мағаш билан Какитой Абайга қўшилялишиб, Дарменнинг бу ҳаяжонини мамнуният билан англаб, фахрланиб

унга қарар эдилар. Дармен узун ўланни тугал айтмади. Бир-бирларига интизор қалбларнинг кулиб туриб жон беришга ҳозирдек, юрак-бағирлари узилиб айтган армон ва аламларидан териб-танлаб куйлади.

Тўрт бандни айтди-ю, қаттиқ хўрсинганича жим бўлиб қолди.

Абай от бошини астагина бурди. Семиз қашқа жийрон аста-секин юриб, тизгинини силтаб ташлаб, бошини эгиб-эгиб келаётибди. Бошқалар ҳамқўзғолган эди. Ҳамма қаторлашиб кетди. Ўртадаги икки қарчиғай патларини ҳурпайтиришиб, силкиниб-силкиниб қўйишди. Иккови ҳам йўловчилар кетаётган томонга қараб, ўтли кўзларидан учқун сочиб, парвозга шай туришибди.

Ҳамон ҳаёл суриб келаётган Абай ёшларга яна бир сўз қотди:

— Хўш, ўша арқон тугунида димиқиб кетган дард-алам бор-а? Ҳеч бўлмаса, шу кунларда ўша қабрлар билан ўша юрак сирларини элга ошкор қиладиган пайт келмадими? Энглик овозида — қиз қалби ўз сирларини очса, Кебек тили билан йигитлар армони, йигит ғазаби, ўғлонлар оҳи берилса бўлмасми? Шоирсиз-ку! Мана бу кузнинг ғамгин кунларида ғамгин куйлар билан мунгли созлар келади. Менинг билишимча, илҳомни фақат шодликдан олмай, элнинг алам-армонлари ва ғарибларнинг ҳаётидан ҳам олиш шарт! Шеър агар ҳақиқат билан бирга туғилса, терандан отилган булоқ сувидек олисларга кетади. Шундай бўлгандан кейин, мана шу эшитган-билганларингиздан шеър туғилса, қандай бўлар экан? Қани, қизиқадиганинг борми?

Абайнинг нима демоқчи бўлаётганини яхши билган Дармен бир қарорга келиб, фикрини айта бошлаган ҳам эдики, Шубор унинг оғзидаги гапини илиб кетди.

— Абай оға, буни ўзим ёзаман!

Лекин Дармен жим қолмади.

— Абай оға, Шубор менинг оғзимдаги гапимни олди. Мен ҳам ёзаман!

Бу гап Шуборга маъқул тушмай, энсаси қотиб, бир илжайди-да:

— Гапингни олганим йўқ. Кўнглимдаги ниятимни айдим. Сенинг ёзишингни мен қандоқ билардим? Ўзим айдим, ўзим ёзаман! — деди.

— Йўқ, мен ёзаман!

— Сен эмас, мен!

— Икки йигитнинг талашишига келаётганларнинг ҳаммаси қизиқиб қолишди. Дармен бир оз ўйлаб, ўз далилини кўпчилик ўртасига ташламоқчи бўлди:

— Икковимизнинг тортишувимизга ҳукмни кўпчилик чиқарсин. Лекин мен шуни ёзмоқчи эканлигимни Шубор айтмасдан олдин, ҳали қабр бошидаёқ куй билан айтиб қўйдим-ку, ахир?— Мағаш унинг сўзини қувватлаб, бош эгиб қўйди. Шубор мазаҳ қилиб ҳазилга олди:

— Тўғри, енгаман деган шоир учун бу гапнинг ҳам бир ўрни бордир. Лекин, ўзинг одиллик билан айт-чи, Дармен! Сен ўша ерда ўз дилингдан чиқариб, бирор оғиз сўз айтдингми? Абай оғамнинг шеърини айтдинг-ку? Ёзаман деган гапни бўлса, дастлаб мен айтдим.

— Сен тил билан айтсанг, мен дил билан айтдим! Абай оғамнинг ишқ-муҳаббатни тараннум этган шеърини ўшаларнинг руҳига бағишлаб айтиш билан созим, туйғуларим ўшаларда эканлигини билдирганман! Э тангри, ахир ҳаммамиз ҳам шоирмиз-ку? Ҳамиша сўз билан уқдириш керакми, ишоранинг ўзи етарлик эмасми?!— деб, Дармен яна салмоқли далил келтира бошлади.

Бу баҳслардан завқланиб, кулиб келаётган Эрбўл икки йигитнинг сўзини бўлди. У рўпарадаги бир қирга кўз ташлаб келаётган эди. Ҳозир кўзларини қисинқираб, тикилиб туриб, бир нарсани кўриб олди-да, жаранглаган овоз билан:

— Ҳой, йигитлар! Сенларнинг шеър устида талашишларинг яхши гап, яхши ният! Лекин кимнинг ёзиши кераклиги ҳақида ҳукмни шу ерда мен айтайми?!— деб, отининг бошини хиёл тортди.

— Айт! Айтинг!— деб қолишди икки йигит бирданига.

— Айт десангиз, айтай! Анави қирда, ғоз ўтининг қалин ерида, бир тўр тувалоқ ётибди. Қарчиғайларинг ҳам кўриб олди. Олис бўлса-да, икковинг ҳозир қушларингни барабар солчи ўшанга! Кимнинг қарчиғайи тобида экан?— деган эди, Абай «баракалла» деб, дарҳол Эрбўлнинг сўзини қувватлади. Эрбўл сўнгги шартни ҳам айтди. Тувалоқ ҳақида гап бошлангандан буён овчи йигитлар секин ишора билан сўзлашга тушди. Эрбўлнинг ўзи ҳам тувалоқнинг нақадар зийраклигини назарда тутиб, секингина деди:

— Кимнинг қуши тувалоқни олдин олса, Энглик — Кебек дostonи ўшаники бўлсин!

Ҳамма тўпланиб турган эди. Шубор билан Дармен ҳам шу шартга кўна қолишди.

— Бўпти!

— Майли!

— Мана, жўнатдик!— дейишди-ю, кўпчилик олди га тушиб, қушларини силкиб-силкиб, учиришди.

Шубор икки қушнинг шиддат билан кетаётганини кўриб, Абайга қаради:

— Абай оға! Қарор шу-а?

Абай ҳеч ким кутмаган вазминлик билан деди:

— Эрбўлнинг қарори тўғри! Лекин менинг ҳам шартим бор. То қушларинг ўша тувалоқларни олгунча, икковинг ҳам, чопиб кетаётиб, бир банд-бир банд янги шеър айтасан!

Отлиқлар елиб кетишаётган эди. Шубор билан Дармен эса Абайнинг икки томонида кетишаётганди. Абайнинг шартини Шубор тезгина маъқул кўрди.

— Бўпти, Абай оға, қарчиғай ҳақидами?

Ёшларнинг ҳаммаси овчилик завқига берилган пайт бўлса-да, Абайнинг шоирлик важидан қўядиган шартини зўр қизиқиш билан кутишди.

Абай Шуборга қараб:

— Йўқ, қарчиғай эмас! Синов бўлгандан кейин, ҳаммаша ҳақиқий синов бўлсин! Мен ҳозиржавоблик талаб қиламан. Топширадиганим бундоқ,— шошилмасдан, аниқ қилиб сўзлади Абай.— Аёз қиш кечасида, гувуллаб эсан бўронга оҳангдош куй қўшиб, кекса эна набирасини қандай сўзлар билан юпатади? Ана ўшани тезлик билан шеър қилиб беринглار. Қани, бошла!

Шубор ноумид бўлиб, Абайга ўпкали назар ташлади.

— Абай оға! Бунинг синов эмас, жазо-ку!— деди. Дармен қаторлашиб, йўртиб келаётган ҳолда, Абайга эшиттириб тўсатдан шеър айта бошлади. Шубор тўё ўз сўзига қулоқ солгувчи, тингловчи топмагандай, жим қолди.

Бу тортишув қарчиғайларнинг тортишувидан ҳам қизиқ эди. Кўпчилик қарчиғайларни унутиб, бу ердаги илҳом қарчиғайларининг қанот қоқишига тикилди. Дармен, ҳамма ихлос билан қулоқ бераётганини пайқаб, елиб-йўртиб шеър айтар эди. Абай хурсанд бўлиб, кулимсираб тумоғини қўлига олarkan, Дармен томон оғиб, қулоқ солиб келмоқда. Илҳоми тўлиб тошган шоир от қўйганича куйлаб келмоқда:

Уланларим учқур қарчиғай каби,
Янграйди осмонда такрор ва такрор.
Қаҳратов уялаган аёзли тунда
Кекса она бундай куйлади зор-зор:

Гув-гув эсан қор, бўрон
Чўчитмагин боламни.
Болагиннам бағримда,
Келолмайсан сен бунга!

Тинчин бузма, ухласин,
Кезавергин далангни.
Ухла қўзим, ухлагин,
Аллалайман боламни.

Аллажоним, алла-ё,—
Шундоқ куйлар, онаси!
Ухлади тез боласи!
Майли, яна куйласин
Юз йил ўша онаси...

Дармен олдинга кўз ташлади, хурсанд бўлиб келаётганларнинг ҳаммасига эшитарлик қилиб, шеърни шундай тугатди:

Абай оға, бир қаранг,
Овин маҳкам тутибди,
Қарчиғамнинг панжаси...

Дармен энди отига қамчи бостириб, қуюндек учиб кетди. Шу гал Абай, Дармендан беҳад хурсанд бўлди:

— Омон бўлгур-ей, кирои шоир бўлсанг шундай бўлди!— деб қўйди у.

Мана шу иниси — Дарменни «Абайга шогирдликка бериб, йўлдош қиламан» деб олиб келиб, буларнинг тўпига қўшган кекса Даркембойга Абай ичидан олқиш айтиб келарди.

Кўпчилик энди от бошини қўйиб, қушларнинг орқасидан кетди. Ҳаммадан олдин Мағаш етиб борди! Ола-сарик патлари ярқиллаган, улоқдай бир тувалоқни босиб олган қарчиғайнинг устига борди-да, тумоғини силтаб орқадагиларга бақирди. Орқадагилар ҳам етиб қолишган эди.

— Дармен! Дармен! Суюнчи! Энглик достони сеники!— деди Мағаш.

Дармен чопиб келгётганича ўзини отдан ташлаб, қушга интилди. Мағаш билан Оқилбойлар ҳам, чапдаст, эпчил Боймағамбет ҳам уймалашиб шу қушнинг устига

келишди. Шубор бошқа ерда, ёлғиз ўзи қушининг атрофида ивирсиб юрган эди. Афтидан, унинг қуши тувалоқ олмаган кўринади. Дарменнинг тувалоғини Эרבўлнинг қанжуғасига боғлаб, ҳаммаси Шубор ёнига келишди. Шубор чўққайиб, этаги билан қарчиғайини буркаб олибди. Гап нимада эканлигини ҳаммадан олдин Кўкбой пайкаган экан. Шуборга қараб, кулганича:

— Шарманда! Шуборнинг қуши тувалоқ олиш ўрнига, ундан даkki ебди-ку!—деди.

Шубор қарчиғайини чор-ночор кўпчиликка кўрсатиб, қўлига олди. Қироннинг қанотлари ҳўл, патлари ҳурпайган эди.

Кўкбой Шуборга қаттиқ ҳазил қилиб:

— Тувалоқ ҳамма ёғини бўяб кетибди-ку! Епирай, шундай яхши ният устида, бу ёмон қушининг бундай ҳолга тушиши қандай ёмон ирим бўлди-а, Шубор!— деб яна кулди. Шубор изза бўлиб, сўз қотмай Кўкбойга совуқ бир назар ташлаб, орқасига қайрилди-да, отига мина бошлади. Абай Шуборга ачиниб:

— Қўйсангчи, Кўкбой! Қарчиғай ундай бўлмағур қушлардан эмас, кўзларидан ғазаб ўти сочилиб турганини кўр! Ёмонлик бўлса, ўз бошига!— деб, кўпчиликка қаради.— Лекин, дoston Дарменники, Дармен сен ёзасан!— деди.

Ҳали ҳам қалби жўш ураётган Дармен, гўдакдай қувониб, остидаги оқ бедовни ниқтаган эди, от унинг шодлигини маъқуллагандай сапчиб, олд оёғини тик кўтариб орқа оёқларини ерга санчгандек туриб қолди. Шу зайнлда Дарменнинг шодлик балқиб турган чеҳраси гўзал, унда ёшлик алангаси барқ урар эди. Қўлидаги кўк қарчиғайи бўлса пўлатдек ярқираб, талпиниб, парвоз қилишга интиларди.

Куз қуёши аста кўтарилиб, қизгин шуъла сочи. Қўш оёқда тик турган оқ отнинг устида қўлига қарчиғай кўтарган, юзларидан нур сочилиб турган йигит қуёшнинг қизғиш шуъласига чўмди.

Ҳам илҳоми жўш уриб, ҳам қуёш нурига чўмилиб, оти тик турган йигит, Абай кўзига ҳозир оқ мармардан йўнилган гўзал ҳайкалдек кўринди.

Орқадан чопиб келаётган от туёғининг дупури эшитилди. Йўловчлар қайрилиб қарашди. Ҳалигача юзида табассум ярқираган Абай ҳам оти билан қайрилди. Жадаллаб келаётган ёлғиз отлиқ йўловчи, секин юриб, бўлар

ёнида тўхтади. Остидаги қол-қора тўсдек ғўнанинг бўйни, қулоғи, кўзларигача оқ кўпик босган. Ўзига мос бўлмаган катта югани шиқирлаб турибди. Норғул келган, қорача йигитнинг икки оёғи кичкина ғўнанинг тиззасига тушиб турибди. Қуюқ қора мўйлови сабз урган, ўткир, қийиқ кўзли йўловчи—Абди деган жигитек экан.

У йироқдан тўғри Абайга қараб, бошқаларга назар солмай, фақат унинг ўзига атагандек қилиб:

— Ассалому алайкум, Абай оға!— деди.

Йигитнинг тутоқиб, икки кўзи қон талашиб туришидан Абай унинг ғазаб билан арз қилгани келганини пайқади.

— Ваалайкум ассалом! Хўш, йигит, нега бунча шошқин келаётибсан?— деди Абай одати бўйича, келган одамнинг қандай ҳожати борлигини дарров билиш ниятида.

Абди одоб юзасидан ёши улугъ Эрбўлдан бошлаб ҳамма билан қисқагина сўрашиб олди. Сўнгра Абайнинг юзига тикка қараб туриб:

— Абай оға! Зарур иш билан арз билан келяпман. Ўзингизга келдим. Мана бу ёмон ғўнаним билан орқаларингиздан йўртганимга хийла вақт бўлди. Ишим зарур бўлса-да, эндигина ета олдим!

— Қандай иш эди, айт-чи!— деди Абай ҳам йигитга тикилиб.

— Ишим — фақат ўзимга тегишли иш эмас, еттибирдек овулнинг иши. Овулдагиларнинг ҳаммаси мени сизга юборишди. Бизлар мана бу Азберген, Шуйгинсуда турадиган етти овул жигитеклармиз.

— Биладан!

— Ўша етти овул шу кунларда кўп оғир зулм билан хўрлик кўраётибди. Зўрликни Азимбой қилаётир!— Абай ижирганиб, қошларини чимирди.

Азимбой деган узуноғриқ шу кунларда ярамас бир дардга айланиб зўрайиб желаётган эди. У Абайга ини ҳисобланади. Азимбой айбли бўлса, Абай азобланади. Ўзини жавобгардек ҳис этади. Шу жиҳатларни ўйлаб туриб, Абай ўзининг хўрсинганини ҳам билмай қолди. Абди бўлса, Абайнинг вазияти, хўрсинишидан дардига қулоқ солғувчини топгандек бўлди. Гапида давом этиб:

— Пичанзоримизнинг қоқ ярмини тортиб олиб, ўрдирмоқчи бўлаётибди, деди,—мана бу йил яна ўроқчиларини бошлаб келди. Ўтган йиллар ҳам жонимизга теккан эди.

Лекин у йиллар ҳар овулни алоҳида-алоҳида алдаб, авраб оларди. Қишлоқ озиғимиз — шу озгина пичанимиз. Ўзимизда мол бўлмаса-да, қиш ўртасига борганда, моли-қоллик овулларнинг ориқ-тириғини боқиб бериш учун олиб, ҳеч бўлмаса бир оби-ёвгоннинг иложини қилиб тургувчи эдик. Сўраш йўқ, келишиш йўқ, йил сайин келадиган, таппа босиб олади. Бугун шу хўрлик этдан ўтиб, суякка тақалгач, етти овул бирлашиб, норозилик билдирдик. Азимбой бизларни ҳайдаб солди! Шундан кейин, бир тарафда унинг ўроқчилари, бир тарафда бизнинг қашшоқлар бўлиб, икки ўртада қаттиқ жанжал бўлаётибди.

Абди бўлган воқияни айтиб, ниҳоят уни шунчалар тутақтирган хўрлик, зўрлик, хиёнат, жабр-зулм устида сўз юрита бошлади:

— Абай оға, мана шу сингари кўзи ёшларнинг арзидоди билан келдим. Овули билан золимга ем бўлаётган элининг юборди. Етти овулнинг оч-яланғочи — элининг эмасми? Кўздек қўшнисимизу, йироқдан келиб босган ёвдан баттар. Йил сайин, ой сайин, баъзан ҳатто кун сайин кўрадиганимиз фақат туртки-ю, тепки! Тинимсиз хиёнат! Қутилар кун борми? Бу дарднинг кўз очирай кун борми? — йигит қаттиқ ранжиб сўзлаганда, унинг кўркем юзи пирпираб, номус ва ғазабдан кўзларида ёш кўринди.

Шубор ёнидаги Кўкбойни туртди:

— Маҳмаданалигини қара-я! — деди-ю, бурнини жийириб қўйди.

Абай Абдини қалбдан англаб, унинг ўтли, сўзамол, жасурлигига хурсанд бўлиб қараб қолди. Абдининг ғазабини, шу сингари бегуноҳ халқнинг, кўпчилик элининг ғазаби ва ноласидек ҳис этди. Лекин ичидан: «Кўз очилар кунни сен орзу қилганда, мен ўртаниб изласам-чи!» деб бир нафас ўйланиб қолди.

Кейин бошини кўтариб, ўзини ростлаб олди-да, икки томонида турганларга қараб, тутаққан ҳолда қаттиқ-қаттиқ сўзлай бошлади:

— Қаранг-а, бу ўтакетган ўзбошимчалик-ку... Тагига босиб, чинқиртириб, тепкилаб тўнаш дегани шу эмасми, ёзиқсиз ва қашшоқ халқни-я?!

Ҳаммадан олдин Шубор гапга аралашди:

— Булар Такежоннинг қўшнилари. Бирда тотув, бирда араз, қўни-қўшничиликда бўлиб турадиган гаплар-да! Такежоннинг ўзига юбора қолсангиз бўлмайдими?

Абай, ўқрайиб Шуборга тикилди:

— Бу нима деганинг? Такежонга боришга кўзлари кўрмиди? Ахир булар Такежон билан довлашиб, бизни холис оғайни деб паноҳ тортиб келишган-ку?

— Такежон сиздан ранжийди-ку. Унинг оқибати яна ташвиш, яна машмаша... Ўзингизга оғир бўлади-да. Яна шеър, ижод, тинч меҳнат — ҳаммаси бир чекада қолиб кетади. Шунисидан чўчиётирман! — деди Шубор.

— Шу тахлитда халқнинг кўз ёшидан қочиб яратиладиган шеър савил қолсин! Нима дея ётирсан ўзинг! — деди Абай ғазаб билан Шуборга қараб. — Йиртқиқчилик, ёвузлик ва макр-ҳийлани кўрганда, сенларда уйғонадиган ҳис, чиқадиган гап шуми? Бундай бўлса шоир бўлмаганларинг маъқул!

— Ихтиёрингиз! — деб қўя қолди Шубор зарда қилиб. Абай ғазаб билан кескин буйруқ қилди:

— Мағаш, Дармен! Иккаланг бор! Мана бу Абди билан бирга ҳозир ўша жанжал бўлаётган жойга етиб боринглар. Азимбойга айт, ўроқчиларни тўхтатсин! Йиғлатмасин халқни!

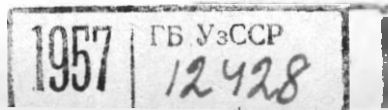
Ўша заҳоти Мағаш билан Дармен Абдини эргаштириб, йўртиб кетишди. Абай ғазаб нчида ўртаниб, нафаси ичига тушиб кетди-да, қовоғини солганича жўнаб қолди.

Мағашлар етиб боришганда, Азимбойнинг саккиз ўроқчиси етти овулнинг еридаги чўпини ўриб, супуриб олиб келишаётган экан. Жуда ҳам кеч чопилаётган пичан қалин, бўйдор ўсгани билан ҳозир куз ҳавоси кор қилиб, оқиш тортиб қолибди. Ўроқчилар ёнига кетаётган Дармен:

— Пичаннинг ўзи ҳам оқишроқ бўлиб қолибди. Нега ўроқни кечиктириб юбордингиз?! — деди.

— Кузакда кўп овул бизнинг қишловларимизни ёқалаб кўчиб ўтади. Ушаларнинг молидан чўчиб, кунимиз ер қўриқлаш билан ўтди-ку. Ўша кўчиб ўтгувчи сон-саноқсиз элни ўтказиб юбориб, энди ўроққа тушамиз деб турган пайтда, шу ишга дучор бўлганимизни кўрмайсизми? Талаб олаётганини қаранг! «Холис қардошлар ҳукмини айтсин, ҳеч бўлмаса бироз тура тур» деб сизларга югурган эдим. Ана, пайхонлашибди. Азимбойни тиядиган амри-фармон бормиди? Унинг зўравонлигидан зўрроқ йўл-йўриқ борми? — деб жавоб берди Абди ғижиниб.

Етти овулнинг ўнтача одами ҳам шу ерда тўпланиб туришган экан. Булар орасида мошгуруч соқолли бир

кексадан бошқа Сержон, Асқар сингари новча, барваста, чаптаст азаматлар ҳам кўринарди. Ҳаммасининг юзида ғазаб, норозилик аломати бор. Азимбойнинг ўзи ҳам шу ерда экан. У ёлғиз ўзи, от устида. Семиз тўриқ отнинг сувлиғини олиб ўтлатаркан, ўроқчиларнинг орқасидан ниқтаётгандек юрибди. Эғнида қалин малла гуппи, устидан кийган яланг қават тўннинг баридан шамол уриб, икки биқини орқасигача кепчиб турибди. Орқа томонидан қараганда, Азимбой ғумбоқ бўлиб, йўғон кўринади. Мағашнинг кўзига у, оҳу зор ҳам, кўз ёши ҳам кор этмайдиган йўғон ғўла сингари кўринди.

Булар ўроқчилар ёнига етиб келишди. Алоҳида тўплашиб турган бир гала қашшоқлар ҳам келишиб, Мағашлар билан иссиққина саломлашдилар. Уларнинг чеҳрасида хиёл умид уйғонгандек бўлди. Бу йигитларни Абай юборганини фаҳмлашиб, ўзларига суянчиқ топиб, чин кўпгилдан умид боғлашгандек бўлишди.

Мағаш тап тортмай, тикка Азимбойга қараб сўз қотди:

— Хўш, Азимбой, нима қиялпсан ўзинг? Нега бу қашшоқ қўшнилари билан юмдалашаяпсан?

— Нима қилибман буларга? Далада қолган кераксиз пичанни ўриб олганимми?

Қашшоқлар бир оғиздан чувиллашакетишди:

— Нега кераксиз бўлар экан?

— Ким айтди кераксиз деб?

— Биз ўрмаймиз, сен ўра қол деб айтдикми, қачон?— Сержон, Асқар, Абди қаттиқроқ гапиришди.

Азимбой қалин, қизил қовоқлари остидаги совуқ кўзини ўқрайтириб, қашшоқларга бирма-бир, ўқдек қадаб олди-да, Мағашга деди:

— Булар алжийверади. Мен ўра бошлагандан кейин: «ўзимизга керак эди» деган бўлиб, баҳона қилишаяпти-да ҳаммаси. Худди биров оғзидаги ошини олгандек! Қозоқчилик-да! Ўзлари ўрмайдиган далани менга пуллашмоқчи. Ундан бошқа гап йўқми?! Бўлмаса, шу қорасовуқ тушгунча пичанни ўрмай ташлаб қўядими киши?

Абди чидаёлмай туюқиб кетди:

— Шундай экан, нега ўрасан? Аста-секин қўзғалишимизни билиб, гувоҳ бўладиган кўп элларни ўтказиб юбориб, жўрттага шу бугун, худди биз пичанга чиқай деяётганимизда келиб, таппа ташланмадингми? Ўроқчиларингми тўхтат, мирза. Сўзлашайлик!

— Сўзлашайлик, йўл-йўриққа кўн! Уроқчилар тўхта-син!— деди Сержон ҳам зардаси қайнаб.

Азимбой ўшқириб юборди:

— Тўхтамайди! Буйруқ қилмоқчимисан менга?.. Кўзингни оч!

— Тўхтайди... Тўхта! Ҳай ўроқчилар, тўхта, буёққа тур! — деб, Абди отдан отилиб тушди.

— Тўхтатма ҳеч қайсинг... Уравер! Қўлидан нима келар экан, кўриб қўяй! — деб, Азимбой қамчисини сиқимлаб олди. Шу чоқ Абди, Сержон, Асқар учови худди гаплашиб қўйишгандек, отилиб боришиб, ўроқчилар йўлини тўсиб туриб қолишди.

— Еримизнинг туки — этимизнинг тукидек, буни ўрсанг ўзимни қўшиб ўрганинг бўлади. Бирга қир, мана!— деди Абди, чопонини улоқтириб ташларкан, барваста гавдасини ғоз тутди ва олдинги ўроқчининг йўлини тўсиб, туриб олди.

Олдинги ўроқчи Такежон овулидаги бева кампир Ийснинг ёлғиз ўғли Исо бўлиб, йўғон гавдали, истараси иссиқ йигит эди. У ўроғини кўтариб тўхтай қолди.

— Тўхтама, ўр деяпман! — Азимбой от устида депсиниб, буйруқ қилди.

Исо унинг буйруғига парво қилмади. Буни кўриб, ёнидаги икки ўроқчи ҳам Сержон билан Асқарнинг олдига бориб тўхтаб қолишди. Азимбой ҳайқирганда ундан хайиқиб, тўхтатмай ўраверган киши — кенг яғринли, қора соқол йилқичигина бўлди. Бошқалар Азимбойнинг буйруғига қулоқ солмай, турган жойларида тураверишди. Азимбой энди даставвал тўхтаган Исога ўдағайлаб, сўка бошлади:

— Нега гапга қулоқ солмайсан?!

Исо яна парво қилмади.

— Эй мирза, сен айтаётибсан деб, энди одам ўлдирайми? Бу ҳам ўзимга ўхшаган бир камбағал...

Азимбой яна қаттиқроқ сўкиб, қамчи билан савалай кетди.

Исонинг ўткир кўзларидан ўт чақнаб, ялт этиб Азимбойга қаради-да, зардаси қайнаб, ўроқни бир четга улоқтириб юборди.

— Ўрмайман. Ўлдирмайман, ўлдирсанг, қонхўр, ўзинг ўлдир!— деб туриб олди... Энди Азимбой қаттиқ овоз билан ҳайқирганича қорасоқолни чақириб, уни Абдига рўпара қилди-да:

— Ўр, оёғини қирқ! Қарши туриб кўрсинчи! — деди. Қорасоқол бўйин товламай ўроқни Абдининг товонига тақаб қолди. Мағаш билан Дармен от солиб, бараварига қорасоқолга ҳайқиринди:

— Тўхта!.. Ҳой, қандай эси паст одамсан ўзинг? — Шу вақт Абди бир ирғиб, қорасоқолнинг ўроғига оёқ босди, бир лаҳзада юлиб ҳам олди. Уша тутоққанича ўроқни шартта синдириб, сопида ушлаб қолди. У ҳеч нарсадан тап тортадиган эмас эди. Энди ўроқчиларнинг ҳаммаси тўхтаб қолишди. Негаки, яна бир марта ўроқ силтанса, ур-йиқит бошланади. Сержон билан Аскар ҳам олдингиларнинг ўроқларини тортиб олиб, Азимбойга қарши даҳшат билан кўтариб туришган эди.

Мағаш билан Дармен товушлари борича ҳайқиринди:

— Тўхта ҳамманг! Қирилмоқчимисанлар? Гапга қулоқ сол, икки тарафинг ҳам тўхта! Азимбой, тий буларинг-ни!.. Абди, сен ҳам ташла ўроқни!

Абди билан йўлдошлари буларнинг гапига қулоқ солиб, ўроқларини пастта туширишди. Лекин ташлашмади. Азимбойнинг ранги қув ўчиб, гезарганича турарди...

Мағаш энди шошмасдан, салмоқлаб, доналаб сўзлаб кетди. Унинг шу зайилда сўзлаши ҳалиги ҳайқиринг, бақирингларни сув сепгандек сўндирди.

— Ҳой халойиқ, мени сизнинг олдингизга Абай юборди... Даъволари бўлса, бир-бирини уқишиб, келишиб, бежанжал ҳал қилишсин, деди. Азимбой, у бизларни аввало сенга юборди: «Зўрлик қилмасин, олса сотиб олсин, ҳақини бериб, ҳалоллаб олсин, келишиб иш тутсин, зўрлигига хушимиз йўқ» деди.— Қардошлик гапи шу! Элинг билан келиш!..— Мағашнинг салмоқли сўзидан кейин Азимбой ҳам тортиниб қолди. Лекин қинғирлигидан, жоҳиллигидан қайтмади. Ҳабабини қўл билан эмас, сўз билан билдирди:

— Абай айтган бўлса, майли айтсин. Холис қардошлик йўли билан ўртага тушишини ножўя демайман. Лекин Абай менинг оғам бўлса, Такежон отам... Абай бу пичанни «ўрма» деб буюрса, отам «ўр» деб буюриб, мени атайин шу пичан учун ташлаб, ўзи кўчиб кетди. Такежон менга ота бўлганда, сенга ҳам ота-ку, Мағаш! Абайнинг ҳам оғаси! Буйруқ ўшаники...

— Нотўғри буйруқ! Зўравонлик эмасми ахир бу? Абай бизни сенинг ҳузурингга ўшани тўхтатсин деб юборди-да!

— Ҳали нотўғри деяптими!? Ундай бўлса, Абай уша гапини оғасига ўзи айтиб, ўзи тийсин.

— Сен-чи? Сен то у томонни тинчитиб келмагунча ўраверасанми?

— Уравераман. Мен буйруқни ижро этувчиман, бу — ота буйруғи. Ўзинг ота буйруғидан чиқасанми, Мағаш? Чиқмайсан! Мен ҳам шундай-да... Аслида Абайнинг сени менга юбориш ҳам тўғри эмас. Бу ерга юбормай Таке-жонга юборсин эди. Гап шу, бошқасини билмайман. Мен мана бу пичанни ўрдираман, гап тамом! — Азимбой депсинди-ю бир четга кетди. Мағашлар билан қашшоқларгина қолишди.

Жигитеклардан мошгуруч соқолли Келден деган чол тўдалашиб нима қилишини билмай турганларга шундай маслаҳат берди:

— Бўлди, йигитлар, мана гапни ҳам, ишни ҳам билдик-ку. Мағаш, чироғим, ҳаммасини ўз кўзинг билан кўрдинг-а? Фақат шу гапларни Абайга тўлиқ етказ. Шундан бошқа тилагимиз йўқ. Азимбой бўлса, билганини қилсин. Урсин, йиғдирсин, ғарам қилиб қўйсин... Эртага биз ўз қўрамызга ташиб оламыз. Уроқчиларга тўлайдиган ҳақи, пулини тўлаймиз-қўямиз! Шундан яхшиси йўқ-ку?! — Чол атрофидагиларга қараган эди, унинг сўзи ҳаммага маъқул тушиб, бош ирғашди:

— Шу-да!..

— Бошқа илож йўқ!

— Гап шу бўлсин!

Фақат Абдининг ғазаби ҳамон қайнаб, бир оғир армонини айтди.

— Аттанг, кўз очар кун йўқ. Билак ҳордиғини чиқариб, йиллар давомида кўриб келаётган хўрлик учун эркаклик ғазаби билан аламдан чиқар эдим-ку... Оҳ, Бозорали-я, у кунлар ўтди-да... Сен бўлганингда, ҳеч бўлмаса ҳалол йўлим учун ҳаром қонини бирга тўкишиб қолар эдим-ку! Азаматим, армонда кетдинг-ку! — Абди ўтирди, синиқ ўроқнинг сопига пешонасини тираб, қаттиқ бўғаётган ғазаб ҳамда номусдан бошини қуйи солди. Унсизгина бир хўрсинди-да, тинкаси кўриб, жимжит бўлиб қолди.

Мағаш бу тўпга ортиқ гапирмади: «Амри-қудрат кор қилмайдиган ёвуз Азимбойни сизлар кўрган бўлсангиз, биз ҳам кўрдик. Кўрганларимизнинг ҳаммасини бориб Абайга айтамыз. Қарорингиз, омонат сўзингизни ҳам ет-

казамиз. Фақат бирон жавоб келгунча говға кўтармай тура турунглари!» — деди.

Камбағаллар сўз қотишмади.

Мағаш билан Дармен булар билан хайрлашиб бурилишди. Азимбойнинг ўроқчилари галалашиб тушликка кетишаётган экан. Дармен Исони яхши билар эди. Энди ўша томонга қайрилиб тўхтади-да, дўстона деди:

— Азамат экансан-ку, Исо! Шунчалик фазилатинг борлигини ҳали билдим. Молбоқари бўлса-да, ювинди-хўри бўлмаган яхши! Одамгарчилик қилдинг-ку!

Исо ҳали жаҳлидан тушмаган эди, қисқагина жавоб қилиб:

— Уша ёвуз ҳайт-ҳайт деяпти деб, ит бўлар эдимми! Қилиб тургани-ку қип-қизил зўрлик. Яна мени айбдор қилмоқчи. Абдидек азаматнинг тирноқ учини синдирганча ўлганим яхши эмасми! — деб кетди.

Мағаш билан Дармен ўзлари ҳам Азимбойдан чинакам жирканишиб, норози бўлишиб, кўрганларини Абайга тезроқ етказиш ниятида от қўйиб кетишди.

II

Бугун ҳам куз осмони хира; кўчманчи ола булутлар қоплаган.

Абай билан Айгеримнинг бу пайтда тикиб ўтирган ўтови «оддий уй» деб аталади. Куз пайтларида тикиладиган, куз мавсумига мос ўтов. Ҳозир ўша кенг «оддий уй»нинг ичида Абай билан Айгеримдан бошқа Злиҳа ҳам бор. У, уйнинг ўртасига қийдан гулхан ёқиб, катта қозонни осиб, янги сўйилган тойнинг гўштидан тушлик оват қат ҳозирламоқда.

Уй ичи совуқ куз кунларига мослаштирилиб саришта қилинган. Баланд кровать, ёзлик анжом ўрнида катта-катта ястиқлар ташланган қалин тўшак ёзилган. Ўтовнинг атрофига айлантириб гулдор наमतлар, гиламлар тутилган. Уйнинг тўрига архар териси, катта-катта санг-санг пўстаклар ташлаб қўйилган. Паст томонини шамол кирмайдиган қилиб ўраб-чирмаб қўйилган иссиқ уйнинг меҳмонлар ўтирадиган жойлари ҳам зах ўтмайдиган қилиб, қалин тўшалган. Ловуллаб ёнаётган қийнинг алангаси ўз иссиғини катта уйга тарқатиб, эшикдаги совуқни бу маконга йўлатмай турарди.

Абай нонуштадан кейин елкасига енгил гупписини ташлаб, бошига улоқ теридан елвагай телпак кийиб қалин жилтли китобларни ўқийди. Одатда унинг олдида Пушкин, Лермонтов китоблари билан бир қаторда Байрон, Гёте томлари ҳам турарди. Бу кунларда Абай китобни кўз ойнак билан ўқийдиган бўлиб қолган.

Кеча қош қорайган пайтда, Мағаш билан Дармен кундузи бўлган можарони кўриб келгандан кейин, узоқ кенгаш бўлганди. Аввало икки йигит Абайнинг ёнига кириб, галма-гал сўзлаб, кўрган-кечирганларини айтиб бўлганларида, Абай қандоқ қилишнинг иложини тополмай кўп хуноб бўлган эди.

Ҳаммасини ичига ютиб, зардобга тўлиб, хаёл суриб кетди: «Қандай йўлга, қандай йўриққа сиғдирай? Йўқ, йўли нимаси, бу зўрлик!»! Ҳозир ҳам, бундан эллик йил бурун ҳам, юз йил илгари ҳам нақ шундай айнамай, ўзгармай ҳукм суриб келган йиртқиچлик-ку ахир... Шу жиҳатларни ўйлаганда, кеча ўзи айтган Энглик — Кебек ҳангомаси ёдига тушди. Ўша қайғу билан бу қайғу, ўша зўрлик билан бу зўрлик — икковининг асли бир, бўрилар қонуни... Фақат зулм қилувчиларнинг номларигина ўзгаради. Бирда — Кенгирбой, бирда — Қунанбой, мана бугун — Азимбой. Давр — даврига қараб, зўрликнинг шакли бошқа-бошқа холос. Қандай битмас-туганмас, қоронғулик, қора кун!

Яна хаёли бир жўш уриб келганда, Абай: «Шулардан кечиб кетсам-чи, бошқа бир эл-юрт, дуруст муҳит излаб кетсам-чи!» деб ўйлади-ю, кейин ўз фикридан ўзи кулди. «Асли ёшликда ихтиёр қилсам бўлар экан» деб рус шаҳри, рус халқини ёдига олди. «Лекин ғайрат жўш урган ёшлик давримда кетиш уёқда турсин, шу элдан ортиқ эл, шундан яхши муҳит бор деган гап хаёлимга ҳам келмабди-да. Хўш энди-чи? Анча умрим, ёшим ўтгандами?! Энди ҳаммасини юлқиб ташлаб, бошқача дунёга киришиб кетаман дейдиган фурсат ўтибди. Лекин, на кетмай, на олишмай ўтира беришнинг яна иложи йўқ... Мутлақо кетиш керак деган фикр — дуруст фикр. Лекин элдан, халқдан кетиш эмас, ўша эл ичидаги яқин кишилариңдан чиққан ёвузлар тўдасидан кетиш керак-да, эл ичидан — кўпчиликдан дўст топиш керак. Бу ишга қалбим, виждоним бошламоғи керак. Мен аҳд қилиб боришим керак», деб ўйлади.

Мағаш билан Дармен чурқ этмай ўтирган Абайдан

жавоб кутишарди. Энди у ҳалиги аччиқ ўйларининг бир учини чиқариб, ёшларга жавоб қилди:

— Атрофни қоплаб ётган ёвузлар билан ёвузликни қандоқ қилиб тиясиз. Ёвузнинг уччига чиққани ўз қошингда, бағрингда ўтирибди. Ушани, ҳатто ўшани ҳам тиярлик салмоғинг йўқ. Хор-зорликда ўтган сабил қолғур ҳаёт! Йиғлаётган халқ, йиғлатган — у. Икки ўртада ҳасратда ўтаётган мен дейиш кимга мадад бўлади, қандай юпанч бўлади!?. «Пичанни ташиб оламиз» деган қарор дуруст. Шундан бошқа чораси йўқ. Айтганининг устидан чиқса, Азимбойларга шундан бошқа сабоқ ҳам, жавоб ҳам йўқ. Лекин энди мен мана шу куз, эл қишлоғга қайтгунча Такежон билан юзма-юз сўзлашаман. Мана бу элнинг, жасорат кўрсатган элнинг бу ишини оқибатсиз қолдириб бўлмайди!..

Абай шу қарорни айтгач, Мағашлар чиқиб кетишди.

Кечқурун ўз уйида, ўз жўралари ўртасида, Мағаш билан Дармен Азимбойнинг қилган ишини «Азимбойнинг итлиги» деб, қаттиқ танқид ва ғазаб билан сўзлашди.

Какитой шу суҳбатда, Шуборнинг кечаги вазиятини хотирлаб нафратланди.

— «Шеър ёзишингизга зарар етказди, Такежонга юборинг» деб, қилаётган алқондозлигини қаранг?

— Тўғри айтяпсан, ҳақиқий алқондоз, — деди Мағаш ҳам.

Иккови ҳам сохта, бўяма меҳрибонликни кўрганларида жирканадиган софдил эканликларини кўрсатди. Оқилбой бўлса Шуборнинг бутун сирини негизигача англаган экан.

— Эҳа, ўз нафси учун Шуборнинг ҳийла ишлатмаган куни борми? Мана бу ишнинг оқибати чалкаш бўлишини ўшанда ҳам фаҳмлаб гапирди-да. «Мен ўша ердаёқ айтган эдим!» деб эртага Абай оғамдан бошини овлоқ қилиб олиш учун айтаётир-ку. Такежон билан Абай орасида низо туғилади. Шундай пайтларда ўртада яна холис қолишнинг чорасини кўриш эмасмикин? Ичидан Абай билан Такежоннинг ораси бузилишини истайди-ю, сиртдан ҳийла ишлатиб, олти қир нари туриб кишкишлатади. Шуборнинг кўз тиккан қопқони умрлик қопқон—шу эмасми?—деди.

Оқилбой ёшларга масалани очик билдириб, ўйлатиб қўйди. Бу ҳам Абайнинг ички-сиртқи жароҳатларининг биттасига ўхшайди. Бедаво дардлардан бири. Азимбой—

очиқ дард бўлса, мана бу икки юзлама, маккор—ёпишқоқ касал. Ундан қутилиб бўлмаса, бунинг ҳам гирдобидан халос бўлишнинг иложи йўқ. Негаки, номи қариндош, ҳаёт мудом учраштириб, бирлаштиради. Қочиб қутилам десанг, қаерга ҳам борасан!? Бунинг устига, Шубор ҳамиша Абайнинг атрофида ўралишиб юришдан ҳам ҳормайди. Ҳайдаб, қувлаб юборишга ҳам тўғри келмайди.

Мағаш шу жиҳатларни ўйлаб, ҳомуш тортиб кетди. Сўнгра Дарменнинг хушчақчақлиги сабаб бўлиб, мажлисдагилар суҳбатни бошқа томонга буришди. Гап ўтган кечада бўлган шоирлик ҳақидаги суҳбат устида кетди.

Кеча Мағашларнинг гапини эшитгандан кейин Абай тонг отгунча хўрсиниб, ағанаб чиқди. Бугун ҳавонинг авзойи ҳам ғаш кўнгилдек хира. Одамни ўксизлантириб, тўнаб, икки елкасидан босиб турганга ўхшайди. Шунинг учун ҳам Абай ҳеч бўлмаса хаёлан бошқа ҳаётга, ўзи севган ўзга кўнгил маконига кетишга тиришади. Пушкин билан дардлашиб, ғамгин кўнгилга юпонч излайди.

Айгерим оловга яқин ўтиргани учун юзлари гул-гул ёниб, нурланиб қизарган. Эғнидаги қалин қора шойи сирилган поча пўстинининг этаги барларига энлик қундуз ҳошия тутилган; пўстинига тақилган жимжимадор кумуш тугмаларнинг ёқут кўзлари алоҳида ажралиб турибди. Бошидаги лачаги, оппоқ чорсиси ҳам ажиб бир нафосат билан боғланган.

Тоза нафис энгиллар бу кунларда хиёл тўлишган Айгеримнинг ҳуснига ҳусн қўшган. Айгерим Абайнинг қишлик тулки тумоғини тикиб ўтирибди. Абай китоб ўқиб ўтирган бўлса-да, тез-тез тундикка қараб, ҳавонинг авзойини билишга тиришади. Нонуштадан буён кириб чиқиб юрган Злиҳадан икки марта:

— Ҳаво қалай? Булут қалай? Кун очиладиганми? — деб сўради.

Эрталабки чойни ўз уйларида ўтириб ичишган Мағаш, Оқилбой билан меҳмонлар, эндигина Абайнинг устига кириб кела бошлашди.

Бу овулнинг ўз одами бўлиб кетган меҳмонлар: Эрбўл, Кўкбой, скрипкачи-ашулачи Муқа билан Боймағамбетлар алоҳида бир тўп бўлиб киришди. Булар Абайнинг ўз меҳмонлари.

Дармен, Какитой яна ёш ашулачи Алмағамбет бўлса — Мағашнинг меҳмонлари. Эрбўл Абайдан юқорироқ-

қа, одатда ўзи ўтирадиган жойга келиб ўтирганда, Абай ундан ҳам:

— Ҳаво қалай? Очиладиганми? — деб яна сўради. Уйдагиларга кўнгил бўлиб, кўзидан кўз ойнагини олди-да, китобни ёпиб қўйди.

Айгерим Абайга кулимсираб:

— Абай, ют йили — аёз кунни сўраётгандек, тонг отгандан буён қайта-қайта нега мунча ҳавони сўрай бердингиз? — деб астагина кулиб қўйди.

Абай ялт этиб Айгеримга қаради-ю хурсанд бўлиб, тикилиб қолди.

Шу чоқ Айгеримнинг оқи—оқ, қизили—қизил бўлиб, юзлари барқ уриб, ёниб турганди. Унинг кумуш қўнғироқ товушидек мулойим кулгиси ҳам ҳозирги ҳавонинг авзойидан, кўнгил ғашликларидан бегона. Яшнаган, ярқироқ баҳор тонгига ўхшайди. Абай унга қараб анчагина кўзини ололмай кулимсираб турди-да, ҳазил қотди:

— Дарвоқи, мен кун чиқадими деб сўрай берибман-да! Уни сўраганча сенинг юзингга қарай қолсам бўлар экан. Эшик қанчалик кўрксиз бўлса-да, оддий уйнинг ўз қуёши чарақлаб турган экан-ку! Эрбўл, шуъла сочиб турганини кўр! Бу чеҳрани қандай куз хазон қила олади?

Айгерим ўнғайсизланиб, аввалгидан ҳам қизаринди. Сипоҳ, жозибали кулгиси эшитилди.

Айгерим кулганича Злиҳага қараб, меҳмонларга қимиз келтиришни буюрди. Янги кўк дастурхон ёзилди. Катта чорадан шилдиروқлар тақилган кумуш чўмич билан қуйилган сариқ заранг косалардаги қимиз Абайнинг ўзидан бошлаб, меҳмонларга тортила бошлади.

Куз кунининг оқиш тортган қуюқ қимизи бугун бўлакча етилган экан. Салқин кечаларда чала етилиб, сут мазаси келадиган қимизлар бўлар эди. Бугун ундай эмас, даставвалги косаларни кўтариб, тамшанган меҳмонларнинг ҳаммаси: «Бугун қимиз зап яхши етилибди-да!», «Жуда кучли, гуп учирадиган қимиз шу!» — деб мақташди. Қозонда пишаётган гўшт, ловиллаб ёнаётган олов, қуюқ қимиз — ҳаммаси ҳам меҳмонларни руҳлантиргандек бўлди. Афтидан, Абайнинг бугунги мажлиси қизгин ўтадиган мажлисга ўхшайди.

Кечаги Энглик билан Кебек масаласи бу мажлис аҳлининг ҳар бирини ҳар йўсинда ҳаяжонга солиб, ўйлатиб қўйганди. Абайнинг уйига келишдан олдин, эрталаб, «капача» деган меҳмонхонада Эрбўл, Кўкбой, Муқа,

Боймағамбетлар шу ҳақдагина суҳбатлашганди. Буларнинг ичида Энглик—Кебек воқиясини Эрбўл яхши билар экан. У Кенгирбойнинг «ишини» Тўбуқти озчилик бўлганидан, кучсиз бўлганидан қилинган бир чора деб баён қилди. Бу уйдагиларнинг суҳбатида унчалик қизгин баҳс кетмади. Утмишдаги бир хотира сифатида баён этилди.

Бу масала устидаги ҳақиқий қизгин баҳс, кеча кеч бўйи, бугун нонушта устида ҳам Мағашнинг уйида қўзғалганди. У ерда Оқилбой, Мағаш, Какитой, Дармен — ҳаммаси кеча Абай қисқача айтган воқиа устида кўп фикрлар юргизиб, турли-туман тахминларга боришганди. Аянч, жирканч ҳислари, ғазаб ва номус ҳислари алангаланиб, қалбларида алвон турли тўлқинлар жўш урганди.

Қизгин баҳс устида, Мағаш билан Дармен бу зўрликни қай йўсинда ифодалаш ҳақида чуқур хаёлларга боришди. Фақат қанча қийналишмасин, уринишмасин, иккови ҳам масаланинг бир жойини еча олишмади. Булар учун ечилмай, чигал тугун бўлиб қолган жойи — Абайнинг «Ҳаёт ҳақиқати». «Ҳақиқатни толиб очиб, ўшани куйла» деган гапи. Дармен ўша жумбоқни ечаман деб, бир тахминга борди:

— Абай оғамнинг «ҳақиқат» деганлари, назаримда, Кенгирбойга ишора қилиб айтилгандек туйилди. «Шу эл арвоҳ деб сиғинадиган» Кенгирбойни фақат «азиз эди» деб, босган изидан «садаға» деб куйлама! «Ҳақиқатни айт, қабих сирлари бўлса, уни ҳам қўшиб, очиб айт» дегандек кўринди!—деди.

Ихтиёрига қўйиб берилса, Дармен Кенгирбой ҳақида ўзи эшитган ҳикоялар бўйича синовга солиб, айблаб кўрсатадиганга ўхшайди. Мағаш шу суҳбатнинг Кенгирбой масаласига келганда, «боши берк кўчага бориб тақалишини» биларди. Бу ҳақда у:

— Аввало ҳақиқат деганнинг ўзи нима? Кўпчилик бошларини лиқиллатиб қувватлаб юришларини «ҳақиқат» деб айтадими? Агар ўшандоқ деб билсак, унда Кенгирбойнинг йўлига чироқ ёқиб, мазорида тунашдан бошқа гап йўқ. Лекин «ҳақиқат»ни фақат кўпчилик маъқул топганими? Ундай эмасдир! Умуман «ҳақиқат» деган кўпнинг айтганинигина қувватлайвермаса керак. Аксинча, ўша кўпнинг адашаётганини фош қилиб, янгиликка бошласа керак. Хўш, бу ерда ўша ҳақиқат нимада? — деб, бир савол ташлади.

Оқилбой салмоқлаб гапирадиган, сушт фикр юритадиган бўлгани билан бундай масалаларда бошқалардан кўра чуқурроқ, асосли ўйлар эди. У ўзининг Дилданинг товушига ўхшаш дўриллаган, босинқи товуши билан ҳалиги иккита ёш ини — дўстларининг олдига бир савол қўйди:

— Мен Кебек, Кенгирбой масаласида эмас, умуман, бошқача бир фикрдаман. Аввало шу ҳақиқат деганимининг ўзи нима? Мангу — боқи, ҳар замон, ҳар аср, ҳар бир қавмга баробар бўлиб, ўзгармай, айнимай турадиган ҳақиқат борми ўзи, ё йўқ? Шу сингари адолат, шафқат, зулмат дейиладиган жиҳатлар ҳамма замонга бир хилда, ўзгармай ҳал қилинганми, йўқми?!

Бу гапларга Какитой жуда хурсанд бўлиб қулоқ солди-да:

— Оқил оға! Шу айтганларингиз, менинг билишимча, қанча-қанча ҳакимлар, мутаффакирларнинг ҳам сон-саноксиз китобларида шу зайилда қўйган саволига ўхшайди. Ундай бўлганда адолат ҳам, зулмат деганимиз ҳам ҳар замонда, ҳар турли бўлиб ўзгарса керак эди. Шунинг ҳаммаси чин бўлса, унда ким билади, Кенгирбойнинг замонида Кебекларни ўлдириш ҳатто жабр-зулм ҳам эмасдир. Балки ўша замоннинг ўз ҳақиқати, ўз адолати бўлиб, ўша жазонинг ўзини шафқатим деб билгандир. Бунга нима дейсиз? — деб Мағашга қаради.

Шу сингари суҳбатларда улар шу йўсин бахс қилишиб, биридан-бири ўтишга уриниб, фикр юритишарди. Гоҳида ўзлари муҳокама қилишиб, бир қарорга ҳам келишар, кўпинча бахс-жавоблар билан Абайнинг ҳузурига келиб, ўша ерда бирга муҳокама қилишиб, ўша ерда бирга ҳал қилишарди. Баъзибир масалаларда буларнинг тортишуви ҳали Оқилбой билан Какитойлар олиб борган бахсга ўхшаб, ҳам қизиқ, ҳам қийин бўлиб, чангалзор сингари чалкашиб ҳам кетарди. Айниқса шунда булар, Какитой айтмоқчи, мусулмончилик, исломият қоидаларидан четга чиқиб ҳам кетишарди. Мағаш бир нафас жим қолиб ҳаёл суриб кетди. Энди Какитойдан миннатдор бўлиб:

— Какитой! Сенинг русча саводинг ҳаммамизникидан ортиқ бўлиб кетяпти-я! Оқил оғам бошлаган гапни ойдинлаштиришинг худди рус китобларидаги мутафаккирларнинг гапига ўхшаб кетади. Ҳақиқатнинг ўзи ҳам кўпинча уларда асосли ҳал қилинади-ку! Лекин мен

исломият минбаридан қарасам...—деб кулди-да,—икко-вингиз ҳам купурликка кетдингиз дер эдим! — деди.

Какитой буни тез тушунди-да, кулиб юборди. Бундай гаплардан унча чўчимайдиган кўринади. Ортиқча парво қилмади.

— Нима десанг, де! Лекин фақат ўзимга айт! Кўкбой билан Шубор оғамларнинг олдида айтакўрма! Бундай масалаларни шаръий китобларнинг чизигидан чиқиб гап-пирадиган бўлсанг, уларнинг жини қўзғаб, жаҳли чиқиб кетади! — деди.

Оқилбой «купурилик» деган гапдан анча чўчиб қолди. У Мағаш, Какитойлардек эмас, ўзининг мусулмонлигини мустаҳкам деб биларди. Энди салмоқлаб битта-битталаб сўзлаб, Мағашга норозилик билдирди.

— Мағаш! «Купурилик» деб, мени қаерга олиб бориб ташладинг!? Қандай сўзласам ҳам, қиблам бор дер эдим. Нима деётирсан ўзинг ахир! — деди ўйланиб туриб.

Мағаш кулиб юбориб:

— Қиблангизга шубҳа қилмайман, Оқил оға! Лекин ҳалиги айтганингиз чин бўлса, қибланомангиз қийшиқ кўрсатаётганга ўхшайди! — деб, эрмак қилди.

Оқилбой ҳамон тушунмай, Мағашнинг фикри охирига етишини кутаётгандек бир вазият олди. Оғасидаги кай-фиатни пайқаган Мағаш яна сўзида давом этди:

— Мен сизнинг шубҳангиздан шубҳаландим. Сиз: «Замонларда, қавмларда, ҳар давр-давронларда ҳақиқат ҳар турли бўлмайдами? Адолат ҳар хил тушунилмайди-ми? Зулмат деган тупгунча бошқа-бошқа бўлмайдами?» дедингиз-ку. Лекин оят-ҳадисда шундай дейилганми? «Бизлар пайғамбарнинг йўлидамиз» деймиз. Шундай экан, ҳалиги сиз айтган ҳақиқат, зулмат, адолатларининг ҳаммасини қуръон билан ҳадисда қандай айтилган бўлса, мусулмонлар шундай тушунмайдами? Агар улар ўзгариб турадиган бўлса, у ҳолда динимиз ҳам ўзгариши керак-ку? Унинг фарз, суннати бор, бир замоннинг қавмига бузилмайдиган, ўзгармайдиган қоида бўлгани билан келаси қавм учун эскириб қолмайдами!? Ўзингизнинг сўзингиздан шундай хулоса чиқади-да. Шундай экан, ранжиманг-да, Оқил оға, яна айтсам, унда баъзи қавмлар учун ҳатто Абужоҳил, жоҳил бўлмай қолиши ҳам мумкин эмасми? — деди. Какитой билан Дармен Мағашнинг фикри ботиллиги, кескинлигига қизиқиб қолишди.

Оқилбой ўз фикрининг бир тугунини эндигина еча

олди. У ҳам Мағаш фикрининг тигдорлигига қувонгани билан гапдан қолмай:

— Биз мусулмон олами, бу масалаларни бошқача тушунамиз. Замон ўзгаради, шунга мувофиқ бўлиб ҳар давр-ҳар даврнинг ўзида набий келади. Товрат, забур, инжил, калому шарифдек китоблар келади, деймиз. Замон ўзгариб, қоида алмашиб турса-да, оллоҳни таниш, яъни таърифул оллоҳ мангу-боқий ўзгармайди деб биламиз! — деди.

Дармен Оқилбойнинг ҳам усталик билан чап бериб чиқишига зўр қизиқиш билан қулоқ солди-да:

— Мен ҳам айтдим, Оқил оғам гапини бериб қўядими бировга! Бўлмаса, Мағаш билан Какитой турткилаб бизларни қаерларга олиб кетишини ҳам билмас эдик,— деди.

Оқилбой энди қаддини ростлаб, инисига ҳазиллашиб:

— Мана, Мағаш чироқ, бошлиғинг отанг, ўзларинг қай чўққига чиқсаларинг ихтиёр ўзларингда. Лекин ўзгаларни бўйинтуруғингга ила кетишингни қўй,— деб, сўзининг охирини кулги билан тамомлади.

Мағашнинг кўнглида бундан кейин ҳам айтадиган далиллар бор эди. У: «Пайғамбарнинг ўзидан кейин ҳам қанча-қанча даврлар алмашиб, қанча-қанча замон, қавмлар ўзгариб ўтди. Одам боласининг камолатга етиш тарихи чиндан униб-ўсганда, сўнги пайғамбар замонидан буёғига зўр суръат билан ўзгариб, ўсди» — деб ўйлади.

Лекин Кўкбой, Шубор, Оқилбойлар ўз ақидасида қаттиқ туриб сўзлашади. Шунинг учун уларни енгиб, ботиниб айтишни Абай ҳам, Мағаш билан Какитой ҳам кўп машқ қилишмас эди.

Бундан ортиғини улар уч киши ҳоли ўтирганларида ўз арогина сўзлаша олишади. Мағаш шу жиҳатларни ўйлади-да, жим бўлиб қолди. Дармен бўлса, ўзи даставвал бошлаган «ҳақиқат», «ҳаёт ҳақиқати» ҳақида ҳамон ўйлаб ўтирарди. У мана бу русча, мусулмонча китобларни ўқиб, англаб юрган учта замондошига қараганда, ўзининг ҳозирги билгани, уққани озлигини ўйларди. Шунинг учун ҳалиги дўстларнинг тортишувини зўр қизиқиш билан тинглаб, уларнинг тортишувидан ўз талабига жавоб ҳам кутган эди. Бир томондан, яна шодлантирадиган хаёлга ҳам кетиб ўтирганди. Абайнинг олдида, мана буларнинг суҳбатида бўлиш унинг учун жуда ноёб, қизиқарли туйилиб, ҳамиша қувонтирарди. Ҳозир ҳам ичида:

«Абайдангина эмас, фақат мана шу ёшларнинг ўзидан эшитиладиган гапларни қайси қозоқ тўлидан эшитиб бўлади?» деган хаёлга борди.

Бу кунларда ўзининг шулар орасида ортдирган қадрига, ўзини эрка-эркин ҳис этишига, Абайнинг ўз боласидек, ғоят яқин дўст-жигаридек бўлиб кетганига ҳам кўл шодланарди.

Лекин у Энглик — Кебек ҳақида дoston ёзишга аҳд қилгани учун «ҳақиқат», «чинлик» деб аталадиган чуқур маъноли, кўп сирларга молик сўзлар ҳақида ҳамон жавоб кутиб ўтирганди. Уни ўртоқларига ҳам айтиб юборди.

— Бахсларингиз ҳам қизгин, ҳам қизиқ бўлди-ку! Лекин менинг аввалги сўзим мувофиқ жавоб тополмай аро йўлда қолдим, деб ўтирибман. Кебеклар тўғрисида кеча Абай оғам айтган, шарт қилиб қўйган «чинлик» нима эди? Ўшани ҳал қиламиз деб, четга чиқиб кетдик. Бира-тўла чап бериб кетдик! — деди.

Какитой яна ўша гапга кўчишни ҳозир ўринсиз билиб, ҳазилга олди.

— «Ағдариша-ағдариша ағанаб кетганимизни билмай қолибмиз» дегандек, — биз — Ажекенгнинг бир-икки оғиз эзмалигидан кулгандек бўлдик холос! — деб Мағаш билан кулишиб қўйишди.

Лекин Дарменнинг авзойини, кўнглини Мағаш бир лаҳзада билар эди. Унинг астойдил ўйлаб ўтирган масаласи жавобсиз қолишини лойиқ кўрмади. Бир-икки оғиз сўз билан Дарменнинг кўнгли таскин топарлик жавоб қилди.

— Сен излаётган «чинлик»ни бирга излаймиз деб қанчалик уринаётганимизни кўрдинг-ку. Энди ўша ўзи айтган «чинликни» оғамнинг ўзига ҳал қилдирайлик, — деди.

Дармендан тортиб, ўтирганларнинг ҳаммаси шунга қарор қилишди. Бу чоқ чой ичилиб бўлган, ҳали Мағаш: «бориб билиб келчи, оғам туриб, чойни ичиб бўлдимиз?» деб юборган ўртоғи, ёш ашулачи Алмағамбет ҳам қайтиб келган эди. У:

— Абай оғам чойни ичиб бўлиб, китоб ўқиб ўтирибди. Меҳмонхонадаги Эрбўллар ҳам чойларини ичиб бўлишибди. Улар ҳам Абай оғамнинг ёнига боришмоқчи. Қозонда кеча сўйилган ола тойнинг қўш қовурғаси биқирлаб қайнаётир. Уй иссиқ, суҳбатнинг қизиги ўша ерда. Аста қўявер! Туринглар, секин-секин бориб, тушлик

овқатни ўша ерда қила қолайлик! — дегандан сўнг бу уйдагилар Абайнинг уйига келишган эди.

Қимиз устидаги суҳбатда ҳали Мағашнинг уйида бопланган фикр юритишлар муҳим мавзуга айланиб кетди. У уйда бўлиб ўтган гапларни Мағаш батафсил айтиб берганди. Абай Мағашнинг юзига тикилганича анча вақт қулоқ солиб ўтирди. Фақат Мағаш гапини тамом қилай деганда, ташқарида дўпир-дўпир эшитилиб, Абай ўшанга алақсиб эшикка қараб қолди.

Уй ёнига келиб тушган отлиқнинг дўпир-дўпири билан бирга қаттиқ ҳураётган итнинг товуши келди, ўша итларга ўша йўловчи ҳайбат қилаётгани эшитилди. Бироздан сўнг эшик очилиб, барваста бир кишига йўл бергандек бўлди. Келган одам киргунча уйга совуққина шамол ҳам урди. Қозон остидаги олов лоп этиб, тўрда ўтирганларнинг бурнига гупиллаб аччиқ кўк тутун уриб, беҳузур қилди. Ўтирганларнинг баъзилари йўталиб, баъзиларининг кўзлари ёшланиб, қўллари билан юзларини босиб қолишди. Ҳар ҳолда уйдагилар ширин суҳбатни бўлган кишини хуш кўрмай, совуққина қарши олишди.

Бироздан сўнг меҳмон кирди. У — ўзи салом бермай, уйдагиларнинг салом беришини кутадиган, бир катта-роқ оға, қардошлардан бири экан. Қисик кўзли, оқ сариқдан келган, узун пахмоқ соқолли, соч-соқоли анча оқарган бу кекса киши — Жуман эди. Абайдан бошқа ҳамма салом бериб, тўрдан жой кўрсатилди. Катта қайнаға келгандан кейин, Айгерим ўрнидан туриб сиполик билан қарши олди. Жуманнинг ёнида ўзига ўхшамаган, юзи япалоқ, қопқора ўғли — Месқора келган эди. Утиришни бузиб келган бу меҳмонларни Абай хуш кўрмади. Гарчи оғаси бўлса-да, Жуман бўсағада тўрға чиқиб ўтиргунча, совуқ назар билан кузатиб турди.

Жуман эски эзма, гапининг мазаси йўқ киши; қардошлар ичида Абай учун энг қадрсиз одам шу. Абайнинг ёқтирмаслигини Жуманнинг ўзи ҳам билади. Лекин унга парво қилмайди. У кеча: «Абайнинг уйида қисир биянинг тойи сўйилди» деган хабарни эшитганди. Шунинг ўзи кифоя! Куз фаслининг ёғин-чочинли, беҳаловат кунида, уйда маишат ҳам унча яхши бўлмайдиган чоқда, бировнинг уйига бориб, кузлик қимизидан ичиб, семиз тойнинг қовурғасини ейиш Жуман учун ғоят муҳим иш! Шундай қилиб, эрта саҳар тургандан буён Абайнинг уйдан тушлик овқатнинг тутуни чиқишини кутиб ўтирганди.

Отини эгарлатиб, ўзига ўхшаш эзма ўғлига Абай овули томонга кўз солиб туришини буюриб қўйган эди. Мана, тутун чиқиши билан етиб ҳам келди.

Аслида, таклиф қилинмасалар ҳам қишин-ёзин Абайнинг тушлик овқати устига тап тортмай эшикдан кириб, унинг гапига қулоқ солаётган киши бўлиб, лом демай, даммини чиқармай ўтириб, тушлик овқатни бирга еб, сўнг-ра ўз ҳолича яна кета берадиганлар кўп бўлар эди. Еш толиби илимларнинг истаги бир бўлаг-у, ҳалигидай одамларнинг муроди-мақсади ҳам, излагани ҳам фақат ғўшт-у, қимиз бўларди.

Жуман келувчиларнинг худди ўша тоифасидан бўлгани учун, бу хилда келиб-кетадиганларга Абай ҳам кўнгил бўлиб, илтифот қилмасди. Фақат ўзининг дидига маъқул ҳамсухбатларнинг фикрини чалғитмаса бўлгани! Ҳозир ҳам Жуманлар қимизхўрликни бошлашлари биланоқ Абай уларни унутди, айтаётган гапининг саркалавасини топиб олиб, яна гапга тушди. Ҳали у, Мағаш айтган «ҳаёт чинлиги», «ҳақиқат» тўғрисида фикр юргизаётганди. Бу гап даставвал Дармендан чиққани учун, Абай аввало ўшани қийнаётган фикр устида тўхталди:

— Шоир айтса, ҳаёт чинлигини айтсин дедик-а! Бу нима деган гап? Бу ҳақда рус ҳакимлари, мутафаккирлари очиқ айтишган. Шеър—фақат ҳаётда содир воқияларни акс этдириш билан чекланмай, ўшанга баҳо ҳам бера билиши керак!.. Яъни, танқид қилсин, дейди. Яна одилона ҳукмини чиқарсин, дейди. Агар янглишмасам, бу Чернишевскийнинг фикри. Мабодо, сиз ўтмишнинг Кенгирбой сингари ҳокими ҳақида ривоят қилмоқчи бўлсангиз, бугун кўпчилик айтиб юрган «азиз», «арвоҳ» сингари беҳуда, бемаъни гапларни такрорламанг, замон атворига танқидий назар билан қараб, ҳақиқатни очиб айтабилинг, деган гап! «Энглик билан Кебек»нинг от думига боғланиб ўлдирилиши бўлса, чорасизликдан туғилган иш эмас, Кенгирбойнинг Сибон, Матайдан пора олиб икки ёшни сотганидан!

Абайнинг қимиз ичиб ўтирганда узоққа чўзилган сўзи шу ерда ўтирган сезгир, идрокли ёшларнинг ҳаммасини кўп ихлос билан қулоқ беришга мажбур қилди. Бу чоқ қимизга қониб олган Жуман, овқат тезроқ пишини кутиб, Абайнинг сўзига қулоқ солмай, Злиҳа билан Айгеримнинг ҳаракатларига тикилиб ўтирганди.

Уй эгасининг тушунилмас гаплари уни неча бор ҳолатдан кетказиб, тинкасини қуритганди. Баъзан тамшаниб қўяр, баъзан узоқ-узоқ мудраб ҳам кетарди. Энди Абай гапни ҳали ёшлар бошлаган «ҳақиқат» сўзига бурди. Гапга киришар экан:

— Бу ҳам ҳазилакам гап эмас! — деб қўйди.

Жуман шу топда боласига ишора қилиб, ястиқ олди-да, тўнига ўралиб ёнбошлаганича уйқуга ётди. Абай ҳақиқат тўғрисидаги гапни ҳали ёшлар қўзғатган, динга алоқадор жойидан бошлади:

— «Ҳақиқат» деган гапнинг ҳар хил тушунилиши турган гап. Ислом дини ўз ҳақиқатини барча мусулмонлар айтадиган «имон» ичида келтиради. «Оманту биллоҳи, вამалойикатиҳи, вакитубиҳи, варасулиҳи», дейди. У «чинлик»нинг ҳаммаси каломи шарифда айтилиб қўйилган дегани. Ўзгани қўйиб, яқинда мен қараб чиққан бир файласуфнинг қуръон билан қилган бахсидан сизларга бир икки оғизини айтиб берай...

Қўкбой шу ерда томоғини қаттиқ қириб қўйди. Хавфсираб, Абайнинг юзига қараб, «ҳозир ножўя гапларни айтади-да!» дегандек тикилиб турди. Ёшларнинг ҳаммаси қимизни нари суришиб, зўр мароқ билан Абайнинг юзига телмуришди. Абай сўзида давом этди:

—...Ўша файласуф бундай дейди: «Майли, биз бир нафас Қуръон яратганнинг фақат сўнгги пайғамбарига ўзи айтиб берган сўзи, деган гапга ишонайлик. Демак, қуръон — одамзод тарихидаги қанча-қанча донишмандлар, олимлар айтиб кетган ва айтган сўзларнинг ҳаммасидан дурустроқ, чуқур маънога эга бўлиши керак. Илмнинг илми, ҳақиқатнинг ҳақиқати, юксак фикрларнинг чўққиси шунда бўлиши керак эди. Лекин нима учун шундай эмас?».

«Ҳинд донолари, грек мутафаккирларининг китобларига қараганда қуръон нега саёз?— дейди ўша файласуф.— «Яратгувчи ким? Олам нима ўзи? Жон қандай нарса! Инсонлар ҳақиқатни билишда нимага асосландилар. Шундоқ масалаларни ҳал қилишда энг кучли далилларни қуръондан кутсак керак эди. Хўш, бу масалаларни тўғри ҳал қилишга келганда, қуръон берадиган жавоблар илгариги ва сўнгги мутафаккирларнинг жавобларидан нега кучсиз? Фалсафа, астрономия, космогония ва дунёнинг яралиши, инсон аъзосининг ҳаракат қилиш сирлари ҳақидаги илмлар бор. Булар тўғрисида

қуръонда баён этиладиган фикрлар жуда фано. Ҳатто кулгили ҳам бўлиб чиқади» — дейди ўша файласуф.

Кўкбой «астаъфурулло» дегандек, қовоғини солиб, қўлини кўксига қўйди.

Дармен билан Мағаш, Какитойлар ўз миннатдорчиликларини дангал айтолмай, Абайга зўр қизиқиш билан тикилишганда, Абай сўзида давом этди:

— Ўша файласуф, қуръонда одам ишониб бўлмайдиган эртақлар ҳам бор, илму фаросатли, идрокли, соғлом фикрли одамлар ҳечам ишонмайдиган «жин, сеҳр» деган гаплар ҳам бор, дейди. Эсга олинглар-чи! «Алам тара кайфа фаоло раббука биасҳаби фил» дегани қандай оят? Яъни: «Тангрини инкор қилганлари учун ажойиб қушлар фил қавмига қарши келиб, ҳар бир одамнинг бошига тангрининг қаҳр тошларини ёғдириб, ўлдиришгани қани!» дейилади. Бунга қандай қилиб ишониб бўлади? Ёки кундалик беш вақт номозда мана бу Кўкбой ўқиб юрадиган қуръон дуоларини олинг: «Қул аузу бираббил фалак...» Яъни, «раббингдан сақла» деб тилагин, жодугар кампирнинг латтага тугиб, афсун ўқиб, сеҳр қилиб ташлаган фалокатидан сақла деб тилагин!» — дегани.

Бу ҳам, ўша файласуф айтганидек, ўзимиз шу кунларда ишонмайдиган фолбин вайсашига ишонганликни кўрсатади-да! Мана «ҳақиқат!» деб юрганларимизнинг баъзилари бора-бора сигир қуйруқ бўлиб, алланималар бўлиб кетиши ҳам бор? — деб кулиб қўйди.

Еш дўстларнинг кўпчилиги Абайга қўшилиб кулишди. Кўкбой бундан ортиғини эшитишга тоқат қилолмай, жўнаб қолди. Какитой билан Дармен хахолашганича қолишди.

— Кўкбой ўзининг имонини олиб қочдими, дейман-а! — деди Мағаш эрмак қилиб. Какитой очиқ чехра билан Абайга бурилиб:

— Абай оға, Кўкбой қочса, қочгудек гап экан! Ҳалиги файласуф нақ халқумдан олар экан ўзи! — деди ва ўйланиб давом этди, — ўша файласуфнинг сўзи тўғри экан, динимиздан нима қолади. Нима қилиб юрган бўламиз асти? — деди.

Абай қаҳ-қаҳ уриб кулганидан, Жуман уйғониб кетиб, бошини кўтарди. Энсаси қотиб Абайга қаради. Қон талашган кўзларининг қирини ташлади-ю, юзини ўгирди. Ўчоқдаги ўт ҳам ўчиб қолибди. Абай ҳамон

сўзлаётир. Аллақачонлар пишган овқатни ейиш ўрнига, ҳамон сўзлаётган Абайга Жуманнинг ич-ичидан жини қўзгалмоқда. Абай Какитой сўзидан ташвишга тушганини дарров тушунган эди, жавобга киришди:

— Кўп файласуфларни ўқисанг бундан ҳам катта, бундан ҳам аччиқ ҳақиқатга йўлиқасан. Лекин Кўкбойга ўхшаб қочиб қолмай, унинг нима деганини англашга тириш. Таққос қилиб, текшириб кўр, керак бўлса фойдаланавер!

Абай яна бироз ўйланиб, ёшларнинг «ҳақиқат» вазидан даставвал бошлаган гаплари устидан тўхталди:

— Дарвоқи, ҳали сиз ҳақиқат масаласини шоирлик меҳнатига боғлаб қўзғаган эдингиз. У кўп ўйланадиган, доим эсда туриши керак бўлган масала. Ҳалиги гапларингизнинг ҳам бир елкаси бориб ўшанга суянган эди. Кўрдингиз-ку, ҳақиқат ҳар замон, ҳар қавмда ҳар хил бўлар экан. Йироқ ўтмишдаги динларни, мутафаккирларни бир четга қўйиб, ўзимизнинг кўз олдимиздагига қарайлик-чи! Лоақал кеча мана бу Дармен билан Мағаш айтиб келган жабр-зулм, зўрлик, халқ оҳи-зорини олинглар-чи,— шу ерда у бир нафас жим қолди.

Какитой одатдаги ҳозиржавоблигига бориб:

— Вой, Абай оға! Ўшанда ҳам ҳақиқат бор дейсизми? Азимбойдан ёмонлик билан жабри-зулмдан бошқа нима чиқади,— деб юборди.

Абай бамайлихотир ўтириб, истеҳзо аралаш кулимсиради:

— Шундай кўринаётирми? Ундоқ бўлса, бу нотўғри, юзаки кўриниш, ҳақиқат ҳар замонда эмас, ҳатто бир замоннинг ўзида ҳар кимга ҳар хил англашилади. Азимбой, Такежонлар ўз атрофларидаги мажолсиз, чорасиз, ҳомисиз кўпчиликка ўзлари ўтказаётган зулмини зўрлик деб билишади дейсизми? Йў-ўқ! Улар «Менинг йўлим шу, насабим — Ирғизбойлигим» деб билади. «Бобом Ускембой, отам — Қунанбой кўпчилик устидан ҳукмини юргизиб ўтганми? Бўлди! Мен ҳам шундай қилмасам, уларнинг ҳақиқий насли бўлолмайман» деб билади. Зўрлик, ёвузлик менга деса бўрилиқ бўлсин... Унинг ақидасида маҳкам ушлаб олган ҳақиқати, қабихлиги шу-да. Хўш, жафо чекаётган қашшоқ овулларга нисбатан буни «ҳақиқат» деб ким айта олади! Луларнинг ҳақиқати — ўзини ҳимоя қилиш! Мана шуларнинг ҳаммаси — шoirнинг «ҳақиқат»ни англашдаги фикрига арқоқ, озиқ эмас-

ми? Үтмишни ёзасанми, ҳозиргини ерга урасанми — ба-рибир, ҳақиқатни ҳаёт билан ўлча, айниқса халқ кўзи билан қараб, халқ армони, халқ танқиди билан ўлча! Мен ёзадиган бўлсам, салмоқни шунга солар эдим. Қаш-шоқларнинг оҳу зори менга: «Такежоннинг олдида бир бор» деса, иккинчидан «бизлар учун олиш, кураш! Ёзган шеъринг — кўрсатадиган йўлинг бўлса, ҳаммасини авва-ло мана шу масалаларга бағишла!» деб ундайди.

Сўзлаган сайин фикри кескинлашиб бораётган Абай, ҳозир яна бир янги масала устига кўчди. Икки қўлини ёзиб, товушини барала қўйиб, давом этди:

— Яна бир мисолга мен мана бу Россияни, рус хал-қини олай. Шунга ўзимизнинг кўз олдимиздаги: Ҳузбой, Жиренше, қолаверса бизнинг Такежон қандай назар би-лан қарайди? Иккинчи томондан қозоқ халқи қандай фикрда? Ҳузбойларнинг тушунчасида — Россия деган — оқ подшо дейишлик билан баробар. Ҳузбой унга бош эгади, ундан қўрқади. Унга ёқишга уриниб, ўзимга ёки боламга бўлислик олсам, улуғ бўлсам, бойисам, душман-ларимнинг ҳаммасини унга жазолатсам, — дейди. Ўзи бўлса, ичидан ўша Россияга дўст ҳам эмас. Ўз манфаати учун айёрлик қилади. Россия улар учун мана шугина! Ҳўш, агар халқ номидан айтсак-чи? Бугунги қозоқ насли учун Россия нима деган сўз? У — ўзларингизга маълум-ки, китоблари, ўзгур фикр эгаларини бир чеккага қўйган-да, аввало бепоён, бениҳоя санъат, маърифат ва билим ўчоғи. У сон-саноқсиз шаҳарлар, беҳисоб билим юртлари шифохона, кутубхоналарга тўла салобатли бинолар. У — ана Сибиргача кетган темир йўл. Иртишда сузиб юрган пароходлар, эгнингга кийим, қўлингга қурол, уйингга ая-жом ва машиналар бераётган фабрика ва заводлар — мана шунинг ҳаммаси Россия! Бу Россия — оқ подшоини танисанггина сени танийман, демайди: Бора билсанг, ола билсанг сендан асти ётсирамайдиган, «кела бер, ола бер!» — деб, бағрини очиб қарши оладиган Россия! Халқи-мизнинг соф виждонли ўғли бўлсак, биз Россияни халққа киминг бўлади деб тушунтиришимиз керак? Турган гап, дўстинг, деймиз! Ҳақиқат — халқ тилагига мос ҳақиқат бўлсин! Шундай бўлгандан кейин, чин дўстинг — рус маданияти-маърифати, деб уқтиришимиз керак. Албатта, Ҳузбойлар учун бу ҳам ҳақиқат эмас!

Эрбўл Абайнинг гапини тўғри тушуниб ўтираркан, қадрдон дўстининг бу кунларда на қадар ноёб фикрлар-

ни жасорат билан айта олиш даражасига етганини фаҳмлади. Абайга ишонгани ҳолда, унинг ҳалиги фикрига қўшилишар, шу билан бирга ҳали ёнида ўтирган Кўкбойдан ичида қаттиқ норози ҳам бўлди. Уразбой, Жиреншелардан гина қилишнинг ҳожати ҳам йўқ. Бир кун холи ўтириб сўзлашганларида, ҳали Абай айтган масалалар тўғрисида Кўкбой ҳам шундай совуқ гапирганди: «Абайнинг бир камчилиги — жуда руслашиб кетгани — фақат ўшаларга қараб ўтирмоқчимизми?» деганди. Ҳали Абай сўзлаётганда Эрбўлнинг ёнига Кўкбойнинг ўша тапи тушиб кетди. Шу билан суҳбат тамом бўлди.

Бироздан кейин Жуман кўпдан бери кўз тутиб ўтирган қозондаги овқат сузилиб, ҳамма овқат ейишга ҳозирлана бошлади. Меҳмонлар тўрга чиқишди. Каттакон ўткир сариғ пичоғини қинидан чиқариб ўтирган Жуманнинг энди гапга аралашгиси келди. У боядан бери Абайнинг гапига диққати ошиб ўтирганидан, ёши улуғларга хос ўктамлик билан барала сўзлай бошлади:

— Шу қозоқнинг нимага жоврашини билмайман. «Жуман эзма», деб менга от қўйиб, лақаб тақиб олди. Қани орқамдан қолишса. Агар кўп гапирган одам эзма аталса, кечагина гала-гала одамни йиғиб олиб, кун бўйи Қунанбой аканинг ёлғиз ўзи сўзларди. Мана бу Абай бўлса, худди бир қозон гўшт пишгунча битта ўзи гапирди. Сергап одам эзма аталса, ҳақиқий эзма шунинг ўзи эмасми? Эзма деб изимдан қолмаганидек, менда нима ҳақлари бор!— Абай қўлини юмолмай, бор гавдаси билан селкиллаб қаттиқ кулди. Кўзларидан ёш чиққунча кулди, Унинг кулгисига Айгеримнинг ҳам қўнғироқдек кулгиси қўшилди. Абай ўзини кулгидан зўрға тўхтатиб, тўсатдан Жуманга жавоб қилди:

— Ҳой, оқсоқол!— деди у,— эзма аталиш учун кўп сўзлаб, овора бўлишнинг ҳожати йўқ. «Хотин дейман...га чиқиб келганим зап иш бўлган экдан-да» деган гапнинг ўзи ҳам етади!— уйдагиларнинг ҳаммаси дув кулиб юборишди.

Қиш кунларидан бирида, Жуман эрта туриб ҳожатга бориб келади. Бироздан кейин ҳаво айнаб, қаттиқ шамол туриб, бўрон кўтарилиб кетади. Шунда Жуман деразага қараб ўтирган жойида хотинини чақириб:

— Хотин, сенинг хабаринг борми? Ҳали ҳожатни чиқариб келганим зап иш бўлган экан-да, а?— дейди. Ҳозир Абай шунга ишора қилган эди.

Дастурхонга қўйилган гўшти ҳам тўғрай олмай, Дармен билан Какитойлар кула беришди. Оқилбой Абайдан пастроқда ўтирган эди. Кулганича салмоқлаб, ёнида ўтирган Айгеримга:

— Янга,— деди.

У, Абайни ота демас, Айгеримни ҳам она демас эди. Биттасини «Абай оға» деб, биттасини «янга» деб ўрган-ди. Ешлигидан Қунанбой билан Нурғонимнинг қўлида ўсгани учун, ўзини кенжа ўғил ҳисобларди. Абайга инни сифатида гапиришга одатланганди.

Айгеримга пичирлаб:

— Янгажон, мана бу қайнаганг қандай ўлимтук нарсаси эди! Пўрт учганини кўрдингми? Абай оғамнинг эрма-тига ажали етган учрасин!— деди.

Гарчи Айгеримнинг кулгиси қистаб бораётган бўлса-да, қайнагани кулги қилишдан ийманиб, ўнгайсизланди ва қизарганича орқасидаги Злиҳага бир нарса деяётгандек, ўгирилиб олди. Жуман бироздан кейин кулгини унутиб юборган экан, яхшилаб гўшти уриб олди. Энди катта заранг косадаги шўрвани ҳўплаб ўтириб, бошқа бир янги гапга кўчди:

— Мендан кулиб бўлдинглар-ку, ҳамманг-а! Энди ҳаммангнинг кулгингни тиядиган гапни мендан эшит! Жигитеклар нега қутураётир деган эдим. Анов куни: «Бир овули Қулқайнарнинг устидан кузевга кўчиб келаётган бўлиб, менинг ғарамлаб қўйилган чўпимни йилқисига едириб кетибди» деган эдим-ку, Абай! Ирғизбой ерининг четига қадам қўйишга бу Жигитекларнинг нечук ҳадди сиғадиган бўлиб қолди? Ушандан буён алам қилиб юрибди. Ҳақим кетди деган эдим-ку?— Кеча, Азимбой билан Жигитекларнинг қаланғи-қасанғилари, сану манга боришиб, олишадиган бўлиб қолишди? деб ҳам ҳайрон бўлган эдим, ўзлари яна бирикишиб олиб, чувиллашиб, бўри кўрган сигирдек бўкиришади дейишаяпти. Азимбой, Ирғизбойнинг устуни, улар Жигитекнинг оч-яланғочлари, ким билан ким олишмоқчи бўлаётир ўзи?— деганда, Дармен кулиб юборди.

— Мана, керак бўлса яна бир ҳақиқат, худди ҳали Абай оғам айтганлари!— деб Какитой ҳам бош ирғаб қўйди. Жуман Дарменнинг гапига эътибор ҳам қилмади. Абай ҳам унинг гапига қулоқ солмай, тескари қараб ўтирганди. Жуман унга ҳам парво қилмади. Ўзича бир муҳим масала устида сўзлаётгандек, чўза берди:

— Ҳар ҳолда бу ишлар бежиз эмас. Жигитекларнинг қутуришининг тагида бир гап бор, деган эдим. Чиндан ҳам жони бор экан. Жигитеклар яна ҳаддидан ошиб қолишди. Бугун уларнинг қўлтиғига сув пуркалишининг сабабини билиб келдим.

Бу гаплардан Абайнинг энсаси қотиб, қовоғини солганича тескари қараб, чор-ночор эшитаётибди. Жуман дағал товушини барала қўймоқда:

— Мана, эшит ҳамманг! Эшитиб ол, шаҳардан бир хабар эшитдим. Ҳали бизнинг овул четидаги уйларга бир чопар тушиб, тоғдаги Жигитекларга қараб кетди. Суюнчи сўраб, қувончи ичига сиғмай кетаётир. Тусиннинг Мадийёр деган бурни катта бир тирмизага бор-ку, «суюнчи» деб юрган ўша! «Оқ туянинг қорни ёрилди, Жигитекларнинг кўз ёши худога етди. Кўз ёшимни тиядиган арслоним қайтди. Бозоралим ҳайдовдан қочиб келибди!» деб, кимсасиз саҳрони бошига кўтариб, от қўйиб кетаётир.

Бу хабар шу ердагиларнинг ҳаммаси учун Жумандан кутилмаган, тўсатдан келган, ўзгача янгилик бўлди. Абайнинг юраги арзиқиб, ялт этиб Жуманга қаради:—«Нима дединг? Бу гапнинг рост бўлса, яхшилик хабар-ку!» — бошқа ёшлар унинг гапига қўшилишиб, ҳайрон қолишди:

— Ёпирим, бор эканда-а!

— Бозекенг,¹ тирик экан-да!

— Қанот қоқиб келганини айт!

— Эсон-омон келса, кўп маъқул бўлибди-да!

Жуман буларнинг қувончига қўшилмади. Бошқа Ирғизбойлар сингари, Бозоралининг қайтиб келганига қаттиқ ғижинган эди. Энди ўз фикридан ўзи хулоса чиқариб, деди:

— Такежон билан Шубор бўлис бўлиб турса, элга келиш уёқда турсин, тушида ҳам кўрмас эди. Мана бу йил Кунтунинг бўлис бўлганини эшитиб, ҳожи болаларининг қўлидан улуғлик кетганини билиб, ўшаларга орқа қилиб келган-да. Бунча қувонасизлар?! Шодлик, хурсандчилик келди, деяпсанларми? Кўзига қон тўлган бир боланинг келганини биларсан ҳали ҳамманг! Мен бир айтдим-қўйдим!

Абай уни жеркиб ташлади:

— Бўлди, бас қил, оқсоқол! Бозоралида олмай қолган ўчинг бор эдими?! Келса ҳайрлик бўлсин! Қадами қутлуг

¹ Бозекенг — Бозорали ака маъносига.

бўлсин!— Кейин у Жумандан юз ўгириб, ёшларга қаради:

— Бераҳмлик, ёвузликни Қунанбойнинг бошқа болаларига бердик. Биз бу хабарни шодланиб қарши оламиз. Бозорали — элимининг арслони-ку! Мени дейдиганлар эртаёқ отланиб, Семейга жўнанглар! Менинг тилакдошлигимни, жигар деб қувонганимни унга етказинглар! Қарорим, буйруғим шу,— деб гапни чўрт кесиб ташлади.

III

Жуман айтган гапларнинг кўпи тўғри чиқарди. Бозоралининг қочиб келгани ҳам рост, яна «илгарироқ эмас, худди шу бу йил қочиб келишига сабаб — Кунтунинг бўлис бўлиб турганлиги» дегани ҳам рост. Бозорали ўзини ҳайдатиб юборган Такежон, Шуборлар бўлис бўлиб турса, бу ишни қилмаган бўларди, ўтган сайловда Қунанбой болаларининг қўлидан улўғлик бира тўла кетиб, Чинғиз элига Бўкенши элидан чиққан Кунту бўлис бўлиб олди.

Бу воқиа бутун Тўбуқтида кўшларни ҳайратда қолдирган, ҳеч кимнинг хаёлига келмаган, фавқулодда бир иш бўлган эди. Кўпдан буён Семей уездининг начальниги бўлиб келаётган Казанцев, бу сайловни ўзи келиб ўтказадди. Лекин у, сайловнинг сўнгги соатигача Қунанбой боласидан бошқа одам бўлис бўлар, деб хаёлига ҳам келтирмаган эди. Кунтунинг бўлис бўлиб қолиши — Қунанбой болалари учун нақадар кутилмаган оғир иш бўлса, уездининг ўзига ҳам шу қадар хунук кўринган эди.

Бу ишнинг боши ўтган йили кўкламда Жидебойдаги Успон овулига келган йўғонларнинг бир йиғилишида бошланганди. Уша вақтдаги бўлис Шубор, Чинғиз элининг йирик амалдорларини Қунанбойнинг катта овулига, ҳозир Успон бош бўлиб ўтирган катта даргоҳга таклиф қилди.

Буларни зиёфатга айтишнинг тагида алоҳида бир мақсад бор эди. Такежон, Мойбосар, Исҳоқлар билан маслаҳатлашиб олиб, янги сайлов олдида элнинг авзойини билмоқчи бўлади. Қунанбой болаларига зимдан қарши бўлганлар борми? Янги сайловда булар томонидан кўрсатилган номзодга қаршилиқ бўлмайдими? Кўнгли ғаш бўлиб юрган мансабдор бўлса, ўшаларнинг сирини билиш, қаршилар, норозилар бўлса, эрта кунданоқ ҳаракат қилиш керак эди. Шубор мана шу сингари ички ҳисоблар билан кўк қашқа сўйдириб, юзга яқин амалдорларни зиёфатга айтган эди.

Шубор бу амалдорлар ўртасига яна бир гапни ташлади. Гап шу ҳокимларнинг ҳар доим эл зиммасига соладиган бўлакча бир солиғи эди. У подшоликнинг ҳар йил элдан оладиган солиғи эмас. Бўлис билан бийларнинг ўзи оладиган «қора солиқ» деган солиқ. «Бўлисининг мол сўйишига, меҳмонларига, миниб юриши, олди-бердиси учун» деб эл устига сочиб солинадиган солиқ. Унинг на ҳисоби бору, на чегараси. Халқни ийдирмай соғиб, улуғларнинг ўзи оладиган ғанимат пора шу!

Маълум ҳисоби, миқдори бўлмаган бу чиқим, ер тагидан қоронғу йўл билан олинадиган пора бўлгани учун, халқ уни «қора солиқ» деб атайди. Аслида фақат Шубор эмас, ундан олдин бўлис бўлиб, давр сурган қанча-қанча Шуборлар шундай солиқ олиб келган. Қанча-қанча қўй, сон-саноксиз от, беҳисоб пул, мол-мулк тўплашиб, бўлис билан оғиз-бурун ўпишган бийлар, элликбошилар, старшиналар, ҳар уруғнинг амалдорлари ўша қора солиқдан ҳисса олишади. Бўлисининг бу йилги солиғи йилдагидан кўп бўлса-да, «Успон овулига йиғилган эл оғалари» кўп айтишиб ўтирмай, тез келишган эди. Ҳар старшинанинг бийлари билан элликбошилари, амалдорлари ўзларининг қўл остидаги хонадоннинг ҳаммасига қўшимча суммаларни ёза беришди.

Чинғиз эли, ўн икки старшинга бўлинарди. Ўша ўн икки старшиннинг бошлиқлари тўда-тўдаси билан, сўнгги йилларда Успон солдирган янги қишловнинг бир қанча хоналарига, далонларига бўлиниб, маслаҳатлашаётир. Солиқни ўз қўллари билан улаштираётган тўдаларнинг қайси бирига қарасанг, феъли-атворлари бир хил. Солиқни булар ўз уйларига ёки қариндош-уруғларига солмайди. Ўзига тўқ, бардам хонадонларни мудом қўрғаб қолиб, ёлғиз-ярим, ҳомийсиз, ғариб хонадонлардан бирортасини қолдиришмайди, лекин ваз топиб солишади.

Ҳар овулда йиғилиш бўлса, улуғ келса, зиёфат бўлса, элчи келса бутун чиқимни мана шу бадавлат хонадонлар кўтарар эмиш: «камбағал-қашшоқларнинг уйига ким боради? Чурук-чориқ уवादасига ким ўтиради? Уларнинг уйига элчи ҳам тушмайди, мол сўйиб, чиқимдор ҳам бўлишмайди. Айронига, овқатига шерик ҳам йўқ. Лекин улар ҳам «эл» эмасми? Шундай экан, ҳеч бўлмаса, шундай пайтларда сал салмоқни сезсин-да. Бўлмаса, кимнинг қўл остида эканлигини, улуғи ким эканлигини ҳам унутиб кетади. Худосини ҳам унутиб юборади. Шундай қилиб,

«қора солиқ»ни ўзлари жўрттага четга қоққан, бири икки бўлмаган, увадаси чиққан кулбаларга солишади.

Халққа қарши ишлатилган шу йўсин ишларга келганда, дарҳол топишиб, бир-бирини дарҳол англайдиган бу йўгонларнинг иттифоқи «бўрини кўрганда бирлашиб оладиган итлар»нинг аҳиллигига ўхшарди.

Халқ уларнинг бу сирини биларди. Ўзларига ёзилиб тушаётган турли-туман, узлуксиз «қора солиқ»лар ҳақида ўз аро ҳасратлашиб қўйишарди. Бошқа кимга айтишади! Бийларига, оқсоқолига, старшинга, бўлис билан бегларига айтадими!? «Уларга айтдинг нима-ю, айтмадинг нима? Биттасига айтсанг, биттасига солади. Ниҳоят оқтош билан кўктошнинг орасига бориб изи йўқолади. Гап беҳуда кетади. Бири-бирини қўллаб-қувватлаб, доғулилик қилад-ю, кесак тишлатиб кетади. Ниҳоят овул итининг думи гажак дейсан-у, умидингни узиб қўяқоласан!» дейишарди.

Жидебойга йиғилганлар Шуборнинг «қора солиғи» ҳақида ҳам Қунанбой болаларига тихирлик қилишмади. Лекин солиқни бунчалик кўп хонадонга бўлиш ҳам унча осон бўлмади. Эрталаб чой ичиб, ундан кейин кўк қашқанинг гўштини уриб олганлар, тушга қадар ҳам гапни бир жойга қўйишолмади.

Туш оққан пайтда бу овулга Дармен келди. Узининг катта уйларини амалдорларга бўшатиб берган Ўспон бурчакдаги уйда ўз ҳолича бир йиғилиш қилиб ўтирганди. Бу ердагилар Ўспонга ўхшаган бекорчилар, ўйин-кулгига берилиб, тушлик овқат дардида санқиб юрадиганлар эди.

Дарменнинг келганига Ўспон жуда шодланди. Унга ўз ёнидан жой кўрсатиб, қуюқ қимиздан қуйиб берди-да, қўлига дўмбира тутқазди:

— Зап келдинг-да! «Солиқ» баҳона бўлиб, жиғилдонига тикин излаётган йўгонларингни кўр! Овулимни босиб, ҳаловатимни бузишди. Тилагингни бергур, шуларнинг орқа терисини шилиб оладиган шеърлардан борми Абай икковингда? Бўлса бир айтиб, шулардан ҳеч бўлмаса, гўштим билан чойимнинг ҳиссасини олиб бер-чи!— деди ўтирганларни кулдириб.

Дармен иккиланмади. Бу ердагилар ҳали эшитмаган бир ўланни янграшиб, тўлқинлантириб куйлай бошлади.

Чиндан ҳам Ўспоннинг кўнглидагидек ўлан экан. Элдаги бетовфиқ бўйни йўгонларни, муттаҳам бўлисларни, по-

рахўр бийларни, тинимсиз тўда бошлиқларининг чин қиё-
фаларини кучли ғазаб, ўткир ҳажв билан халқ кўзига
кўрсатадиган, ҳақиқий, Абай шеърни экан.

Успон қаҳ-қаҳ уриб:

— Ҳа... бормисан! Сўй буларни! Тасма тилгандек тил
бағрини! — деб қўяди.

Успоннинг хушчақчақлиги бунда ўтирганларнинг деяр-
лик ҳаммасини завқлантириб, кулдираётир. Дармен ҳам
шу кайфиятга мослаштириб, яна ҳам янгратиб, ўйноқи
оҳангда куйлаётир.

Бироздан кейин бундаги қаттиқ кулги катта уйдаги
бийлар, казо-казоларнинг ҳам диққатини жалб қилди.
Бир-иккитаси эшикдан қараб, ўланнинг маъносини фаҳм-
лади-да, бориб у уйдагиларга хабар қилди. Шундай қи-
либ, Дарменнинг ўлани ярмига келган пайтда, катта уйда-
ги Уразбой, Жиренше, Бейсемби, Абралилар ҳам келиб
ўлан эшита бошлашди.

Абай шеърининг булар келган пайтда айтилган банл-
лари зарбли ҳам қаттиқ эди. Худди мана шу ўтирган,
мажлисвоз, ғаломус, элни ғажиб егувчи, қасамхўр, сот-
қин, алдоқчи, харом томоқ амалдорларнинг ҳаммасига
тамға босиб, аён кўрсатган шеър эди.

Уразбой келгандан буён кулмади. Кулиш уёқда тур-
син, жилмайгани ҳам йўқ. Успон билан жўралар ҳамон
завқланиб ўтиришарди.

Ниҳоят Дармен узун, ҳажвий шеърни айтиб бўлди.
Бийлар тўдасининг дами ичига тушиб, қовоқларидан қор
ёғилганича ўтиришарди. Успон Уразбойга қаради-да:

— Хўш, бой ака, нега энсанг қотиб қолди? Абайнинг
теппангдан уриб тушгани ёқмади дейман, а? — деб яна
кулди.

Уразбой жиддийлашиб, бир чора ўйлаб ўтиргандек:

— Замон... — деди, — гапни узоқдан бошлаб, — бузи-
лаяпти-я! Бузилиш олдида турипти-да! Уша бузадиган
ҳам сен бўларсан, ҳожини боласи! — Успоннинг бошидан
оша юқорига қаради.

Унинг ёнидаги маккор, елпатак бийлар гўё Уразбойга
сиғинаётгандек тикилиб қолишди.

— Элнинг бор яхшилари овулингга йиғиб олиб, шу
хилда бошига ур! Обрўйини тўк! Юзни сидириб ташла,
пардасини йирт! Болаларга ҳам, молбоқар-хизматкорга
ҳам сиртмоқ бер!.. Бузавер!... — деб, қўлини силтаб юбор-
ди у.

— Ҳой, Уразбой, нега жикиллаётирсан!? Чиндан ҳам яхши экансан, сенга тегадиган тап эмас-ку. Хўш, ёмон бўлсанг, ҳалиги гапдан ўзингни-ўзинг таниган бўлсанг, уволинг ўзингга!... Ула!— деди Успон ва яна кулиб юборди.

Кун қиёмдан оғиб кетди. Шу топда эшикка чиққан Успон ўз қишловининг атрофидаги қўриққа ёпирилиб, ўтлаб юрган эгарлоғлиқ отларни кўрди. Меҳмонларнинг юзга яқин оти қиш чиқмай, кўклам келмай, ҳавонинг авзойига кунда тикилиб турган пайтда, қўлдаги молга зарур бўлган қўруқни пайхонлаб, сипириб боряпти. Шуборнинг меҳмонлари билан чиқимини кўтарса-да, Успон мана бу юз отнинг қўруқни ейишига чидай олмади. Эшикда юрган бурни катта, норғил хизматкор йигити Сейтқонга ҳайқириб:

— Гўштимни еганидан ҳам, еримни егани жуда ўтиб кетди! Тарқалсин! Тарқалмайдиган бўлса, ҳозир бориб қўлингга сўйил ол, мана бу отларни ҳайдаб келиб, қўрага тик! Дастурхонимни бошлаб кетгани-кетган, қўриғим-гача қуришиб кетадими? Ҳайда ҳозир!— деб қатъий буйруқ берди-да, ўзи меҳмонларнинг ёнига кириб кетди.

Сейтқон қўлига катта қора сўйилни олиб, меҳмонлардан бирининг яқинроқ ерда ўтлаб юрган отининг тушовини бўшатиб минди-ю, учиб кетди. Ҳужмрон овулнинг безори хизматкори, ўжар табиатли, ҳовлиқма ёш йигит, аслида Успон «бўрк ол деса, бош оладиган» иш қиларди. Ҳайқириб, от қўйиб бораркан, ҳар бир меҳмоннинг ота-уронини чақириб, бақириб: «Соқтўғолоқ! Котибақ! Жигитек! Бўбенг! Қоработир! Жуонтаёқ! Тўпай! Тўрғай!» деб борарди. Ўзи биладиган уруғ бошлиқларининг тўп-тўпи билан юрган отлари ёнига келиб, тамғаларига қаради-да, уронларини чақириб ҳайқирганича, тушовлаб қўйилган отларга ёвдек ҳужум қилди. Тинмай ҳайқириб, сурон солди, ўшқирганича ўтлоқда тинч юрган отларни ҳуркитиб, узун қора сўйили билан сағри-тиззаси демай қарсиллатиб уриб, қува бошлади.

Тушовланган юзга яқин отни ёнғиндан олиб қочгандек тезлатиб, мункитиб, сакратиб, сўйил уриб, гуриллатиб қувлаб келди-да, каттакон от қўра, қўй қўра, туя қўраларнинг дарвозасига тиқиштирди. Сейтқондан ҳуркиб чопайётган семиз, бақувват, асов отлар ўт билан сув тўғри келса ҳам тап тортадиган эмас. Мункиб, отилиб келиб, ҳалиги қўраларнинг дарвозаларига урилишди-да, сиқили-

шиб, сакраб-сакраб ичкарига кириша бошлади. Лекин қўраларнинг дарвозалари паст-паст эди. Секин кирмай, сакраб кираётган тушовлик отлар эгарларининг қошини дарвозанинг тепасига шарт-шарт уриб киришаётир. Сейтқоннинг ҳам, Успоннинг ҳам хаёлига келмаган фавқуллодда бир иш шу ерда содир бўлди. Бақувват отларнинг ҳар сакрашида дарвоза теппасига урилган эгарларнинг қошлари бир бошдан қарс-қарс синиб, учиб-учиб тушаверди.

«Қора солиқ»ни халққа бўлганда, бир ёқадан бош чиқара олган бўйни йўғонлар ўзларига тегадиган ўлжа ҳисобини ҳам олишди. Қунанбой болалари устун келиб, ўлжанинг кўпини босиб қолишди. Элнинг йирик бойлари Ҳразбой, Жиренше, Бейсембилар бу ишдан ҳам норози бўлиб чиқишди.

Улуғлар кечга яқин гап-сўзни тамомлаб, отга минмоқчи бўлганларида, кутилмаган бир таъби хираликка дуч келишди. Биров жўрттага эрмак қилиб кулгандек, ҳамма эгарларнинг қошларини учуриб, расво қилиб қўйибди. Бу йиғилишда Ҳразбой, Жиренше, Кунту, Бейсемби, Аброли, Бойғулоқлар бошлиқ не-не бойлар, босар-турарини билмайдиган не-не мирзалар, сўзамол, қилдан қийиқ топиб чатоқ чиқарадиганлар бор эди. Йўғонларнинг ҳаммаси Успон қўрасининг олдида туриб, шу хилда масхара бўлишганини сўзсиз фаҳмлашди. Овул эгаси Успондан сўраб ҳам ўтиришмади. Кузатиб чиқиб, отлантираётган Шуборга ҳам рўйхуш беришмади. Кўпчилиги хайрлашмасдан кетиб қолди.

Олдинги тўдада Ҳразбой билан Жиренше бор эди. Кунту билан Бейсемби етиб бориши биланоқ иккови гап бошлади. Даставвал сўз қотган Жиренше:

— Бу ҳаддан ошган солиқ билан Шуборни бойитамиз, деб йиғилган эканмиз-да! Ёзининг нима, оғайнилар? Айтганини қилдик. Бор-йўқни шуларга бериб, мана бугун улушдан ҳам четда қолдик. Буларга ҳам ўлжа тегсин, деб ҳеч бўлмаса кўнгил учун айтувчи бўлмади.

— У ҳам майли-я, хўш, шу хилда саззойи қилиб юборгани нимаси!?— деб ёнида келаётган Кунту қоши синган эгарига қамчи билан бир урди.

— Қунанбой болалари ҳаддидан ошган экан,— деди Ҳразбой,— бундай хўрликни ҳатто Қунанбой ҳам кўрсатган эмас. Аслида буларни ўзимиз ёмон ўргатганмиз-да. Худосини унутган экан бу Қунанбойлар! Шу гал

оёғингни тортмайдиган бўлсанг, мана шу келаётган ҳам-
мамизни ҳам ота-бобонинг арвоғи урсин! Энди ҳаракат
қилмасак ит бўлайлик!— Уразбой ягона кўзини чақнатди-
да, атрофдагиларга қараб, ранги ўчганича сўзлаб кетди.

Бейсемби салмоқлаб, доим ётиғи билан сўзларди. У
гапга аралашмаганларнинг ҳам авзойига қараб, раъйи-
ни билиб олди-да:

— Ҳой! Мана шу қайнаб тошган ғазабинг чин ғазаб-
ми? Шунини айт-чи! Юзимга айтчи, ёрқиним!— деб, Ураз-
бой билан Жиреншега тикилди.

Уларнинг иккови ҳам Бейсембининг ғазаби бўғизига
тиқилиб келаётганини пайқаб, бир лаҳзада жавоб бериш-
ди:

— Ҳой, бир худо, бир қуръон! Ғазабим — ғазаб! Ке-
ким—кек!—деди Уразбой.

— Бир арвоҳ, бир худо, ўлсак ҳам ҳузурингда ўламиз.
Қани, нима қилай, айт-чи!— деди Жиренше ҳам унга
кўшилиб.

Бейсемби қаттиқ қизишиб, тутоқиб кетган экан, одат-
дан ташқари тез сўзлай бошлади:

— Аввало шу гапинг рост бўлса, ғазабингни сўз
билан сиртга чиқарма, сўзлашгудек ҳеч гап йўқ. Англа-
шилмаган иш йўқ. Гапнинг учини чиқариб, кўпчилик
олдида беҳуда ҳовлиқиб, эртага бор сирни Қунанбой
болаларига етказувчиларни душманнинг каттаси, деб
бил. Ҳозир гапни четга чиқариш керак эмас. Ёнимизга
кўпчиликни тўплашнинг ҳам ҳожати йўқ! Шу тўпдаги-
лардан етти киши бўлайлик-да, бошқа томонга йўл олай-
лик. Анови **Кенгирбой**нинг қабрига борайлик! Кенгирбой-
ни зиёрат қилиб аҳду паймонни ўша ерда қилайик!

Ёнида кетаётган йўғонлар: «Маъқул»!, «Бўлди», «Юр»!
дейишди. Жиренше ҳаммадан кейин сўз қотди-да:

— Тангрим, ўзинг мадад бер! Кенгирбойнинг қабр
тошини тикка кўтариб туриб қасам ичгани кетаётирман!
Фақат ёнимга кимни оламан!— деди ва эндиги ишни
ўзи бошқаришни билдирди.

Шу орада тўрт-беш киши отларнинг бошини тортиб,
янги шартга қўшиш мумкин бўлганларни санади. Но-
ми айтилган кишилар билан бир тўп бўлиб бўлиниб чи-
қишди-да, қош қорайган пайтда бир гала салт отлиқлар
Ўспон қўрасидан той чопиб боришга қодир ердаги кўҳна
Кенгирбой соғонасига етишиб ҳам олишди.

Қор босган дала қош қорайган пайтда қоронғу бўл-

май, кўкимтир товланиб турарди. Оқиш кўк рангга кирган совуқ саҳро. Уша саҳрода қўнғир-гунгурт, баланд соғона турибди. Юз йил давомида ҳам емирилмай, шу саҳрода қаққайиб қад кўтарган. Нураб тушган жойи йўқ. Кенгирбой арвоҳи бутун Улжой, Жигитек элининг омиё насллари учун ҳали нақадар қадрли, қудратли бўлгани каби, соғонаси ҳам ўша юз йил давомида емирилмай, қоронғу тилсим қувватидан айрилмай турарди. Соғонага боқсанг, замон ҳам ўтмагандек туйилади. Саҳро урфи-одати ҳам ўша беомонлиги, ўша нодонлиги, истибдодли билан шу соғона сингари емирилмасга ўхшайди. Кичик эшикдан боқсанг: соғонанинг ичи — қоронғу, бўш. У ерда унсиз, мангу тун ҳукмрон. Ёғду билан, ҳаёт садоси билан олишиб ётган қайсар қоронғулик. Изиллаб, совуқ изғириқ турди... Атрофдаги қўғайларнинг учлари юмшоқ қорни силкитиб, ерга эгилишди. Паст бўйли, нимжон буталар ҳам ҳузур-ҳаловотидан айрилиб, изғириқдан қалтирайди... Худди шундоқ — куч билан кучсизлик орасидаги қайсар соғона мана шу кимсасиз ерларнинг қора кучидек гердайиб, атрофга совуқ назар ташлаб, ғамгин-ғамгин қорайиб турибди.

Ҳали Успоннинг уйида Дарменнинг оғзидан чиққан аччиқ истехзоли пичинг ҳамон унинг жонини ўртаб тургани учун, ўша гапларнинг асосий айбдорини эсига олиб, Уразбой соғона бошида қуръон ўқиш олдидан:

— Пири Абай бўлса, Абай бўлса... менинг сиғинадиганим бир худо-ю, бир ўзингсан, бобом! Озгин билан бузғунни арвоҳинг урсин, улуг бобо! — деди.

Уразбойнинг гаплари ҳам бир қасам ёки бир шарт сингари фитналик эди.

— Пири Абай бўлса, сўфиси шаллақилар бўлар!.. Кесилгур тилини ҳам, юрар йўлини ҳам кесармиз! — деди Жиренше ҳам соғонага бош эгиб...

Бейсемби пичирлаб қуръон ўқиб, ҳаммаси барабар фотиҳа қилиб бўлганларидан кейин, етти бой шу ерда яширин қарор қилишди. Бу ерда тўрт старшинга бўлинадиган Соқтўғолоқ элининг каттаси — Аброли, икки старшинга бўлинадиган Жигитек элининг бошлиғи — Бейсемби, Эсбўлат элидан — Уразбой, Қотибақ элидан — Жиренше, Бўкенши элидан — Кунту, Жувонтаёқдан — Бойғулоқ, Тўпай элидан — Байдилдалар бор эди.

Буларнинг Кенгирбой қабри устида ичган қасамлари хуфия. Сиртга овоза қилмай, мана шу заволақ вақтидан

бошлаб, шу етти киши Қунанбой болаларига қарши зимдан иш олиб бормоқчи. Икки-уч ойдан кейин бўладиган сайловга қадар, бутун Чинғиз элини Қунанбойларга қарши қилиб қўйишмоқчи. Бу тўда бошлаган курашга молидунени яширин бериб, элликбошиларнинг ҳаммасини шу хилда хуфия қасам билан, қаттиқ шарт билан ўз томонларига тортишмоқчи. Бериладиган молни ҳам, сирни ҳам кўпчиликка билдирмасдан, кўринишда, Қунанбой болалари билан аввалгидан ҳам апоқ-чапоқ бўлиб, тотувлашиб юришади-ю, уларга «айтганингни оласан» дейишиб, сайлов соатида даст кўтариб елкаларини ерга босишмоқчи.

Уша кеча Жиреншенинг қишловида бориб ётиб қолишди; яхшилаб режа тузиб, гапни бир жойга қўйишди. Кундузги кўк қашқа гўштини егандаги аҳду паймонни бузишди-да, оқ кўчқор сўйишиб еб, янги аҳду паймон қилишди. Айтилгандек, уч ойдан кейин, қизғин яйлов фаслида, Қунанбойнинг катта овули жойлашган Пушантойда сайлов куни ҳам келди.

Қунанбой болаларининг кўп йиллар давомида порага мириқтириб юрган ҳийлакор дўсти — уезд бошлиғи Казанцев, бир талай извошларда, кўнғироқларни жаранглатиб, ер-кўкни титратиб келган эди. Бу гал Казанцев, тўладан келган, мовий кўз, нозанин хотини Анна Митрофановлани ҳам бирга олиб келди. Булар уч кун мобайнида Ўспон уйида зиёфатда бўлганларида, Анна Митрофановнанинг елкасига қора бахмал сирилган савсар пўстин ёпилганди. Казанцевнинг темир сандиғига эса тахи бузилмаган қоғоз пулдан даста-даста тушганди.

Бу гал Қунанбой болалари бўлисликни Ўспонга аташганди. Унинг ўзи бу гал улуғликни талаб қилган эди.

Ҳозирги кунда ёши қирққа бориб, давлати гуркираб кетган Ўспоннинг бир катта армони — фарзанд! Ўспоннинг Эркежон, Зейнеп, Тўримбола деган уч хотини бор. Лекин учтовидан ҳам ҳали бола кўрган эмас. Сержамоа Қунанбойлар ичида ўзининг ёлғизлигига ич-ичидан қаттиқ куярди. Баъзан шу ҳақда ўзининг яқинлари орасида ҳасрат қилганида, Алпомишдек гавдаси билан ўпкасини тутолмай, йиғлаб ҳам юборарди. Шу жиҳати уни бир шохи синган буғидек, қаноти синган шунқордек ўксиниб кўксини кеса берарди. Шунинг учун бу йил оға-иниларига:

— Ҳеч бўлмаса шу билан юпанай. Бу гал улуғликни менга берингла! — деганида, жамийки Ирғизбойлар «майли бу гал бўлис Ўспон бўла қолсин» деган эдилар.

Халқ нима дейди? Бу ишга халқнинг хоҳиши қандай? Қунанбой болалари бундай мулоҳазаларга боришни ҳам унутганлар. Улар бўлисликни ўрталарида бўлган хусусий мулкдек билишарди. Бугун биттаси эга чиқиб юргани билан, Қунанбойнинг бошқа бир боласи «эртага мен ҳам бўлисликни қўлимга оламан» деган назар билан қарарди. Худоси билан арвоҳи фақат шулар учун бўлиб бериб қўйган «улашилмаган энчиси», «боши боғлиқ баракаси»дек ҳисоблашарди.

Казанцевни Ўспон уйига туширишаркан, Қунанбойлар: «Бу уй бўлажак бўлисликнинг уйи» деб уқтиришганди. Улуғ ҳам Ўспон уйидаги иззат-икромни кўриб, порани олаётганда «бўлисим, сайлайдиганим шу», деб ишонган эди.

Сайлов ўтказиладиган уйлар бу гал ҳам одатдагидек ўзгача. Улуғларнинг ётоқхонаси — уч ўтов бир-бирига жипс тикилган. Алоҳида-алоҳида бўғин-бўғин уч тегарак залга ўхшайди. Сайлов уйларида тонг отганданоқ элликбошилар алоҳида мажлис қилишди. Одат бўйича, бўлис сайланиш олдидан улуғнинг кўз олдида, шу йил эл бошига тушадиган солиқ ўртага ташланди. Уезд бошлиғи билан крестьян начальниги бугун ёнларида фақат элликбошиларни олиб ўтириб, шу бўлисликнинг ҳамма старшинларига тушадиган подшолик солиғини тақсим қилдирди. Бир старшиннинг қўл остидаги хонадоннинг сони кўп. Бир хилларининг қўл остидаги оилалар ўзига тўқ. Моли-мулк мўлроқ, старшин шунга қараб тушган солиқни бировга кўп, бировга озроқ қилиб аралаштириб солади. Чинғизнинг ўн икки старшинида ўттиз элликбоши бор эди.

Уша элликбошиларнинг дастлабки йиғилишида, бутун ишни Семей уездининг учинчи участка крестьян начальниги Никифоров бошқарди. Ўяз¹ унинг устидан турган улуғ бўлгани учун, бу ишни унга топширди. Ўзи бўлса йўғон гавдаси, оқ оралаган мўйлови, тезарган юзига жиддийлик бериб, индамай ўтирди. Кўп йиллардан буён Дуон бошлиғи бўлиб келаётган Казанцев, подшоликнинг бу атрофдаги катта вакили ўзи эканлигини унутмайди. Совуқ назари, жиддий савлати билан қозоқларга ўзининг салмоғини ҳам, зарбини ҳам кўрсата билади.

Бу саҳрода унинг унча-мунча сўз қотадиган одамлари — ёнидаги ёш қозоқ тилмочу, бўлис мирзаси Захар Иванович. Халқ: «Захар» деб атайдиган паст бўйли мирза.

¹ Ўяз — бу ерда уезд бошлиғи маъносинда, — *Ред.*

Эл қозоғининг ичида Уяз унча-мунча сўзлашиб, хиёл рўйхуш берган кишилари Қунанбой болалари: Такежан, Исҳоқ, Шубор бўлди. Сўнги кунларда меҳмон бўлиб уйда ётиб, хуфия олганидан буён Успонга ҳам бир-икки оғиз гап қотадиган бўлиб қолди.

Успон рус тилини билмай, тилмоч орқали сўзлашса-да, ўзининг кўриниши билан Казанцевга, айниқса, унинг хотини Анна Митрофановнага жуда ёқиб қолди. Успон қаттиқ кулганида кўринадиган оппоқ садафдек тишлари, қипқизил лаблари, қоп-қора мўйловлари ҳам ёқимли. Баъзан қизишиб, баъзан ҳазил қилиб сўзлаётганида порлаб, ярақлаб кетадиган катта-катта кўзлари ҳам ёқимли; шам алангасидек липиллаб ёниб, ўт сочиб турадиган кўзлари! Бошқа писмиқ, қитмир амалдорлар сир тутиб, кўринишдан бир нима сездирмасликка тиришса, Успон ундай эмас. Унинг кулгиси ҳам, норозилиги ҳам тараддудни билмайди. Чиндан дидига ўтириб қолган одамига ўтдай ёпишиб, бориши тўкиб солади. Яхши кўрган меҳмонни кутаётганда, барваста, паҳлавон гавдаси жуда эпчил ва енгил ҳаракат қилади. Унинг чаққонлиги худди бола ҳаракатидек кўзга ташланиб туради. Шу жиҳатларнинг ҳаммаси Казанцев билан хотинига, Никифоров, тилмоч, урядник, стражникларга ҳам ёқиб қолди. Успон қўли очиқ, кўп саҳий мирза бўлгани учун улугнинг хизматидан келган барча лавозимлари, крестьян начальниги Никифоровдан тортиб, стражник Сергейгача, яна Уяз билан начальник маҳкамасининг чопари, чўтир Акимбетларгача қўйни-қўнжини тортиқлар билан тўлдириб ташлади.

Уйда солиқ хусусида кетаётган гап тамом бўлиб, элликбошиларнинг одатдаги мажлислари тугаб, сон-саноқсиз халққа энди «сайлов», «бўлис сайлови», «бий сайлови» деган сўзлар эшитилди. Жони-дили сайлов бўлган, пихини ёрган талай амалдорларга бу хабар гўё «пойгадан от келади» дегандек, жуда тезлик билан етиб борди. Пиёда, галалашиб, тўп-тўп бўлиб, баъзан тарқалиб ҳар ер-ҳар ерда юрганлар, дам ўтмай улуглар уйи олдига етиб келишди. Урядник, старжникилар, чопарлар ҳар ёққа тарқалиб, ҳайқириб, буйруқ қилишмоқда. Икки буклаб олган сарғиш чипор қамчиларини ўйнатиб, ўдағайлашганича ҳаммадан олдин яёв етиб келганларни кейинроқ суриб, жойлаштирмоқдалар: «ўтир, ўтир!» «Қўзғолма!», «Қатор ўтир!», «Тўпалон қилма!», «Бас қил гапни, бас қил!» деган қисқа-қисқа буйруқлар сайловга келган ту-

монат халқни улуғлар уйидан нарироқ жойга ўтиризмодда.

Кўпчилик орқага чекиниб, тинчиди; катта уйларнинг олдида сўё кўрғазмага қўйилгандек, алоҳида-алоҳида бўлиб, улуғлар билан сарғиш-чипор қилиш ва жез нишон таққан урядник, стражникларгина қолишди. Икки стол қатор қўйилиб, устига чивик бахмал ёпилди. Ёз фаслига мувофиқ оқ кителлар кийган Казанцев, Никифоров яна ёшгина қозоқ тилмоч худди чайкага ўхшаб кўринишарди. Сарик, оқ зарҳал погонлар офтоб шуъласида ялт-юлт ёнади. Уязнинг ёнида чиройли мовий кўзли, қадди-басти келишган, тўлагина, оппоқ бир аёл бор. У яйловнинг иссиқ ҳавосида бўртиб, қизориниб, юпқа ипак рўмоли билан елпиниб ўтирибди. Тумонат одамнинг қий-чуви босилганидан кейин, Казанцев оқ оралаган мўйлови остидан қўпол товуш билан қисқагина буйруқ берди. Крестьян начальниги Никифоров ўрнидан турди. Унинг чап томонидаги қатор стулларда қозоқ тилмоч билан бўлис мирзаси Захар ўтирган эди. Начальник ўша икковига ишора қилиб, бўлис сайлови бошланганини билдирди.

Уруғларнинг столига яқин жойда, алоҳида бир тўп бўлиб элликбошилар ўтиришибди. Уларнинг баъзилари чордана қуриб, баъзилари чўкка тушиб олишган; баъзилари ёнбошлаб, бошларидаги тумоқларини олиб, улуғларнинг авзойига диққат билан кўз ташлаб ўтиришибди. Бўлисни сайлайдиган ўттиз элликбоши — шулар.

Такежон, Шубор, Исҳоқ, Успонга ўхшашлар «Бўлис сайлови бошланди» деб айтилиши биланоқ бир гала бўлиб, улуғлар уйи олдига келишди. Улар элликбошилар ўтирган ернинг бир чеккасига бориб ўтиришди. Буларни авзойига зеҳн солиб, синчиклаб кўздан кечириб турган Уразбой билан Жиренше ҳам бир лаҳзада қимирлаб қолишди. Ўринларидан қўзғолиб «юр, юр», «юрсанг-чи», «бўл, тезроқ», деб, нивир-шивир қилишди. Булар ҳам олти-етти киши бўлиб, ҳалиги махсус жойда ўтирган элликбошиларнинг иккинчи томонига, Қунанбойлар ўтирган жойнинг рўпарасига келиб ўтиришди. Бу тўда — шу кунгача сафи билан бирлигини, тўпи билан тўдасини бузмай келаётган ўша етти бой.

Улуғнинг урядник, стражниклари сайлов чоғида ўринларидан қўзғолган кишиларни жеркиб, қамчи билан сава-лаб жазолай берар эдилар. Қунанбой болаларига индашмаганларидек, ҳозир буларни ҳам койишмади. Бунинг

ҳам важи бор. Сочини тик кесиб, тўнғизнинг тукидек тик-кайтириб қўйган, қоп-қора лўппи юзли қозоқ тилмоч, эр-талаб Жиреншеннинг қўлидан бир даста йирик пул, бир ховуч майда танга олганди. Шунда Жиренше эҳтиётлик билан тилмочга пичирлаб, икки нарсани илтимос қилди: «Аввало, тош ташланганда қутлуғ қўлинг билан сана! Мени ҳам атайдиганим йўқ эмас. Агар иқболим баланд келиб, ўша айтганим бўлса, хушхабарни эълон қилишинг учун, олдидан ният қилиб мана буни олиб келдим...» — деган эди.

Бу — элликбошилар тош ташлаган пайтда, мўйлов қилиб юборадигангина эмас, балки борлиғи билан Успон томонга оғиб ўтирган улуғ, тошларни аралаштириб юбормасин, шунга эҳтиёт бўл, деб бераётган пораси эди. Кўпдан буён қанча-қанча сайловларни ўтказган Жиренше бир ишни яхши биларди. Аслида, тошни элликбошилар ташлаб бўлгандан кейин, улуғнинг ўзи санамай, мана шу столда ўтирган иккита тилмочнинг биттаси санайди. Шунинг учун у қозоқ тилмочни қўлга олди. Иккинчи тугунчани урядник, стражник, чопарларга атаб: «мана буни улуғларингни қуршаб юрган қиличи яланғочларга бериб қўй» деб топширди. Улар ҳақида тайинлаб айтган гап: «Кўпчилик олдида, айниқса улуғ олдида бирон ножўя ишим, ўзгача гапим бўлиб қолгудек бўлса, қамчин ўх-талиб ўдағайлаб турмасин. Бундай пайтда кишига кўтариш қуруқ қўлнинг ўзи ҳам одамнинг шаънига яхши бўлмайди. Кишининг бахти-саодатига нуқсон бўлгудай жеркишлар бўлмасин! Мана буни ўшаларингга ҳам шама қилиб қўй-чи!» деб берган эди.

Ҳозир, мана, ўша бергани кор қилгандек бўлди. Жиренше билан Ўразбойга қўшилиб, Бейсемби, Аброли, Қунтулар ҳам тош ташланадиган ерга яқин ўтиришди. Шунда ҳам улуғлар томонидан жеркилгандек ишора пайқалмади. Ҳар икки томондаги шу сингари унча-мунча ҳаракатлар босилишини кутиб турган Никифоров, қозоқ тилмочга рўйхатни келтиришни буюрди. Ўзи ўрнидан туриб, ўша рўйхатдаги одамларнинг исми билан отасининг исмини ўқий бошлади. Ўттиз элликбошини начальник ном-баном чақираётганда, қозоқ тилмоч ҳам товушининг борица қичқириб, такрорлаб турди. Элликбошилар: «Мен», «борман!», «шу ердан!» деб бир-бирдан жавоб беришди.

Шу чоқ крестьян начальнигининг олдида чиройли қилиб сирланган тўрт бурчакли қутн келтириб қўйилди.

Энди крестьян начальниги ўша сандиқчани силаб туриб, ҳалиги элликбошиларга қараб маъноли, қисқа ва муҳим бир савол ташлади:

— Ҳўш, Чинғиз бўлисининг сайловчилари! Сизлар бугунги янги сайловда ўзларингизга бўлис қилиб сайлаш учун кимнинг номзодини кўрсатмоқчисиз? Қани номзодингизни айтинг!

Шу-шу бўлди-ю, Қунанбой болаларига қараб жипанглаб ўтирган биринчи овулнинг элликбошиси Эсиргеп ялт этиб Шуборга қаради. Шубор аввалги сайловларда ўрганиб қолган олғирлигини ишлатиб, Эсиргепга дарҳол гап ташлаб:

— Айтиб қол! Тезроқ, олдин айт!— деб юборди. Эсиргеп бўлса:

— Ҳой, тақсир, улуғ бўлисимиз — Успон! Ускембоев Успон!— деди.

Шу чоқ Анна Митрофановнанинг ёниб турган кўзлари ялт этиб Успонга тушди; унинг мулоғим, кулиб турган чехрасини кўрди-да, ўзи ҳам кулиб юборди. Бир нафас жимлик чўкди.

Никифоров Успоннинг исмини қоғозга ёзмоқда. Улуғ ҳам, тўпланишган сайловчилар ҳам энди иккинчи номзод кўрсатилмас деб ўйлашганди. Қунанбойлар томони-ку талашадиган одам чиқади, деган гапни хаёлларига ҳам келтирмаган эдилар. Лекин худди шу пайтда элликбошиларнинг иккинчи томонидан, Жигитеклардан кўсароқ, қорачадан келган бир йигит — Умарбек деган элликбоши, товушининг бориचा қичқириб:

— Ҳой, тақсир, улуғ! Бўлисликка номзод қиладиган яна бир кишимиз бор. Унинг ҳам номини хатга тиркашингизни ўтинамиз!— деб қолди.

Улуғлар чўнтак кавлаб қолишди. Такежонлар томонидан чўчиб, ҳайрон бўлиб айтилаётган сўзлар эшитилди:

— У ким экан? Бу нимаси!? Ким айтди бу гапни?

Лекин кейинги товуш, элликбошилар ичида фақат Умарбекнинг товуши эмас эди; қатор ўтирган Жигитек, Бўкеншиларнинг уч-тўрттаси фақат бир кишининг номини аташди:

— Бўлисимиз—Кунту! Шўнқа ўғли Кунту!.. Кунту!

Кунтунинг ҳам номи рўйхатга олинди. Шу икковидан бошқа номзод кўрсатилмади. Қунанбой томонининг ўзига бўлган ишончи кучли эди. Ҳозир уларнинг юзида гоҳ газаб, гоҳ кулги, гоҳ истеҳзо, гоҳ пичинг акс этиб турарди.

Такежон томонда ўтирганларнинг ичидан бир тили тезроғи мазах қилиб: «Шўнқа тушаман деб, ўнқа туш-маса дейман! Кулги бўлган Шўнқа-ку!» деб юборди.

Начальник билан тилмочлар навбат билан элликбоши-ларни чақириб қўл қўйдиришди, хат билмайдиганларнинг бармоғини бостириб, улуг столида турган чиройли сандиқ-дан каптарнинг тухумидек, силлиқланиб кетган ялтироқ тошлардан битта-биттадан олиб беришди. Тошларнинг ҳаммаси улашилди. Сайлов бошланди. Ҳамма жим бўлиб қолди. Сабри чидамаётганлар ўтирган жойларида типир-чилашарди.

Номи айтилиш тартибига кўра «аввало тош Ўскембой ўғли Ўспонга ташланади» деб эълон қилинди. Яна нав-бати билан ўттиз элликбоши чақирилди. Улар салмоқли одимлар билан яна қайтадан стол бошига боришди. Ҳа-лиги қути устига сариқ бахмал ёпилиб, тилмочлар билан начальникнинг ўртасига қўйилганди. Унинг бир томони қорага, иккинчи томони оққа бўялган. «Ўспонни сайлов-чилар ўнг томонга, оқ томонига ташласин!» деб, эллик-бошиларнинг ўзлари ҳам яхши биладиган ишни Иргиз-бойларнинг кўпчилиги яна таъкидлаб, қақшашаётир. Баъзи тилмочлар, чопарлар ҳам баланд овоз билан ўша-ни эслатиб қўйишмоқда.

Элликбошилар индамай, стол ёнига желишади-да, ўз номларини начальниккапина айтишади. Қўлларини яланг қават тўнларининг узун енглари ичига тиқиб, сирни изҳор қилмай, сариқ бахмал ёпилган қутининг орқа томонига узатадилар. Қозоқ кўзи мўралашга нақадар моҳир бўлса-да, неча йиллардан буён худди шу сайлов чоғида эллик-бошининг қўли, бахмал ёпиқ остида, оқ билан қоранинг қайси томонига солинаётганини ҳали ҳам пайқаб кўрол-ган эмас. Ўша номаълум тошнинг сони, то ўттиз эллик-боши Ўспонга тош ташлаб чиқмагунча номаълумлигича қолди.

Ҳамма элликбоши бир-бир ўтиб бўлгандан кейин, начальник ўрнидан турди. Ўяз иккови тошлар ташланган қутининг бошига желишди.

Қозоқ тилмоч улуғларнинг олдида оқ билан қоранинг тортмасини баравар очмоқчи бўлган эди, Казанцев «икко-вини баравар очма, аввало оқни оч! Халқнинг кўзига кўр-сатиб сана!» деди.

Қозоқ тилмоч мийиғида жилмайди-да, ўзи кўриб тур-ган оқ тошлар сонини белгилаб, бир сийпаб ўтди. Шун-

дан кейин битта-биттадан олиб, қўлини кўтариб кўрса-тиб, стол устига қўя бошлади.

«Успонни сайловчилар ташлаган тош ўттизта бўлмаса ҳам, ўшанга яқинлаб борар!» деган умидлар пуч бўлиб, кўкка созурилди. Тилмоч: Бир! Икки! Беш! Тўққиз!— деди-да, серрайганча жим бўлиб қолди.

«Яна!» «Яна!» дегандек, Қунанбойлар ёпирилиб, уймалашиб туришарди.

— Томоғига тош тиқилдими бу итнинг?— деди биров. Лекин тилмоч оқ тошнинг сониши айтишни биратўла тўхтатди.

Шу пайтда Қазанцев шақ этиб сонига бир урди-да, хотинига қараб: «Провалили!» деди. Бамайлихотир ўтирган Анна Митрофановнанинг ҳам икки юзи ловиллаб кетди. Кўзи косасидан ирғиб чиқаёзиб, эрига тикилганча тўсатдан товушини баралла қўйиб: «Как так!» деб юборди. Тугоқиб ўрнидан ирғиб турди. Унинг бу ҳаракатини Жиренше, Уразбойлар ва уларнинг орқа томонини қуршаб ўтирганларнинг ҳаммаси кўришган эди. Улар шақиллаб, хахолаб, ҳиринглаб, маза қилиб кулишди:

— Нима деди?!

— Нима дейишди?— деб сўраётганларга Жиренше билан Уразбойлар тушунтира бошладилар.

— Уязнинг хотинигача «катак» деди.

— Уязнинг хотини «катак» деди!— дейишиб, давра олиб ўтирган бу тўда, севинчлари ичларига сиғмай, завқланиб кулиша бошлади.

Уразбой энди кулгини йиғиштириб, салмоқлаб, жиддийлик билан:

— «Катак» бўлса ўша! Қунанбой болаларини бирдан улоқтириб уриб, «Катак» дедирган шу бўлди. Фақат энди йўлим бўлсин, ё арвоҳ!— деб юборди.

Сайловни тўхтатиб бўлмайди. Қовоқлари солиниб, эсанкираб қолган улуғлар энди Кунтуга тош ташлаб, овозга қўйишди. Элликбошилар яна сир бой бермай сариқ бахмал ёпилган сандиққа яширинча қўл чўзишаётир. Лекин Уразбойларнинг бояги қувончлари чин қувонч эди. Тошни қайтадан санаганда, оқ томони тўппа-тўғри йигирма бир тош бўлди. Шундай қилиб, Қунанбой болаларининг бошига чарақлаб нур сочиб турган осмон қоқ ёрилиб, қулаб тушгандай бўлди.

Успон сайловда енгилди. Кунту бўлис бўлди.

Бўлис сайлаб олган йигирма бир элликбоши, ўша йи-

гирма бир тошнинг сонини бузмай, шу ернинг ўзидаёқ ўн икки старшиннинг бийларини ҳам сайлаб чиқишди. Қунанбойлар томонидан номзоди кўрсатилган бийлардан ҳам қаторга илинган камдан-кам бўлди.

Сайлов тамом бўлиб, халқ тарқалар пайтда Ҳразбой, Жиреншелар тўдаси янги бўлис бўлган Кунтунинг ўртага олиб, ғолиблик гаштини сура бошлашди. Ҳали Қунанбой овулининг остонасидан нари силжисмай туриб, барала қаҳ-қаҳ ура бошлади. Жиренше мийиғида кулиб, Ҳразбойни туртиб қўйди-да:

— Энди билдим-ку, отингдан айналай, шу бўлисимнинг оти ўзи қандай яхши экан! Энди билсам, қадимдан «Кунту» аталиб юриб, шу хилда сарғайтира-сарғайтира, ниҳоят бир чарақлаб туғилгани, ўғил бўлиб туғилгани юрган экан-да. Кунту бўлганда менинг куним бўлиб туғилмоқчи бўлиб юрган экансан-ку! Мурод-мақсадга етказиб, ғолиб чиққан куним бўлиб туғилди-ку!— деди.

Жиренше билан Ҳразбойларнинг бу гапларига қараганда, бундан буён Кунту бўлисининг муҳри ҳам амри-фармони ҳам уни шу тал сайлаган етти бойнинг инонихтиёрида бўлиши очиқ кўриниб турарди. Кейинчалик бировнинг устидан бериладиган приговорлар, бебош-безориларни ҳимоя қиладиган қоғозлар уларнинг ўз қўлларида бўлади. Бировдан ер, яна бировдан гала-гала мол тортиб олмоқчи бўлганларида ҳам зарб билан уриладиган қора чўқмор, мана шу Кунтунинг қўлидаги муҳри, бўйнидаги нишони бўлиши шубҳасиз.

Илгарилар ҳеч кўрилмаган махфий ҳаракат, яширин тортишув билан Қунанбой болаларини кўнгилдагидек енгиб чиққан мағрур тўда, яйловларга тарқалишаркан, қанча-қанча кулгили, киши завқ қиладиган мақтанчоқликдан иборат бўлган гапларни олиб кетишди. Шу сўзлар қаторида оғзига тушиб кетган ҳазил гапларнинг биттаси — ҳали кундузи Ҳязнинг хотини айтди деган, янглиш эшитилган гап эди. Азбаройи шошиб қолганидан Ҳязнинг хотинига «катак» деб юборди, дейишиб хахолаб кулишарди.

Ҳша куни енгилган Қунанбой болалари ўзларининг қандай қилиб алданганликларини, қандай қилиб бунчалик ер тишлаб қолганликларини англай олмай, жуда саранг бўлишди. Ҳяз билан начальниқни жўнатиб юборишлари биланоқ, кечаю-кундуз уйга тиқилиб олиб, йиғилишиб, турли-туман чораларини ишлатиб кўришга жонбозлик қилмоқда эдилар.

Лекин худди шу кунларда ҳеч иш чиқмаслиги ўзлари-га ҳам, халққа ҳам маълум эди. Шунини буларга бир пай-ти келганда Абай ҳазил тариқасида шартта айтди. У Ирғизбойларнинг Ўспон уйида ўтирган оқ соқол-қора со-қолларининг устига кирди, бир нафас оёқ устида туриб, эрмак қилди-да:

— Ҳа, бўрсиқлар!.. Бирлашиб ин қазимоқчи бўла-ётирсанларми? Кунту деган бир кунда топилибди. Энди тўданг билан тишлаб, тирнаб тирмашаётганларингнинг сабаби — ўша ёлғиз кунданинг тагини кемириш-ку! Бас, бас! Бўрсиқ бўлгандан кейин бўрсиқлигини қилади-да, албатта! — деб кулганича чиқиб кетди.

Ўзга Қунанбойларнинг бу соатларда: «шохимиз син-ди», «бахти саодатимизга қуср етди» деб қилаётган оҳ-воҳларини Абай яхши билса ҳам, парво қилмади. «Ёмир-дим», «зап ўтирғизиб кетдим-ку» деган гапларни Уразбой, Жиреншелар қордек ёғилтириб кетишган бўлса-да, ўзи-нинг бу кундаги ишига, меҳнатига ишончи зўр бўлган, ўзини тутиб олган Абайнинг эти жимирлашиб сескангани ҳам йўқ. Аксинча, бирор туки лат емагандек парвосиз юрарди. Ундаги бу кайфият шу хилдаги ҳазилларидан, бошқаларни истеҳзо аралаш эрмак қилиб, кулишларидан очиқ кўриниб турарди.

IV

Қунанбой боласи эмас, балки Қунанбойга қарши ку-рашганларнинг ҳоким бўлиши Бозоралига чиндан ҳам жасорат бергани шубҳасиз. Кунту бўлис бўлиши биланоқ атрофга тарқалган «севинчли» хабар ва ёру биродарлар-га, қуда-қудағайга юборилган хуш хабарлар сургунда юрган Бозоралига ҳам етганди. Орадан ўтган ойларнинг бу кунда ҳисоби йўқ. Ҳар қалай «кафан кийган келмай-ди, капалак кийган келади» деганларидек, Бозорали йўлидаги бор гов, азоб-уқубатларни босиб, янчиб ўтди-да, ниҳоят элга етиб келди.

Ўзоқ йўлдан ҳориб-толиб келган Бозорали Семей шаҳрига етганда, ўз уйига етгандек бўлиб, кўз олди ёри-шиб кетди. Бу пайтда шаҳарда юнг, наMAT, тери-терса-гини сотгани элдан келган йўловчилар кўп эди. Тўбуқти-нинг кузовларидан туяда, аравада келган карвонлар Се-мей шаҳрининг «нариги томон», «бериги томон» деб аталадиган ҳар икки томонидаги қозоқларнинг уйига

тушиб, наmatларини бемалол сотишиб юришганди. Бозордан олинадиган ун, чой, газлама ва бошқа буюмларни ҳам шошмасдан юриб, олишаётган эди. Шунинг билан бирга Жигитек, Бўкенши карвонлари тушадиган уйлارнинг ҳаммасига бир кунда: «Бозорали эсон-омон қайтибди» деган хушхабар ёғилиб, бир лаҳзада ҳамманинг қулоғига етди.

Бозоралининг келганига бир ҳафта бўлса-да, уни шаҳарда қарши олган кўнгли яқин қардошлар, кечаю кундуз зиёфат беришмоқда. Атрофини қуршаб, бир нафас холи қўймай, ўйин-кулпи қилишаётир. Йиғлаб кўришган, қучоқ ёзиб қовушган беҳисоб эл-уруғнинг орасида қўшиқ айтиб, куйлаб кўришган нотиқ-дилкашлари ҳам оз эмас. Шу оз кун ичидаёқ Бозорали сургунда азоб-уқубатларнинг ҳаммасини сиқиб чиқариб, бақувват вужудидан бир силкитиб улоқтириб юборгандек кўринарди. Сўлғин юзига ойлар билан йиллар солган ғамгин из ҳам тез кўтарила бошлади. Қонсиз, заҳил чеҳрасига қайтадан қизғиш қон югура бошлади. Фақат узун кўнғир соқолига оралаган кумушранг толалар кўзга ташланиб турарди. Лекин нурли юзида ҳали қарилик аломати кўринмасди.

Шаҳарда Бозоралини ўртага олиб юрганларнинг алоҳида бир тўпи бугун кечқурун Жиренше тушган уйда, бош ётоқдаги Удери деган савдогарнинг уйида бўлишди. Бозоралидан бошқа Жиреншенинг дўстларидан: Ҳразбой, Бейсемби, Абролилар бўлди. Яна ўз ўрталаридан сайлаб олишган ҳоким, Чинғиз элининг бўлиси — Кунту ҳам ўтирибди. Мажлисни жонлантириб ўтириш учун таклиф қилинган «ўспиринлардан» Сибоннинг ёш шоири — Арип ҳам бор. Тилларанг сариқ соқолли, кўркам қизил юзли барваста йигит — Арип бугунги ўтиришда тушдан буён эски ва янги ўланлардан бир қанчасини баланд овоз билан куйлаб берди. Ҳозир тап мавзуи Ҳразбой бошлаган масала устига кўчди.

Ҳразбой Бозорали томон энгашиб, кўзига-кўзини тикиб, «шу гапларим ёдингда бўлсин» деягандек, салмоқ билан деди:

— Йироқдан йўқлаб, қанот қоқиб келдинг. Кетганингда қаноти қайрилиб қолган элинг бор эди. У фақат мана шу Жигитеккина, мана бу ўтирган «нотовон» Бейсембигина эмасди. Сен жарга йиқилганингда бор Тўбуқтининг бир қаноти бирга синганди. Олишдик. Оллодан мадад келди. Бу ердаги дўстларингнинг қадимги ёвинг билан

остонаси тенглашиб, бўйи ўсди. Бугун кўз олдингда ҳурматингни қилиб ўтирганлар — шулар! Биламан, остимга тушса-да, «енгилдим», «йиқилдим» деб, умид узмайди. Йиқилиб ётган ерида ҳам, оёғимни чайнашдан тоймайди. «Яшаш учун — курашмоқ керак, ялиниш билан яшаб бўлмайди» деган гапнинг маъносини ҳаммамиздан олдин англаган сен эдинг. Мана бугун қўлимизга бир кунлик бўлса-да омад келиб кирганда, қуролни-ю, ҳаракатни ҳар биримиз ўз жойимиздан туриб ишга солмасак, ҳали ҳам ер тишлаймиз! «Қунанбойнинг сиртмоғи тангрининг сиртмоғидан қисқа эканми!» деган шубҳага бориб юрганимизга кўп бўлди. Шундай пайт келганда, кучга-куч қўшиб, устма-уст бостириб кетмасак, у эсанкирамайди. Эс-ҳушини йиққан сайин, битта-биттадан бутаб, ҳаммамизни тугатади. Мана бу Кунтунинг қўлида муҳр турганига орқа қилиб, баъзибир элларимиз ўз қоғозларини Чинғиз бўлисидан чиқариб Муқир, Буғали бўлисларининг ихтиёрига топшириб қўймоқчи. Ўша бўлисларнинг қўл остига ўтиб кетсак деган ниятимиз ҳам бор... Биттамыз сиртдан сўзлаб, ялпи курашиш учун бир оз четда бўлганимиз дуруст деб юрибмиз. Бу ҳам душманга қарши ўйлаб юрилган чораларнинг биттаси!

Бозоралини сўнгги икки-уч кундан буён қуршаб юрган шу тўдадагилар гапни айлантириб келиб, бир ўтиришда Жиренше, яна бир ўтиришда Бейсемби ёки Кунту орқали, мана бугун Ўразбой орқали шу сингари тахминий гапларни айтишаётган эди. Бозорали Ўразбойга ўхшаганларнинг: «Қунанбой билан олишайлик, бардош берайлик, душманликни унутмайлик» деган гапларни айтиш билан бирга, бир томондан бошқа бўлисга чиқиб кетгилари ҳам келганига тушунолмасди. Тўғриси, шу гап ёқмаган эди. Ҳозир ўзининг шаддодлиги, тўғри сўзлигига бориб, кўнглидаги ўша гапни одатдагидек ҳазилга буриб, айтиб қўя қолди:

— Ҳой, Ўразбой... «курашаман» деганинг яхши гап. Курашганинг ундан ҳам яхши. Лекин ўша олишадиган айиғингнинг тиши билан тирноғи бор томонга Жигитек билан Жиреншенигина юбориб, орқа томонига ўзинг ўтиб тургинг келадими? «Омон қоладиган томонига ўзимни ола турай» десанг керак-да! Бошқа гапларнинг маъқул бўлганда, менга ёқмайдигани шу! — деб, кўплар айтолмайдиган ҳақиқатни очиб ташлади. У тўғри сўзлиги билан ҳам, ўткирлиги билан ҳам ҳаммани хурсанд қилди.

Аслида, ўзи бўлис бўлиб юрса-да, «кунлардан бир кун» ўрнимдан тойиб кетадиган бўлсам, йиқиладиган томоним юмшоқ бўлсин» дегандек бошқа бўлис ихтиёрига чиқиб кетишни кўзлаб юрганларнинг биттаси — Кунтунинг ўзи. Бошқа бўлисга чиқиб кетиш учун Чинғизнинг ўн икки старшинидан приговор керак. Уни Кунту Ҳразбойга ҳозирлаб бермаса-да, ўз тўдаси учун муҳрини, приговорни ҳозирлатиб, чўнтагига солиб юрганди.

Лекин ҳозир Бозоралининг гапи худди узиб олгандай, Ҳразбой билан ўзига қаттиқ теккани учун, Кунтунинг жавоб бериши керак бўлиб қолди. У ҳам Ҳразбойнинг ҳалиги гапини жуда қувватлади. Турган гап, Қунанбойларни уравериб, инидан чиқармай қўйилса, айниқса, енгаверса, бунинг бўлислигининг боғи маҳкам бўлиб тураверади. У жиҳатдан ҳам Ҳразбойнинг шиорини бундан ортқ куюниб маъқуллайдиган одам топилмаса керак. Фақат ҳали Бозорали айтган шубҳа кўпнинг оғзига тушиб кетса, бунинг шаънига яхши гап бўлмайди. Бу гап чўзилаверса, ҳатто оралари бузилиб қолиши ҳам мумкин. Шунинг учун Кунту ўзининг чиндан ҳам муҳир ҳозирлаб юрганини йироқдан келган Бозоралидан яшириб, гапни бошқа ёққа бурди.

— Бозеке, Ҳразбойнинг ҳалиги айтганлари қайда дейсиз! Олти қирнинг остида ётган, олисдаги бир ҳаракатку! Кези келиб, қил сиртмоқ бўйнига тақалган бир пайтда, баъзи бировларни ўзимиз жўрттага шундай қилиб, икки четга чиқариб қўямиз, деб юрибмиз. «Евликнинг икки қовурғасини икки томондан сиқиб турадиган икки бўсаға ясаб қўйсак» деган бир ҳисоб-да! Ўйлаб кўрсанг уни ўзинг ҳам тушунарсан. Кўпчилик бир бўлиб, сирлашиб, бамаслаҳат қилинган ҳисоб-да! — деди.

Жиренше ҳам, Аброли ҳам унинг гапини қувватлашди. Иккови: «тўғри гап!», «Тўғриси шу!», «Аслида мақсад шу эди!» дейишиб, маъқуллашди.

Энди Жиренше хулоса чиқариб:

— Бозим, нимасини айтай! Эр-азаматнинг кўксига «кек» деган нарса ўлакса бўлиб чириб кетса бир хўрликку! Туёқ силтагудек куним бўлса, у фақат мана шу куним! Нималарни кўрмадим, нималарни кечирмадим!? Минг шошгандан бир кутганнынг иқболи баланд келиб тургани шу-да! Ургудек ханжар бор бўлса, қай тахлитда урсанг ҳам «ғафлатда қолдим» демайман. Ҳамма гап шунда! — деб сўзини тамом қилди.

Бозоралини бундан кейинги бир ҳаракатга гиж-гижлатиб соладиган сўз шу эди. Гап шунга келганда, Бозорали совуққина қараб қўйди-да, қўлини силтаб:

— Бўлди-да, Жиренше!— деди-да, жим бўлиб қолди. Кенг пешонаси, ғайрат барқ уриб турган юзида кучли ғазаб акс этди-ю, кўкимтир товланиб кетди.

Булар кураш ва тортишувда Бозоралини ўз сафларига олмоқчи бўлаётир. Яхшилик учун эмас, халқ ғамхўрлиги, кўпнинг кўз ёши учун эмас. Фақат ўз бошларидаги мансаб билан муҳир, кўпроқ пора ундириш тўғрисидаги тортишувларига шерик қилишмоқчи. Бозоралини, қузғунлар талашига айланиб кетган ҳийла-ю найрангнинг сўйилчўқмори қилишмоқчи.

Узоқ йиллар қувгинда қўлию-хаёли бандда юрган Бозоралининг бошидан қанчалик оғир хаёллар кечганини булар қаёқдан билади? Билиб ҳам нима қилади! Бозоралининг у кунларда бошидан кечадиган аччиқ-аччиқ хаёллари ҳам шулар билан, шулар сингарилар билан топиштирадиган хаёллар эмасди! У йиғлаганди, эзилганди, оғир ҳаёт кечираётган кўпчилик ҳақида ўйлаш билан умр ўтказганди. Қалбидан оғудек тўкилган аламлар бўлса, шу ўтирганларнинг ҳақидаги дарди-алами эмас. Ҳув ўша элда, бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда бўлган, ғуссага ботиб ётган халқи ҳақида эди. Ҳозир уни буларга айтишнинг фойдаси ҳам йўқ. Шу жиҳатларни ўйлаган Бозорали, бор сирини ичига солди-ю, ёрилмади қўйди.

Бозоралидаги бу кайфият Ўразбойга ёқмади. Энсаси қотиб, гапни тескариликка олди:

— Оббо, шундай қилиб, биз айтган кураш йўли ёқмади. Қани энди,— деб, истехзо аралаш илжайиб қўйиб,— ўзинг юрган ерлардан топиб келган бир йўлинг борми, деб умидвор бўлай десам, унга ҳам кўнглим бовор қилмайди! — деди.

— Нега кўнглинг бовор қилмайди?— Бозорали бир оз таажжубланиб, қараб қолди.

— Ҳа, энди у ерда қандай яхшилик бор деб умид қилай. Русларнинг қувгини-сургунида юрганларнинг ҳаммаси ҳам ҳақиқий безорилар бўлса керак. Оқ подшонинг ғазабига учраган тентаклар ҳам, уларнинг йўл-йўриги, ибрати ҳам одамни бузадиган, энг адаштирадиган йўлда! Қозоқ боласи қувгиндаги, каторгадаги руслардан ўрнак олиб, нима барака топарди дейсан. Бугина эмас, дини бошқа бўлгани учун оқ подшонинг ўзидан ҳам ўр-

нак олмаймиз, фақат унинг куч-қудратигагина бўйсуна-миз-ку. Ушани ўйлаб: у томонлардан сен кураш йўлини ўрганиб келганинг йўқ-ку, нега бизларнинг сўзимизни ҳеч қулоққа олмайсан деяётирман-да!— деди.

Бозорали очилиб сўзлагиси келмай, истехзо билан кулди:

— Шундай қилиб, ҳайдалиб борганларнинг ҳаммаси одам ўлдириб, карвон талаганлар демоқчисиз-да.

— Русларни айтаётирман!— деб, Уразбой кулиб, чап бериб кетди.

— Ҳа, русларда ўз Қунанбойи, Такежони, Уразбой-лари томонидан қувғунга учраб борган Бозоралилар йўқ дейсанми?

— Барибир, ундайлар бўлса ҳам, уларнинг йўли се-нинг йўлинг эмас, қўйсанг-чи!— деб Бозоралининг гапини чўрт кесди Уразбой.

Бозорали ўзи кўриб-билиб келган қанча-қанча маъри-фатли, ўқимишли, адолат йўлида курашувчи русларни, яна одилонга кураш йўлида жазога йўлиққан қанча-қанча рус қашшоқларини хотирига олган бўлса-да, бу ерда бе-ҳуда гап айтгиси келмади. Фақат бир тамшаниб қўйиб, Арипга қаради-да, гапни тўсатдан бошқа томонга бурди:

— Ҳаммадан ҳам ўзингники дуруст. Бир куйлаб юбор-чи, йигит!

Тўбуқти билан ҳамиша басма-басликка бориб, зидла-шиб юрадиган қўшни Сибон эли бор. Унинг ичида Жон-ғубек, Салпи деган уруғлари, Тўбуқтиннинг Ўлжай, Ир-ғизбой сингари донғи кетган атоқли жойи бор. Ушалар-дан чиққан Арипнинг, Тўбуқтидаги Қунанбой авлоди билан азалдан адоватлари, қасдликлари, жанжаллари бор. Ёшлик чоғида шаҳарда туриб, русча ўқиган, энди эл мир-заси бўлиб қолган, бастакорлик, шоирликларга унча-мун-ча уриниб юрган шўх йигит шу. У боядан бери Уразбой, Жиреншенинг мажлисида Тўбуқтиннинг маъна шу одамла-ри дам-бадам кечираётган турли-туман вазиятни кўздан кечириб ўтирганди.

Бозорали уларнинг Арип учун ғоят қизиқарли, сир-тутилиши лозим бўлган гапларини кўп авжига чиқармай, тўсатдан бошқа томонга буриб юборди. Бутун ишни зим-дан билиб ўтирган зийрак йигит, энди ўйинқароқлик би-лан кулди-да, қўлига дўмбирани олиб, жаранглатиб чала бошлади. Четдан қараганда у гўё мана бу казо-казолар-

нинг муҳим бир маслаҳатини бузиб юборгандек, тўп этиб ўртага тушгандек бўлди.

Аммо бошлаган ўлани, куйлаб кела бошлагандаёқ ҳийлакор шоирнинг шу мажлис учун Уразбой сингари кизмат қилаётганини билдирди. Қизориб, ял-ял ёниб турган жозибали юзли йигит тўғри Бозоралига тикилиб ўтирибди. Ярим гавдасини сирли дўмбира билан қўшиб, иззатли меҳмон томон ўгириб олди-да, шеър тўқиб, куйлай бошлади:

Хайрлашиб чиққандинг келмас йўлга,
Айлалиб, йўлиб топиб қайтдинг элга,
Эл дуоси сени ҳеч жўнатмади,
Айланиб оққуш каби қўндинг кўлга.

Уразбой, Жиреншелар завқланиб, маъқуллашди. «Ҳа баракалла!», «Шундай куйла!», «Айтавер, қани айт», «Офарин!» дейишди. Оғзига келганини қайтармайдиган бачкана шоир сув қуйгандек жим қолган одамлар ўртасида дўмбирани гоҳ-гоҳда чертиб қўйиб, янграптиб куйлаётир:

Ешлигингда қамал буздинг ёвдан қочмай,
Ботир бўлиб ўсган эдинг ҳеч бир қўрқмай,
Болағозу Бозорали билан бирга
Бирикиб жанглар қилдинг чўчиб турмай.
Ботир эдинг тулпор кетмас тақимингдан,
Адашганинг қайсарланиб ақилингдан;
Симоб каби қўзғолди тек ётган халқ.
Ким вафо кўрар дейсан яқинидан?!
Тез учар қирон эдинг овлар тутган,
Дўстларинг соғинашди сен-ла юрган.
Ёмонларни ким йўқлайди ўлса-да, лекин —
Ботирники қийин экан халқ севган.
Бор эди феъл-атворинг ел эсгандай,
Ҳар ишинг дoston бўлди эл кўчгандай.
Тулпор эдинг майдонда иш кўрсатган
Устига саккиз йигит мингашгандай...
Қўрқмас эдинг учрайман деб киясига,
Қизиқмадинг ёвингининг туясига.
Еш кезингда ажирлягянг эшиттандим.
Чопибсан зўр айғирнинг биясига!

Жиренше қизарди-да, Уразбойнинг сонини чимчилади ва қиқирлаб, нафаси ичига тушиб кетгунча кулди. Ўтирганларнинг ичида бу гапни тушунмайдиган киши йўқ.

Нурғанимни биладиган, Қунанбойда ўчи, кеки бўлганларнинг ҳаммаси ҳам, худди бургути тулки олгандек, терисига сиймай кетишди.

Фақат Бозоралининг жаҳли чиқиб, қаттиқ жеркиб ташлади. Шоирнинг дўмбирасини уриб юбориб:

— Бас қил! Алжима! Булғама Нурғанимни! У менинг ҳаётдаги энг азиз одамим!— деб, уйдагиларнинг ҳаммасини жерккандек, совуқ назар ташлади. Бир лаҳзада ҳамма кулгини тўхтатди. Лекин шилқим, сийқа шоир мийиғида кулиб қўйди-ю, хижолат ҳам тортмай дарҳол ўзига келиб, яна куйлаб кетди. Яна аввалгидек маълум мақсад, маълум ҳисобнинг пайига тушди:

Отанг Қавмен, бобонгдир бий Кенгирбой,
Эсонликда элнинг толиб очдинг чирой.
Қашшоқ эдинг олишган тоғлар билан,
Етти қўю, бир от билан бўлдинг сен бой.

Шу ерга келганда, ҳали сиқилиб қолганларнинг ҳаммаси қайтадан енгил тортишди. Хурсанд бўлишиб, олқишлай бошлашди.

Фақат шеърга, ўланга эмас, турли-туман сирли зиддиятларнинг ғаразли сўзларига ҳам чиниққан маккор шоир, кейинги айтган ўлани билан ўтирганларнинг ҳаммасини ҳайратда қолдиргандек бўлди. Айтилган гапларнинг миридан сиригача билиб ўтирган ҳушёр, зийрак Жиренше энди Арипнинг юзига кўз қирини ташлаб, шилқиллаб кулди. Ора-сира гап қистириб, гиж-гижлатиб сўз қотаётир:

— Қибри-ҳаво баланд-да, сўзларини кўр! Ўткирлигини қара! Қойил қилиб айтса, шоирона сўз қўрғур ҳам худди тулкига тушган қиронга ўхшар экан! Қўйилиб келишини кўр!

Аслида, Арипнинг бошлаши билан тамомлашида икки турли маъно бор эди. Аввало у Ўразбойнинг райига қараб, Бозоралини кўкларга кўтариб мақтади, чўққига чиқариб: «Боришинг билан ташлан», «Ўчингни ол!», «Тап тортмай ур!» деган маъмунда қайраб қўйди. Кейин ўлан устида, Бозоралидан кўкрагидан итаргандек, туртки ейиши биланоқ, сийқа шоир бир лаҳзада ўзгарди. Ўзининг ҳам теглик-тахтлик, донгдор отанинг боласи эканлигини сездириб, заҳарханда қилди.— «Бир вақтлар қўсқи бўлсанг-да, бу кунларда сенинг хунинг, баҳоси етти қўйга баравар отга тенг эканлигини яширмайман. Мен сенга

лаганбардорлик қиладиганлардан эмасман, гашимга тегиб кетсанг, таъзирингни беришга ҳам қодирман» — деган мазмунда, ким эканлигини билдириб қўйди. Лекин бу сўнгги гапни чўзиб ўтирмай, қисқа қилди.

Бозорали ҳам тушунди, албатта. Ичидан шу сингари заҳар қўшилган иззат-икромлардан хурсанд ҳам бўлгани йўқ. Энгаси қотиб, дамили чиқармай ўтирганича ўтира берди.

Худди шу мажлис устида, кечга яқин, тўсатдан бир гала меҳмонлар келишди. Булар: Уразбой, Жиреншелар хушламай қарши олган — Қунанбой овулининг ёшлари эди. Абай юборган ёшлар. Улар уйга киришлари биланоқ шодланиб, дув ёпирилиб:

— Вой, Бозекем!

— Азиз оғажоним!

— Қимматли арслоним!

— Хуш келибсан элингга!

— Қутлуғ бўлсин!

— Қадамнинг қутлуғ бўлсин, Бозеке! — дейишганларича ўпир-тўпир кўриша кетишди.

Бозорали ўрнидан турганида, галма-гал қучоқлашиб, бағрига босиб кўришаётганлар: Кўкбой, Шубор, Оқилбой, Мағаш ва Эрбўл эди. Буларга бошлиқ бўлиб келган Эрбўл Бозоралининг ҳол-аҳволини, соғлиғини сўраб бўлгандан кейин, ўзларининг ҳам бу ерга келишларининг боисини айтди.

Гапни ётиғи билан гапира биладиган Эрбўл, яхшилаб гапирди. Абайнинг дўстлик, яхшилик, софдиллик йўлидаги нияти билан саломларини етказишда, мудом холисона, покиза тилхат сифатида юриб келган Эрбўл, бу гал ҳам Бозорали билан Абай орасидаги дўстликнинг ҳамон ўша соф, оташин ҳолича турганини англата билди.

Бозорали Эрбўлнинг сўзига қулоқ солиб ўтираркан, шу мажлис аҳли олдида биринчи марта кўнгли бўшаб кетганини билдирди. Икки-уч томчи ёш ҳам оқизди. Оғиз очиб жавоб қилмади. Лекин ундаги вазият ўтирганларнинг назаридан четда ҳам қолмади. Бозоралига нисбатан Абайнинг қалбини шу ерда ўтирганларнинг ҳаммасидан ортиқ ҳис этиб, яхши биладиган Мағаш ҳам ҳозир чўнтагидан рўмолчасини олиб кўзларига босганича йиғлаб ўтирганди. Уй ичида анча вақт ҳукм сурган сукунатни Кўкбой билан Шубор галма-гал сўз қотишиб, зўрға бузишди. Бир оздан кейин Бозоралининг ўзи ҳам анча

очилив, Абайнинг соғ-саломатлигини сўради. Узи йўқлигида қазо қилган Қунанбойга таъзия билдирди. Яна бироздан кейин катта сариқ чорада қимиз келтирилиб, дастурхон ёзилгач, ўтирганларнинг кайфи чоғ бўлди.

Қунанбой болаларининг Бозоралига пешвоз чиқиши бу ердагиларнинг ҳаммаси учун ҳам кутилмаган бир ишдек кўринди. Ичларида харомзодалик билан турли-туман тахминларга бораётган бўлсалар-да, Уразбой, Жиреншелар худди шу ерда Бозоралини қарши олган Абайни кесатиб-муқатишдан ожиз қолишди. Бозоралига келганда, Қунанбой авлодига асти ишонишмасди. Ўзлари ҳайдатиб юборган Такежон, Исҳок, Мойбосарлар, Бозорали келиб қолгудек бўлса, «тинч келади» деб ўйлашмас эди. Унинг келишига тилакдош бўлиш уёқда турсин, мана шу Уразбойларга етган ивир-шивир гапларга қараганда «Бозорали келди» деган хабарни эшитганда Такежон билан Мойбосар илондек тўлғаниб тушган эмиш.

Қўлида бўлислик бўлиб, амри-фармони юриб турган бўлса, улуққа: «Бозорали қочиб келди», «Мана бу қочқин» деб, ушлаб беришдан ҳам тоядиган эмасди. «Ҳали ҳам ким билади, шаҳар улуғлари билан аввалдан тили бир бўлган, кечагина бўлисликдан тушган Қунанбойлар кўрсатиб ҳам берар!» деб Уразбой, Жиреншелар шубҳа қилишганди. Бундай хавфларнинг бир четини Бозоралига ҳам сездиришганди. Шунинг учун келган-кетганларнинг ҳаммасига бошқача қилиб айтишган: «Бозорали подшоликнинг марҳамати туфайли оқланиб, қутилиб келипти» деган гапни жўрттага тарқатаётишганди.

Қунанбойлар бўлса, «келипти» деган хабарни эшитишганда, чиндан ҳам ёмон ниятни ўйлашди. Такежон, Мойбосар, Исҳоклар маслаҳат қилишиб, «қайтадан кўрсатиш», «қайтадан ҳайдатиб юбориш» йўлларини ўйлашди. Бу ишни амалга оширишни шаҳарга кетаётган Шуборга топшириб ҳам кўришди. Лекин Шубор келиб, қариндошларнинг бу фикрини Абайга айтганида, у қаттиқ ғазабланиб:

— Шу гапни менга олиб келгунча, шу расво гап чиқаётган оғзиларига бир тушириб келсанг бўлар эди-ку! «Шундай қилиб келдим» десанг, нима қилар эди!— деб Шуборнинг ўзини ҳам хўп изза қилганди. Яна шу сирга хиёлгина кўнгил бўлгани учун, берилаётган жазо тариқасида жўрттага Шуборнинг ўзини ҳам Бозоралига пешвоз чиқарганди.

Шунинг билан бирга, бир гала бўлиб бу ерга келганларнинг ўзга Қунанбойлар билан алоқаси йўқлигини билиш керак. Ҳали Эрбўлнинг ётиғи билан, чин кўнгилдан айтган гаплари — Абайнинг саломни, Мағашнинг кўз ёшлари шу сирни Бозоралига очиқ англатди. Катта косада симирилган қуюқ қимиз танага тарқалди. Шиеракайф қилди. Шу чоқ кун бўйи ғамгин ўтирган Бозорали ўзгариб, кўкраги кўтарилиб кетди. Илгариги одати бўйича, баъзан дилкашлик қилиб, баъзан очилиб-ёзилиб сўзлаб бошлади. Кўрган-кечирганларидан ҳикоя қилиб берди, қаттиқ ҳазил, аскиялар қилиб ўтирди. Бир вақт Арип ушлаб ўтирган дўмбирани ўз қўли билан Кўкбойга узатиб: «Бир куйла-чи» деб буйруқ қилди.

Кўкбой ҳали Эрбўл айтган саломни ўлан билан етказди.

Шундан кейин Абай ўланларини айта бошлади. Бор сўзларини аниқ айтиб, салмоқлаб, Абайнинг «Йигитлар, ўйин арзон, кулги қиммат» деган шеърини бошидан охиригача куйлаб берди.

Бозорали биринчи бандиданоқ Абайнинг шеъри эканлигини фаҳмлаб, берилиб қулоқ солди.

«Бекор-у беваж кулмас рост кулгувчи.

Эр топилса арзигай қилсанг суҳбат!»

деган жойда Бозорали бош ирғаб, кўз қири билан Арипга совуқ назар ташлаб қўйди.

Ягона, қадрли меҳмон Бозорали илтифот қилган ўланни бас қил, дейишга Уразбойлар ботина олишмади.

Лекин Жиренше иккови ястиқларига ёнбошлашиб, ўзаро пичирлаша бошлашди. Ўзлари ўтирган жойда Абай шеърлари айтилишини ёқтиришмади.

Кўкбой ўланни бошдан-оёқ куйлаб чиққанида, Бозорали ўйланиб турди-да:

— Абай бу ҳақда ҳам кўп яхши айтипти!— деди.

— Бунисини нима деб тушунсак бўлади? Насихатми?— деб Жиренше ястиқдан бошини кўтарди.

— Абайнинг ҳам ёши бир ерга бориб қолган-ку? Ёшларнинг, йигит-ялангларнинг юриш-туришларига аралашмай қўя қолса нима қилар экан?— деб Уразбой ҳам мийиғида кулиб қўйди.

Бозорали уларга истеҳзо билан қаради:

— Ҳой, Уразбой, оғанинг инига йўл кўрсатиб, насихат қилиши ҳам айб бўлдимми? Билганингни буклаб, топга-

нингни тахлаб гўрингга олиб кетмоқчимисан? Олдинги яхши, кейинги ёшга таълим бермаса, у эл қандай қилиб эл бўлади! — деди.

Уразбой мана бу ўтирганларнинг олдида баҳслашгиси келмай, қўл силтади:

— Ҳа-а, бўпти... таълим бўлса майли-я, тантилик бўлиб чиқмаса!.. — деб гапни жумбоқ қилиб, шубҳа билан тамомлади. Абайнинг шеърлари билан гўзал куйлари ҳалиги Арипнинг ҳийла-найранг ўланидек бўлмай, мажлисни жонлантириб юборди. Бу пайтда Мағаш, Шубор, Оқилбойлар ҳам Бозоралига анча кўникиб, унча-мунча гапга ҳам аралаша бошлашди. Шундай бир пайтда Бозорали сургунда дуч келган яхши руслар ҳақида гапириб берди. Шу чоқ Шубор тўсатдан савол бериб қолди:

— Бозеке, руслар билан кўп вақт бирга юрдингиз-ку. Рус тилини билиб келдингизми? Йўқми!? — деди.

Бозорали ялт этиб унга қаради. Нур сочиб турадиган катта-катта кўзларида одатдагидек истеҳзоли киноя акс этиб порларкан, дарров жавоб берди. Шубор томон бироз ўгирилиб:

— Ҳа, чироғим! Зеҳним пўстак бўлмаганда-ку, рус тилини яхшигина ўрганадиган ерларга юборган эдинг-а! — деди шартта. Ғазаби ҳам, ҳазили ҳам бирга отилиб чиққандек бўлди. Бу жавоб милтиқ отилгандек портлаб чиққан кесатиқ эди. Ажалдек таппа босди. Ҳам тез, ҳам теккан жойида пўрт учирадиган оғир калтак бўлди. Уйдагилар беихтиёр дув этиб кулиб юборишди, фақат кесатиш ниятида эмас, ҳазил қилиб айтганини билдириб, Бозоралининг ўзи ҳам кулди. Силласи қуриганидан Шуборнинг ўзи ҳам беихтиёр кулди.

Кейин меҳмонлар тарқалиб кетишаётганда, Абай юборган инилар ранжиб кетишмасин деб, эшикка Бозоралининг ўзи бирга чиқди-да, миннатдор бўлиб хайрлашаркан, ўз кўзи олдида ҳаммасини отлантириб юборди.

Кек йўлида

I

Бозоралининг элга қайтиб келганига бир ой бўлиб қолди. Бу кунларда уни кўргани келиб, шодлигини изҳор қилган қариндошлар куп эди. Ота томондан яқин овуллар тўй қилмоқчи ҳам бўлишди. Лекин ўз оиласи ва яқин қариндошларининг ҳоли хароблигини кўрган Бозорали тўй-томоша қилдирмади. Даставвалги ўн-ўн беш кун давомида унинг эсон-омон келганига хурсанд бўлган Жигитек элидаги қариндошлар эртаю кеч овулдан-овулга чақиришиб, зиёфат қилишди. Ёлғиз Жигитекларгина эмас, уни зиёфат қилиб шодланган Бўкенши, Котибақ, Кўкшелар ҳам оз эмасди.

Бозорали Ирғизбойлардан фақат Абайнинг овулига меҳмондорчиликка бориб келди. Аввало Абайнинг ўзи уни кўргали келиб, бир кеча-ю бир кундуз бирга бўлди.

Сўнгра Абай Бозоралини унинг ўнтача яқин қариндошлари билан қўшиб таклиф қилиб, ўз овулига олиб кетди.

Айгеримнинг кенг, иссиқ уйида Бозоралидек азиз меҳмонни жони-дил билан кутилмоқда. Гиламлар, гулдор наматлар солинган. Абайнинг атрофидаги ёш-ёронларнинг ҳаммаси ҳам, Бозоралининг ҳикояларига, аскияларига қулоқ солишиб, қош-қовоғига қарашиб, бошида парвона бўлишаётир. Ўзларини соғинган дўстларча тутишаётир. Кундузи тушлик овқат устида Абайнинг илтимосига кўра, Бозорали кўрган-кечирганлари ҳақида қисқа-қисқа ҳикоя қилиб берди. Ўзи кўриб келган ерлар, эллар ҳақида сўзлаб берди. Лекин, чеккан азияти, кўрган азобу уқу-

батларини мана бу кўпчилик олдида изҳор этмади. «Азоб кўрдим, қийналдим» дейдиган эмас...

Кечки ўтиришда Абай мажлис мавзуини бошқа ёққа бурди. Ичида: «Бозорали учун ўтмишдаги оғир кунларни эслай бериш озор бахш этса керак, аксинча, ўшани унутдирадиган бир сабаб бўлса, ўша дуруст бўлар» деган андишага борди-да, ёшлардан ўйин-кулги қилиб ўтиришни илтимос этди.

Шундан кейин Бозоралининг ҳам чиройи очилиб, Кўкбойга дўмбира узатди.

Кўкбой бир оз тортиниб, дўмбирани зўрға олди.

— Бозекежон, бу кунларда мен куйлашдан чиқиб қолганман. Мана бу ўтирган Муқа, Алмағамбет деган ашулачиларнинг олдида ашулани асти хор қилмай деб юрган эдим!...— деди.

— Йўғе! Янги ашулачиларни ҳам ҳали эшита берамиз!— деб, Бозорали қўярда-қўймай дўмбирани тутқазди.

Абай ҳам Бозоралига қўшилиб:

— Кўкбой бугун Бозекенгнинг бошидан сочган сочувларингиз куй бўлсин... Ёлғиз сен эмас, шу уйдаги санъаткорларнинг ҳаммаси айтади. Қани бошлай бер!— деди.

«Санъаткорларнинг ҳаммаси айтади» деганда, ашулачи ёшлар кўпдан буён унинг куйларини эшитмаганлари учун соғиниб қолишгандек ялт этиб, Айгеримга қарашди.

Бир нафасдан кейин Кўкбой ширали овози билан чузиб куйлай бошлади. Ўша бир вақтларда, Биржон айтган ноёб куй... «Товшин чўзар Биржон қўнғир роздай» деб, тўлқинлантириб кетди.

Кўкбой куйлаб бўлганда, Бозорали енгил тортиб, қаддини ростлаб олгандек бўлди.

— Яша-а!— деб, бироз хурсанд бўлиб ўтирди.— Ҳуш ўша, бир яхши ёзда... яшнаган кунларда келган... бўлган экан-да!...— деб туриб, хўрсинди.

Йироқлаб кетган ўтмиш ҳам соғинтиради. Давр ўтиб, ёш ҳам етиб келаётир. Бугина эмас, Бозорали шу чоқ Уролбойни ҳам ўйлаб қолганди. Бир нафасгина бошини қуйи солиб, сўниб, синиб қолди.

Шу чоқ дўмбирани Муқа олди-да, мажлис аҳлини сертак тортдиргудек қилиб, янгради куйлаб юборди. Ўзгача беғубор, баланд, тиниқ овоз, ашулачининг чин санъаткор эканлигидан дарак берди.

Абайнинг «Салом, сенга, қаламқош»ини авжидан бошлаб чўзиб кетди. Сўзлари Бозоралининг кўнглини ҳалиги ранжлардан халос этадиган, ҳақиқий интиқлик, интизорликни тараннум этувчи оташин нозларга тўла сўзлар. Ашулачи уч бандини айтиб тўхтатмоқчи эди, Бозорали кўнмади.

— Айт, жоним, айт!.. Охиригача айт!— деб, ҳаммасини айтдирди.

Муқадан кейин Алмағамбет ҳам Абай шеърига солинган «Кўзимнинг қораси» куйини айтди. Буларнинг ҳаммаси ҳам кўнгилни мана бу ғамгин, кўнгилсиз куз кунларидан яшнаган, фарахбахш баҳор кунларига етакларди.

Абайнинг ҳушёр, хушфаҳм биродарлари Бозоралига ҳам эм топиб, синиғини силаётгандек бўлди.

— Еғдек ёқаётир!.. Кўнгил жароҳатларига малҳам-ку бу!..— деб Бозорали зўр иштиёқ билан тинглади.

Яна бир навбати келганда, Бозорали ўз қўли билан дўмбира узатиб, Айгеримга қаради-да:

— Қани, шунчалар фиғон қилиб, розидил айтдираётган фақат ўзинг бўлсанг керак дейман...— деганда, ўтирганлар кулиб юборишди.— Лекин, бу гапларни айтдираётган ўз жинсингдан-ку... Энди ўзингдан эшитмай илож йўқ! Айт қароғим!— деб, яқин оға, қариндошларча эркалатиб гапирди.

Айгерим қип-қизариб кетди-да, сиполик билан кулиб:

— Мен кўпдан буён куйламайдиган бўлиб кетган эдим-ку, Бозеке!— деди.

— Йўқ, Айкежон! Бозорали айтмаганингни билмайди, айтганингнигина билади. Қани айт,— деб, илтимос қилди.

Бир нафасдан кейин Айгерим «Татьяна» куйини бошлаб юборди.

Ҳали ҳам, ўша бир вақтлардагидек ғоят сирли, нозик қилиб, чуқур ҳаяжонланиб айтар экан, мажлис аҳли жим бўлиб, эриб қулоқ солди. Бозорали Абайнинг бу айтилган ўланларини билмас эди. У кетгандан кейин яратилган шеърлар, куйлар экан. Ёнида ўтирган Кўкбойга ёпишиб, ҳар ўлан, ҳар бир куй тўғрисида сўраб, билиб ўтирди. «Начора, нетай, билдирмай» куйини ҳам Айгеримга батамом айтдирди. Ҳеч ким буюрмаган бўлса-да, бу кеч Абайнинг дўстлари ўзаро «ҳа» деб олишгандек фақат Абай шеърлари билан куйларини айтишди.

Бу Бозоралига мисли кўрилмаган ҳақиқий катта тортиқ бўлди. Эл янгириб, эл санъати янгидан бунёдга келиб, камол топибди. У энди Абайга қараб:

— Епира-а-й, куй билан сўз қандай ўзгариб кетган! Шу қадар сирли, шу қадар таъсирли, жон томирларига чаларзага келтирадиган қандай сўзлар ўзи-а!.. Туу!..— деб, бош ирғаб, жимгина томоша қилиб туриб, — шеър билан куй барака топипти-да, лекин, Абай!.. Санъатингдан айналай!— деди. Бир пайти келганда Мағаш, Дармен ёзаётган дoston ҳақида гап очиб:

— Дармен, Энглик — Кебекни тугатай деб қолгандир, оға! Ушани бир эшитсак дейман?— деди.

Кўкбой, Эрбўллар ҳам шу йил кузда ўз кўзлари олдида Абай топширган масалани эслаб, Дарменнинг достонининг тинглашга ҳозирланишди.

Абай мароқ билан Дарменга тикилиб туриб:

— Битирмасанг ҳам бошлаганинг дуруст бўлипти, озроқ айтиб кўрасанми?— деди.

Дармен тараддуд қилмади. Гўзал юз, қийилган қоп-қора мўйловли оппоқ йигит дўмбирани сайратиб ўтириб, бошлаб юборди. Катта-катта қоп-қора кўзлари хиёл қон талашиб, илҳом алангасини сочаётир. Жўшқин сергак ғайратига ғазабли қалбининг ўти аралашган чин адолат қомиси туғилганга ўхшайди. Илҳом барқ урган ёш шоир янги созга берилган. Бу, кўҳна дунёга, янги бўғиннинг тапқидини айтадиган, кек сақловчи қирон наслига ўхшайди. Бир томони Абай уясидан, бир томони одил халқдан чиққан. У, дунёдаги ҳамма кўкси яра кишиларнинг янги йўқловчисига ўхшайди.

У достонини ҳар жиҳатдан гўзал туғилган, халқ қизи — Энгликнинг латофатини мадҳлашдан бошлаган. Қизнинг отаси, кекса Иқон Хон тоғининг бағрида, ҳалол, осойишта меҳнат билан кун кечирган бир азиз жон эди. Икки олижаноб кексанинг ўғли ҳам, қизи ҳам фақат ўзи бўлиб, сиполик билан ўсган Энгликни тилга олади.

Чинғизнинг қиш бошланган пайтдаги кўрки. Овчилар, мерганлар, босқинчиликлар — кундалик афсоналарни туғдирадиган ғайратни, санъатни, қасдликлар, адоватларни ҳам баён этади. Мардлик фазилати орқасида ном чиқариб, обрўй топган азаматни ҳам тилга олади. Ёлғиз, идрокли, саботли гўзал Энгликнинг қулоғига ҳар кун бир ўзгача нодир одамнинг номи етади. У қизнинг хаёлини қитиқлайди. Тун-кечаларни бедор ўтказа бошлайди. Шун-

дай бир пайтда, тўқсоннинг бошида, буркаб ёғиб турган қор бўрони ичидан бир номатълум одам келади. У кечикиб қолган ёлғиз йўловчи экан. Қўлида бошига қалпоқ кийдирилган қирони, қанжуғасида ҳалигина ғира-шира пайтда олдирилган қизил тулкиси.

Йигит қор бўронида бегона овулга беяҳал келган бўлса-да, тунт юзли йўловчидек эмас, ўйнаб-кулиб, очиқ чехра билан дўстларча келди. Ғарибона уйга кулги, ов ҳақида қизиқ ҳикоялар, одобли ҳазил билан қувонч олиб кирди. Энглик йигитнинг алангали, нур сочиб турган юзига қувонч билан боқиб, кулимсираганича тикилади. Қайта-қайта қарагиси келади.

Шу чоқ йигит, кекса Иқонга ўзини танитиб, исмини айтади. Кебек!.. Кебек шу экан!.. Оловга яқин ўтиргани учун бу ҳолат пайқалмайди. Лекин қизнинг юзи дув қизариб кетади. Юраги ҳам шув этиб, негадир оташин бир ҳис шарпаси чалпиб ўтгандек бўлади... Юраги бир лаҳзада совиб, қотиб қолиб, қайтадан жўш уриб кетади!..— деди-да, куйловчи, эркин шоир дўмбирани аста-аста чертиб келиб, дostonни тўхтатди.

— Шу жойигача келдим, Абай оға!

— Оббо, йигитча-ей! Ҳеч бўлмаса, яна бир қадам бос-тириб тўхтатсанг бўларди-да! Қонимни қиздириб келиб, шу хилда ҳам ноумид қилиб тўхтатасанми!— деб, Бозорали норози бўлиб қолди.

Қулоқ солиб ўтирган Мағашлар ҳам ўкиниб қолишди. Абай анча вақтгача мароқ билан Дарменга қараб турди. Достон чиндан ҳам маъқул бўлган кўринади. Лекин хулосани бошқача чиқарди:

— Фақат, икки масала устида тўхтайман Дармен. Қиз ҳақидаги, ишқ-муҳаббат ҳақидаги гаплар фақат эҳтиросни қўзғатадиган бўлмасин. Соф дилларга қанот битириб, хаёлни йироқларга етаклайдиган бўлсин. Бу бир. Иккинчидан — қадимни ҳозиргидек қилиб айт! Халқнинг бўғзида тиқилиб қолган тош тугунини айт. Халқнинг ҳокимларга чиқарган ҳукминини айт... Халқнинг ўтмишдаги-ю, ҳозирги замондаги хонлар, бекларга нисбатан кўкси тўла нафрат бўлса-да, айтолмай келган сўзларини етказ!.. Йўловчилар халқнинг ёши билан йиғласин. Порахўрларга, жабр-зуям эгаларига, хиёнаткорларга ўчмас тамға бос!— деди.

Ёшлар унинг гапига ўйланиб ўтириб, диққат билан қилоқ солишди.

— Абай оға, у жиҳати ҳали Дарменнинг олдида турипти. Албатта ўшани айтади-да!..— деб, Какитойгина гапга аралашди.

Дармен бош ирғаб қўйди.

Бозорали ҳам Абай гапининг тагида қандай гап борлигини дарҳол англади. Ўзи хулоса чиқарди.

— Жабр-зулм эгаларининг, ўктам ҳокимларнинг қабих ишларини оч деганинг менга жуда ёқди, Абайжон!— деди.

— Бу ерда Кенгирбойнинг қилмиши очиладиган бўлиб турипти-ку!— деди Какитой, яна ўша масалани ойдinлаштириш мақсадида.

— Эй, йироқлаги Кенгирбой, қошингдаги Қунанбой-ку. Биттасига тегса, биттаси омон қолар дейсанми! Отам Кенгирбой эди деб айтган гапидан қайтади дейсанми!— деб, Бозорали жиддий, солмоқли бир гап гапирди.

— Мен ҳам айтдим, шундай қилмаса, Бозекенг бўладими?— деб, Абай Дарменга қаради-да,— мана замон овози, эндиги мустақил бўғиннинг овози шу!.. Шоир орқага қараб сажда қилмай, олдиндан қибла топсин!— деди.

Мана шу сўнгги ўтиришларда Бозорали ўзининг сургунда юрган чоқларида бошидан ўтказган воқиалардан баъзи бирларини бир-икки марта хотирлади. Бир хонаси келиб, одамгарчилик, дўстлик, кўмак тўғрисида гап кетганда, Бозорали ўзига руслар кўрсатган одамгарчилик ва дўстона кўмакни мисол қилиб, айтиб берди.

— Мен қочишга қарор қилганимдан кейин, сиримни икки кекса рус каторжникка айтдим. Бири — Керала деган рус деҳқони — кекса эмандек мустаҳкам одам. Иккинчиси — Сергей деган кўп ўқимишли, жуда ақлли, доно одам эди. Қўл-оёғимга урилган кишан-занжирларни шу иккови кесишди. «Озодлик қушидек уч, саҳройингга салом олиб бор» дейишди. Мендан уларга тегадиган игнадек фойда йўқ. Зарар билан хатар бўлса тоғдек эди. Улардан шу сингари буюк дўстликни кўрдим. Бунини ма деб аташ мумкин?

Уйдагиларнинг ҳаммаси уларга раҳмат айтиб, жонидили билан қулоқ беришди. Шундан кейин, Бозорали рус халқидан кўрган яхшиликларини батафсил айтиб берди. Абай ундан қочиб келаётган чоғида, йўл-йўлакай учраган рус халқи ҳақида сўраган эди. Бозорали бу тўғрисида ҳам кўп миннатдорлик билан гапирди.

— Уркитдан¹ бу ёғига фақат руслар ораси билан қочдим, ўшанда ишонганим ҳам, суянганим ҳам деҳқонлар яшайдиган қишлоқлар бўлди. Мен у қишлоқлардаги уй-жойи яхши хонадонларнинг яқинига йўламасликнинг чорасини қилдим. Шўрликнинг ҳолини шўрликлар биладида, кеч кирган пайтда шаҳарнинг четидаги бир ғарибона кулбанинг деразасини қоқдим, бас. Қунда келиб юрган қадрдон уйидек қабул қилади. Аҳволимни англайди, тилакдош бўлади. Ёшу қарисидан фақат одамгарчилик, дўстона кўмак кўрасан киши. Қайси йўл билан боришни кўрсатиб, ўзлари йўллаб юборишади. Баъзи бир, хатарли йўллар бўлса, кундузлар уйларига яшириб, тиниқтириб туриб, қош қорайган пайтда, тун-кечада хатардан ўзлари ўтказиб юборган пайтлари ҳам бўлди. Бу ҳам шу буюк халқнинг олижаноб фазилатларини кўрсатади, бўлмаса уларга мендан тегадиган бирор фойда йўқ. Отасига отам Жигитек пул ўтказиб, қарздор қилиб қўйган ҳам эмас. Шу сингари ҳар қандай ҳисобдан ҳориж кўмакни, дўстликни кўрган сайин қанотим ўсиб, етилаётгандек бўлди!— деди.

Бозоралининг бу хилдаги ҳикояларига Абай билан ёшлар беҳад қувониб, қизиқиб қулоқ солишди.

Шундан кейин яна ашула, ўйин-кулги бошланиб, эндиги кеча, келаси кунлар хурсандчилик, хушчақчақлик билан ўтди.

Лекин, бу озгина шодлик кунлари, атрофда кечаётган ҳаётдан мутлақо бошқача. Бир лаҳза ичидаги кичик бир парча сингари эди. Довул қутуриб, лойқаланган сув совуқ, беҳисоб кўпик отиб турган чоқда, кўл ичидаги кўм-кўк майсали, гўзал бир оролча кишининг нигоҳини нақадар ўзига тортади. Бу ҳам ўша шуурсиз кўл ичидаги кўздаккина бир макон экан холос.

Бу учрашганларида эл важи, иш юзасидан Бозоралининг Абайга айтмоқчи бўлгани — фақат Азимбой билан ўртаси бузилиб турган етти овул тўғрисидаги гап эди. Жўнаб кетаётганида, Бозорали Абайни бир четга чақириб олиб, шу гапларни қўзғаганда, Абай бу ишлардан хабардор эканлигини билдирди. Бозоралининг бу ҳақда айтган янги гапи ўша овулларнинг ҳамон пичанни ташиб олмай, тараддулланиб туришлари тўғрисида бўлди. Азимбой йигдириб қўйган пояларни энди ташимоқчи бўлиб турганла-

¹ Иркутск.

рида, «Бозорали қайтиб келипти» деган хабар етибди. Уша етти овул Бозоралига яқин қариндош эди. Яна Абди, Сержон сингари йигитлар билан Келдин деган чол Бозоралининг кўнгли яқин, тилакдош одамлар экан. «Бозорали қайтиб келаётганида, олдидан можаро кўтариб чиқмайлик!», «Ҳали куз кўпга чўзилар, тўхтаб турайлик» дейишибди. Унинг устига, Абайнинг Такежон билан сўзлашиб, маълум бир жавоб қилишини ҳам кутиб туришган экан. Бозоралига: «бу ишга Абай нима дейди, шуни била кел» деб юборишган экан.

Абай ҳали Такежон билан учрашмаган эди. Унинг овули йироқ кузевлардан бирига кетиб қолган экан. Абай энди Такежон овули яқинлаб келиши билан қандай бўлмасин бориб, унинг узил-кесил жавобини олиб, Бозорали билан Келдега айтиб юбормоқчи бўлиб қолди.

Абай ўша борганида, Бозоралининг оиласидаги соғиладиган, сўйиладиган молларига зеҳн солиб, ҳатто, минншга оти йўқлигигача билганди. Бозорали уйига кетгандан кейин, орқасидан сўйиладиган ўнчага мол юборди. Яна ўзининг минншига атаб, бу атрофда кам учрайдиган жуда келишган, қора-кўк от юборганди. Сағри кенг, кўз-кўз тангали, човкар отни Абай ёри-биродарларининг биридан ўзи яхши кўриб олган эди. Турқи узун, қадди баланд човкар от Бозоралининг тақими остида икки ҳисса кўркамлашди. Арғумоққа ўхшаган кўкиш човкар отнинг устида нордек, барваста йигит ўтирганида, атрофида юз киши, минг киши бўлсин, ҳаммасидан Бозоралининг қадди баланд туради. Атрофидаги ҳамма қозоқлар орасида баланд бир чўққига ўхшаб кетади. Бозоралининг от устида шу сингари алоҳида кўркам кўриниши ва кўрки, унинг номи-донғидан шодланадиган, мўмин-қобил кўпчиликка бир афсонадек туюлди. Ҳазилкаш дўстларидан бири Бозоралига оти тўғрисида ҳазил қилиб:

— Бозеке! Бу атрофда учрамайдиган, мана бу кўк арғумоқ ўзинг билан эргашиб келдими?! Ё кетаётганингда Чинғизнинг тошига боғлаб кетган эдингми? Қаердан олдинг бу кўк човкарни?— деди.

Бозорали сир бой бермайдиган, саботлигига бориб, «фалончидан олдим» демади.

Бироқ сирни сиртга чиқазмаслик учун ўзини шундай тутгани билан, Бозоралининг аста кўнгли тинчимади. Оғир ғуссага боттандек кўринарди. Меҳмондорчиликлардан бўшагач, Бозорали энди уйда ўтириб, ўзининг ҳам, яқин

қариндошларининг ҳам аҳволини билди. Ушани англаган сайин тез-тез хўрсиниб, ғамгин тортиб, ич-ичидан эзила-бошлади.

Бу кунларда қайғули отаси Қавмен ҳам йўқ. У ўтган йил қишда узоқ вақт бемор ётиб, вафот қилганди. Уч бирдек арслони — уч ўғлидан айрилгандан кейин, оғир ғуссага ботиб, жуда чўкиб кетган эди. Болаларимнинг бирортасига «туғилган жойидан бир ҳовуч тупроқ ҳам буюрмади» деб, қайғурарди. Ўтган йил бетоб ётгач, уч кунгача Уролбой билан Бозоралини оғзидан қўймади. «Бораман, ҳозир бораман, жоним болам!» деб ётди. Узилиб кетаётган чоғида, яна ўша сўзларни астагина пичирлаб айтиб, лабларининг унсиз ҳаракати билан тамомлади. Кўп вақтлардан буён дарағи бўлмай кетгандан кейин, дардли-аламли ота Бозоралини ҳам ўлганга чиқариб кўз юмибди.

Холи қолганларида хотини Удекдан унинг ўлимини сўраб билган Бозорали, кун бўйи ҳеч ким билан сўзлашмай, ғамгин тортиб, индамай ўтирди.

Ҳозир кузнинг ўзи ҳам кўнгилни кўтариб, кишининг баҳри-дилини очадиган эмас. Кеч куз фасли, далаларнинг ҳам файзи кетган. Уйдан ҳам иссиқ кетган. Гоҳ аччиқ изғириқ, гоҳ лойгарчилик, хуллас беҳаловатлик уччига чиққан пайт. Кўпдан буён қаровсиз қолган эски ўтовнинг устидаги намати ҳам илма-тешик. Ўтов тагидан ураётган изғириққа дош бергудек либос ҳам йўқ. Ёмғир ёғса чакка ўтади, тун совуғи билан кечки изғириқ турса, титилиб, ҳилвираб турган уй изғириқ билан бирга изиллайди. Бозоралининг бугунги бошпанаси кўҳна кулба, бир ғариб вайронага айланган.

Жигитекларнинг энг четки кўзевларидан бири — Шўпти кўлда ўтирган оз уйли Қавмен овули жотоқларнинг қишлоғига яқин эди. Бугун эрталаб ўша жотоқлардан Бозорали билан атайин холироқ учрашмоқчи бўлиб, кекса Даркенбой келди.

Бозоралининг уйида икки қадрдон дўст, кун бўйи холи ўтиришиб, хўп дардлашишди. Бозорали, аявало, ўз оиласи, қариндошларининг ҳол-аҳволига тўхтаб, ҳасрат қилди. Қўни-қўшнилардан озроқ тўбилғи, қуруқ хашак йиғиб келиб, чой қуйиб, қотган-қутган сур гўштлардан овқат қилаётган озғин хотинига қараб ўтириб, Бозорали гапни ўшандан бошлади. — Мана бу қоқлангандек қотиб, қорайган усти-боши ҳам, ўзи ҳам одо бўлган келиннинг! Келсанг,

оч-ноҳорликдан ҳасрат қилиб, йиғлайди. Елғиз ўғли Сари бўлса, сўррайиб, чўпдек озиб, қуруқ бўйининг ўзи қолган. Бошида эски тумоқ, оёғида тўзиган этик. Энди битта-яримтага ёлланиб кетадими, нима қилади? Мендан олдин ҳайдалиб кетган Болоғоз ўша ерларда ўлиб кетди. Мана, бола-чақаси тўрғайдек тўзиб кетибди. Оловдек ёшлик чоғида «лоп этиб» бир ёниб, сўнгандек, Уролбойим чиқиндига чиқиб кетган эди. Биримизни ёв ҳайдаса, биримизни қийғос солиб қувлаган дов ҳайдади. Номус ҳам, Болоғоз билан мендан кўра Уролбойда кучли бўлса керак. Келмас ерга у ҳам кетди. Тўбуқтининг бутун бўлислари билан улуғидан қарғиш олган қочқин бўлиб юриб, навқирон йигитнинг қазоси етди. Қайси сойларда қолиб кетганини ҳам билганимиз йўқ. Шуларнинг ҳаммасини ўйлаб кўриб, Қовмен авлодида бу худонинг олмай қолган ўчи йўқ экан дедим. Қани, оға, холис гапирчи! Мана шу менинг тўғримда ўйлаганингда, тумшугинг тошга теккандек бўлмадими!? Безорилигим, ёвузлик-қабиҳлигимдан тортдимми? Йўқ, адолат керак. Ундоқ эмас эдим-ку! «Йўқ товонинг тагида типирчиламай ётолмайман. Олсанг бошимни оларсан, лекин кўксимдаги ягона суянчугим — виждонимни ололмайсан, номус ўтини сўндирилмайсан» деб олишиб ўлибмиз. Мана энди боқсам, фақат Қовменнинг болаларигина эмас, кўпларнинг тақдири шу бўлипти! Атрофда, ҳар ер-ҳар ерда бир оролдек бўлиб бойлиги, борлигининг нашъасини суриб юрган баъзи мансабдор муттаҳамни, порага бўккан ҳаром томоқларни айтиб нима қиламан! Улар, ўзингга маълум, азалдан менинг қариндошим ёки дўстим бўлган кишилар эмас. Сенга ўзимга ўхшаш халқни айтаётирман. Эллик хосияти, йиртиқ кийими, қора-қурум босган кулба ичида ҳам сўнмай ёнаётган яхши халқимни айтаман! Кўрганда, ўшаларни кўраман! Бугун нолисам, «яна ўшалар»ни деб нолиётирман. Оч-яланғоч аввалгидан ҳам кўпайипти. Ўша кўпчиликнинг ўзига кўк чивин аввалгидан ҳам кўпроқ уймалашипти! Эҳ, армони ичида кетаётган кексам! Аламзада ининг айтса, шуни айтади-да,— деб, Бозорали кўпдан буён ўйлаб, ичига солиб юрган бир фикрини шу йўсин англатди.

Бу кунларда соқол-сочигагина эмас, ҳурпайган қошигача оқ оралаган Даркембой, носвойини бурун катакларига тортиб, оғир хаёлларга чўмган эсли бошини чайқади. Кекса кўзларининг ўта кўрадиган сергак ўти, ҳали ҳам порлаб турибди.

Узоқ умрида кўпни кўрган кексанинг, сирлашаётган пайтда ҳам унутмайдиган ҳуш фаҳмлиги бор. Бозоралининг усиз ҳам ранжиб, ўртаниб гапирган оилавий аҳволи тўғрисида гап очмади. Гапни аввало, шу кунларда бойиб кетганлардан бошлади. Бозорали кетгандан буён ҳокимлик, ҳийлаю-макир, савдо-сотик орқасида беҳисоб дунё ортдирганлар бор. Ёлғиз Такежоннинг ўзида ҳозир саккиз юз йилқи бор экан. Жиреншеда саккиз юз, Ҳазратбой бир минг беш юзга етказибди. Аброли, Кунту, Жақипларнинг ҳаммаси ҳам бу кунда «минг-минглик» бой аталади. Ана, энди жотоқлар сони бўлса, аввалгидан ҳам ошиб, кўпчилики йўқчилик босиб бораётир. Шу жиҳатларни гапириб ўтириб, гап ўзларининг ҳол-аҳволи устига кўчганда, Даркембой истеҳзо билан:

— Кўрганинг ўша кўрган, Бозорали. Сен кўчиб юрганлар тўғрисидагина гапирдинг. Негаки, ҳозир ўшаларни кўраётирсан! «Бир ерда ўтирган яхши, ер кўкрагини эмган яхши, ёвга ялиганча қора ерни тирмала!» дедик. Ҳали ҳам ўша учи-қари йўқ тилак, ўша умид билан ўша ўзинг ташлаб кетган ҳолда қирқ уйли, сон-саноксиз уйли жотоқ бўлиб, шўримиз қуриб, бизлар ҳам қозиру-нозир келаётирмиз. Тўғри, бир яхши томони шуки, ялиниб-ёлвораётганим йўқ. Йўқчилигим билан ит азобида қиладиган меҳнатим билан «тузи шўр, унуми ҳеч» ҳаракатим билан бўлсам-да, ҳар қалай, бировнинг эшигида эмасман. «Ўлсам ўз увадамга орқамни ўраб ўламан» деган озроққина юпанчим бор. Лекин нимасини айтасан! Бўйнимда қарғиш бўйинтуруғидек бир йўқчилик—ўша йўқчилик бор. Меҳнатда унум йўқ, хорликка ўлим йўқ. Шундай қилиб, «жотоқлик», йўқчилик деганинг, ўлармон ҳўкизнинг бошига илинган бўйинтуруқ деб, узоқ умрда сургатилиб келаётир, елкам яғир, тинкам қуриб, тўшда терим тўкин бўлди. Кўпнинг кунини шу хилда, кул бўлиб ўтаётир!— деди.

Бу ҳам гапнинг охирини Бозорали тўхтатган паллага олиб келиб тугатди. Гап орасида ўз тўғрисида фақат биттагина юпанчи борлигини айтди.

Илгарилар, Бозорали ёшлик чоғида биладиган Даркембойнинг иниси — Кўркембой деган бўлар эди. У ўша вақтларда ичкарига, русларнинг ичига ёлланиб, ишга кириб кетган эди. Бозорали кетгандан кейин, ўша Кўркембой ўлар чоғида ўша ердан, русларнинг ичидан Даркембойга хабар қилибди. «Кўзим тириклигида бир дийдор кўришиб қолайлик!»— деб юборибди. Даркембой бор-

гандан кейин, ўша иниси қазо қилибди. Улар чоғида ёлғиз ўғли билан илиниб-чалиниб юрган кампирини «ўз қўлингга ол!», «элга олиб кет» деган экан. Ундан қолган ёлғиз бола Даркембойнинг эндиги нафаси билан қуввати бўлиб қолган экан. У — Дармен эди.

Даркембой ўзи билан сирдош Бозоралига бу йигит тўғрисида яна бир сирни айтди. Дармен Кўркембойнинг ҳам ўз боласи эмас экан. Уша вақтларда Қунанбой ўлдиртирган Қўдарнинг бир туғишган инисининг, Кўгадойнинг ўғли экан. Уша йили, Қунанбой маккага кетаётганида, Даркембой эргаштириб, Қунанбойдан ҳақ талаб қилишга олиб борган Қиёсбой деган бола мана шу Дармен экан. Қиёсбой деган лақабни унга «қайсар» деб камситиб, беоқибат қариндошларидан биттаси қўйибди. Асли оти Дармен экан. Уша етим болани Даркембой олиб бориб, ўз инисига бола қилиб берибди. Ҳам қариндош, ҳам Кўркембойнинг ўзида ўғил йўқлиги, унинг устига Дармен шу қадар зийрак, жуда ёқимтой бола бўлгани учун Кўркембой уни биратўла ўз боласидек кўрадиган бўлиб кетибди. Даркембой ҳам ҳозир уни ягона кўзидек кўрар экан.

Кейин Даркембой ўша ёлғиз йигит — Дарменни ўз қўли билан Абайнинг тарбиясига берибди. Ҳозир бир томондан жотоқда бўлса, бир томондан Абайнинг ҳузурида яшаётган экан.

Бозорали Дарменни кўрганини айтди. Унинг ҳунаридан ҳамма хурсанд бўлганини, айниқса, Абай зўр умид боғлаб ўтирганини айтди. Даркембойга бу гапни Бозоралидан эшитиш, гўё бир тортиқдек кўринди.

— Аввалига, мақсади, талаби йўқ, шунчаки дўмбира билан ялла қилиб юрибди, деб ўйлаган эдим! Энди қарасам, уйга келган сайин Абайнинг шеърларини айтиб келади. Афтидан, ўзи ҳам Абайнинг йўлидан бораётганга ўхшайди. Шу жиҳатига кўнглим жуда исийди! — деди.

Бозорали яқинда Абайнинг Дарменга берган маслаҳатини эсга олиб:

— Даке, инингга Абай катта бир гап гапирди! Бошқа болаларга айтмаган гапни, юкламаган умидни, бир гап келганда Дарменга атаб, ўшанга юклади... Абайнинг ўша иши менга ҳам жуда маъқул бўлди!.. Абай аслида Қунанбойнинг Абайи эмас, халқнинг Абайи бўлибди-ку, а! «Халқ бўлганда ҳам кўзи ёшликларга қайишсам» дейдиган бўлибди. Бу ишга Дарменни қанот-қуйруқ этганга

ўхшайди. «Бир катта дoston билан, катта санъат барпо эт!» деб, топшираётганини эшитдим!— деди.

Даркембойнинг кўнгли яна кўтарилди.

Бозорали энди шаҳарда ўзини қарши олган Ҳразбой, Жиренше, Бейсемби, Кунтулардек бойларни ҳам эсга олиб сирлашди.

— Кўп кунгача ўрталарига олган бўлишди. Эртаю-кеч бири «маслаҳатим» деб, бири «маталим» деб, қулогимга йўқ ердаги гапларни қуймоқчи бўлишди. Қарасам, ҳаммасида ҳам маълум бир муддао бор экан. «Бошини тоққа ҳам, тошга ҳам уриб ўрганган эмасми Бозорали! Кўп бўлса, ўша борган ерига боради-да. Яна шуни қайраб солайлик» деб, мана бу сайлов важдан ўзлари зидлашиб, олиб боришаётган можаронинг аравасига энди мени қўшмоқчи бўлишса керак. Эртаю-кеч дарди-фикри бир илож қилиб мени илинтириш. «Қунанбой боласида сенинг кекинг бўлса, бизнинг ўчимиз бор. Тилагимиз бир, зарбимиз ҳам бир бўлсин. Кекинг кетган Қунанбой болаларига боришинг билан бир зарб бериб қол, ташланиб қол!» дейишади. Утти яна менинг қўлим билан кавламоқчи бўлишаётир. «Қўлимизда бўлислик турибди! Тортинма, орқангда биз бормиз» дейишади. Бу ерда ўзимиздан бошқа ҳеч ким йўқ-ку, қани энди, шуларнинг шу қилганига нима десам бўлади, нима қилсам раво бўлади!?— деб, бир маслаҳатлашиб олай деган эдим. Қани, бу ҳақда сенинг фикринг қандай, нима қил дейсан, кексам!?— деди.

Даркембой ортиқча тараддуд қилмади. У Бозоралини қайтармади. Аксинча, қайраб солгандек бўлди. Лекин кўпдан-кўп тайинлаб айтгани: «Уларга раийингни билдириб, сирлашиб иш тутма! Хўш, улар ўзатини берганоқ бўлсин! Лекин қил сиртмоқ бўйинга тақалганда сени ташлаб, бир бошдан ситилиб, ўйноқлаб чиқишади. Уз тарозиларини тўғрилашнинг пайига тушишади» деди. Бу фикрни яна ҳам очиқроқ қилиб:

— Ғайратинг бўлса, жасоратинг етса, ташвишинг фақат халқинг билан бўлсин. «Бу ишни қилма» демайман! Сенинг душманинг бу кунларда ўзаро олишиб, ҳолатдан кетиб турган экан. Шу сингари тинкаси қуриб турган пайтда, қақшатиб бир уриб қолсанг, у чакки бўлмайди. Лекин, бу ишни ҳам халқ билан биргаликда қил. Фақат маслаҳатни ётлар билан қилма, жон куярларинг, ўзингга ўхшаш ўзаги узилган, ҳамдардларинг билан қил!— деди.

Гап шу ерга келганда, Бозорали еттита қашшоқ овулнинг Такежондан кўраётган хўрлигини эсга олиб:

— Ер ва унинг чўпи катта-катта фалокатларнинг боиси эди-ку, Даке! Кўпчилиكنинг Қунанбойдан кўрадиган қаттиқ тепкиси бир томондан ерга тиралгувчи эди-да! Бу кунларда Қунанбой ўлган бўлса-да, Қунанбойчилик йўқолмапти. Аксинча, ўсиб, урчиб, маккорлашиб ҳам кетибди. Ана у, етти овулнинг кўраётгани, тепки бўлмай нима!?

— Атама! Эсласам зардам қайнайди. Абдининг ўроғи Азимбойнинг қирчинини қирқса ҳам раво деган эдим! Кўзи ёшлик эл деганим ўша, ўшалар да. Ҳомий бўлсанг ўшаларга бўл. Киройи ёқалашиб, юлқилашганингга яраша, ўшалардек беҳисоб ғарибу ғураболар учун олиш. Ушаларга ҳомийлик қилишни қайси худо гуноҳ дер экан? Азимбойнинг зўрлигини эшитганда Чинғизнинг ичи-сиртидаги тошларигача фарёд қилгани йўқми? Тепки-туртки еганларнинг ҳаммаси ёқасини ушлаб, қўлини кўксига қўйди-ку,— деди.

Даркембой етти овулнинг ёнини олиб ўтириб, ҳамиятли азаматни шу ишга сафарбар қилгандек бўлди.

Ҳозир Даркембойдан эшитган, жасорат-маҳорат бахш этгувчи гаплар Бозоралига қанот боғлагандек бўлди. Ғайрати жўш урган эр-азамат, ҳазил қилаётгандек, яна бир гап гапирди.

— Бу маслаҳатинг-ку тўғри маслаҳат-а! Лекин, менинг бошимга яна бир фикр келди. Эл бўйнига миниб олган эркаларнинг бир-бири билан беллашиб, қасдлашиб юрган чоғи экан. Ўзлари қўлтиғимга сув пуркашаётир. Ушаларнинг гиж-гижлатиши билан бориб ташланган киши бўлай. Худди ўзларининг уядошларидан бирига қалтираб юборадиган қилиб қаттиқ бир зарба берай, Даке! Шундан кейин, бир куннинг ичида юз берадиган иш бўлиб қолгандан кейин «маслаҳатларингни шундай тушундим», «айтган ерларингдан чиқдим» деб, бор оғирлиги-ю, фалокатларини ўзларига ортиб қўяй. Шотмай тур, Даке! Бу ақлни ҳозир, сенинг ёнингда ўтириб топдим! Фақат, бир оз вақт ўтсин. Нималарни кўрмаган бу бошим! Тели-тентагинг «бир катта ғовғо бошлашга шу туз-намакнинг устида аҳд қилди» деб бил, Даке!— деди-да, Бозорали дастурхондан бир бурда пишлоқ олиб, онд ичиш таомилига мувофиқ қилиб оғзига солди.

Совуқ, рутубатли, ғамгин куз кунларидан бири бугун Кашамада ўтирган Такежон овули устида турарди. Тўбуқти ерининг бир чети яйлов бўлса, яна бир чети кузев. Яйловдаги энг юқори яйловлар билан кузакдаги энг йироқ, четки қўнислар Қунанбой овулларига қарайди. Ана ўша, Қунанбой овуллариининг ичидаги моли кўп, яна хўжалик ишларига пишиқ, миришкор, қуримсоқ бўлганидан Такежон овули ҳамиша бошқалардан илгарилаб кетиб, овлоқ ерга бориб ўтиради. Бундай пайтларда қароргоҳ этадиган қўнисларнинг энг четдагиси — мана шу Уоқ элининг ерига тақаладиган, Кашама деган кузев бўларди.

Чоғроқ кўлнинг четини ёқалаб ўтирган ёлғиз овул — Такежон овули. Ёздагидек эмас, бу овулнинг уйлари ҳозир бир-бирига сиқилишиб, яқин-яқин тикилган. Уйларнинг ора-орасига гир айлангириб чийдан омонат молхона қурилган. Қўнисларни кечаси мол ётишга қулайлаштирган молпараст овул эканлиги билиниб турибди.

Кўлнинг четидаги, анча нимдошгина каттакон уй — Такежоннинг ўз уйи эди. Бошқа етти-саккизта кўҳна уйлар молбоқарларнинг уйи.

Овул атрофидаги чўп тамом бўлиб, босилиб-янчилсада, бой овул, кеч кузнинг қаттиқ совуғи, аччиқ изғириқларига орқасини бериб, кузевнинг чўпини тақир қилиб, молига едириб бўлмагунча кўчмай, тиришиб-тортишиб ўтирибди. Такежоннинг беҳисоб йилқиси билан қўй, туялари ҳам овул атрофида кўринмайди. Улар йироқдаги тепаликлар, паст-баланд сойлар, уваларда ёйилиб юришибди. Атрофидаги чўп тамом бўлган чорвадорнинг овули, ҳозир яқин ерларда бирорта мол қолдирмай олисолисдаги ўтлоқларга ҳайдаб қўйган. Тўсатдан меҳмон келиб қолгудек бўлса, «мол олисда, ўтлоқда эди» деб мол сўймай, уйда бори билан жўнатишга баҳона тайёр. Овул атрофида ҳатто ҳураётган ит ҳам йўқ. Улар ҳам суяк-сўлти тегмагандан кейин, совуқ куз кунларида сичқон овлашнинг пайига тушиб, тентираб кетишган.

Шу сингари сиртқи кўринишидан одатдагидек ҳаёт аломатлари сезилмайдиган тунт, бефайз овулга уч салт отлиқ йўловчи келиб тушди. Булар: Абай, Эрбўл, Дарменлар эди... Кутилмаган кўнгилсиз ишлар Абайни беихтиёр отга миндириб, мана шу Такежон овулига келтирди. Абай

отдан тушганда, қошларини чимириб, сиймосида чор-но-чор келганлик аломати акс этди.

Уйда Такежон билан Қоражон бор эди. Яна бу кунларда лўппи-қизил юзини қуршаб қоп-қора қуюқ соқол босган Азимбой ҳам ўтирганди.

Келганлар уй эгалари билан совуққина сўрашишди. Такежон инисидан элдагиларнинг эсон-омонлигини, ҳолаҳволини сўраб, Абайнинг келишидан алланимани сезаётгандек бўлди. «Эл ичи тинчликми?», «ҳеч қандай жанжал, можаро йўқми» деган гапларни анча ижикилаб сўради. Қоражон билан Азимбой бўлса, гезариб, қовоқларини солганча жимгина ўтира беришди. Имлаб, зимдан буйруқ қилиб, қимиз келтириб, чой қўйиб, қозон осишга буюришди.

Улар Абайнинг бу овулга камдан-кам келишини яхши билишарди. Келса, бир ножўя гапни бошлаб келади, деб ўйлашарди. «Ҳамиша шу уйни синчиклаб, қаҳрига олгани олган» деб, кўнгилларидаги ғараз асти нари кетмасди. Қалин, иссиқ кийимлар кийган бойвуччанинг бу кунларда кузевда тикиб ўтирган уйи ҳам иссиқ экан. Утовни ичидан ўраб-чирмаб наMAT, шолча, гиламлар тутилган. Уй ўртасида гуриллаб, сариқ қийдан гулҳан ёқилаётир. Мол келтиришга киши юбормай, уйдаги гўштдан қозон остираётган Қоражоннинг авзойини сезиб ўтирган Абай, бу ерга қандай иш билан келганини дарҳол айта бошлади.

Абай бу овулга икки иш билан келган эди. Биттаси — Семейтовдаги Бура элидан йўқотган молларини излаб келганларнинг иши. Бундан ўн беш кун муқаддам, Тўбуктининг ўғрилари ўша элдан бир айғирни йилқи уйри билан олиб кетибди. Ўшани улар Серикбойдан кўришаётган эди. Серикбой бўлса, «Такежоннинг измидаги ўғри!» — деб, ўша Серикбойни Такежон исканжага олиб, молимизни топтириб берсин деб, ўтинишаётган эди.

Абай айтмоқчи бўлган гапнинг биттаси шу. Бу гап гарчи, силлиқ айтилгани билан, билган одамга жуда оғир гап эди. Бировнинг ҳақи-ҳалол молини ўғирлаган муттаҳам, безори ўғри бор. Ўша сенга орқа қилади, яъни уни ўғри қилиб, шу қилмишга йўллаётган сенсан! Шундай бўлгандан кейин, қилган ишинг учун жавоб берадиган ҳам сен бўласан. Ўша ўғрининг танобини тортиб қўй, қилмишингга жавоб бер! — деган гап-да.

Бундай гапни Абай эмас, бошқа биронта қозоқ минг

оҳангга солиб, силлиқлаб айтиб келганда ҳам, Такежон ўшқириб қарши турган бўларди. Ҳозир бу уйдагиларнинг уни ўчиб, гезариб кетишгани бўлмаса, сирни сиртга чиқаришмади. Такежон бир оз вақт шу хилда ўтирди-да, доғулилик билан заҳарханда қилди:

— Тўбуқтининг ҳаммаси ўғри. У ўғри бўлгандан кейин эл бошлиғи — Қунанбой ҳожининг овули ҳам ўғри. Уларнинг ичидаги ёши улуғи Такежон — бош ўғри бўлади. Шундай қилиб, молини изловчилар йўғини йўқлаганда, сўроқлаганда аслида ўша Такежондан топади. Сен бўлсанг бу элнинг ори-уятисан. Уша уятлик бўлганларнинг боши шу деб, мени тўнай берасан-да!

Абай хуноб бўлиб Такежонга қаради:

— Биладиган бўлсанг, менинг сендан бошқа орим-уятим йўқдир дейман, Такежон. Агар сен, киши уяларлик иш қилсанг, мени уялмай шундай қола беради деган гапга ким ишонади! Сени уятлик қилиб, ўшанга мени семирди деган боққолчилик ҳисобини қўядиган кунларинг борми, ё йўқми асти? — деб, Қоражон билан Азимбойга ҳам совуқ назар ташлади.

Икки лунжи шалвираган, қовоғи қалин Азимбой, ўткир қора пичоқ билан йўғон оқ таёқни йўниб ўтирган ерида, андишасизлик билан пастки лабини чиқарди-да, пиқ этиб кулиб қўйди. «Ишондим-қўйдим-да» деягандек ичидан душманлик ўт олаётганини сездирди.

Такежон Абайнинг ҳалиги гапидан кейин:

— Сири-сирдонимизни тўкиб сирлашмайлик ҳам, олишмайлик ҳам, Абай. Тикилганинг Серикбой-ку! У итингни бу овулдагилар кўрмаганига олти ой бўлдими, шундай бўлса керак? Қаерларда тентираб юрганини биладиган одам ҳам йўқ. Ушлаб ол-да, е, жавобим шу! — деди.

Далили, шоҳиди йўқ даъво бўлгани учун, бу гапни Такежон сиртига юқтирмаслигини Абайнинг ўзи ҳам сезиб келган эди. Ҳозирча ёритиб жавоб ололмай, Бура элининг молини йўқлашни, суриштиришни кейинга қолдириб, бу гапга хотима берди. Такежон ўғирлатгани чин бўлса, ўша молнинг йўқловчиси ўзи бўлишини сездириб ўтди. Бугунга шунинг ўзи ҳам етарлик.

Қимиз йиғилиб, чой ичилиб бўлганда, оғир сукунат чўмган уй ичида Абай иккинчи гапни бошлади. Такежон билан Жигитек эли орасида, қишлолдаги пичан вазидан туғилаётган янги можаро ҳақида гап очди.

Абайнинг гапига қулоқ солиб бўлган он Такежон кўнглига келиб турган кўп ножўя бир гапни сўради:

— Шу гапни Жигитекларнинг овулидагилар айтаётирми ёки бошига фалокат булути чулғониб юрмаса, ичган оши танасига юқмайдиган Бозорали қутуртираётирми?

— Хўш, Бозорали бўлганда нима қилар эдинг? Қариндошу жигарлар уники! Ер бўлса, яна уники. Ўз ҳақини йўқласа ҳам фалокат излаган бўладими?

— Ҳақи кетиб юрган эканми? Ерини олсам, емини бермас эдимми?

— Ўшани ҳақ деб бўладими? Ерига лойиқ ҳақ олиб юрган эдими? Тортиб олар эдинг-да, томоғига бўлмағур бир нарса тиққан киши бўлар эдинг. Ҳар йил қиладиганинг шу эканлигини ким билмайди?

— Шу гапларни Бозоралининг ўзига айтдира қолсанг бўларди-ку, Абай! Менинг заволим бўла бериб нима қиласан? Ҳайдовдан келар-келмас, гариллаб юрган эмиш Бозорали: «Кўрсатаман, ҳали бир дуч келарман» деб! Эшитмай ўтиргангиз йўқ. Ўша қутуртираётир-да, бош кўтариб!

— Янчилган бош кўтарса, айбдор. Бозорали ўз гапини айтса айбдор! Зўрликни ўзинг қиласан-да, «зўрлик кўрдим» деса, яна ёзғиргани турасан.

— Сенинг ҳомилиқ қилишингга Бозоралининг кўзи учаётгани йўқ, Абай! Шу гапни қачон айтган эдинг дема! Эл оғзидаги ивир-шивир гаплар ҳам қулоғимизга етиб турибди. Шундай ишдан бир панд еганингда кўрарман ҳали.

— Бозоралига қилганим оз деб ўтирибсан-ку, а, Қунанбой боласи!

— Оббо, кўзи ёшлиқ Бозоралини топибсан-да! Менинг этимдан ўтиб, устихонимга етган тиш-тирноғини сен асти сезмадинг-да, Қунанбой боласи бўла туриб!

— Бозорали йиғлатган қозоқ боласини кўрганим йўқ! Ҳайдатдинг, бойлатдинг, хонавайрон қилиб, тўрғайдек тўздириб, кўпчилигининг кўзини пашшага ем қилдинг. Шунда ҳам: «мен Бозоралидан жабр кўрдим» деб, маддоҳдек вайсаб ўтираверасан-а!..

Иккови шу сингари аччиқ-аччиқ, оғир гаплар билан айтишиб кетишди-да, ҳўмрайишиб жим қолишди.

Абай гап бошлагандан буён, ўчоқ бошидан хиёл ўгирилиб, Абайга ўқрайиб-ўқрайиб қўяётган Азимбой, дўриллаган дағал, ёқимсиз товуши билан кесатиб:

— Бутун Тўбуқтини жонидан бездирган Бозоралининг қилиғи эшитилмаганда, фақат бир кишига эшитилмабди! У бизнинг Абай оғам! «Яхшилик, яхшилик» деймиз. Яхшилик деганимиз номуссизлик бўлса, ўша яхшилик деганининг ўзи қуриб кетмайдими бира тўла!— деди.

Бу кунларда озиғи чиққан бадфъел, безори Азимбой, энди ўлгунча тўнг бўйин, кўрс бўлиб келаётган эди. «Такежонга ўхшамайди», «Беллашишга бели бардам», «Ғаломусликда кўзга кўриниб келаётир» деган гапларни Абайнинг ўзи ҳам эшитиб юрганди. Баъзи кексаларни «Азимбой ҳақорат қилибди», баъзи бир, ҳақини даъво қилиб келганларга «Азимбой кўпчилик олдида дарра урдириб, жазо берибди» деган гаплар ҳам қулоғига етиб юрганди. Ҳозир Азимбойнинг оғзидан чиққан гап, Қунанбой болалари ўзаро оғизларига олмайдиган, сир тутилиб келаётган гаплардан бири эди.

Бозорали билан Нурғанимнинг ўзаро муносабатлари гўё бир парча муздек бўлиб, Азимбойнинг кўзига ташланмоқда. Беандиша, ҳисдан маҳрум ёшнинг оғзидан чиқаётган уят гаплар номусга тегиб, ҳамиятчи жабрлайдиган сир. Ёмонлик сабоғини отаси билан онасидан ўрганиб олган бўлса-да, энди қабиҳликни улардан ҳам ошира бошлаган Азимбойдан Абай нафратланди, уни ёмон кўрди. Ёнбошлаб ётган ёстиқдан ғазабга тўлган кўксини юлиб олди-да, ҳайқириб:

— Тилингни тий, Азимбой, беномус! Юзингни тасрайтириб туриб, отангнинг оғзи бормайдиган гапларни айтмоқчимисан!? Яхшилик!.. Яхшилик қуримасин. Унинг билан олишадиганлар қурисин... Неча йилдан буён яхшилик йўлига тушиб, ҳориб-толгудек меҳнат қилган эдингми? Ғаломуслик, йўғонлик, моли-дунё деб кўзингни очдинг. Тилинг чиққанда ҳақорат билан, шумлик билан чиқаётганини қара! Яхшиликка ёндошиб кўрган эдингми? Яхшилик мана бу Такежон билан Қоражоннинг қозони қошида, ўчоғининг бошида эканми? Ёки анави, той-той қилиб тахлаб ташланган кўчингнинг ичида ётибдими? Яхшилик, отанинг ўғли бўлма, одамнинг ўғли бўл, дейди! Сен бундай гапларни эшитганмидинг? Йўқ, яхшилик қуримасин, ундан садаға кетсин илоҳи билан ҳаромлиги қўш қабиҳлик бўлиб бирга қўшилиб кетган сенга ўхшаш нодон худбинлар!— деди.

Азимбой гап қайтармади. Лекин, Абай сўзини битирмасдан, у яна пастки лабини чиқариб, «пиқ» этиб кулди-

да, этагини қоқиб, ирғиб туриб уйдан чиқиб кетди. Бир нафас бўлса-да, оғанинг гапларини ўйлаб кўриш йўқ. Қасдлашиб, ичидан ҳақорат қилиб кетди.

Боласининг зарда қилиб кетганини Такежон жуда яхши билиб турганди. У Абайнинг Жигитеклар важидан айтган гапига ҳам кўнмади. Қисқагина қилиб берган жавобида:

— Бу йил чўпни чоптириб қўйдим. Чопган чўпни Жигитекларга бериб, паст келгудек ҳолим йўқ. Келаси йили сўзлашармиз. Бу пичанни қайтариб бермаймиз. Агар Жигитек ташиб оладиган бўлса, кузевдан қишловга қайтиб кетаётганимда, ўша ўн қишловнинг устига жойлашиб оламан-да, ташиб олган пичанларини молимга едириб бўлгандан кейингина ўз қишловимга кўчаман!— деди.

Зўравон акасини айтган гапларига кўндирилмаган Абай, энди жим бўлиб, индамай ўтира берди.

Бир оздан кейин, рўйхуш бермаётган уйни хушламай, овқат пишгунча эшикка чиқиб кетди.

Овулнинг кўриниши жуда қашшоқ ҳолда эди. Эшикда чурик-чорик кийган, энгиллари жулдур, тарс-тарс ёрилган оёқлари йилтираб, қип-қизариб кетган қашшоқ болалар кўринди. Улар бой уйининг орқасида, той-той юк тахланган партов томонда секингина пичирлашиб ўйнашаётир. Чўпоннинг эски кулба-бўз уйининг бир томонидаги намати узилиб тушган, юз-қўли ёрилиб кетган меҳнатчан аёл ўша йиртиқ наматни ямаб ўтирибди. Ёпуғи юлиниб тушган ўтовнинг керагесидан уй ичидаги эски-туски увадалар, юпунлик кўриниб турибди. Орқасига ола қоп ёпинган, бошига жулдур тумоқ кийган кекса бир аёл, ўша ярим ёпуғи сидирилиб тушган уйда, қора совуқда қалтираб тери ошляпти.

Абай ёлғиз ўзи кўҳна кулбаларни оралаб, ўша уйга борди. Ичида: «шундан ҳам оғир аҳвол бўладими? Бу қандай кўргулик! Қора совуқ бўлса, изғиринда бошпанасиз, исинадиган оловсиз, увадага ўралиб ўтирган шўрликларнинг ҳоли бу... Кимлар экан?» деб бораркан, ўтовнинг илма-тешик наматыни ямаб ўтирган жувонга кўзи тушди. Бу жувонни Абай танимас экан. Эгни юпун, ранги, заъфарон жувон касал бўлса керак. Юз-қўлларидаги кўк томирлари билиниб, қисқа-қисқа йўталмоқда.

Абайга ялт этиб қараркан, ийманганидан юзида билинар-билинемас қон ўйнаб, икки яноғида хасталик аломати яллиғлаб турди. Абай ҳалиги жувон билан сўрашаркан,

уйдаги кампир ҳам қайрилиб қаради. Бу уй кимнинг уйи эканлигини Абай эндигина билди, кампирнинг ёнига бо-риб:

— Епирай, Ийс, бу сенинг уйингмиди? Шунчалик хараблашиб, юлиниб тушган ким бўлди экан деб келаётган эдим!— деди-да, кампирнинг ёнига, уйга кирди. Энди зеҳн солиб қараса, Ийснинг йиртиқ гупписининг икки бари ёйилиб турибди, икки барига иккита ёш бола совуқдан тиқилиб ўтиришибди. Болалар жунжиб, чаккалари тук-тук бўлиб, сийрак, ёсиқ сочлари ҳурпайиб турибди. Юзлари билан киприкларида даҳшат, опир қайғу кўринади. Икковининг ҳам кўзлари Абайга қўрққандек ёлбориб қарайди. Бегуноҳ жабр чекиш, паноҳсизликдан катта-катта, қоп-қора кўзларида доимий маъюслик акс этиб турибди... Озгин, заҳил тортган сиймоларида очлик изи ҳам кўринади. Кўзлари олайиб қолган нимжон гўдаклар баттар қунишиб, оналарининг бағрига тиқилишаётир. Чамаси, биттаси беш, биттаси уч яшар гўдаклар.

Кекса Ийснинг сўрашаётгани ҳам Абайнинг қулоғига кирмай, иккита болани ўйларкан, ўзининг ҳам юраги ивишиб кетди. Ийс ҳасрат қила бошлади:

— Оҳ, бўтам Абай-а, бизнинг кунимизни ана у бой эшигидаги итнинг ҳам бошига солмасин, нимасини айта-сан!— деди.

Абай кампирнинг ўғлини сўради:

— Ўғлинг қаерда? Исо қаерда? Қайси куни, пичан бошида «бир азаматлик қилди» деб борган эди Мағаш. Ийс ўғлини жуда адолатли, жасур қилиб ўстирган экан!— деб ўйлаган эдим.

— Ўша жасурлиги бошига етадиган кўринади. Ғазабига олаётир-ку, Азимбой. Усти-бошининг юпунлигига ҳам қарамай, Исони чўпон қилиб, нариги чеккадаги қўйларини боқишга юборди!— деди.

Гўдаклардан ҳамон кўзини ололмаган Абай, болаларнинг бошларидан силаб, отларини сўради. Каттасининг исми Асан, кенжасининг исми Усен экан. Тумов тегиб бўғилган товушлари билан пичирлаб, отларини ўзлари айтишди.

Абай Ийснинг анча ҳасратини эшитди. Келини дардга чалиниб қолган экан. Бир қошиқ оби-ёвғонни қайнатиб ичгали ўтин топиб келгудек одам ҳам йўқ экан. Исо бўлса, қоронғу тушгандагина келар экан. Касал келинини ўтинга юборишга кампирнинг кўнгли бўлмас экан. Шу-

нинг учун кун бўйи мана шу иккита кичкина кийимсиз набирасини шундай бағрига босиб ўтирар экан.

— Аҳволимиз шу, жўжаларини қаноти остига олган кекса товукдек, ўтиришим бу!— деди.

Такежон уйининг олдида қалин наमतлик ўтов бор. У Азимбойнинг ўтови. Уша уйнинг ёнига бир туя чўктирилди. Бу туяга қоп-қоп қий ортиб келинган экан. Қоражоннинг ўзи чиқиб, қий келтирган мошгурунч соқоллик молбоқарни жеркиб, буйруқ бераётир.

— Қийни кўринганга бераверма. Катта уй билан ўтовгагина бўлиб қўй! Утин кўринди дегунча, атрофдан тиржайишиб, «бир ёқарлик», «икки ёқарлик» деб, тиланиб кела беришади. Бор нари! Йўқол ҳамманг уй-уйингга! «Сен хотин нега келдинг?»— деб, от боқарнинг хотинига, «сен ҳам нари бор» — деб чўпонга, яна усти-боши тулаб тушган, ранги-рўйи бир ҳолатда, жунжиб турган бир неча болалар билан қизларга ҳам ўшқириб, уларни ҳайдаб юборди.

Фақат ҳаммадан кейин қўрқа-қўрқа зўрға яқинлашиб келган кемшик кампирга — ўтинчининг хотинигагина ярим қоп қора қийни зўрға ўлчатиб берди. «Ол, мана шунга рози бўл!» — деди-да, Қоражон орқасига қайтди. Шу чоқ Абай уни тўхтатиб, бир қоп қийни ўзи буюриб алоҳида туширтириб, ўтинчидан Ийс кампирнинг уйига юборди.

Қоражон қайтиб кетаётганда Абай кулиб юборди-да, янгасига ҳазил қилиб:

— Оббо, Қоражон тушкурей! Сендан ҳам сахий бой бормикан-а? Камбағални сендек ярлақаган бойвуччани кўрган бўлсам, кўзим чиқсин! Қора қийдан ярим қопни бериб юборишга қандоқ кўзинг қийди?— деди.

Қоражон ўз ишидан ўнғайсизлангандек бўлди. Бу кунларда ажин босган қора сариқ юзи хиёл жилмайиб, кўзини қисинқираб Абайга қаради-да, кулиб қўйди. Шу ерда ҳам бийрон тилини тиймади.

— Қасд бўлган қайнигинам-а! Шу ерда ҳам орқамдан қараб, синчиклаб турган эдингми?— деб, Абайга эшик очиб, уйга киргазди.

Қоражон билан ҳазиллашиб, Абайнинг боядан бери вайрон бўлиб турган кўнглини ёзиб юборгандек бўлди. У ҳозир атрофидаги барча кўримсиз, ғариб-ғамгин манзаралардан қандайдир оташин илҳом олгандек бўлди. Ғазабли истехзо билан тўлиб тошган хаёли сергаклашиб уй-

ғонгандек бўлди. Илдам одимлар билан тўрга чиқиб ўтирган замон Дармендан қоғоз-қалам сўради.

Худди шу чоқ ташқарида, уйнинг ёнида галалашиб, гангур-гунгур сўзлашаётган ёш болаларнинг қиқирлаб кулишгани эшитилди. Совуқ қотиб, юзидаги туклари ҳурпайган, жулдур кийимлик уч-тўртта бола, ловуллаб ўт ёниб турган катта, иссиқ уйнинг эшигидан бошларини тикиб, мўралашаётир. Иссиқ уйга яқинлашишга ҳад йўқ. Қизиқиб, телмуриб қарашади холос. Қоражоннинг кўзи тушиб қолса, «тур е, афтинг қурсин» деб, ўтини ёриб, ҳайдаб юборади.

Уша болаларнинг энг олдида бу уйга тикка кириб келган кичкина, дўмбоққина қора бола — Шўпиш эди. У, Такежон билан Қоражоннинг Азимбойдан кўрган катта набираси. Гўшт пишган пайтда ўртоқларини эргаштириб, югурганича катта уйга келган эди. Қоражон қозондан битта илик олди-да, заранг косага солиб набирасига тутқазди. У набирасига пичирлаб, гап уқдираётир.

— Уйда ўтириб е! Эшикка чиқсанг, анави гадойваччалар ялиниб, тиланишиб, қўлингдан олиб қўйишади! Кўзларини тикиб, орқангдан қолмай, овқатингни егани қўйишмайди, заҳарни егурлар! Чиқма ёнимда ўтириб е! — деб қақиллаб турибди.

Шўпиш кетай деса кетолмай, ўртоқларидан уялиб, ялт-ялт қараб, ошини ҳам ичолмай аланглаб қўяди. Лекин баджаҳил энанинг сиртмоғидан қутилишнинг ҳам иложини қилолмайди. Абай сиймосида истеҳзо акс этган ҳолда бу ҳолатни ҳам миридан-сиригача кўздан кечираётир. Уйчан кўзлари ялт-юлт этиб Такежон, Қоражон томонга ҳам қараб қўяди. Кучли илҳом билан қуйилиб келаётган сўзлар мисраларга айланаётир.

Эрбўл билан Дармен, оловга яқин ўтирган Абайнинг орқа томонида ёнбошлашиб ётишиб, ўзаро ивир-шивир қилишди.

Эрбўл Абайнинг шундай ғазабдан кейин, қаттиқ олишини — ҳаяжонланишдан кейин шъер ёзса, истеҳзо қилмай ёзолмаслигини яхши биларди. У Дарменга пичирлаб.

— Бола, Абай шеърга тушиб кетди-ку! Шу гал кимни найзага илшини сезаётирсанми, йўқми? — деди.

Дармен ўзи кўп қадрлайдиган Бозоралининг оғир аҳволини ҳалиги можародан буён ўйлаб ўтирган эди. Уша ўйи билан:

— Мен билсам, Абай оғам Бозоралининг Такежон билан Азимбойга қиладиган даъвосини ёзаётир!— деди. Эрбўл бошқача фикрда эди.

— Йўқ, мен билсам, худди шу бугун бизларга мол сўймай, қари қўйнинг қолган гўштидан овқат қилаётган Қоражоннинг қуримсоқлигини найзага санчаётган бўлса керак. Мен ҳам, «ўшани айтса экан» деяпман. Қозонини кўриб ҳалитдан қорним очаётир!— деди.

Дармен ҳазил қилиб:

— Оббо, Эрбўл оғам тушкур-ей! Қорнингиз ондирилиб бораётган бўлса-да, Абай оғамнинг шеърларини Қоражоннинг қозонига туширмай қўяқолсангиз бўларди! Бу хилдаги қуримсоқ бойнинг жазосини ўзимиз ҳам бермас эдикми!— деганда, Эрбўл ҳам кулиб юборди.

Шу пайтда Абай ёзишни тўхтатиб:

— Эрбўл, Дармен!— деб икковини чақириб олди.

— Такежон, Қоражон сенлар ҳам эшитинглар!— деб уйдагиларнинг ҳаммасини ўзига қаратиб олди-да, янги шеърини ўқиб берди:

Тўхсон тушиб, ел эсар бир-икки ой,

Қиш баъзан тез-у, баъзан келади жой.¹

«Эрта борсам чўпни еб қўяман» деб

Омонат жой — кузевда ўтирар бой.

Тасвирлаётган овули ҳозир ўзлари ўтирган худди мана шу Такежон овули эканлиги тингловчиларнинг ҳаммасига мана-ман деб, яққол кўринди. Эрбўл билан Дармен:

— Ҳа... бормисан!..

— Баракалла, Абай оға!— деб қолишди.

— Айтган эдим-а, бола! Дамингни чиқарма!— деди Эрбўл пичирлаб. Ундан кейин Такежон овулидаги мол-боқарлар, ўтинсиз жунжиб ўтирган қўни-қўшилларнинг ҳол-аҳволи тасвирланди.

Ўтин топиб исинолмай, совуқдан жунжиб юрган чуринди болаларнинг кўрган куни ҳам унутилмади. Ярим қоп-қора қий ҳам, қари қўйнинг гўшти билан Эрбўлни жўнатмоқчи бўлаётган қуримсоқ оиланинг ҳисобигача айтилди. Уй эгаларининг ҳалиги болаларга нисбатан кўрсатаётган ит феълларига бағишланган истеҳзоли сўзлар ҳам энди жаранглаб чиқди. Бой уйига ботиниб

¹ Жой — секин маъносида.— *Ред.*

киролмаган тортинчоқ, жулдур чопон болалар билан бирга, уларнинг овқатларини яшириқча ичаётган Шўпиш ҳам танилди. Қашшоқ болаларига нафрат отиб, пишқи-раётган Қоражоннинг хулқи қаддини ғоздек тутганича шеър сатрларига кирди.

—...Бой уйига кироламас ҳеч интилиб,
Бола чиқса нонидан узиб-юлиб,
Уша уйнинг ён-веридан узоқ кетмас
Уйилган юк кунгайини ўрин қилиб.
Отасию онаси ўғлин пойлар,
Ўзи каби ит бўлиб ҳурсин ир-ир!
Ошани эвлаб ичолмай тортинади,
Тенгқуридан уялиб нуқул фақир...—

деб, қуйилиб келган сатрлар ўз эгаларини топаётир. Айниқса: «Ўзи каби ит бўлиб ҳургай ир-ир!» деб, тантана билан айтилган оғир калтак Қоражоннинг бошига қамчи билан ургандек бўлиб тушди. Камбағаллар билан бойлар ўртасидаги туганмас зиддият айтилди. Ҳатто, болалар орасида ҳам икки хил кайфият борлигини Абай айтиб берганда, Қоражонда: «Ундоқ эмас» деб, даъво қилгудек, бўйин тўлгагудек мажол қолмади. Абай шеърини ўқиб бўлгандагина Такежон билан Қоражонга тил битиб, ғазабини тўкиб солди.

— Ёмонлашга келган эдингми?— деб, аввал Такежон сўз бошлади.

— Ёмонлашгагина эмас, ёвлашиб масхара қилгани келган-ку! Ораси билан янгасини «ит» дейишдан ҳам катта душманлик бўладими?— деб, Қоражон бобиллаб кетди.

Абай қиқирлаб кулганича, шеърни Дарменга узатди. Дармен қоғозни тезгина буклаб, чўнтагига сола бошлади. Шу чоқ эс-ҳушини йиғиштирган Такежон ҳайқириб, Дарменни ҳақорат қилди:

— Уни нима қилмоқчисан? Чўнтагига уришини қара бунинг!.. Уйимга келиб, «томоғини еб, товоғини теп!» деган ким экан-а, буларга? Буёққа бер, ҳозир йиртиб ўтга ташлайман!

Буйруқ қилиш билан бирга Дарменга қўлини ҳам чўзди. Абай билан Эрбўл хахолаб кулганларича орага тушишди. Дармен бермоқчи эмас. Такежондан орқага чекиниб, шеърни чўнтагига солишнинг пайида. Энди

Такежон чиндан ҳам ғазабланиб, ранги ўчганича Абайга ёпишди:

— Йўқот, мана бу шеърни! Йўқотасанми ёки хафалашамизми!?— деб, қаттиқ туриб олди. Абай ҳамон кулгиликка олиб:

— Оббо хумпар-ей, сени айтганим йўқ-ку! «Ит» деб хотинингни айтдим! Қоражон билан ҳам ҳазиллашгани қўймайсанми? Ёки шеъримнинг азроили сен эдингми? Тил теккизса киши гуноҳкор бўладиган ҳожимиди хотининг? Пиринг шу эдими?— деб, ҳамроҳларини кулдирганича, ҳазил билан қутилмоқчи бўлди. Лекин, Қоражоннинг жаҳли кўз ёшига айланди.

— Душманим айтмайдиган гапни қайнилик йўлим билан айтдим дейсан! Ишонмайман! «Уйинг, уй-ичинг билан душмансан»— деб ўтирибсан яна, кечирмайман! Қайним бўлсанг, йирт! Ҳозир йўқот!— деди.

Такежон ҳам «йўқот, ҳозир йирт» деб, Абай билан ёқалашгудек бўлиб ўқрайиб турибди. Шу орада Эрбўл шеърни Дармендан олиб шошганича қайта ўқиётганди. Энди чиндан ҳам ака-уканинг ўртаси бузилиб кетишини кўргач, Қоражонни жиғи-бийрон қилган, болалар ҳақидаги икки бандини қайта-қайта такрорлаб, ёдлаб олди. Кейин Абайнинг қўлидаги қаламни берухсат олди-да, Такежонга қараб:

— Такежон, шеърнинг ҳаммасини йўқотмайлик. Бу гапинг гап эмас, зўрлик бўлади. Бу шеър ҳазил тариқасида ёзилган бўлса-да, салмоғи оғир, заҳри кетмайдиган шеър эканлиги рост! Қоражонга қаттиқ тегадиган жойини мана менинг ўзим йўқ қиламан! Мана ўчирдим!— деди-да, шеърнинг ҳалиги икки бандини қайта-қайта чизиб, ўчириб ташлади.

Бутун қабихлиги шу хилда кўзга яққол ташланиб турган, зўрлик ҳам, йўғонлик ҳам ҳукм сурган манфур уядек бой овулида, ўша кунлардаги қозоқ саҳросининг дастлабки тарихидек, ғамгин куз кунларидан бирида, Абайнинг яна бир ўлмас-ўчмас сози туғилган эди.

III

Қишловнинг чўпини аяб, йироқ кузевда қор ёққунча чидаб ўтирган Такежон овули, Мусақулдаги қишловга эндигина яқинлашиб келди. Ўша куни Абай келиб гапир-

ган Жигитек овуллариинг пичан даъвоси ҳозир каттагина можарога айланган. Абай ўз жигарини айтган гапига кўндиролмагандан кейин: «Такежон зўрлик қилаётир. Мен бориб сўзлашдим, гапга кўндиролмадим. Бу хил зўравонлигига энди қай йўсинда жавоб қилсаларинг ҳам раво. Ҳақингни ола бил, оғайнилар» деб, Азберген, Шуйгинсуда ўтирган ўнтача Жигитек овулига айтиб юборганди. Шу билан ҳалиги овуллар Такежон ўрдириб, ғарамлатиб қўйган ўн уюм пичанни, қишлов-қишловларига ташиб олишди.

Бу гапни Мусақулга яқинлаб қолганда эшитган Такежон, от чоптириб, бир кечанинг ўзидаёқ Изиқутти, Мойбосар, Исҳоқларни айтдириб келди-да, тескариликка олиб маслаҳатлашиб, ўжарлик билан қарор қилди.

Жигитеклар айтганини қилса, бу ҳам ўшанда жаҳл устида оғзига олган зўрлик шартини мана шу маслаҳатга боғлаб, амалга оширишга аҳд қилди. Шундай қилиб, бошқалар қиш кириши билан қишлов-қишловларига жойлашиб олган бўлсалар-да, Такежон овули янги баҳона топиб, қишловга боришни кечиктирди. Сўнгги марта кўчганда тўппа-тўғри келиб, ҳалиги Шуйгинсу, Азберген сингари қўнисларда қишлаётган ўнтача Жигитек овули устига жойлашди. Ўшаларнинг ерига беҳисоб қўйлари, туялари, сигирларини ёпирилтириб юборди.

Кўч олдида Такежон, Азимбой, Мойбосарлар кетишаётир. Ёнларига азамат эрлардан ўнтача новкар олишган. Беҳисоб моли-дунёлик кўч келиб тушадиган ерга бориб, тўпланиб туришибди. Жигитекларнинг кичкина чим қўралари бадавлат овулнинг оёғи остида қолиб кетаётир. Озгина овулларнинг рўпарасидаги қиш кунларида тамаддиқ бўладиган ночоргина чий қўриқларга беҳисоб қўй билан туя, сигирлар ёпирилиб келиб, тумшукларини тикди. Баъзи қўраларнинг пастак девори орқасидаги ғарамларга бошвоқсиз туялар, шохи катта-катта сигирлар бўйин чўзиб, пичаннинг чангини чиқариб ейишаётир. Бунчалик ҳаддан ошиб қилинадиган зўрликни кутмаган ювош овуллар ҳозир бир-бирларига чопишиб, битта-яримта той-пойларига минишиб, зир югуришаётир. Бир оздан кейин, Жигитек овулларида чиққан ўнтача салт отлиқ, Такежон овули кўч-қуронини тушириб, керагаларини ёябошлаган пайтда, ўша зўрлик билан босиб келган овул томон юз тутди.

Жигитеклар тўпининг ўртасида Бозорали кетаётир. Уй тикилиб бўлмагани учун Такежонлар бир гала бўлиб, от устида мол оралаб юришганди.

Жигитеклар тўпини бошлаб келган Бозорали шовқун солиб айқириб келмади. Асабийлашмай, вазминлик билан гапирди: қисқагина, салмоқли гапи билан янги кучини кўрсатди.

— Хўш, Такежон мирза! Қўрқиб биқинган Жигитек элини яна бир йўл биқинган тўрғайдек қилиб, бошидан ошириб тош отиб, баттар биқинтирибсан-да. Усиз ҳам бераҳм худосини яна яхшироқ танитиб қўяй деб турибсанми? Еки биратўла ерини талаб, чўпини сочиб, ярим вайронага айланган кулбаларини хонадони билан ўртамоқчи бўлиб турибсанми, бу нима қилиқ?— деди.

Такежон қамчисини эгарининг қошига кўндаланг қўйиб икки қўли билан ўша қамчининг сопига таянаркан, узангида чираниб туриб, сиймосида Бозоралини ер билан яксон қилгудек бир истехзо акс этган ҳолда қаради. У ҳам гапни қисқа қилди.

— Қавменнинг ўғли, сенинг қишловингга кўндимми? Овулинг анави, Чинғизда эмасми? Худди шу ерда сенинг бирор тукинг лат едими?— деди.

Бозоралининг саволига жавоб бермай, бу ҳам савол берди.

— Қариндошим, жон куярларим яна бош кўтаргудек, йўғини йўқлагудек азамати йўқ! «Ўртасам-да, ўртага тушма» демоқчимисан!? Сенга ҳам, буларга ҳам барабар қариндош эканман, холис гапни ҳам гапиртирмайсанми?

— Ўзингга тегмаган эканман, тегишма биродар! Жойингда тур, аралашма!

— Йиғлатсам-да, талаб есам-да, дамингни чиқарма, кўзғолма дейсанми?

— Сен билан баҳслашмоқчи эмасман. Гапда-ю каззобликда Бозоралига тенг келаман деб бас бойлаган эмасман ва бунга зор ҳам эмасман. Биродар, овлоқ тур дедим, овлоқ бўл!

— Ҳамма гапинг шуми, Такежон мирза? Қилаётган зўрлигингга, жабри-зулмингга жавоб ҳам бергинг келмайди.

— Келмайди, ҳа келмайди!

— Жавоб бермайсан-а!

— Сенга бермайман!

— Чиндан ҳам, жавоб бермайсанку-я, Такежон!?

— Бермайман дедим, бермайман!

— Бас! Сен ҳам, мен ҳам бу масалада келишолмас эканмиз. Етадиган чегарага етган эканмиз! Энди бундан буён содир бўладиган ишга, офат билан фалокатларга биз айбли эмасмиз! Панд есанг ўзинг ерсан! Отадан ўғил бола туғилганим чин бўлса, тиниғингни бир лойқатарман, Такежон! Икки марта туғилмоқ йўқлигидек, икки марта ўлмоқ ҳам йўқ. Бозоралининг боши сургунда юриб, кўрмаган хўрликларни Такежондан кўра-кўра кўзи очилиб бўлган. Мард бўлсанг мана шу ердан кўчмай ўтиравер!?!— деди.

Кучли ғазаб ўти чақнаётган катта-катта кўзларини Такежон билан Мойбосарнинг бетига галма-гал тикиб турди. Кўпдан буён ичида сақланиб келган аламли гапларни товушининг борица ҳайқириб, тўкиб солди-ю, «юр ҳамманг» деб, той-бия минган қошшоқ-камбағалларни эргаштириб кетди борди.

Такежон овулидагилар Бозоралининг дабдабали гапига парво ҳам қилишмади. Икки марта қор тушган бўлса-да, ўтовларининг тагига чим бостириб, чийдан омонат кўра қурдириб олишди, кечаю-кундуз демай, қашшоқ овулларининг пичани билан қўриғини аямасдан молларига едиришди. Тунда ўша кўҳна кулбалар, вайрона қўраларнинг озгинагина қишлик ўтинини, қийларини олдириб келишарди. Азимбой билан Қоражон баъзи безори йигитларни юбориб, ўтинларини ўғирлатиб, туяларга ортдириб ҳам келишарди. Шу сабабли кечаю-кундуз бойлар уйдан ўт узилмай, гулхан ловуллаб ёниб турарди.

Бир офат устига, бир офат келиб қашшоқ овулларни ўлардек уввос солдирди. Такежоннинг камбағалларни шу хилда ҳалқумидан олиб, фарёд қилдираётгани бутун Шуйгинсу, Қунанбой қўриғи, Қоровул, Болпанг элларига бориб етди. Кун ўтган сайин Чинғиздаги Жигитекларга ҳам бу машъум зўравонлиқнинг довури эшитилиб турди.

Мана шу икки-уч кун ичида Бозорали номаълум бир томонга йўл олиб, кўздан ғойиб бўлди. Афтидан, Шуйгунсудаги кўзи ёшли ўнтача азамат йигитни ҳам эргаштириб кетган кўринади.

Жўнайдиган кечаси мана шу йигитларга қўшимча қилиб, Қоровул суви бўйида қишлайдиган Жигитеклар-

нинг бир қанча қашшоқ овулларида яна ўттизтача йигитни йиғди. Бир кеча ўтириб, тўрттадан-бештадан қақриб олди-да, ҳаммасига бир хил топшириқ бериб жўнатди.

— Қўлларида «уловинг», битта-яримта оқсоқ-тўқсоғинг бўлса, ўшанга мининглар-да, Мияли, Бойғобилдаги жотоқларга етиб олинглар! Ўша ерда бошланадиган бир йўриқ бор. Кўпдан буён зардамни қайнатган, армон бўлиб келган йўриқ! Бу йўриқ — сенларга, ўзимга ўхшаш қашшоқлар йўриғи, кек йўриғи! «Оқибати нима бўлади» деб сўраманглар. Ажал оғзидан, арслон оғзидан қутилиб, Бозорали эсон-омон қаторингизга келганда, «энди ўлсак ҳам этагингдан ушлаб ўламиз» деб аҳд қилган эдингиз. Ўша аҳдингизни унутганим йўқ, азамат эрларнинг аҳди деб тушунганман-да, маҳкам ушлаб олганман! Таваккал қилиб, аҳд этганинг рост бўлса, ўшани намоёйиш қиладиган куним келди. Отим ориқ дема! Югурик миндираман. Йўриқнинг ўзи миндиради. Қуролим — қора сўйилим йўқ, дема. Сендан баттар қон-қора қақшаган жотоқлар бор. Ўшалар қувона-қувона қўлингга қўш сўйил тутқазади. Фақат мана бу сир бирортангнинг оғзингдан чиқиб, четга тарқалмасин. Жигитекларнинг ана у Бейсемби, Абдилда, Уркимбой, Жабай овули сингари овулларидаги қалтироқ бойларнинг қулоғига етмасин! Айтадиган иккинчи сўзим: галалашиб борманглар! Иккитадан-учтадан бўлиб, кечалари йўқ бўлиб кет-да, ўша жотоқлар овулига бориб ет! Шу беш куннинг ичида, қирқ йигит ҳаммангнинг бошинг ўзимнинг қошимда, ўша беҳисоб жотоқлар ўртасида қўшиладиган бўлсин. Абилғози икковимиз сизларни кутиб оламиз!—деб, гапни тамом қилди. Ундан уёғига нима қилишини, кимга қай тахлитда ташланишини йигитларга айтмади.

Такежон билан кўч олдида нари-бери сўзга боришган куни Абулғози иккови кўрадиган чораларини кўришди-ю, изини йўқотиб, жўнаб қолишди.

Ҳозир ўша Бозорали билан Абилғози Даркембойнинг ёнига ўтириб, узоқ-узоқ сирлашиб, дардлашаётир. Жигитек қашшоқлари Бозорали йўллаган йўл билан тўрттадан, бештадан бўлиб, жотоқлар овулига келишди-да, холи овуллар, уйларга жойлашиб олишди. Бозоралининг буйруғини кутиб ётишибди. Лекин, ҳамма йигит батамом келиб бўлмагани учун Бозорали сир тутаетган иш бир оз кунга ҳаяллаб, тўхтаб турганди.

Даркембойнинг кичкина уйида, печка ёнида ўтириб, уч сирдош қизитаётган суҳбат мавзуи ҳар жиҳатни қамрайди. Бу кунларда улар очлик-тўқликка ҳам парво-қилишмайди. Даркембойнинг кампири пишириб берган қора гўжа улар учун энг яхши лаззатли таом.

Бугун Бозорали турли мавзудаги суҳбатни ўзи қўз-габ, ўзи қизитаётир. Унинг эндиги маслаҳатида доим бир чўққига отилиб, бир сойга қуйилаётган фикр билан маълум бир йўл бор эди. Қирқ йигитнинг ҳаракатига алоқадор кўмакчи гапларга, «Нима учун бу ишга аҳд қилдим» деган мазмунни англатадиган гапга ўхшарди, Бозорали энди Такежоннинг қилиғидан оғиз очмайди. Ҳатто, Тўбукти ичидаги фалокатларни ҳам гапирмайди. Унинг гаплари ҳозир қозоқ боласи бир-икки марта кўриб, билган иш устида ҳам эмас.

Бозорали ўзи билан сургунда ҳамроҳ бўлиб қолган бир кекса руснинг таърифини қилаётир.

Оппоқ соқоли кўксига тушган; қовоғини қоплаган қуюқ қошлари эса кумуш ранг мўйловидек ўсиқ, кўзигача тушган. Чуқурроқ битган ўткир-ўткир мовий кўзлари, доим чимирилиб турадиган қошлари, кўк шунқорнинг қанотига ўхшаш, кўп тигдор яратилган одам экан. Бўйини Бозорали ўзининг бўйидан бир қарич баланд деди. «Йигирма йил сургунда юрса-да, ҳали ҳам икки елкасига икки одам ўтирса бўладиган. Кўкраги ҳам тўнтариглик тоғорадек. Мен кўриб юрган одамларнинг нори ўша!» деб, Бозорали сургунда топган дўсти «Керала» деган рус мужиги ҳақида сўзлади.

— Ички Россияда, русларда ҳам сон-саноқсиз Қунанбойлар, Такежонлар итдан ҳам кўп,ғиж-ғиж экан. Уларни оқсуяклар, помешчиклар дейишар экан. Уларнинг қўл остидаги беҳисоб мужиклар, бамисоли бир моли, қули қатори бўлар экан. Истаса дарра уриб, кўнглига ёқмаса зоти ёмон молдек ҳайдаб бориб сотишар, ўғлини — қул, қизини — оқсоч қилишар экан. Узатаётган қизларини, куда, ёр-биродарларнинг хоҳишига, кўнглига қараб, отадан болани, онадан қизни айириб, худди бир той-ғўна сингари етаклатиб юбораверишар экан. Кўз ёшига, инсоннинг оҳу-зорига, истак-тилакларига ҳеч қулоқ солинмас экан. Бу ишларни айтиб берган Керала: «мен қўл остида бўлган бой Педотдан кўрганим» деб, яна бир жабрни айтиб берди. Қўшни бир бой билан този итларини пойгага чоптиришиб, помешчик Педот басма-баслик-

ка кетади. Ўша кунларда Педот бировнинг югурик итини оламан, деб савдолашади. Ана ўша чоқда Кераланинг ёши ўн тўққизга кириб қолган, кўп нозанин синглиси бор экан. Ҳалиги този ит эгасининг ўша қизга кўзи тушиб сўраганида, Педот уни бошма-бошига итга айрибош қилмоқчи бўлади. Қизнинг тегадиган йигити қўрқоқ экан, орага тушишга ярамабди. Икки бой Педотнинг саройида кечаси арақ ичиб, маст бўлиб, ҳалиги ёл қиз — Аксенияни хўп эрмак қилишади. Шунда Керала номусга чидолмай, эркакларча бир иш қилибди. Кечаси келиб деразадан пойлаб турса, този итга қиз айрибошлаб олган йиртқич бой Аксенияни хўрлаб, номусига тега бошлаган кўринади. Шўрлик қиз кекса йиртқичдан ўти ёрилиб йиғлаган экан. Шу чоқ дераза тагида турган Керала болта улоқтириб, ҳалиги бойни ярадор қилиб, қон қустириб йиқитибди-да, таваккал қилиб ўч олибди. Русларда «қизил хўроз» деган гап бор. Мужиклар кеки бўлган бойнинг хони-мониға ўт қўйиб юборишни шундай деб айтишади. Ҳалиги бой уйининг тўрт томониға керосин, қорамай қуйиб тайёрлаб қўйган экан. «Бир ишни қилиб қўйгандан кейин энди ҳар ҳолда бошим кетди-ку, ҳар нечук ота-бобом, опа-сингилларим, эна-оналаримнинг қонида қотган ўчларини олиб ўлай» деб бойнинг дўконидан тортиб, моли мулки-ю, ғазнасиғача тўсатдан лов этдириб, ёндириб юборибди. Қаттиқ қўрққанидан ҳушини йўқотган синглисини орқалабди-да, кимсасиз қоронғу ўрмонга қочиб кириб кетибди.

Шу билан бир ярим ой давомида ўша ўрмон ичида яшириниб юриб, бир бойнинг эмас, атрофдаги қанча-қанча бойларнинг уй-жойига ўт қўйиб, ҳаммасини банкрот қилибди. Қадимдан сақланиб келаётган ўчини, яқинда пайдо бўлган кекини бир йўла олибди. Бойлар бир гал ўн, бир гал ўн беш киши бўлиб қамалга олганда, фақат қўлидаги чўян чўқмори билан уриб, деярлик ҳаммасини сулайтирибди-да, қутилиб кетибди. Учинчи гал подшоликнинг қуроли аскарлари атрофини қуршаб ёпирилиб келибди-да, қўл, оёғини боғлаб асир олибди. Болта еган бой чала ўлик бўлиб ётиб, бориб-бориб кейинчалик тузалибди. Лекин бўйни қийшиқ, қўли чўлоқ бўлиб қолибди.

Кералани даставвал ўлим жазосига буюриб, сўнгра кечирган бўлиб, «умрбод сургунда, ўла-ўлгунча тор зиндон, тош бинода чириб ўлсин» деган ҳукм чиқарибди.

Ўша Керала ҳали мен сизларга тасвирлаб берган соя-соқоли оппоқ чол, эллик беш ёшдаги одам деганида, боядан буён синчиклаб қулоқ солаётган Абилғози:

— Оббо камбағал-эй, эссиз азамат-а!— деди.

Даркембой ҳам тамшаниб, бош силкитганича:

— Шўрликни қара-я! Асли ўзи, азаматнинг йўли шу-ку!— деди.

Бозорали яна давом этиб:

— Мана, азамат эр, ўттиз йилдан буён сургунда; у ўз умрини мардларча олинадиган қасос йўлида қурбон қилиб майдонга чиққанда йигирма беш яшар навқирон йигит экан. Ёлғиз ўзи бош яланг, оёқ яланг, қуролсиз, пиёда чиққан экан!— деб ҳикоясини бошлади.

— Керала ўз бошидан кечирганларидан ташқари ўттиз йил мобайнида қанча-қанча этап, қанча-қанча сургун жойларида юриб, кишан остида азоб чеккан ўзи сингари беҳисоб шўрликларни кўрипти. Унинг ўзи бир бўғин катталардан-ку... Кейин, мана шу сўнгги етти-саккиз йил ичида ҳам не-не навқирон йигитлар, ёш авлоддан чиққан баҳодир деҳқонлардан шу сургунга келаётганлар бениҳоят кўп бўлди.

— Беҳисоб деҳқонлар ер важдан сиқилиб танглик кўрганларида тўралардан, хўжайинлардан, катта ер эгаларидан кўрар эканлар. Шундай қилиб, ҳатто подшоликнинг ўзига қарши курашга отланган қашшоқ деҳқонлар йил сайин, ой сайин қирғин кураш олиб боришар. Ана ўшаларга бошчилик қилган қанча-қанча азаматларнинг ҳам тўп-тўп бўлиб, Сибирга, сургунга кетганларини кўрдим. Уларнинг кураши ҳам мутлақо бошқача. Ёлғиз-ёлғиз олишмасдилар. Душманга кўпчилик бўлиб ҳужум қилишар эди. Кўп дарди-аламларини, кўпгина сирларини билдим. Эшитиб, хўп қониқдим. Нимасини айтасан!

— «Минг бир кеча» минг бир кеча эмас, «бахтиёр» бахтиёр эмас, ҳақиқий «минг бир кеча» ҳам, «бахтиёр» ҳам омон бўлгур ўша Кераланинг ҳикоялари эди. Унинг ҳар бир ҳикоясини мен ҳам ёдимда сақлаб қолдим. Ҳаммаси ҳам, ўша Керала сингари, ўз замондоши Такежондан жафо чеккан, панд еган Бозорали, Болағозиларга ўхшайди. Лекин, Қунанбойнинг зўри билан ҳайдалиб бориб, ҳалигиларнинг ҳикоясини эшитганимда, хўп ўқиндим. Ўша ерларда юрганимда, бутун вужудимни: «элдан айрилдим!» деган қайғу эмас, кечаю-кундуз суягимни кемирган бир ўкинч банд қилди. «Саёз сувга оқиб ўлган

эканман-да!», «Кетганда ҳам ҳеч иш қилмай, бекорга кетибман-ку!», «Ҳеч бўлмаганда биронтасига асти эсдан чиқмайдиган зарба бериб, товбасига таянтириб кетмаганимни қара-я деб, ўзимни-ўзим кўп койир эдим!»— деб, гапини тамом қилди.

Даркембой шу сингари узундан-узоқ ҳикоянинг оғир тафсилотини ҳис этаркан, ҳайрон бўлиб тинглади. Узи тушунадиган ҳолатлар оқибатида қўзғолган одилонга ғазабга бунинг оташин қалби ҳам қизишиб қўшилди-да, жўш ургандек бўлди. Мардлик билан ўчини олган жасур камбағалнинг кескин ҳаракатига борлиғи билан шодланиб қулоқ солди. Баъзан жуда тажрибали бошини чайқаб қўйиб, ҳузур қилиб куларди. Бозорали ҳикоясини тугатганда, хаёлига келган бир қизиқ фикрни қисқача қилиб айтди.

— Бу ишларнинг ҳаммасини менга шунчаки айтиб бераётганинг йўқ-ку! Мен ҳам, мана бу Абилғози ҳам бу гапларнинг тагида қандай гап борлигига тушунмай ўтирганимиз йўқ. Ўзингни ҳам ишга соладиган гаплар. Шунинг ҳаммасидан мен қандай хулоса чиқардим деса-нг-чи!

Кўкиш, ўткир кўзларини Бозорали билан Абилғозига тикиб ўтириб, жилмайди-да, бир гап гапирди.

— Хотирингда бўлса керак дейман! Бу дардларни авваллар ҳам оғизга кўп олар эдик. Лекин, оғизга олган билан дардлашиб-дардлашиб қўяр эдик, холос. Дардимизни айта-айта, биримиз ҳайдовга, биримиз бойловга қўнаверар эдик. Қозоқнинг асови нима!? Тузоғи узун маккорнинг сиртмоғи билан нўхтасига барибир бошимиз илинард-ю, кетаверарди. Фақат, қани энди бир ишни англай билсанг? Ғижиниш бор-у ғажиб ташлаш йўқ. Мени қаритган ўкинч мана шу эди. Бугун ҳам ўшами? Фақат, ўшанинг ўзи бўлса, «кўлга чўкиб, кўтармагунча туролмайдиган кекса Даркембой, ўша чўккан ерингда ётавер» дегин! Йўқ, қиладиган ишинг бўлса, энди бир иш кўрсат. Оҳ, шамшир қиличингни бир силтаб ўл-чи!— деди.

У сўнгги сўзларини айтаётганда, Бозорали билан Абилғози қувонганларидан хахолаб кула бошладилар. Бозорали Даркембойнинг бир гапини айниқса қувватлаб, қайтариб айтди.

— «Ғижиниш бор-у, ғажиб ташлаш йўқ!»... Қандай гап? Тепамдан таппа босиб, айтилган тўғри гап!— деганда Абилғози ҳам унга қўшилиб:

— Гап дейсан-да! Товонининг тагига босиб туриб, сўйил билан бошига туширгандек бўлмадими? Салмоғини қара?— деб, бир оз ўтирди-да:— Қўй Бозеке! Бундай танқиддан кейин айтиладиган гап қолгани йўқ. Қани, тур энди, отга минайлик! Йўл бўлсин, тилак қабул бўлсин!— деб, хуружга келгандек ирғиб туриб кетди.

Бу атрофда гапи билан иши бир-биридан ажралмайдиган, баъзан ҳатто «жаҳил олдин, ақл кейин» деб сўзилан кўра қуролни олдин ишга соладиган одам мана шу Абилғози эди. У, Бозорали ният қилган ишда жасорат билан ҳаракат этиш ўз зиммасида эканлигини фаҳмлаб юрганди. Энди отланиш пайти келганини аниқ айтгандек бўлди.

Бу чоқ тун ярим бўлган экан. Уччови ҳам илдам ҳаракат қилиб, тез-тез кийинишиб, эшикка чиқишди. Абилғози айтган янги сафарга Даркембой ота икки йўлдошини ўз қўли билан отлантириб юборди.

Кичкина қўранинг пастак деворига кечқурундан буён суёғлик турган иккита қора чўқморни Даркембой ўз қўли билан йигитларга олиб берди.

— Энди бир урилмай, ўзим билан бирга чириб, нобуд бўласанлар-ку!— деб ўйлаб юрар эдим. Ҳеч бўлмаса, шу тонгда бир аламдан чиқиб, аллақачон сўниб қолган ғазабим, мана шу икки чўқморнинг салмоғи билан бир йўлгина отилсин. Қани, оқ йўл бўлсин! Ташлан, шерларим!— деди.

Тепиниб от қўйиб кетган икки азаматнинг орқасидан Даркембой узоқ вақт қараб қолди.

Бойғобилдан, кўп жотоқлар ичидан, қишлов-қишловлардан яна бир қанча йигитлар отларини елдириб чиқишган эди. Сўйил, чўқмор кўтарган, синов йўлига отланган қирққа яқин азаматлар ўнг томонга йўл олишди. Ҳар тўпи кимсасиз тепаликлар, йўлсиз ерлардан алоҳида-алоҳида келишиб, Оқ-эспе деган жойда Бўкенши кузевида бош қўшишди.

Улар тўпланишганда, қиш кечасининг тонгги ҳам отиб келаётганди. Кеча учқунлаб ёққан қор ўтган тунда анча қалинлашиб қолибди. Отнинг тўпиғига чиқади. Афтидан, бу йилги қишнинг «ҳамроҳ қори» бўлиб, тутош ёққан кўринадди. Бу ерга йиғилганларнинг ҳаммасига ҳозир ният ҳам, борар йўл ҳам маълум. Эндиги гап фақат буйруқ тарзида қисқа-қисқа айтилмоғи керак. Буйруқ бериб келаётган Абилғози:

— Ҳамманг қирқ беш йигит экансан. Буларнинг беш-таси, жотоқларнинг азаматлари-ку. Ҳозир иш ўнгидан келиб, муддаога эришсак, жотоқ йигитлари, сенларга айтаётирман! Бизларга эргашиб анави Чингизгача бориб юрмай қўя қолинглар! Қўлларингга текканини олиб, тездан уйлариңгга қайтаверинглар! Ҳар бир уй, ҳар бир кулбагача қуруқ қолмасин, бўлиб беринглар-да, ишнинг оқибатини кутиб, тинч ётаверинглар!— деди.

Жотоқларнинг беш йигитини ёнига чақириб олиб, бўлиб бериладиган мол важдан яна баъзи маслаҳатларни айтди-да, шулар билан гапни тамом қилди.

Шундан кейин қолган қирқ йигитга буйруқ берди. Отнинг бошини рўпарадаги қўнғир Адир, Шўлпонга тўғрилаб, қаттиқ елдириб бораётганида, Абилғози қирқ йигитни икки тўпга бўлди. Ун беш йигитни Бозорали билан ўз қаторига олиб, буйруқ бериб келаётир:

— Ун бешинг ҳам жангга кирмайсан. Фақат молни қувғинга соласан! Уйқудуқни қиялаб, Эрали, Орқалидан ўтиб, Қичик Урда тоғининг нариги бурчига қараб кетаверинглар! Олди-орқангга қарама. Фақат чоптириб қувавер! Орқаларингдан бизлар ҳам етиб борамиз. Уқдиларингми?— деб, товушининг борица қичқириб, атрофидагиларга қараб қўйди.

— Ҳа, уқдик!

— Нима десанг, шу!

— Бўлди, бас!— дейишиб, дадил товушлар, кескин жавоблар эшитилганда, Абилғози шақиллаб кулиб юборди.

— Ҳа, бормисан! Шундай де! Дадил гапир! Оппоқ қорга ағанаб чиққан қайсар йиртқичдек ҳуружга келиб қолибсанлар-ку бугун, ахир!

Шундан кейин келган йигирма беш йигитни ёнига чақириб олди. Буларнинг минган отлари — сара отлар. Ўзлари ҳам нуқул йирик, барваста, ўткир чавандоз йигитларга ўхшайди. Баъзиларининг билатигача, узангига илган эман сўйиллари бир-бирига урилиб, қасирқусир қилиб келаётир. Абилғози буларга жанг хусусида буйруқ қилди.

— Сенлар жангга кирасанлар! Асрликда азаматларни қолдира кўрманглар! Бу бир! Ўлиб қўлга тушмасанглар, осонлик билан ёв қўлига тушманглар! Ана энди, борди-ю, бир фалокат юз бериб, битта-яримтанг йиқилиб қолгудек бўлсанг, ёнида кетаётганларинг олиб кетишга

тириш. Душманни тор-мор келтириш вақтида тил кетадиган бўлмасин. Ер билан битта қилиб қиринглар! Бу икки! Йиқилган ёвнинг отини асти қолдириб кетманглар! Чилвир-жиловидан ушлаб ола кетинглар. Тикарга туёқ қолдирмаслик керак. Бу уч! Чекиниб жанг қилиш бошланганда, бир-биринглардан йироқлашманглар, «айрилмас-айрилмас» деб туринглар! Ўзларинг ёвга ташлансанглар, тўпинг билан ташланинглар... Ёвнинг отилиб чиқадиган битта-яримта ботирроғи бўлса, орангизни очиб, ўртага тушириб олинглар-да, миясига, чаккасига уриб, сулайтириб ташланглар. Бугун тонгда эс-ҳушини йиғолмайдиган қилиб, қон қустириб кетинглар! Яна бир гапим — остингиздаги отлар, қашшоқларнинг ярим-ёрти оқсоқ-тўқсоғи-ку. Йўл бугунги, ёв бу йилгигина эмас. Ҳали ҳам олдинда отларнинг қора тери тўкилар. Қўлга тушган йилқининг ичида бақувват от, айғир, югурик бедовлари бўлади-ку, башарти жиндек фурсат топилса, ёмон отларни алиштириб, дарров миниб олинглар! — деди.

Аввалги тўпдаги йигитларга яна бип ишни тайинлаб қўйди:

— Уруш, қувғин қаттиқ бўлмаса, олдиларингга тушган молни ўнги-пўнгига қарамай қаттиқ ҳайдаманглар. Йўл йироқ, ерда қор бор. Молнинг ичида тез юришни кўтара олмайдигани, увоқлари билан бўғозлари бўлади. Ўз эҳтиёжингизга яратадиган дунё бўлса, ҳар ҳолда, уни исроф қилманглар. Қаттиқ қувламанглар! Мол зўриқиб кетса, баракаси учади.

Отини қаттиқ йўртиб келаркан, Абилғозининг барча йигитларга тайинлаган топшириғи шу бўлди.

Бозоралининг ўзи бу йўруқ устида сўз қотмади. Буларнинг олдига тушиб бошлаб кетишининг ўзи ҳам етарлик эди. Йўлдошлари ҳеч гумонсирамай, унга ишонишадди. Негаки, уларнинг ҳар бири билан ёлғиз-ёлғиз сўзлашиб, ҳамиятларини кучайтириб, мардлик фазилатларини оширган, қалбларида номус ўтини аланга олдирган Бозоралининг ўзи эди.

Йигитлар ният қилиб кетаётган даҳшатли сафар узоққа чўзилмади.

Отлиқлар бир хилда от елдирганларича Жўкенг қудиги деган қўниснинг оёқ томонини кесиб ўтиб, Шўлпон тоғининг этагидаги икки-уч тепаликдан ошганларида, мўлжаллаган ерларига яқинлашиб қолишди.

Бозорали билан Абилғози бошлаб келаётган йигирма йигит от қўйганларича сўнгги бир тепаликка баравар чиқишди. Шу довоннинг тагидан Шўлпонгача ёйилиб ётган беҳисоб йилқи кўрина қолди. Йилқининг чет-четида, сўйил кўтариб, гала-гала бўлиб юрган анчагина отлиқлар бор экан. Булар — йилқи боқувчилар ва мол эгаларидан баъзилари бўлса керак. Мана бу ёйилиб ётган кўп йилқи — Такежоннинг Абилғозига сони маълум бўлган йилқиси.

Довон устида Абилғози орқадагиларни кутиб турдида, одамларини чўғдек йиғиб олди. Ўртада ёлғиз ўзи. Остидаги оқ оти ўйноқлаб, бурун катаклари керилган ҳолда пишқириб, гир айланганича тепиниб турибди. Даркембой берган қора чўқморини қўлтиғига қистириб, тик кўтариб олди.

— Мана энди, йигитлар! Мана бу олдингда ётган кекинг бўлган душманинг — Такежоннинг қўши¹, шу ерда саккиз юз йилқиси ётипти. Шу молни ҳозирнинг ўзидаёқ тикарга туёқ қолдирмай, тик кўтариб олиб кетамиз. Анави қўлидаги қуврайларини қўққайтириб юрган хезалакларнинг остидаги отларидан ҳам бирортаси қолмасин! Эгарлоғлик отлар бўлса, қаторга ол! Бақувват отларни эса, миниб олинглар. Ўз отларингизнинг чил-вирини бўйинларига боғлаб, ҳайдаладиган молга қўшиб юборинглар! Қани энди, оқ йўл! Мана шу тўпинг билан қора булутдек бир ёпирилиб кўринглар-чи, қашшоқлар! Қашшоқларнинг йўли порлоқ бўлсин, от қўй! Уриб йиқит! Уриб йиқит! — деди-да, оқ бўз отига қамчи бостириб юборди, «ҳой, ҳой!» деб жангга кираётган азамат йигитлар сурон солиб, от қўйиб кетишди.

Қуруқ қор қаттиқ чопиб кетаётган кўп отнинг туёғи остида тўзғиб чиқиб, оқ бўрон бўлиб кўкка кўтарилди. Ҳамманинг «ҳой, ҳой!», «бос, бос!» деб ҳайқаришидан, сўйилларнинг бир-бирига қарсиллаб урилишидан тоғ этакларида ётган йилқи жуда ҳуркиб кетди.

Ҳали бир туки лат емаган, бойловда бўлмаган семиз йилқи — хасис бойнинг беҳисоб моли жуда ҳуркович, асов эди. Кечаси бўри, кундузи ўғри кўрмаган, семиз усти тахтакачдек, ўйноқлаб турган асовлар, энди тойи-ғўнонидан тортиб, пишқирганларича думларини ҳилпиллатишиб, дув қочиб, бир томонга уриб кетишди.

¹ Ўтар маъносида — *Тарж.*

Абилғозининг йигитлари йилқига етмаслариданоқ мингларча туёқларнинг зарб билан отилиб урилишидан кўтарилган қуруқ қор ҳамма ёқни оқ тўзон қилиб юборди. Кучли қор довули кўтарилгандек бўлиб кетди. Абилғозининг йигитлари икки тўп бўлиб кетаётир. Ун беш йигит йилқининг кетига тушди. Улар от қўйганларича ҳай-ҳай сурон кўтаришиб, жуда асов, ўта кетган ҳуркович отларни баттар ҳуркитишиб, чуввос солишди. Кўп йилқини Шўлпонинг Қўнғир адири томон жадал қувиб кетишди.

Абилғозининг ўз ёнидаги йигирма беш йигит, бошлиқ оға айтганидек, тўпини бузмай унинг ёнида, алоҳида тўп бўлиб келаётир. Булар ҳам ҳайқириқ-бақириқларга зўр беришаётир. Йиғилиб туриб тўкилган ғазаб сели сингари, гулдурос солиб қуйилиб келишганда, олдиларидан йигирмага яқин отлиқлар «қайт, қайт» лашиб қарши чиқишди. Булар тўнининг устидан қалин чакмон, санг-санг тумоқнинг устидан қулоқчин бостириб, бор бўйини қалин, иссиқ кийим билан ўраб-чирмаб олган йилқичилар экан. Совитилган югурик отларни эмас, семиз-семиз бияларни миниб олишган. Яна кўпчилигида ёли кўзини бекитиб, тиззасига уриб турадиган катта-катта отлар. Терлатмай, аста-секин йўл бостирилган бу семиз отларнинг ёли думи қиров боғлаб, кокилларигача оппоқ бўлиб турибди. Одам миниб юрадиган одатдаги уловлар эмас. Қиш олдида юнги ўсиб, кўриниши баҳайбат тус олган уловларга, ўзгача бир ҳайвонларга ўхшайди.

Йилқичилар орасида Такежоннинг ёлғиз ўғли Азимбой ҳам бор эди. Унинг қўлида сўйил йўқ, кийими ҳам бошқаларникига ўхшамайди. Бошида тулки тумоқ, эгнида тўқ-сарик санг-санг пўстин. Қип-қизил юзи ва қизариб турадиган қалин қовоғи совуқда гезариб, шисинқираб, керикиб кетган. Абилғозилар тоғ бошида кўринишлари биланоқ Азимбой уларнинг ёв эканлигини билган эди. Ҳайқириб, йилқичиларга буйруқ берди:

— Анави бежиз эмас, ёв! Қани, жонинг борича олиш! Улмагунча мол берма! Олишиб қол!— деб бўқирди. Ўзи ҳам ёшгина йилқичининг қўлидаги сўйилини юлиб олди. Энди йилқининг орқасидан югурган киши бўлиб, қўрқувини яширмоқчи бўлган молчиларни отабобосидан тортиб ҳақорат қилди-да, қайтариб олди.

«Йилқи эмас, ёвинг келаётир!» деб, Абилғозиларга қарши чопди.

Энди ҳар икки томон от қўйганича отилиб келиб, чангал, буталар ўсиб ётган текис майдонда тўқнашиб олиша бошлашди. От қўйиб келаётган Бозорали, Азимбойни ҳаммадан олдин таниб, Абилғозига:

— Қаршингда Такежоннинг арзандаси келаётир! Йилқичиларини саросимага сол! Иложини қил, сўйилни аввало ўзига ур!— деб қолди қичқариб.

Шу чоқ олдинга чиқмай, бир гала отлиқларнинг ўртасида биқиниб чошиб келаётган жони ширин бойвачча, Абилғози билан Бозоралига юзма-юз келиб тўқнашиб қолди. Иккови ҳам сўйилни Азимбойга урди. Лекин бойваччанинг икки томонида биттаси жийрон қашқага, биттаси қора отга минган иккита давонгирдек йилқичи бор эди. Азимбойни тўсиқ қилиб, иккови баравар сўйил уриб қолишди.

Абилғози билан Бозорали от устида олиб бориладиган жанг усулини ёшлик чоғлариданоқ катта санъатдек ўрганишганди. Қулай келган жойига тушираверишга одатланмаган иккови, дастлабки сўйилни кишининг бошига уришмади. Ҳалиги икки йилқичининг сўйилларини қоқиб-қоқиб юборишди.

Даркембойнинг қора чўқмори Бозоралининг забардаст қўли билан тўсатдан қаттиқ урилганда, бир йилқичининг сўйили чўрт бўлиниб осмонга учди. Абилғози урган йилқичининг сўйили биратўла қўлидан учиб кетди. Азимбой шу ур-йиқитдан фойдаланиб, Бозоралига кўзини қаттиқ тикиб қараб, ҳайқариб:

— Бозорали, ерга қапиштирамагунча тинмайман!— деб, бошига сўйил билан тушириб қолди, ҳақорат ҳам қилиб юборди.

Лекин, Бозоралини уриб юборганда, ўзининг ҳам чеккасига Абилғозининг қайта урган чўқмори қарс этиб оғир қоратошдек қаттиқ келиб тегди. Қўлидаги сўйили ўша он шилқ этиб ерга тушди-да Азимбойнинг ўзи отнинг тизгини-жиловини ташлаб юбориб, чалқасидан қулади.

Киприк қоқмай, ўхталганча интилиб борган Бозорали, отини тепиниб, жийрон отлиқ йилқичи билан Азимбойнинг орасига отилиб кириб олди. Темирдек қўли билан бойваччанинг ёқасидан хиппа бўғиб, юлқиб, отнинг совурига олиб кетди... Ғазабли қўлига ҳозирги Азимбой чўлқовдек енгил туйилди. Отининг сағрига солиб, чалқанчасидан туширди-да, судраганича кетди; кейин ёқасидаги қўлини

бўшатиб, кўзи-ю бурни аралаш тумшугига яхшилаб бир туширди-да, ерга улоқтириб юборди.

Азимбойнинг оқ човкар отини Бозоралининг орқасида келаётган йигитлар илиб кетишган экан. Бозорали бир қайрилиб орқасига қараганда, Азимбой ўша йиқилган жойида сулайиб ётганини кўрди.

Йилқичилар ичида энди ғайрат қилаётгани қора қашқа отга минган ҳалиги қора соқолли киши экан. Бозорали энди ўшанга дуч келди. Қўлига янги сўйил олган йилқичи, сўйилни яна олдин уриб қолди. Лекин, Бозорали унинг уришига ҳам қарамай қуролли йилқичининг ўзи кўзлаган жойига қаттиқ туширди. Душман сўйили Бозоралининг елкасига текканда, унинг сўйили нозик жойига, тиззасига бориб тегди. Қалин кийинган, от устида ғумбайиб ўтирган давонгирдек қайсар йилқичи ҳозир қанотидан ўқ еган катта қора қушга ўхшаб кетди. Ўртасидан ўпирилгандек бўлиб, қора отнинг устидан лоп этиб қуладди тушди. Бозорали у билан анча олишарман, деб ўйлаган эди. Осонгина ағдарилиб тушганини кўрганида, хурсанд бўлганидан кулиб юборди.

Шу чоқ Абилғозининг кетма-кет урган қора чўқморининг зарбидан уч йилқичи қулаб тушганди.

Қар бир йигитга ўз улушидек ёлғиз-ёлғиз дуч келган йилқичилар бор эди. Азимбой билан жийрон от, қора отдаги қўшбошилар қулаганларидан кейин, бошқа йилқичилар эс-ҳушларини йўқотиб, шошиб қолди. Йиқилгани йиқилиб, қолганлари саросимага тушиб қоча бошлашди. Шу чоқ Абилғози ўзининг ишончли йигитлари — Эржон, Қўске, Шоёнбойларга қатъий буйруқ берди. Ёвдан тушган миқти — зўр отларни тездан ўз йигитларининг отига алмаштириб миндирди-да:

— Қочган йилқичидан биронтаси омон қолмасин! Ҳаммасини қириб, янчиб ташланглар. Отларини олиб, пиёда қолдиринглар! Йиқилгани ер тишласин. Сулайиб ётаверсин! Лекин, отдан бирор туёқ қолдирсанглар ундан катта хавф йўқ. Атрофидаги эл-юртга хабар етадиган бўлмасин. Ғайрат қил, сўнгги ғайрат! — деб бир гала йигитларни бошлаб, қочган йилқичиларнинг орқасидан қувиб кетди.

Бозоралининг ёнида беш-олти киши қолган эди. Жанг тамом бўлгандан кейин улар ҳам йилқининг орқасидан от қўйиб кетишди.

Қишнинг қисқа кун қиёмга келган пайтда, ҳамма йилқичилар йиқитилиб отлари олиниб, Абилғозининг топишириғи батамом адо этилиб бўлганди. Бу чоқ йилқи ҳайдаб кетаётган йигитлар, Шўлпондан ошиб, Уйқудуқдан ўтиб, Эралига етганди. Саккиз юз йилқидан, Абилғози айтганидек, биронта той ҳам қолмади. Энди Бозорали билан Абилғози Бойғобилдан қўшилган бешта жотоқ йигитини ёнларига чақириб олишди.

«Улушни ҳаммадан олдин сенларга берамиз»— деб, жотоқларнинг қирқ уйига атаб, қирқта яхши отни бирданга чиқаришди. «Ҳар икки уйга бир сўқим» деб, йигирмата катта бияни яна бўлиб беришди. Йигитларни қайтариб юбораётганларида, яна ёнларига чақириб олиб Бозорали Даркембойга салом йўллади:

— Келгусини кўриб қолармиз. Кўпининг ҳам, озининг ҳам жавоби бор. Қўлим билан қилдим, бўйним билан кўтараман. Жавобини ўзим бераман! Беҳисоб жотоқ жигарларим қўрқмасин. Мана бу қирқта отни қиш бўйи улов қилиб, шаҳарга пичан ташисин. Уни-ю, чойини мана шу отларнинг мойидан чиқариб турсин. Ана энди, мана бу катта бияларни сўйиб олишсин-да, оч ўтирган, қип-қизил гўшт гўдақларига, чол-кампирларига улашсин!— деб, айтиб юборди.

Қолган йилқиларнинг ҳаммасини қирқ йигит ярим кечада энг аввал Шуйгинсуга етказди. Уйқуда ётган Такежон овулининг бўсағасидан ҳайдаб ўтишди. Уша кечанинг ўзида ҳамма йилқини камбағал қашшоқларга Бозорали улаштириб берди. Бир чети Шуйгунсудан, Азберган, Болбанг, Қоровулдан бошлаб, Чинғиздагиларга-ча, ҳаттоки четдаги доvon тагидаги Қўлдененгда қишлаб ўтирган овулларнинг ҳаммасига Такежоннинг йилқиси тарқатилиб бўлиб берилди. Баъзи овулларга тўрт-бештадан катта бия, ғўнон-тойлар тегди. Йилқини улашиб бериш билан бирга, Бозорали, Абилғозилар қаттиқ буйруқ ҳам бериб юборишди.

— Бу йилқи боласини бирорта овул мол қиламан деб ўйламасин. Мол бўлиб сингмайди, ош бўлиб сингади. Шу кечанинг ўзида ҳаммасини қип-қизил қонига белаб, сўйиб ташласин! Чопганда Такежонни чопдим! Ўйлаганда, оч-яланғоч элимнинг бир кун бўлса-да, тўқлигини ўйладим. Бу ишни қилганда, ёлғиз ўзим қилдим! Бутун жавобгарлиги, тухмати ўзимнинг гарданимда, ёлғиз ўзимнинг бошимда. Оч-яланғоч қашшоқлар тортинмай

қўлига тушганини сўйиб олсин! Бу менинг Бозорали номидан бераётган буйруғим! — деди.

Қишининг боши, кўчманчи қозоқ овулида, ўн икки ой ичидаги энг оғир вақтларнинг бири. Мол сутдан чиққан, ўзи экин экмайдиган эл қишга ҳозирлик кўриб, карвонларини юбориб, озиқ-овқатини ҳам ғамлаб бўлмаган пайт. Қишга кираркан, сўқимни сўйиб, ўшанинг терисини бозорга олиб бориб, айирбош қилиб, ун ва чойни ўшандагина олади. Ҳозир сўқим ҳам сўйилмай турган пайт. Негаки, ҳаво баъзан совуқ бўлса, баъзан яна исиб кетиб, сўқимнинг гўшти қотмай, ҳидланиб қоладиган вақт. Яна ҳали қор босиб, қаттиқ аёз бошланган эмас. Сўқимга сўйиладиган мол ёздаги этига-эт, мойига-мой қўшиб семираётир. Хуллас, сўқим сўйишга ҳали эрта. Тирикчиликнинг шу жиҳатлари уёқ-буёқни ўйлаб иш кўришга ҳаммани мажбур қиладиган пайт. Кун санаб, қийинчиликка чидаб ўтирилган вақт. Бойларгача, «қишдан чиқа олмайди» деган қари-қартанг молинигина сўймаса, яхши семирган семиз молни камдан-кам сўйиб, амаллаб кун ўтказаетган пайт. Эл ўзининг шу мавсумдаги очликка чидашини, «йўғон чўзилиб, ингичка узиладиган вақт» деб, тасвирлайди.

Шу сингари илиниб, толиқиб турган оч-яланғоч элга ҳамма ёмон кўрадиган Такежондек бойнинг молини Бозоралининг олиб келиб бўлиб бериши — айни вақтида бўлди.

Элнинг шундай муҳтожлиги билан кўпгина қашшоқларнинг ташвишини жуда яхши англайдиган Бозорали, Такежон йилқисини батамом ҳайдаб кетганда, беҳисоб элдан қанча-қанча олқиш олишини билган эди. Ўз буйруғининг бажо келтирилишини ҳам билганди. Айтганидек, тун ошиб, эртаси чошгоҳга бориб Шуйгунсу, Қоровул бўйидаги қатма-қат Чинғиз тоғи қўйнидагиларнинг ҳаммаси Такежоннинг катта қўш йилқисидан бирор туёқ қолдирмай, қип-қизил қонига белаб қириб ташлади.

IV

Бу воқиа шу кунларнинг ўзидаёқ тинмасдан довруқ қилаётган узун қулоқ орқали бутун Тўбуқтини чорлаб чиқди. Келаси кунларда йироқдаги Керей, қуйидаги Уоқ, ғарбдаги Қоракесек, Тубуқтининг шарқдаги қўшниси — Сибон, Найманларигача тарқалиб кетди.

Тўбуқти ичида, Жигитек билан Ирғизбойларнинг оралигида ўтирган элларнинг ҳаммаси, гўё ер ўрнидан қўзголгандек ялписига силкинишди. Бу хабарни баъзилар ёқаларини ушлаб, кайфлари учиб тинглашди. Баъзилар эса эркин нафас олишиб, шодланиб қулоқ солишди. Яна баъзи бировлар даҳшат ичида: «эл ичига тинимсиз офат келди, қип-қизил қонга белейдиган фалокат келди» деб, ичларидан зил кетиб юришди. Ёшу қарининг қайси бири сўзласа-да:

— Бундай иш ҳеч бўлган эдими?

— Бундай ҳаракат қайси замонда, кимнинг қўлидан келган эди? Ғаразнинг, душманликнинг бу хилда улғайиб, ёнғинга айланганини кўриш уёқда турсин, эшитган одам борми?— дейишарди.

Дарҳақиқат, Тўбуқтининг мапа шу кунларда ҳаёт юрган кексаларида қайси бири бўлмасин, ўз умрида шу хилда қаттиқ зарб бериб, бунчалик талафотга учратган жасоратни кўрган эмасди. Қадим замонларда «Шўр чопқан», «Наймон чопқан», «Бура ҳужуми» деб юритилган, Тўбуқтининг кўп уруғларига катта босқинчиликлар қилган қўшни уруғлар бўлганди. Лекин у, Тўбуқтининг қадимги бўғинлари замонасида бўлган экан. Ўшанда ҳам йилқи олишлар бўлса-да, шу сингари қириб ташлаш бўлмас эди. Нақадар асосли даъвоси бўлганда ҳам, йилқининг фақат ҳисобини тўғрилаш, ҳақини юбормаслик учун баримта сифатида олар эди. Кейинчалик, сулҳга келганларида, мол туёғи тугал қайтарилиб, ҳақи-пули ўзга бир йўл билан олинар эди. Бу ишни халқ:

— Бу — Бозоралигина бошлаган кескин ҳаракат. Қозоқларда бўлган иш эмас. Сургундан топиб келган йўлига ўхшайди, ўзи!— деган хулоса ҳам чиқаришди.

— Урганда ҳам чилпарчин қилиб юборадиган ҳақиқий зарб, мард-азаматлар зарби шуники бўлди!— дейишди.

Мўмин, ҳалол халқнинг назарида, Бозорали умрбод жонидан ўтиб келаётган аламга чидаб-чидаб келиб, бутун ҳақини бир йўла чиқариб олгандек бўлди.

Бунинг эвазига Бозоралининг бошига, унинг бу хилдаги ишига қаттиқ ўчакишган бўйни йўғонларнинг ҳам ҳисоби йўқ. Учлик аввало, Такежон овулида туғилди. Азимбой эс-ҳушини йиғиб олиши биланоқ, Шўлпон атрофидаги қишловлардан уч от сўратиб олиб, йилқи олинган кечаси ҳеч тўхтамай юрганича эл ўрнидан тураётган

пайтда ўз овулига етиб келди. Абилғозининг сўйилидан ёрилган чаккасини қалин рўмол билан танғиб олган бўлса-да, рўмолдан қон ўтиб, қотиб қолибди. Юзига оқиб тушиб қотган қон ҳам ҳали кетмаган.

Азимбой ўтардаги йилқига эндигина борганди. Ўша кунги, Шуйгинсуда Жигитекларнинг устига бостириб келиб қўнаётганлардаги можародан бери, Бозорали томонидан бир ёмонлик содир бўлишини кутган кишининг биттаси шу Азимбой эди. Молпараст, хасис бойвачча қаршилик билан кек кутганда, «бир томони йилқига ҳужум қилишдан бошланади!» деган хаёлга борганди. У барча эҳтиёткор, ғаломус қариндошларидан ортиқ эҳтиёткорлик қилди. Бундай масалада, дарҳақиқат, Азимбой оталаридан анча маккор, узоқни кўра биладиган бўлиб чиқди. Мана бугун, ўша куни ўйлаган хатарига ўз-ўзидан, юзма-юз дуч келди.

Икки йилқичи икки қўлтиғидан суяганича, ранги мурдадек оқариб кетган Азимбойни Такежон уйининг ёнига туширганларида, бу овулга йиғилган Қунанбой, Ирғизбойларнинг оқсоқол-қорасоқоллари дув этиб эшикка чиқишди. Қўрқиб кетганидан шуларнинг кўз олдида боласининг ёнига ўқдай учиб борган Қоражон дод-фарёд қилиб, урганларни қарғади. Қоражондан кейин боласини қучоқлаган Такежон ҳам ўкирди. Хўрлик кўргани, кеки кетаётгани, Қунанбой-Ирғизбойларнинг ер билан яксон бўлганидан шикоят қилди. «Бундай қилгунча бизларни худо олса-чи», «қора ер ёрилиб, ютиб кета қолса-чи!»—деб, «кекимни олиб бер», «сўйилимни ур!» деятгандек ёвлик уронини солиб йиғлади.

Худди ўша куни «Қунанбой овулини ёв чопди» деган даҳшатли овозани ўзлари тарқатишди. Хабарчи-ю, чопарларни юбориб, бу воқияни Тўбуқти ичидаги йўғон овул, бардам мансабдор, йирик бой, тўраларнинг ҳаммасига етказишди.

Тўбуқтидаги бу хабар аъёнларнинг, бой овулларнинг қулогига етганида, уларнинг ҳаммаси Бозоралига «ғалаёнчи», «бебош» деган ном қўйишди. Эшитишлари биланоқ Қунанбой томонига ўтишга мойил бўла қолишди.

Ажабо, яна бир жумбоқ ҳол. Елғиз Тўбуқти ичидаги Қунанбой томонга жиҳатдош бой-йўғонларгина эмас, қўшни ўтирган Уоқ, Бура, Сибон, Найман, Керей, Қоракесек элларидаги бадавлат-ҳукмрон овулларнинг ҳаммаси ҳам бир оғиздан Қунанбой томонига ўтишди. Келгуси тўрт-

беш кун ичида шаҳарга югурган арзачилар берган хабарларга қараганда, шаҳарга яқин эллардаги бойлар, савдогарлар, бўлислар ҳам Қунанбой томонга қайиша бошлашибди. Деҳқон начальниги билан Қазанцевнинг маҳкамасига Қунанбой томонини ёқлаб сўзловчи бўдис, тўра, тилмоч, савдогарлар тўлиб кетибди.

Қазанцевнинг буйруғи билан Семейдан Чинғизга қараб «жиғалик почта» чопганича кетди. Бу чопар Чинғизнинг ҳозирги бўлиси — Кунтунинг овулига етганида, бўлиснинг жуда эсини чиқариб юборди. Сарик қинли қилич тақинган рус стражник билан уезд маҳкамасининг қозоқ чопари Айдаким Кунтуга келиб:

— Ҳозир шаҳарга юр! Уяз олиб кел деди!— деб, ўзгача дағдаға билан келди.

Кунтунинг овулида бўлиснинг чақиртириғи билан келган Жиренше, Бейсембилар бор эди. Улугдан бунчалик даҳшатли хабар келмасданоқ Кунту билан Жиреншелар Бозоралининг ишидан қаттиқ қўрқишган эди. Эс-ҳушларини йиғиштириб ололмай, бирор чора тополмай, саросимага тушиб ўтиришганди. Шу можаро содир бўлган кун Кунту бу ишнинг бир томони, оғирликнинг кўпи ҳозир бўлис бўлиб турган ўзининг бошига тушишини ўйлади. Кечагина ўзининг узанги йўлдоши бўлган Ҳразбой, Аброли, Бўйғулоқларни чақиртирди. Улар Эспўлат, Соқтўғалоқ, Жуонтаёқ сингари сержамоа уруғларнинг мансабдорлари бўлганлари учун «ҳеч бўлмаса, шундоқ кунда ёнимда бўлишар» деб, ўйлаганди.

Агар улар худди шу бугун унинг овулида ўтиришса, Ирғизбой-Қунанбой томонининг ғазаб ва дағдағасига қарши катта бир далда бўлишар эди. Яна шаҳарда Бозоралининг қўлтиғига неча кун сув пуркаган ҳам ўзлари эди-ку? Шундай бўлгандан кейин, бугун ўша қаршилиқ, душманлигида қаттиқ турар деб, Кунту умид қилганди. Лекин бугун унинг ёнида бир-иккитагина мансабдор ўтирган бўлмаса, бошқа чираниб юрган йўғонларнинг бирортаси ҳам бўлмади. Чақиртирганда келмаслиги — Кунтунинг ёлғиз ташлагани. Беллашиб, кўкрак кериб чиқадиган пайтда биқиниб қолиб, бошини олиб қочгани. Аслида Ҳразбой, Аброли, ҳатто, мана бу ўтирган Жиренше, Кунтуларнинг ўзи ҳам Бозоралидан бундай ишни кутишмаган эди.

«Қўрқит деганда, шу тахлитда қўрқит деган эдимми! Бу Бозорали кураш бошлагани йўқ. Қучоғини тўлдириб, кул-

фат келтириб ташлади. Ҳамкоринг бўлиб келгани йўқ, саргардонлик олиб келди. Қўш-қўш йилқи, минглаб мол яйлатиб ўтирган, мана шу мансабдорларнинг ёйилиб юрган молига эртага оч-яланғоч қашшоқларни шу сингари ёпирилтириб қирдира бошласа, нима бўлади!? Кимнинг бошига келса, осон тутиб бўлади? Бунинг оти — ғалаён. «Балодан машойх ҳам қочипти» деганларидек, ўзи келтирган балосини ўзига ташлаб, бошни омон қолдиришдан бўлак чора йўқ» деб ўйлашди. Бозорали Даркембой билан маслаҳатлашганида:

—Ишни менга бошлатмоқчи бўлишди. Балони ўзларига ёпаман!— деган эди. Йўғонларнинг ўз ичидан ўт чиқармоқчи эди, Тўбуқтининг айёрлари билан муттаҳамлари ўзларининг алданганликларини энди билишди. Ушани билиш билан яна орсиз айёрликка қадам қўйишди. Уз ҳисобларини тўғрилаш учун Бозоралини ўн ердан сотиб олишдан ҳам тортинмайдиган бўлишди. Озғин айёрлик ҳақиқий сиймосини кўрсата бошлади.

Бу жиҳатларини бирлашиб сўзлашмасалар-да, даст-аввалги кунлардан бошлаб ўз овулларида ўзларича қарор қилиб, хулоса чиқарган кўп йўғонлар энди жилға-жилғани кўзлайдиган бўлишди. Уша пайтда Ирғизбойлар томонида отга минган йигирма киши Кунту овулига келиб, дув босиб тушишди.

Майбосар, Исҳоқлар бош бўлиб, галалашиб келганлар Кунтуга ўшқириб, ўдағайлашиб:

—Бўлис сенсан! Бу ишларни қилдираётган ўзингсан! Ё бу фалокатдан бошингни оқлаб чиқасан, бўлмаса мана шу бор ўтга бошинг билан, хони-монинг билан олдин ўзинг жавоб берасан. Исқирти чиққан Бозоралини билмаймиз. У, саҳрода ёлғиз изғиб юрган кўк бўри. Ўрдаси сенсан. Олганда илдизингдан қирқиб, сени оламиз!—деб келишди.

Маслаҳат қилгудек ёрдамчиси, суягудек суянчуғи бўлмаган оз жамоа Бўкенши элининг куч-қувватига ишона олмаган Кунту, мана бу Ирғизбойлар келиши биланоқ олдиларига тушиб йўрғалаб, пилдираб кетди.

— Айтганингни қил. Қўлингдан мени оладиган киши йўқ. Ўртага тушадиган ҳам йўқ. Уни излаб ҳам ўтирмайман. Фақат Жигитеклардан, Бозорали балосидан мени овлоқ чиқариб қувала. Унинг балосидан мен четдаман, жоним!— деб ялиниб, ёлворди.

Лекин, Мойбосар билан Исҳоқ унга бўлисликни асти раво кўрмай, қаттиқ кек сақлаб юришарди. Энди уни қўрқитиб, буқиптириш устида «чангалимни сендан бўштади деб ўйлама!» Сен бўлис бўлмасанг Бозорали келар эдими? Худодан бошқанинг кори ўтмаган Қунанбой қўшига бориб чанг солишга Бозоралининг ҳадди сизар эдими? деб, баттар исканжага ола бошлашди.

Ўртадаги хиёл эпқага олиб келган ягона бир гап: Кунту шаҳарга боради-да, ўзи илтижо қилиб, бўлисликдан тушади. Бир шарт шу бўлди.

Дарғазаб ўязнинг Қунанбой томонини суяшлиги — яна маълум. Унинг «жиғалик почта арава» қанотида ётиб илондек пишқириб қилаётган дағдағаси анави! Шу сингари икки биқинидан сиқаётган устма-уст қийноқ ичида, гумбаздек семиз Кунту бир ҳовучгина бўлиб, буришиб кетди. Кечаси уйқусидан айрилди, кундузи овқатдан қолди. Дамба-дам қора терга тушиб, катта-катта кўзлари аланглаб, рангги ўчиб, бир хил бўлиб кета-верарди. Шунинг билан танасида қолган унча-мунча эсини йиғиштириб, Қунанбой болаларига: «Бўлисликдан тушаман, муҳрингни ўз қўлингга бераман. Бозоралини «элда ғалаён кўтарувчи» деб ёмонлаб, қоралаб кўрсатиб тушаман. Жон ака, фақат жонимни омон қолдир!»—деган хўрлик, қўрқоқлик шартларини бериб, қўш от билан шаҳарга чопди.

Худди шу ғала-говур кунларда Такежон овулида яна бир кутилмаган нотинчлик юз берди. Бу заҳмат одамдан эмас, кўкдан — ҳавонинг бузилишидан бошланди. Қўшни овуллар қишловларига жойлашиб, иссиқ уйларга кириб олишган бўлса-да, Такежон билан Азимбой қашшоқ овулларнинг қишлоқ қўриғида мол яйлатишни маъқул кўриб, кўчмай ўтиришганди. «Бало шулардан чиқди» деб ўчакишиб, молини ўз қишловига юбормай, қашшоқларнинг қишлоқ-қишловининг устига ёпирилтириб, ўтини пайхонлатиб, едириб ўтираверди. Ҳозир бу ерларга қор тушмагани учун қора совуқ қанчалик қаттиқ бўлмасин, чидаб келаётир.

Ўз ерини қишга сақлаб, бошқаларнинг ерини ўлжа қила туриш — шу сингари ҳисоб билан иш тутадиган, қашшоқларга қастлашиб олган моли кўп овул учун айни муддао-да. Йўғон овул шу сингари талафотга учраган аламли, можарали кунларда, аввалги ҳисоб ишларини энди ғам-ғуссали бўлиб қолганлик баҳонасига

йўйиб ўтирибди. Бундай кишилар сўнгги нафасигача, ажал олиб кетаётганда ҳам, ўша ажал билан аразлашиб-ёқалашиб, касрини теккизиб ўлади-ку.

Бироқ шу гал, Такежон билан Азимбой ҳаром ҳисобга қанчалик хирс қўйишмасин, ўша ҳисоб чекдан ошиб кетиб, офатга ўзлари атайин йўлиққандек бўлишди.

Қисқа куз кун ич кира бошлаган пайтда, йироқдаги Чинғиз тоғининг илон изи бўлиб ётган чўққиларига қуюқ қора булут қўнаверди. Хиёл вақт ўтар-ўтмас ўша булут кўпайиб, кўтарилиб, қатланиб, ёйилиб, кўк саҳнининг бир томонини қоплаб олди.

Булутнинг Азберген, Шуйгинсуга қараб келаётган томони мудҳиш қиёфали, қаттиқ ғазаб сингари ҳамла қилиб яланиб, ҳалқа қуриб келаётир. Тоғдек катта қора булут, бир лаҳзада пайдо бўлган оқ булут билан олишаркан, туташиб кетиб, олға ташланиб юлқинаётир. Дам ўтмай говгум тортиб қоронғилашиб бораётган осмонда тоғлар қутириб, олам офати бор ғалаёнини ҳайдаб келаётгандек бўлди.

Ҳамла қилиб келаётган ўша қора булутларнинг совуқ нафасидек, учар хабарчисидек бўлиб, шамол туриб кетди. Узлуксиз эсаётган довул ели тобора кучайиб, совуғига чидатмай, кўз очирмай, қаҳри-заҳрига олди кетди. Бу чоқ жамийки мол овулга тиқилиб, ночоргина омонат қўраларни паноҳ тортиб туришганди. Бугун бир лаҳзада қош қорайиб, тун қоронғилиги босди қўйди. Энди булут қиёфаси, осмондаги ур-йиқит кўринмай кетди. Фақат шамол энди довулга айланиб бўкираётир.

Атрофдаги қўғалар, чангаллар шувиллаб, шамол гувиллаб, чинқириб, олам тўс-тўполон бўлиб бораётир. Тун қоронғисидан, совуқ бўрондан чўчиётган моллар маърашиб, мўрашиб, итлар тинмай улишиб, ҳуришиб, овулда яна бир уввос ҳукм сурди.

Такежон, Азимбойлар иссиқ кийиниб олишиб, тинмай ҳайқириб, буйруқ қилишаётир.

— Ҳаво қаттиқ бузилаётир! Эҳтиёт бўл!

— Молга эҳтиёт бўл, чиқиб кетмасин!

— Омонат қўрага қараб турунглар. Молбоқарлар, хотинлар, ҳамманг эшикда бўл!

— Чиқ ҳамманг эшикка!.. Молдан кўз олма!..

— Омонат қўра қулаб кетмасин!.. Молга эга бўлмай қоламиз!..— дейишиб, саросимага тушган бойлар ҳайқиришаётир.

Молни ўртага олиб туриш учун, бир-бирига яқин ўрнатилган ўнчага ўтовнинг барча эркак-хотини болаларига ҳайдаб чиқиб, қўранинг чет-четига қўриқчи қилиб қўйган Такежон, буларга яна:

— Ҳай-ҳайлаб туринглар! Хайт-ҳайт деб, молни қайириб туринглар! Мол қора тортиб турсин. Бўри... Бундай пайтда яна бўри қириб кетмасин, ҳайқир, товуш бер ҳамманг! Ҳайқириқни узманглар!— деганича ҳар ердаги одамларга қаттиқ буйруқ қилиб, тинмай кезиб юрибди.

Ҳозир бу овулдаги соқчи, мол соғувчи, туячи, ўтинчи, ошпаз — ҳаммаси — йиртиқ кийимларидан шамол гириллаб ўтиб, қалтирашганича бой молининг кетида юришарди.

Кун бўйи қора совуқдан қотиб, титраб-қақшаб келган Исогина ҳозир уйда, асти исинолмай дилдираб ўтирганди. Унинг аҳволини кўрган онаси — Ийс бойларни қарғаётир:

— Совуқда қотиб ўлар бўлдинг-ку, нури дидам, касофатларнинг молини деб! Қўйнинг қуриб кетгурларнинг қўйи нега қирилмайди-а. Йилқисига ўхшаб... Ўл-а! Ҳеч бўлмаса ичингга иссиқ кирсинчи!— деб, қуруқ чой билан қотган қурутни боласининг оғзига тутаётир.

Уйда дурустроқ исинарлик олов йўқ. Кўҳна кулбанинг тешик-тешигидан изиллаб шамол уриб, бошпанани бошпана эмас, кимсасиз саҳродек музлатиб турибди.

Бемор келин қовоғини солиб, иккита кичкина боласини эски гуппининг икки бағрига тиқиб, қучоқлаб ўтирибди.

Исо ҳам келганидан буён болаларига ачиниб, дамбадам оёқ қўлларини қимтиб-ўраб қўйган бўлади. Онасининг охи-зорига қўшилиб:

— Тепангдан ургур йиртқишлар, қанча-қанча қашшоқларнинг ерини ямлаб ютаман деб, кўрмайсанми! Ёнгинасида турган иссиқ қўрасига кўчмай, сарсон қилаётганини қара-чи! Қирилгурлар яна бир офатга учрармиди! Хотинболам, кекса онам, сен шўрликлар совуқда қотиб ўлар бўлдинглар-ку!— деди.

Шу чоқ уй олдида ҳайқираётган Такежоннинг товуши эшитилди. У мана шу овулдаги ҳамма уйлардан мол қўриқлашга чиққанларнинг ҳисобини олиб келибди. Фақатгина Ийснинг уйидагилардан бошқаларнинг ҳаммасини ҳайдаб чиқибди. Энди буларнинг чиқмаганини билиб ҳайқираётир:

— Бу уйдагилар нега чиқмайди, кирилиб кетганми ҳаммаси?! Нима қилиб ўтирибсан, ҳой Ийс! Ийс!?!..

Ийс югурганича эшик олдига келиб:

— Исо кун бўйи қўйда юриб, жуда совуққотиб келди, бир-икки хўплам иссиқ ичсин деган эдим... Чиқади,— деди.

— Чиқ, тез чиқсин! Мол хавф остида қолди... Бўл,— деганда ғазабли бойнинг қаҳрига дош беролмаган Ийс, эски тўнани эгнига илар-илмас, шошиб чиқиб кетди.

— Мана, чиқдим, ўзим чиқа қолай... мана, мана ҳозир, чиқдим,— деганича Исонинг «борма, ўлмоқчимсан, ўтир!» дейишига ҳам қулоқ солмай кетаверди.

Исо ўчиб қолган оловнинг дамига бўлса-да, тиқилиб, бир ёни билан орқасини ўчоққа бериб, кийими билан ёнбошлади-да, бир оз ором олмоқчи бўлди. Хотини ва болаларига ачиниб бутун меҳри-шафқати билан юпатиб, «бир оз кўз илинтириб олинглари, тинка-мадорларинг ҳам қуриб кетди-ку, жуда!» — деб, ёнига ётқизди. Иккала боласини хотини билан ўзининг ўртасига олди, чурук кўрпа билан ўраб-чирмаб қўйди. Асан эслироқ бўлгани учун ҳа деганда ухлай олмади. Безовта бўлиб, шамол увиллаб эсган сайин отасининг бағрига тиқилиб:

— Оға, оғажон, уйни йиқитиб юбормайдими, қара, қандай қаттиқ бўрон бўлаётир!.. Уйни қарачи, қимирлаб кетаётир-а, уйни йиқитиб юборса нима қиламиз?— деди.

Дарҳақиқат, анчадан буён кичкинагина кўҳна ўтовнинг ҳамма ёғочлари қисирлаб, чанғароққача ўйноқлаб, ўтовнинг йиртиқ намати дилдираб, увиқ керагаларга ури-лаётганди. Лекин ночор, ғарибона бошпана, уввос солиб тўрт томонга югуриб эсаётган кучли бўрон, ғазабига олаётган довул остида қўрқиб кетгандек қасир-қусир қилиб қалтираб, учиб кетай деб турганди. Исонинг ўзи ҳам ичидан: «Бу бўрон уйни йиқитиб юборадими!» деб хавф олаётган бўлса-да, боласига ишончли жавоб қилди:

— Уй йиқилмайди, маҳкам ўрнатилган. Ухлай бер қўзим! Қани, ухлай қол!— деди аллалаётгандек кишитига қоқиб.

Қанча вақт ўтгани маълум эмас, Исонинг кўзи илиниб кетган экан, бир маҳалда онаси келиб:

— Вой, нури дидам Исо, қўй қочиб кетаётир... Қўра қулаб кетди. Азимбойнинг фигони фалакка чиқиб, сени чақираётир,— деди.

Исо ўрнидан туриб онасига:

— Ана мен кетдим. Лекин, ўзинг энди қўзғалма! Уласанми биратўла, усти-бошингни муз босиб кетипти. Ёт, мана менинг ўрнимга ёта қол!— деб, қўярда қўймай она-сини ўз ўрнига ётқизди-да, ўзи қора чўқморни олиб, уйдан отилиб чиқди. Шу чоқ Такежон билан Азимбой ҳақорат қилганича уни излаб, уйнинг ёнига келиб қолишган экан.

— Қаерда эдинг кўппак, нега ётасан, ит!— деб, Такежон ўшқириб юборди.

— Ийе, ахир мен кун бўйи молда юриб келдим-ку.

— Бунинг гапига қара... Отангни.. Учакишганини қара буни, биратўла йўқотай сен итни!— деб, Азимбой ўхталиб келди.

— Дам олмай, ўлайми энди!— дейиши биланоқ Азимбой йўғон таёғи билан қарс эткизиб, елкасига тушириб қолди. Яна айлантириб урмоқчи бўгланида Исо унинг таёғини ушлаб қолди.

Олишаётган Азимбой энгашиб келганда, қоп-қора соқоли кўзга ташланиб турарди. Қоп-қора юзида иржайган тишлари ҳам машъум йиртқич сиймосидек ялт этиб кўриниб кетди. Чеккасидаги ярани танғиб олган оқ рўмоли ҳам бадфёълнинг ғазаб чамбарига ўхшарди. Башараси қоп-қора алвастига, ёвуз-йиртқич бир балога ўхшаб кўринарди. Исо таёқни қўйиб юбормай, олишиб турганда Такежон келиб ўғлини босиб қўйди.

— Бор, Исо, бир гала қўй бўронда йўқолиб кетди. Қўп қўй бўлиниб кетди. Югур, югур тезроқ, орқасидан бор-чи... Бўл илдам, тезроқ бор-чи!— деди

Исо, Азимбойни таёғи билан қўша итариб юборди-да, югурганича кетди. Қўлида чўқмор, эгнида эски чопон. Оёғида йиртиқ, илма тешик этик. Югурганича бораркан товонидан сув ўтганини сездди. Лекин, унга парво қилмади. Адашиб кетган қўйларнинг орқасидан, бегуноҳ жониворларга ачинганидан югурганича кетаверди.

Овулдаги қўйлар ҳам бўй бермай бўлиниб қочгудек бўлиб, безовталанаётир. Шунинг учун эркагу хотин ўша беҳисоб қўйни қуршаб олиб ҳай-ҳайлаб, қўриқлаб туришибди.

Исо орқасидан қувиб кетган қўйларнинг сонини ҳеч ким билмай қолди. Ҳар қалай, омонат қўранинг ўртасини бўрон қулатиши биланоқ, бир гала қўй ҳуркиб, бўй бермай дув уриб кетгани маълум. Орқасидан қувиб борадиган одам ҳам бўлмай қолди. «Орқасидан ким боради?»—

деганда, Такежоннинг эсига Исо тушиб, Азимбой иккови қўша югуришганди.

Исо, қўйлар товушни қора тортсин деб, яна бўри келаётган бўлса одам товушидан ҳайиқсин деб, бўрон ҳайдаб кетган қўйлар орқасидан тинмай қаттиқ қичқириб, югуриб кетаверди.

Энди қараса, қаттиқ довулнинг устига жадаллаб ёмғир ҳам қуйиб юборибди. Дам ўтмай ёмғир майда тикондек қорга айланди. Қўли билан бўйни, юзининг очиқ жойларига тегаётган майда қаттиқ қор темир заррасидек, юзларча игнадек санчилиб, урилиб ёғаётир.

Қўй қандоқ чидасин! Ўша қочганича бошини қуйи солиб, шамолга орқасини бериб, бир-бирини паноҳ тортиб, югуришиб кетишаётир. Исо қичқира-қичқира ўпкаси узилган пайтдагина, қочиб бораётган қўйларни қувиб етди: «Ҳайт-ҳайт»лаб орасига кирмоқчи бўлган эди, совуқ қотиб бир-бирига сиқилишиб югуриб кетаётган қўйлар йўл бермади. Шундан кейин, қўлидаги таёғи билан четдаги қўйларни қайтара-қайтара бориб, олдини тўсди. Шу чоқ юзи бўрон алангасига қарши боққандагина довулнинг қанчалик қаҳри-заҳрига олаётганини билди. Кўз очирадиган эмас. Қаттиқ эсаётган музлик довул ёқасини очиб юбориб юзи, бўйни, кўкраги, қўлларини қақшата бошлади. Шунда ҳам қўйни қайтармоқчи бўлиб, ҳайқирганича дам жеркиб, дам «ҳайт-ҳайт!» деб қаттиқ уринди. Бошини бекитишга мажбур қилаётган кучли бўрон баъзан ўзини ҳам қулатиб юборай дейди. Шошганича ёқасини қимтиб, қўйни энди қайтариб олган эди. Шу чоқ чап томонидан галалашиб, қоп-қора бўлиб жўш уриб, бир тошқин отилиб чиқди.

Исо бир ерга тўплаган қўй элликтача эди. Ўша қўйлар энди тўс-тўполонга учраб, маърашиб, дув этишиб атрофга тўзиб кетишди. Исо эндигина фаҳмлади. Ҳалиги отилиб келаётган қора тўда, мудҳиш тошқин, шундай пайтда ёпирилиб келаётган беомон ёв—бўри тўдаси экан. Бу тўданинг ириллаб-ғижиниб, тишларини қарсиллатиб, қутуриб келаётгани билинди. Атрофида тўзиб юрган қўйлар гўё ёлбориб Исодан ёрдам сўраётгандек маърашаётир. Бойнинг моли, Азимбой итнинг моли бўлса-да, шўрлик қўйларда нима гуноҳ бор? Ёшлигидан шу сипгари ювош, беозор жониворлар билан ёнма-ён ўсган Исонинг қўйлар аҳволига жуда раҳми келди. Эс-ҳушини ҳам йиғиштириб олди. Ўзига ҳам ажиб туйилган, бир кучли

газаб ичида ғайратга кириб, ҳайқирганича бўриларга ташланди.

Ёлғиз, унинг устига, пиёда юрган Исога, қўйларга қарши ҳамла қилаётган бўри бешта экан. Булар Исонинг ҳайқирганини писанд қилмай, ғизиллаб ёнидан ўтиб, қўйларга ҳужум қилишди. Исо бўриларнинг орқасидан ўқдай учиб бориб ташланди. Олдиндаги оқиш бўри мана шу тўданинг онаси—урғочи бўри экан. Бориши биланоқ бир совлиқни олиб урди. Бошқалари яқин атрофда уёқдан-буёққа зир югураётган қўйларга ташланишди. Исо энди бўриларнинг ҳайқириқ-бақириқни писанд қилмаслигини билди-да, бошқа бир чорага киришди. Катта қўйни олиб урган йиртқич, типирчилаётган қўйнинг бўғизини юлқилаб-юлқилаб, титиб ташларкан, эндигина бошини кўтарган эди, шу он дамини чиқармай борган Исо чўқморини айлантриб туриб оқ бўрининг қора тумшуғига тушириб қолди.

Қизишиб кетган йигит чўқморини яна бир айлантриб урмоқчи бўлганида, ҳалиги бўрининг тўсатдан ўмбалоқ ошиб тушганини кўрди. Бўри бўққан қўйнинг боши ёнига бўрининг ҳам боши шилқ этиб тушди-ю, сулайиб қолди. Ит ҳам, бўри ҳам тумшуғига теккан таёқни кўтара олмаслигини Исо кўпдан биларди. Шунини ўйлаб бўрининг орқасидан урмай, кўзлаб туриб тумшуғига туширган эди. Энди ўз-ўзидан хурсанд бўлиб: «Ана керак бўлса... Ажаб бўлди... Ет энди!» деб, яна икки-уч марта тумшуғига уриб-уриб юборди.

Қўйлар жон титроғида. Довулни ҳам, қочишни ҳам унутишган. Ути ёрилиб кетган жониворлар дам у томонга, дам бу томонга қочишади. Ҳар қочганда орқаларига тушган бир бўри битта қўйни олиб йиқитади. Хиёл типирчилатиб ағанатади-ю, яна бошқасига интилади. Бундай пайтда, кўп қўйга ҳужум қилганда битта бўри бўлсин, кўп бўри бўлсин очкўзлик билан ёпишади. Аввало, фақат ўлдираверади. Гўё бутун умрига озиқ ҳозирлаётгандек, кўпроқ қиришга тиришади. Ҳозир ҳам тўрт бўри ўша одатини қилаётир. Бирорта қўйнинг қорнини ёриб, мириқиб егани, бир қултум қонини ичгани йўқ, фақат қираётир.

Югуриб келаётган Исони паноҳ тортдими, қўйлар қийғос маърашиб, унга қараб дув ёпирилишди. Буларнинг орқасидан ирғиб-отилиб етиб келган бир бўри Исонинг интилишига ҳам қарамай, ёнгинасидаги қўйларнинг орасини ёриб кирган эди. Исо яна кўзлаб туриб қора

чўқморини айлантириб уриб қолганда, бу бўри ҳам ўмбалоқ ошди. Бу кичик бўри эди. Аввалги оқ бўрининг шу йил катта қилган учта бўриваччаси ҳозир олғир, очкўз бўри бўлиб улғайиб, шу ҳужумга қатнашганди.

Исо бу бўрини ҳам уриб, тумшугини мажағлаб, сулайтириб ташлади-да, яна интилди. Энди қўйларга паноҳ бўла олмаса-да, ўзининг бўри тўдаси билан ёлғиз олишиб, бирма-бир сулайтираётганидан ўзи завқланди. Утдек қизиб, қайнаб кетган вужуди на қақшатиб бораётган совуқни сезади-ю, на совқотади. Вужудида ашаддий душманига қарши қўзғолган кучли жасорат, зўр ғайрат, қайтмас маҳорат, чексиз мардлик бор экан: «Ўлиб кетаман, пиёдаман, ёлғизман!» деган гаплар хаёлига ҳам кириб чиқмайди. Хатарни мутлақо унутиб юборган. Фақат тишини-тишга қўйиб, олишишга, тап тортмай курашга ташланишга бел боғлаган. Жанг ҳумор қилиб яна интилди. Югуриб қўйларнинг олдига етиб келганида, яна бир кичикроқ бўри бир қўйни юмалатиб қолди. Энди тумшуги тўғри келмаса-да, орқасига қайрилиб юлқинган бўрининг орқа миясига бир солиб қолди. Бўри «хап» этиб ташланиб, гангиб-гандираклаб келаётган эди, оловдек ёниб, жўшқин жасоратга тўлиб кетган Исо, яна устмауст уриб, буни ҳам жойлади.

Қўйлар ҳамон маърашганича Исонинг атрофини қуршаб, зир югуришаётир. Энди бир нафасдан кейин, анчагина қўйнинг томоғини ғажиб, қириб ташлаган тўнкадек эркак бўри келиб, қўйга чанг солиб қолди. Қон ҳумор қилиб кўзи туманлашиб кетган йиртқич, Исога кўрадиган эмас. Бу мана шу бўрилар тўдасининг қонхўр бошлиғи эди. Боядан бери ёлғиз ўзи кейинчалик емоқчи бўлиб, ўнта қўйни бўғизлаганди. Зулмат кеча бўлса-да, кўзи ўткир Исо, бу бўрини асти дуч келтиролмай, тишини қайраб юрганди. Ҳозир ўша йиртқич бир катта қўчқорни кўтариб уриб, босиб олди.

Дамини чиқармай олишаётган Исо етиб келганда, ёли кўк баҳайбат эркак бўри, яна ён томонидан дуч келмай, орқа томонидан тўғри келди. Исо ҳалиги ёш бўрига қилган ҳаракатидай ҳаракат қилиб, чўқморини айлантириб туриб орқа миясига тушириб қолди. Бўри ўша он қўйни ташлаб юбориб, бутун вужуди билан «дур» этиб, Исога таппа ташланди. Чаккасидан шириллаб қон оқиб бораётган бўлса-да, бу йиртқич кучли экан. Ўқ текканда, яра-

дор бўлганда, баттар ғазабланиб, одамга даф қиладиган бўриларга хос ҳаракат қилди.

Яқиндан сапчиган тойдек бўрини яна уришнинг, чўқмор ишлатишнинг иложи бўлмай қолди. Қони қайнаб, ғайрати жўш уриб кетган мард-азамат энди чўқморни кўндаланг тутиб туриб ташланди. Ирғиб келаётганда, болғадек тишлари қарсиллаб келиб «хап» этган бўри Исонинг чап елкасидан олди. Исо эпчиллик билан чап бериб, юлқиниб қолган эди, бўрининг тиши этига етмай тойиб кетди. Лекин эски чопоннинг бир енгини елкаси аралаш пора-пора қилиб юлиб тушди.

Исо юлқиниб, узилиб тушган енгидан қўлини суғириб олди-ю, қаттиқ ҳайқирганича даҳшат билан чўқморини айлантриб бўрини яна бир уриб қолди. Бироқ шошиб урилган чўқмор бўрининг тумшуғига тегмай, орқа миясига тегди. Яна бўрининг кўзини қоплаб шириллаб қон оқа бошлади. Ҳаракатлари хиёл бўшашганлигига қарамай, бўри яна Исога тикка чапг солди.

Исо: «Ўлсам ҳам, қолсам ҳам тақдирим сен билан бўлди, келсанг келақол-чи, қани!» деган қарорга келди-да, чўқморини ташлаб юбориб, то бўрининг тиши танасига етгунча, бир лаҳзада қўш қўллаб, йиртқичнинг ҳалқумидан олди ва ғижимлаб сиқди. Бўри қанча уринмасин, иккита орқа оёғидагина тургани учун барваста, қайсар йигитни йиқита олмади. Исонинг ўзи ҳам чираниб, тиржайиб, тишини тишига қўйиб олганича темирдек чангалини бўрининг ҳалқумидан бўшатмади. Бўрини тираб бўғаркан, қаттиқ ҳайқириб дағдаға қила бошлади. Юзма-юз тўқнашиб, хириллаганча тишини қарсиллатиб турган йиртқич ажалдек кўринса-да, бирор марта эти жимирлашмади. Бўрининг бошидан тирқираб оқиб бораётган иссиқ қон Исонинг қўлига қуйилаётир. Лекин, бўри ҳали бери қолдан тойиб, йиқиладиган эмас. «Даҳшатга солиб, чўчисин» деб Исо ҳайқириш, ўкириш, дағдағага зўр бераётир.

Қанча вақт ўтганини билмайди. Олишишдан билаги, бармоқлари толиб, ўзи ҳам энди суриниб, йиқилиб кетгудек бўлиб, тинка-мадори қуриб бораётган пайтда Исога ёрдам келди.

Исонинг орқасидан овулдаги қашшоқлардан Қонгбоқни ҳам юборишган экан. Ўша энди келиб етиши билан Исонинг товушини эшитиб, югурганча келди. Толиқиб кетган Исо:

— Ур, юрагига ипчоқ ур! — дея олди, холос.

Қонгбоқ қора пичоғини қинидан суғириб олиб, сапчиб турган бўрининг юрагига уриб-уриб юборди. Шу бўлди-ю, тойдек йиртқич толдек синди-тушди.

Ўша пайт Исо ҳам шилқ этиб ўзини ташлаб юборди. Бор иродаси-жасорати, баҳодирона қуввати бир жўш уриб, ғазаби қайсарликка айланиб, энди мадори қуриб кетибди. Одамнинг кучи етмайдиган курашдан тинқаси қуриб кетган экан. Чап қўли, елкаси, биқини аралаш музлаб, тошдек қотиб қолибди. Шилқ этиб ўзини ташлаб юборган йигитнинг аҳволини англаган, илгари сирдош-мунгдош бўлган Қонгбоқнинг Исога жуда жони ачиб кетди. Ўз устидаги бир қават чакмонини ечиб, Исони ўраб-чирмаб қўйди. Исо бир оз эс-ҳушини йиғиб олгандан кейин, иккови омон қолган қўйларни бир жойга йиғишди. Элликта қўйдан ўн бештасини бўрилар талабди. Унинг эвазига тўрт бўри ўлдирилибди.

Бешинчи бўри — ёш бўри эди. У бошқа бўрилар қўй ичида йўқ бўлиб кетгандан кейин ўзиёқ қочиб кетди. Ўн беш қўйнинг ҳаммаси ўлган эмас, ярми томоғидан, думбасидан жароҳатланган экан. Бу чоқ тонг ота бошлаб, бўрон ҳам анча сусайган эди. Ер оқариб қор тушиб қолибди. Энди бир оздан кейин Қонгбоқ билан Исо қўйларни овулга ҳайдашди. Тўрт бўрини иккита-иккитадан боғлаб, сургаша-сургаша қўйлар билан бирга овулга етказишди.

Такежон овулининг бошига тушган аввалги кулфат бу қушларда эл ичига тарқалиб кетган миш-мишлар, олди қочди гапларнинг боиси эди.

Энди «ўша овулнинг қўйини бўрон ҳайдаб кетибди», «кўп қўйини бўри қириб кетибди» деган турли-туман гап яна бутун элга тарқалди. Лекин, бу миш-мишлар орасида қўйчивон Исонинг ботирлиги, пиёдалигига қарамай тўрт бўрини ёлғиз ўзи ўлдиргани, молга ачиниб кўрсатган жасорати, ботирларча ғайрат қилгани бошқа хабарлардан устун чиқди. Исонинг тойдек эркак бўри билан шаппа ушлашиб ўлгунча ёқалашгани, қимирлатмай ушлаб туриб ўлдиргани — ҳаммаси бу теварак-атрофда бу замонда мисли кўрилмаган мардлик фазилати сифатида тарқалди.

Такежон билан Азимбойнинг ҳамма молбоқарларга — хизматдаги қўшниларга қиладиган тош бағирлиги, қасдлик, итлигини биладиган қашшоқлар:

— Шунда ҳам қадрига етади дейсанми йиртқишлар.

— Эссиз азамат, золимнинг бўсағасида чирияпти.

— Уша бўрига сарф этган кучини Азимбойнинг ўзига ҳам бир ишлатармиди, ҳайвон учун шунчалик қилиши меҳнатими, ёки мардлигими? Беҳуда кетган меҳнат-ку,— деб, баъзилар чуқур мулоҳазаларга ҳам боришарди.

— Нима қилсин, бегуноҳ жониворларга раҳми келган-да... қараб туриб бўрига талатиб юборишга кўнгли бўлмаган-да,— деб Исонинг кўнглини билиб сўзловчилар ҳам кўп бўлди.

Лекин, бу гапларнинг ҳаммасини Исонинг қулоғи эшитгани йўқ. Чунки, довулдан уч куш кейин Исо қаттиқ бетоб бўлиб, кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб қолди. Ҳозир у бўз уйда эмас, кичкинагина, тор ер уйда ётибди. Уйнинг қадди ҳам паст, исдан қорайиб кетган қинғир-қийшиқ тоқи териб ёпилган. Тоқи орасидан эски қамишлар осилиб турган кўҳна бир кулба. Такежоннинг қўй қўраси мана шу қўйчивоннинг уйи деб аталадиган кулбанинг эшиги олдида эди. Ҳар эшик очилганда, уйига фақат қўйнинг қўланса тери билан қийдан кўтарилаётган ҳид киради. Кеча-кундуз мана шу оғир шиптир ҳиди киради-ю, соф ҳаво кирмайди.

Бу уйнинг ости зах, тошдек қора ер. Дераза ўрнида, бой уйининг синган деразасидан бир бўлагини ёруғ тушадиган қилиб, гувала орасига ўрнатиб қўйилган. Ғурбатга чўккан кулбанинг ҳар бурчагида қамоқхонадаги сингари ғамгин қоронғулик ҳукм суради. Тўрт томон левори сувоқ қилинмаган. Қора балчиқ билан чаплаб қўйилган. Печкаси йўқ, қоронғу гўрдек зах уйнинг бир бурчагида хунук ясалган ўчоқ бор, холос. Мўмин, беозор оила шу уйга кирганига ҳам хурсанд. Кечаю-кундуз устиларидан изиллаб эсадиган шамолдан, қаттиқ совуқдан хиёл қутулганларига шукур қилишади.

Довул бўлган куннинг эртасига «яна бир офат етади-ми» деб молидан хавф олаётган Такежон қишлоғига кўчганди.

Шулар қатори, йил сайин шу овулнинг чўпони турадиган мана шу уйга Ийс ҳам кўчиб кирди. Сўнгги марта кўчиладиган кундан бошлаб Исонинг мадори қуриб, боши оғирлашаверди. Қишлоғга кўчилган куннинг эртасига, кечга яқин қаттиқ инқиллаб, гуп учди.

Дард бошланишиданоқ иситмаси ошиб, нафаси сиқилиб, бетоқат бўла бошлади. Кўп вақтлардан буён кундуз-

лар ўз уйида бўлмайдиган Исо ётиб қолган куннинг эртасига дарди оғир бўлса-да, оиласининг, жонидан азиз яқинларининг кечираётган ҳаётини кўриб ётди. Ичи заҳарли ғуссага тўлиб, сиртга чиқара олмай, касал ётган жойида қовоғини солиб, юз тўлғонди. Молдан биттагина кўк сигири бўлиб, у ҳам сутдан чиқиб қолган эди. Бошқа озиқ-овқат йўқ. Кекса онаси тонг отиши биланоқ чой ўрнига сув қайнатиб, қотган қурутни ўша сувга ивитиб, талчиқ қилди. Иккита бола ўйнамайди ҳам, кулмайди ҳам. Бурчак-бурчакда ота-онасига ғилт-ғилт қараб қўйишиб, ўша қуруқ сувни тансиқ овқатдек ичиб, кўнишиб ўтиришибди.

Дардга чалиниб қолган хотини увадасини ямаб ўтириб, йўталаверади. Уйдагиларнинг кўз тутадигани Ийс, унинг бой уйидан келишини бўлар-бўлмас умид билан кутишади. Кекса эна шўрлик куздан буён бойларнинг терисини ийласа, энди Қоражоннинг буйруғи билан юнг саваб, пилта ўраб, ип йигириб, арқон эшишга киришган. Қоражон қишин-ёзин шу сингари ишлардан бир нафас кампирнинг қўлини бўш қўймайди. Ҳозир яна ўша ишга солганди. Кун бўйи бой уйида қаддини кўтармай меҳнат қиладиган Ийс ҳар куни кечқурун қош қорайган пайтда келганида, уйдаги жўжаларига овқат олиб келарди. Бойнинг дастурхонидан, ош-сувидан қолган-қутган, шўрва-пўрва, суяк-пуяк, моғорлаб қолган буғдой, қотган пишлоқ сингари унча-мунча нарса кўтариб келган бўларди. Бу оиланинг насибаси шу эди.

Исо баъзан ўзига келган пайтларида бу аҳволни кўриб кўп уҳ тортарди. Кўксини бир томондан дард, бир томондан мана бу аламли ғусса сиқиб, аъзойи-баданини тирнайверарди. Кечқурун онаси келиб, хўрсиниб ёнига ўтириши биланоқ, қалбини тилкалаётган аламни яшира олмади:

— Оҳ, онажоним, хўп азоб кўрдинг-ку! Кишининг бўсоғасида хор бўлдинг-ку, энди ҳолинг нима кечади?.. Эртага... Армонда кетаманми... Ҳеч бўлмаса сенларни ҳайвон эмас, одам дегудек бировнинг бўсоғасида ҳам қолдирмадим-ку!.. — деди.

Онаси билан хотини Исонинг гапидан чўчиб, зор йиглашди. Иккови ҳам дард чангалида ётган азизининг бошини кучиб, қўлларида упиб, ўксиб-ўксиб йиғлаб юборишди. Икки гўдак ҳам чўчиб, йиғлашди.

Исо дардининг оғирлигини билган кўринади. Ка

салнинг бешинчи кунда иситманинг зўридан жони ҳалқумига келаётгандек бўлди. Бетоқат қилаётган оғир дард эсдан айириб, алаҳлай бошлади. Гезариб кетган лаблари бир нафас тинмай нималарнидир пичирлайди.

Ич-ичидан зил кетиб, қўрқаётган онаси билан хотини энгашиб юзига тикилганда, тинмай олишаётган, уришаётган ғазабли сўзлар эшитилгандек бўлади. Нима деяганини англаб бўлмайди. Ким биландир қаттиқ айтишиб, олишаётганга ўхшаб, баъзан унинг товуши қаттиқ-қаттиқ чиқиб қолади.

Бу чоқ Исо ҳамон ўша катта бўри билан олишаётди. Кўзи ярим очилиб ётган бўлса-да, ўша ёвуз бўри сапчиб, ҳамла қилаётганини кўради. Оғзи катта очилиб, сўйлоқ-сўйлоқ тишлари иржайиб, энди ҳал этиб қонли озиқ тишини Исонинг юзига ботирай деб турган беомон ёви... Дам ўтмай бўрининг чаккасидан қон оқиб, кўзларини кўмиб кетади. Яна бир қаттиқ қийналиб кетган чоғида, бўрининг қонли чаккасига рўмол танғилиб қолади. Катта очилган оғзи, ажалдек совуқ тишлари, иягининг остига қоп-қора соқол битиб қолади. Бўрининг оғзи, қипқизил лаблари ҳаракат қилиб, Исони қаттиқ ҳақорат қилиб юборади... Таёқ билан уриб ҳам қолади. Исо олишиб, таёқни маҳкам ушлаб қолади. Таёқ талашиб турган бўри, бирдан ўша оғзи, тишлари билан Азимбой бўлиб қолади. Уни уриб-сўкиб, душмандек ўчакишиб ҳайдаган Азимбой, энди ўша йиртқич эркак бўри билан галма-гал ҳужум қилади. Дам бўри, дам Азимбой бўлиб қолади. Баъзан юзининг ярми Азимбой, ярим тумшуги бўри бўлиб, ашаддий душмани қўшилиб, бирлашиб кетади... «Еймиз! Омон қўймаймиз! Йўқ қиламиз!..» деб туришадди. Исо шулар билан олиша-олиша ниҳоят бутунлай ҳушидан кетиб қолди.

Кеча тонг отгунча шу алпозда, ўзи билан ўзи селвор бўлиб ётган бемор яна қайтиб ҳушига келмади. Тонг отиб келаётган пайтда ғарғара келди. Оёқ-қўли бўшашиб, чўзилиб ётган бўйича совина бошлади. Шундай қилиб, ётиб қолганига олтинчи кун деганда, кўкси ноёб одамгарчилик, ҳамият билан тўлган, жасур, баҳодир, қимматли азамат дунёдан ўтди.

Шўрлик она — Йис қарс уриб, ҳушидан кетди. Оғир дардга чалинган ёри эса ўксиб йиғлаб, бева қолди. Даҳшат ичида зор-зор йиғлаб, паноҳсиз икки гўдак етим қолди.

Шўлпоннинг бағрида кунбўйи Такежоннинг ўғли билан йилқичилари мол учун жон олиб, жон бераётган пайтда, ўша Шўлпондан от чоптирим ерда, Оқчўққида Абайнинг ини-дўстлари Лермонтов асарлари билан алоҳида шуғулланишаётган эди.

Бунга Абайнинг ўзи сабаб бўлганди. Сўнгги кунларда у «Вадим»га бошқача қизиқди. Шу сингари жасур, мард қашшоқнинг кеки, ғазабдан завқланди.

— Вадим қозоқ халқи билмоғи керак бўлган, ўзгача бир азиз одам! Менда ўшани шеър билан дoston қилиб берсам деган ният туғилди!— деб, тушлик овқат олдидаан ёш дўстларига ўзининг ҳаяжонли, оташин, тўлқин жўш уриб турган гўзали ифодали шеърини ўқиб берди:

Оқшом чоғи кўк булут — чимилдиқ, кенг.
Тўлқинланар шафоқда, оловга тенг!
Ўтган кунлар каби у шуғулланиб,
Орқадаги минборага беради ранг!..

Вадимни Какитой ўқиган экан. Абайнинг топшириғи билан ўша ўтиришда бошқа шоирларга ҳикояни айтиб берди. Абай «дoston ёзишда мана шу Лермонтовдан ибрат олиш жуда катта юксалиш бўлади. Унинг кўп дostonларини Мағаш билан Какитой икковинг мана бу Дарменга, Кўкбойга, бошқаларга ҳам ўқиб, айтиб беринглар. Оқилбой ҳам русча билмайди. Билганларинг қўлдан келганча бошқаларга ҳам чилвир учини ушлатинглар!» деганди.

Шундан кейин Абайни Лермонтов томлари билан холи қолдирган ёшлар кечгача ичкариги уйда ўтириб, Абай беҳад қадирлайдиган улуғ рус шоирининг иккинчи томини ўртага олишди. Унинг жуда қизиқарли, ажойиб сирларга молик дostonларидан «Демон»ни завқ билан ўқишиб, турли-туман фикрлар айтишди. Шу йўсинда бахс олиб бориш ҳаммаларига ҳам бирдек қизиқарли онлардан бўлгани учун, улар Демон, Тамара тўғрисида гурли мулоҳазалар юритишди. Демонни «азозил» дейишиб, унинг «шунчалар жўшқин, оташин эҳтирос билан яратилишини» Дармен билан Мағаш ҳайрат ичида мақтай бошлашди.

— Нақадар ботил фикр!?

— Уткир идроккина ярата оладиган қиёфа эмасми?— дейишганда, Какитой:

— Ҳатто, тангрингга — тақдирингга ҳам бош эгмайдими дейман ўзи-а? — деди.

Шу хил жўш уриб тўлқинланаётган хаёлларга берилган ёшлар кечгача Абайнинг ёнига ҳам киришмади. Фақат, кечқурунги чой устида шоирлар тўпидан: Кўкбой, Мағовия, Дармен, Какитойлар Абайнинг мажлисида ўтиришганда, ёлғиз йўловчи Оқилбой келди.

Ҳозир Оқилбой уй-жойлик бўлиб, бошқа қишлолда яшарди. Унинг уйи Бойғабилдаги жотоқларга яқин, Уралтўбе, Мияли деган ерда, Оқчўққидан ярим кунлик жойда эди.

Уйга кириб, ечиниб, Абайнинг тўрда ўтирган меҳмонлари қаторига кираркан, Оқилбой ўзининг шошмасдан сўзлайдиган, босинқи товуши билан салмоқлаб, гап бошлади.

— Бовурдаги эл эсон-омонми? — деб сўраган Абайнинг саволига жавоб тариқасида, олдин хунук хабар айтди.

— Бугун Такежон оғамнинг қўшини бир тўда ёв тик кўтариб, олиб кетди! Шундай совуқ хабар олиб келдим! — деди.

Шундан кейин Абай, Какитой, Мағашлар:

— Қачон?

— Қандай ёв экан?!

— Ҳамма йилқини олиб кетдимиз? — деб, атрофдан савол бера бошлашди.

Чой ичилмай қолди. Филдирак хонтахта атрофида ўтирган Айгерим, Злиҳалар ҳам Оқилбойнинг оғзига тикилишди. Ҳамма, гўё мудҳиш иш рўй бергандек бир вазият олди. Оқилбой одати бўйича бамайлихотир ўтириб, бор билганини салмоқлаб айтиб берди. Лекин, режаси билан батафсил етказди.

Ёв сонини, эрталаб келиб ҳужум қилганини, Азимбой бошлиқ ҳамма йилқичилар сўйилдан йиқилиб, қип-қизил қонига беланиб қолганини, саккиз юз йилқилик қўшдан «мингудек» бирорта той ҳам қолмаганигача айтди.

Ёв босиб келган пайтда Оқилбой, Такежон қўшининг ўзида экан. Сўйил еганлар бошлиғи Азимбой бўлиб, йилқи ёйилиб юрган ердан қўшга пиёда етиб келганда, қўлда қолган ягона от, фақат Оқилбойнинг оти бўлибди-да, омон қолган бир йилқичини ўшанга миндириб, яқин ер-

лаги овулларга чоптириб уч-тўртта от топтириб келибди. Шунга ҳаяллаб қолган Оқилбой то Азимбойлар элга жўнаб кетгунча қўшда маҳтал бўлиб қолибди. Бу овулга кеч келишининг сабаби шу экан.

Оқилбой ўзи кўриб келган ишларни айтиб бўлганда, Абай унинг гувоҳ тариқасидаги гапини қўя туриб: «Йилқига ёв текканда, ўзинг нима қилдинг?» деб қолди. Оқилбой энди шалвираб, оғзидаги гапини уддалаб гапира олмади. Унинг айтишига қараганда, Азимбой азонда отга қўнаётиб, Оқилбойга йилқини оралаб келайлик дебди. Бунга у эринибди, боргиси келмабди. Шундай қилиб, қўшда хизматчи бола билан икковигина қолишибди. Қиш кунларида қўшда пишириладиган овқатни, «гуриллатиб» ёқиладиган гулханни, яна пақирда қовуриладиган қовурдоқни Оқилбой яхши кўрар экан. «Шундай қилиб, совуқда йилқи оралаб юргандан кўра, Азимбойлар кетгандан кейин қўшда қовурдоқ қовуртириб еб ўтирган эдим» деб, эзмаланиши билан Абайни хуноб қила бошлади. Ўзи қатори ўртоқлари Оқилбойдан кула бошлашди. Абай тўсатдан Оқилбойга қараб:

— Хўш, йилқига ёв текканда, сен ўшани билиб ўтирган эдингми, йўқ, кейин билдингми?— деди.

— Хизматчи бола қовурдоқни эндигина сузмоқчи бўлиб турган эди. Бир эшикка чиқиб келди-да: «буни қаранг, ер ҳам ҳайқириқ, кўк ҳам ҳайқириқ, йилқига бўри тушдими? Еки Азимбойлар тутқич бермайдиган асов отларни ушлаётирми? Ҳаммаёқ оппоқ бўрон бўлиб кетипти»— деб келди. Қовурдоққа эндигина қўл урган эдим, ўзи ҳам семиз тойнинг сон гўштидан қийма қилиб пиширилган мойлик қовурдоқ экан!— деб, яна қовурдоқни мақташга тушиб кетди.

Дарменнинг тоқати тоқ бўлиб, Абайнинг хуноб бўлаётганини сезиб, беғуборгина ҳазил қилди.

— Оббо, омон бўлгур Оқил оғаме-е-й! Ёв чопса ҳам шошадими, асти!— деб, кулиб қўйди.

Мағаш ҳам кулгиликка олиб:

— Ахир, қовурдоқ турганда...— деб қўйди.

Абайдан бошқа ҳамма, Оқилбойнинг хезалакларча шалвираб, бўшашишидан очиқ кула бошлади. Оқилбой уларга парво қилмай, бемалол ўтириб, жиддийлик билан битта-битталаб, шошмасдан сўзида давом этаётир.

— Хизматчи бола асти тинчланолмай, типирчилай-вергандан кейин «чиқиб қарачи» деб, яна бир юборган

элим. Бир маҳалда лапанглаб бакириб келди. «Вой, Оқил оға, йилқини ёв чопаетир. Қиёмат-қирғин бўлаётир. Ҳайқираётганларнинг ҳаммаси «отлан-отлан!»— деяётир. Бор йилқини чўлпондан ошириб ҳайдаб кетаётир, энди нима қилдик?— деса бўладими,— деб, Оқилбой яна бамайлихотир сўзлаётир.

— Хўш, сен нима қилдинг?— деди Абай.

— Отга миниб чопдингизми?— деб Мағаш ҳам шошилиб сўради.

Оқилбой уйдагиларнинг бутун умидини барбод қилиб, гапнинг пўскалласини айтиб берди:

— Йўқ! Мен чопганим йўқ! Қовурдоқни еб ўтиравердим. Битта-яримтаси хабар қилгани келар деб кутиб турдим!— деганда, Абай тутоқиб кетганидан жеркиб.

— Ҳой, сен ўзинг, нима деяпсан, бошқатдан айт-чи?

— Ёлғон айтайми, Абай оға! Чопганим йўқ.

— Нега, йигит эмасмисан?

— Тўғрисини айтсам, қўрқоқлик қилганим йўқ. Бироқ эриндим! — деганда, уйдагилар дув кулиб юборишган бўлса-да, у ҳамон жиддийлик билан тўғрисини айтаётир.

— Чўлпондан ошириб ҳайдаб кетипти. Қор бўлса қалин, унинг орқасидан қувганда, мен қаергача чопиб бормоқчиман! Жуда деганда Эралида қувиб етарман. Қалин кийим билан ўшанча ерга қишнинг куни от чоптириб боришнинг ўзи бир азоб-ку! Яна ёлғиз бориб, ялиниб сўрамасам, ёқалашиб ёвни юлиб олармидим? Энди, ботир йигит бўлмасам бўлмасман-да, нима бўпти!

Оқилбой ўтирганларнинг кулгисига ҳам парво қилмай ўзининг тўғри сўзини кесатиқ гап билан тамом қилди. Мағаш билан Какитой энди кулмай, тараддудланиб қолишди. Ўзлари яхши кўрадиган ҳалол, содда дил, огир табиатли оғасининг бу ерда хезалакларга ўхшаб ўтиришдан иккови ҳам номус қилишди. Яна Абайнинг авзо-йига қараб, «ҳозир жаҳил устида Оқилбойни хижолат қилиб, уришиб беради-да» деб ўтиришганди.

Лекин, Абай энди Оқилбойга яна бир қараб, унинг бу хулқига тўсатдан қизиқиб, аввало бир оз кулиб қўйди.

— Шу гапларингни бирорта бегона одам эшитса «оббо шўрлиг-ей, ҳақиқий нотаваон шу экан!» дейди-ку, чирғим! Эртага ҳамма нима дейди!— деб, яна кулганича:

— Қунанбойнинг битта ўғли ёв билан мардонавор олишиб, қип-қизил қонига беланаётганида, яна биттаси «қўшда қовурдоқ еб олай» деб лаванглик қилипти. Қозон тагидаги ёғни ялаб ўтирипти» дейди-ку, ахир? — деди.

Абай шу сингари ҳазил сўзлар отиб, уй ичидагиларнинг чиройини очиб юборди-да, Оқилбойни ўз ҳолига қўйди.

Энди Оқилбой келтирган хабарни эшитиши биланоқ сўрамоқчи бўлган бир гап тўсатдан яна ёдига тушиб:

— Йилқини олиб кетган ёв ким экан? — деди.

Абай Бозорали эканлигини билганда, бир лаҳзада бошқача бир вазият олди. Ичидан бир хулосага келар-келмас, кўнглидаги гапни ўртага солиб, сўзлаб кетди:

— Ҳа-а-а, Такежоннинг зўрлиги ниҳоят шунга олиб келдими? Хўш, қани энди, Бозоралининг бу ҳаракати-га нима дейсанлар? — деб бир нафас ўйланиб қолганича, ўтирганларга бир-бир қараб чиқди. Ёшларнинг кайфи учиб, ҳозирча қулоқ солишдан бошқа бир фикрга келолмаган эканлар. Ҳеч ким сўз қотмади. Гўё Абайнинг ўзи бирор хулоса чиқаришни кутаётгандек жим қолишди.

— Менинг билишимча, — деб Абай энди очилиб сўзлади, — бу иш, бирорта Тўбуқтиликнинг қўлидан келган иш эмас, ғоят катта, бўлакча иш. Ғазабнинг иши. Тўғриси айтганда, одилона ғазабнинг иши. Охири ҳам анча чўзилиб бориб, кўп қийинчиликлар билан битар. Уни ҳали кўраверармиз. Лекин, одамнинг одамлиги ишни қай йўсинда битиришидангина кўринмайди. Қай таҳлитда бошлашидан ҳам билинади. Такежон ўша кун Шуйгинсудаги Жигитек овуллари зор қақшатиб улар устига бориб қўнганда, Бозорали кек сақлаб, бир аҳд қилганини эшитган эдим. Бу ўшанинг даставвалги шарпаси. Мардазаматнинг кеки бўлганда, эзилган элнинг ҳам кеки экан-да... Қунанбой болалари худосини аллақачонлар унутиб юборган! Олишмай илож ҳам йўқда! Ундан кейин, бу ҳаракат бугун ўз натижасини бермаса-да, аслида кўпчиликка мўмин, ҳалол халққа: «айни замондаги кураш йўли, ҳақ талаб қилишнинг йўли мана шундай бўлади!» деган бир фикрни англатса керак! — деб қўйди.

Эрбўл Абайнинг гапларидан хурсанд бўлиб ўтирган экан.

— Ёпирым, бу гапинг ҳам бир янги гап бўлди Абай! — деди.

Ешлар ҳамон Такежонга етган қазони кўпроқ ўйлашаётирми, чурқ этиб, сўз қотишмади.

Абай Дарменнинг юзида ҳам Эрбўлдаги сингари шодлик акс этганини пайқади-да, ўшанга қараб ўтириб, яна бир янги фикрини айта бошлади:

— Ажиб бир иш бор. Рус китобларидан ўқилган жасур ҳаракат, кескин зарба кишини жуда завқлантирмайдими? Ўша нарса, сахро ҳаётида, курашида қаерда бор, кимда бор? Қимнинг қўлидан келиши мумкин?— деган хаёлга борганимда, ҳаётимда биринчи марта бўлиб Бозоралининг ишлари, гаплари, баъзи бир феъли кўз олдимга келар эди. Ўша куни, Такежон билан гапга бориб, оғзига сўз олганини эшитганимдан буён, Бозоралидан қандайдир катта бир иш чиқишини кутгандек бўлиб юрган эдим!.. Шунини кутиш билан бирга, Вадимга қизиққан эдим. Энди ўйлаб кўрсам, бу ишларнинг арқоғи бир экан! Номус ўти қалбида муқаддас қашшоқ, мағрур бойга кек билан уради пичоқ!— деб, сўзининг охирини қофиялаб, тамомлади.

Афтидан, Мағашлар шу кеч, гапнинг бундан нарига ўтишини хатарли деб билган кўринади. Агар Такежоннинг қулоғига етса, бу гаплар унинг нодон, тўнг бўйинлигини қўзғатмай қўймайди.

У Абайга қасдлашмай туролмайди. Отасининг кўнглидаги шу сингари одилонга, қизиқ хаёлларидан тўхта-толмаган Мағаш билан Какитой бир-бирига қараб, отасининг кайфиятини англашди. Абайнинг хаёлини бошқа томонга чалғитиш пайига тушишди. Шундай қилиб, отаси бир оз жим қолган пайтда, унинг фикрига мос жавоб қилмай, Мағаш бошқа бир илтимос қилди.

— Оға, Такежон оғам билан Бозекенинг можаросида бошловчи ҳам, бартараф қилувчи ҳам биз бўлмай турсак қандай бўлар экан? Бу масалада бугун Оқил оғамнинг аралашмай қолганлари ҳам дуруст бўлганми дейман. Холис қолгани ҳам ютуғига ўхшайди. Шундай қилиб, бу гапни қўйиб, ҳалиги китобдаги ҳикояни тинглаганимиз яхши эмасми?— деди.

Абай кундуз куни содир бўлган воқиа тўғрисида ўз фикрини айтиб тугатгани учун, Мағашнинг эҳтиёткорлигини ўринсиз кўрмади. Кўна қолди.

Ҳали буларга ҳикоя қилиб бераётган, яқинда ўқиган «Анна Каренина»ни қолган жойидан бошлаб, ўтиришни ширин мажлисга айлантирди. Оқчўққидаги овул эса

Ирғизбой, Кунанбойларни ҳовлиқтириб, дағдаға қилдириб гиж-гижлаётган можарога аралашмади. «Кунту буларнинг зарбидан қўрқиб, шаҳарга чопипти» деган хабар ҳам келди.

Шу орада, Такежоннинг топшириғи бўйича Бозорали билан даъволашгани шаҳарга кетаётган Шубор ҳам, Абай овулига келиб қўнганди.

Шубор бу овулдагиларга бўлаётган ҳангомани батафсил айтиб берди. Такежон молини даъво қилиш билан бирга, Ирғизбойлар Кунтуни бўлисликдан туширадиган бўлишибди. Яна Кунту ўз ўрнига, бўлисликка Успоннинг номини айтиб беришга ҳам кўнибди. Ундан кейин битимда келтирилган гапларнинг биттаси, Кунтунинг бир тилағига бу тараф ҳам қаршилиқ қилмай, амалга оширишга рози бўлибди.

Бўлис бўлиб турган чоғида, Кунту: «кунларнинг кунин учун» деб Чинғиз элининг барча старшинларидан муҳр бостириб, ўзига қарашли Бўкеншилардан эллик хонадонни олиб, Муқир эли бўлисининг қўл остига чиқиб кетишга приговор қилдириб қўйган экан. Буларга чегарадош Муқир элининг бўлисидан ҳам буларни ўзининг қўл остига олишга розилик билдирган қоғозларини олиб қўйган экан. Энди Кунту Бозорали балосидан қочганда, бу элнинг бўлислигидан ўзининг хат-ҳужжатларини ҳам бир йўла овлоқ қилиб қочадиган бўлибди. Шундай қилиб, Бозоралига кўмаклашар деган бўлис гўрдан-гўрга тикилиб кетгандек бўлибди. Шуборнинг айтишига қараганда, у энди Бозоралини «сургундан қочиб келган, подшолик қонунини бузиб келган қочқин» сифатида кўрсатиб берадиган кўринади.

Фақат бу масалада Мойбосар билан Такежонлар, иккинчи бир ҳисобни ҳам ўйлашаётган экан. У — агар Бозоралини қочқин деб кўрсатиб, ушлатиб юборилса, Такежонга саккиз юз йилқи қайтмай қолар экан. Бозорали яна сургунга кетади-да, мана бу бир қўш йилқини қайтарувчи айбдор бўлмайди. Буларнинг даъвосига ҳам: «йилқингни олган душманинг бойлоқда кетади, бошини бериб кетди. Сенинг молинг кетса,— азаматнинг хуни. Менинг аршдек ўғлим кетди» деб, қозоқ йўл-йўриғи билан асосли даъво чиқиб қолади. Иккинчидан, улуғ ҳам, сургунга юборган кишидан на ҳақ, на пул олиб беради. Мана шу ҳисоб Такежонларнинг кўнглини ғаш қилиб турибди. Улар Бозоралини мутлақо ушлатмоқчи

эмас. Уни қозоқ йўли билан айбдор қилиб, гарданига даъво ортиб, аввало молни тугаллатиб олмоқчи.

Лекин, Жигитек осонлик билан тиз чўкмайди. Шунинг учун Бозоралини бир томондан улукқа бебош-безори қилиб кўрсатганда, унинг қочқинлигини япириб кўрсатадиган бўлишибди. Қавмен ўғли демай, Кенгирбой ўғли деб, қоғоз юзида улуғларни янглиштириб, арз қилиб, янги айбдор, янги безори сифатида кўрсатадиган бўлишибди.

Шундай қилишадими? Ёки ҳайдатиб, бойлатиб юбориб, қолган Жигитеклардан молни алоҳида тўлатиб олишадими? Шу томони ҳали аниқ эмас. Мойбосар, Такежон, Ўспонлар, шу иш билан Семейга кетишибди. Улар жўрттага Абайга учрашмай, унинг билан маслаҳат қилмай кетишди. Такежон билан Азимбой иккови ҳам Абайдан қаттиқ хафа бўлган эмиш.

«Куни кечагина, кузевда ўтирганимизда, ўша Бозоралининг ёнини олиб келиб, оғзига келганини айтиб кетган эди. Шу душманимнинг қўлтиғига сув пуркаб, қутуртираётган Абайнинг ўзи. Энди бориб унинг «одамгарчилик», «ор-мор» деган гинасига учадиган ҳолим йўқ. Мени десанг, Абайдан овлоқ бўл! — деб Ўспонни ҳам йўлдан уриб, «эртага сени бўлис қиламан» деб, Такежон эргаштириб кетган кўринади.

Шубор бўлса, бу қариндошларнинг ичида, гўё Абайдан бемаслаҳат иш тутмайдиган киши бўлиб сўзлаётир. Аслида уларни ҳалигидай сўнгги маслаҳат билан бир йўлга солиб юбурувчининг бири ўзи эди. Лекин, бугун Абайнинг ҳузурида ички-сиртқи хулқи билан гўё яхши одамдай бўлиб келиб, сирлашаётир. Ўзга қариндошларнинг ҳаммасини ёмон отлиқ қилиб кўрсатаётган ҳам худди ўзи.

Абай бу суҳбатда фақат Шуборнинг ўзини сўзлатиб, унинг икки юзламачилигини билиб ўтирганди. Шунинг учун унинг олдида, ўзининг сўнгги кунларда Бозорали қилган ишдан хурсанд бўлиб, чиндан завқланиб боқаётганини ҳам билдирмади. Агар бирор нарса деб қўйса, Шубор ёнига қўшиб-чатиб анави ёвлашиб кетган оға-шиларга етказишнинг пайдан бўлади. Шу билан улар бу хилда жаҳли чиқиб, зардалари қайнаб турган пайтда, баттар ўчакишиб кетадилар. Ҳозир бу ишнинг ҳожати йўқ. Айниқса, Бозорали билан Жигитекка қарши юз тутган ёвлик ҳукм суриб турган пайтда, мутлақо ортиқча гап.

Абай Бозоралини яна хўрлаб ҳайдатишга кўнмоқчи эмас. Ўз қариндошларининг ичида гапини эътиборга оладиган бирорта киши топилса, унга: «Бозоралини улукқа чақиб, қайта ҳайдатиб юборишни хаёлингга ҳам келтирма, оғзингга ҳам олма» демоқчи. Шуборга фақат шу ҳақдагина қаттиқ тайинлади.

— Бозоралини қочқин эди деманглар! Такежон тахминича тўғри келмайди деётирсан-ку. Бозоралидек арслонини яна ўлимга боғлаб бериб, ундан кейин Жигитекдан мол оламан дейдиган бўлса, эсларингда бўлсин, Жигитек томонида бўламан. Жигитекларнинг қирчанғи тойининг думини ҳам тутқаздирмайман. Айниқса, мана шу гапини ёдида тутсин,— деди.

Шундай қилиб, Шубор жўнай деб турган пайтда, тўсатдан бу овулга Такежон келиб тушди. Ёнидаги отбоқаридан ташқари Мойбосар ҳам бор эди. У Абайнинг катта уйига кириб келиши биланоқ Шуборни кўраркан, феъли айнаб кетиб ўқрайганича:

— Ҳали, шошилиб шаҳарга жўнатган пишиқ йигитимиз сен эдингми? Семейга етгандир десам, буқиниб шу ерда юрганмидинг, гирди-капалак бўлиб!— деб истехзо билан кулди.

Шубор Такежон билан Абайнинг ўртасида хижолат бўлиб, ўнғайсизланиб кетди-ю, дарҳол важ қилди.

— Кўшдаги йилқига одам юбориб, от алмаштираман деб келган эдим бу ерга, ҳозир жўнай деб турибман! — деди.

Абайнинг энсаси қотиб, лабини буриб қўйди. Шуборнинг ҳалигина бу овулдагиларга, Абайнинг ўзига «атайин келдим, маслаҳатлашиб олай дедим» деган гаплари эсига тушди. Энди Такежоннинг олдида бир лаҳзада қиёфасини шунчалик ўзгартирганини, икки юзламалиги, маккорлиги, товламачилигини кўриб умидсизлангандек, бош чайқаб, истехзо билан кулиб қўйди.

Такежон шошиб турган экан. Шубор айтганидек тўғри шаҳарга кетмоқчи ҳам бўлган эди. Бир қанча ҳамроҳлари билан Успонни шаҳарга жўнатиб юборибди. Ўзи бўлса, Абайнинг қўйнига қўл солиб, иш топширмоқчи бўлибди, ёки юзма-юз очиқ сўзлашиб, укасининг авзойини билиб кетмоқчи бўлиб келибди.

Абайга ўзи гапиролмайдиган бўлиб қолган Мойбосар бу фикрини Такежонга хўп уқдириб, жўрттага бирга келган экан. Такежон «ош-сувга қарамайман, шошиб ту-

рибман, ўзинг билан холи сўзлашмоқчиман» деган эди, Абай холи ўтириб сўзлашишни истамади.

— Қани, нима дейсан, гапир! — деб қўя қолди, шу уйда ўтирганлар эшитсин, гувоҳ бўлсин деган хаёлга бориб. Ҳатто ёнидаги Дармен билан Мағашга ҳам чиқиб туринглар, демади. Мойбосар билан Шубор ҳам ўтириб қолишди.

Такежон энди ичидан гижиниб ўтириб, қайсарликка олди. Абайга кейинроқ айтарман, деган гапини айта қолди.

— Сендан ёрдам сўраб келдим. Юр, шаҳарга бирга бор!

— Шаҳарда менга нима бор? Кўмакчи-ҳимоячиларинг озлик қилаётирми?

— Улар бир тепа, сен — бир тепасан. Айтдириб нима қиласан? Улуғлар олдида тортишишга тўғри келса, сен керак бўласан!

— Мен қайси улуғ билан дўст эдим? Улар мени кўрса, баттар ўчакишиб кетишини билмасмидинг?

— Ўчакишса-да, сен билан ҳисоблашади. Обрўйинг бор.

— Менинг обрўй-эътиборимни ўтга солиб синамоқчи бўлаётирсанми?

— Мен ўртанаётирманми? Жонкуярим экансан, бошим омон қолсин демоқчимисан?

— Ҳар бир ўртанган киши «нега ўртандим» деб, ўйласа керак дейман. Шунда «ноҳақ ўртандим» дея олса, ўзи ҳам, эътибори ҳам бошқача бўлар эди. Сен ўзинг «нима учун ўртандим» деб ўйладингми асли, Такежон? — Гап шу ерга келганда Такежоннинг ғазаби қайнаб, тутақа бошлади.

— Эсимга келмаган гапларни таг-туғи билан ўйлаб қўядиган сен борсан-ку. Қани, ўзинг айт-чи, мен нима учун ўртанибман?

— Ундай бўлса, халқни йиғлатганинг учун ўртандинг. Кўпнинг кўз ёшига қолиб ўтирибсан, — деб, Абай хонтахтага тирсагини қаттиқроқ тираганича, тўғри Такежонга тикилиб турди.

— Сен шу сойда сони, қумда изи йўқ, санқиб юрганларни «эл», «юрт», «кўпчилик» дейишингни қачон қўясан?

— Ҳеч қачон қўймайман, нега десанг, «беҳисоб элим: қозоғим, халқим» деганда — ўша оч-яланғочларни назарда тутиб айтаман. Кўпчилик ўшалар... Сенга ўхшаш Та-

кежонлар битта бўлса, улар ҳар бойга ўн беш — йигирмадан тўғри келади. Кўзи ёшликлар ўшалар, ғарибу ғурабо ўша халқ. Ҳақиқатда ёрдамга муҳтожлар ўшалар. Шулар билан бўлмай, ким билан бўлай?

Абайнинг бу гапи Дарменга ҳам жуда очиқ-ойдин англашилиб, гўё бир юксалишдек туйилди. Такежон бўлса, жаҳли чиқиб, шошиб қолганидан, гап тополмади. Шубор Абайнинг гапларидан норози бўлиб, қовоғини солганича ўтирарди. Такежон бўғилиб, куйиб гапирди.

— Ундоқ бўлса, «отанинг ўғли эмасман, Қунанбойнинг ўғли эмасман, эл яхшилари билан ёвман, бебош-безорилари билан топишдим» дегин!

— Истагинг шу бўлса, менинг айтадиган гапим ҳам шу.

— Оздим де! Ота йўлидан оздираман дегин! Уразбой, Жириншеларнинг «эл юртини ота йўлидан оздирди» деб, зиммангга юклаётган айбларини бўйнимга олдим десангчи!?

— Ота йўли халқ учун зўрлик, қасдлик бўлганидан кейин, мен отанинг боласи бўлмай, халқнинг дўсти бўлман деганман. Озди десанг, мен ўша Қунанбойликдан оздим!..

— Бир ўзинг эмас, ҳамма халқни ҳам оздирарсан. Ҳа, ҳали шунинг учун экан-да, ўғлинг Оқилбойнинг йилқимни ёв чопаетганда миқ этмай қўшимда қовурдоқ еб, душманлардек «Ажаб бўлди, хўп бўлди!» деб ўтиравергани. Ўзинг ҳам шундай деяпсан-ку!

— Оббо, шундай қилиб, ўзинг ўтказган жабр-зулм эвазига йилқингни олиб кетган Бозоралини, яна айбингни айтган мени, «бирлашган душман» демоқчисан-да, ихтиёринг!

— Демак, душманим ўзинг экансан-да?

— Бор ундай бўлса, аввало Бозоралидан ҳақингни олда, ундан кейин менинг пайимга туш!

— Шу гал Бозоралидан ҳақимни ҳам оламан, бошини ҳам ейман!

— Бошига тегмайсан, улукқа чақиб ушлатадиган бўлсанг, мен Жигитек қашшоқларига кўмаклашаман, билиб қўй. Унда қирчанги тойини ҳам ололмайсан. Бор йилқинг ўша азаматнинг хунига ҳисоб бўлади.

— Нима деяётирсан ўзинг, у менинг молимни қириб, хиёнат қилиб ўтирипти-ку, ахир? Унга ёв бўлмасликка қандай ўрин қолди?

— Ёвлик-ёвликка, хўрликка, сен кўрсатган жабр-
зулмга яраша бўлгандир.

Гап шу ерга келганда, Шубор тоқат қилолмай:

— Абай оға, бировнинг ҳақ-ҳалол молини ҳайдаб
кетиб, қириб солган, бориб турган хиёнаткор-ку? Ахир
бундан ҳам катта душманлик, хўрлик бўладими? Буни,
ҳатто, шариатда ҳам катта гуноҳ дейдилар-ку.

— Шариат Такежоннинг ҳомиси бўлса, у ҳам адаш-
ган йўл.

Такежон азбаройи куйганидан уришиб кетди.

— Ота йўлидан ҳам, шариат йўлидан ҳам, мусул-
мон қавмидан ҳам бездим десанг-чи! Ундан кўра, даъ-
вогарим, хунхўрим ўзинг бўла қолмайсанми, Абай!—
деб қамчи сопи билан хонтахта устида, Абайнинг олдида
ётган китобини бир урди. Абай қовоғини солиб, бўғилар-
кан, Такежонга қаради-да:

— Хунхўрим дейсанми? Бу гапни яхши айтдинг! Агар
Бозоралини улуққа ушлатиб берадиган бўлсанг, мен
сендан кечагина бўсоғангда ўлган Исонинг хунини талаб
қилдираман, билдингми?

Абай бу гапни қўзғаганда Такежоннинг юраги орқа-
сига тортиб кетди. Ичида: «баъзи бир душманлар шу
ҳақда гап қиладими» деб анча хавф олиб юрган эди.

— Мен ўлдирибманми? Худонинг юборган ажалидан
ўлган Исога бу гапларнинг нима даҳли бор?— деб, ҳай-
рон қолган бўлиб ўзини оқлашга тушди.

— Ажал эмас, тун кечада, кучли довул остида сава-
лаб яланғоч ҳайдаган ўзинг билан анави ёвуз ўғлинг
Азимбой! Ўша бўронда совуқ уриб, қотиб ўлди. Сен-чи,
сен, ҳатто, ўлим тўшагида ётганида бир қошиқ ёвгон
билан йўқламадинг, қарашмадинг. Ўзи ўлдириб келган
тўрт бўрини олиб, ўрнига ҳеч бўлмаса, тўртта эчки бер-
дингми? Йўқ. Қўтир улоқ ҳам бермадинг. Шу кунларнинг
ўзида одам ўлдириб келганинг йўқми?— деб Абай Исо-
нинг ўлими ҳақида икир-чикирларигача билишини анг-
латди. Такежон одамларнинг олдида бундан ортиқ гап
талашишга чўчиб қолди. Бу уйда бўлаётган шу гап,
мана шу ўтирганлардан бирортасининг оғзидан чиқиб
кетадиган бўлса, тўсатдан кўп мушкул ишлар бошланиб
кетиши мумкин.

Энди тезгина кийиниб, жўнашнинг ҳаракатига тушиб,
қолди. Абай Такежоннинг нима учун тили қисилиб қол-
ганини пайқаб, сўзида давом этди.

— Халқ ким деяётирсан! Халқнинг биттаси ўша Исо, унинг зор қақшаб етим қолган зағчадек болалари билан кекса онаси, оғир дардга чалинган бева хотини. Элнинг қандай асл ўғлони эди ўша Исо! Ёлғиз сен учун қилган азаматлиги, жасорат-маҳоратининг ўзи қанча? Уша ғайрат, ўша жасорат Азимбой билан ўзингнинг қўлингдан келар эдими? Йўқ! Ким бегуноҳ бўлса, ким муқаддас йўлдан борса, яхшилик, хайрихоҳлик ўшаларга бўлсин. Уша одамларнинг тирноғига арзийсанми ўзинг? Улар юзлар, минглар, яна энг дили ғамли, кўзи ёшлилар. Замон тузук бўлиб, бахти кулган қавмнинг озодликка эришган азамати бўлганда, Исолардан қандай оламшумул ғайрат, самарали катта ишлар чиққан бўлар эди! Элнинг ифтихори бўлган ҳамиятли азаматлардан бири бўлмас эдими? Бугун мана, ўшандоқ азаматнинг жонидан ориқ улоқни ортиқ кўрадиган тошбағир маҳлуқларнинг олдида унинг ҳаёти арзимаган нарсга бўлиб ўтирипти. Ўйласам, ўкинч билан аянчдан юрагим эзилади. То оғзидан жони чиққунча, бўри билан олишаётгандек, бўй бермай қайсарлик билан олишиб ўлипти. Шўрлик онаси эндигина англаб, гапириб ўтирган эмиш. Қим билади, ўшанда лаънат айтиб олишгани фақат бўримми? Уша ғазаб, ўша дардининг — қарғишнинг ярми сенга, сенинг ўша бўри сифат йиртқич, ёвуз ўғлинг Азимбойга аталмаганини сен қаердан биласан!..— деганида, Абай шоирларча, сезгир кўнгли билан фаҳмлай билганини ўзи ҳам пайқамай қолди.

Дармен сўнгги сўзлар орасида Исони ўйлаб, қадди букилиб кетгандек ўтирганди. Абай бир оз жим қолди-да:

— Ушалар билан бўлмай, ким билан бўламан! Бозорали ҳам шуларнинг биттаси! Кўзларингни очиб қара, агар уни ўшлатадиган бўлсанг, ўзинг сезиб ўтирган ҳамма можарони аланга олдириб юбораман. Билиб қўй!— деди.

Шу гап тамом бўлар-бўлмас Такежон билан Мойбосар жўнаб қолишди.

Исодан гап очиш Такежондан қутилишнинг чораси эмасди. Уша азамат қазо қилгандан буён, Абай кучли ҳаяжон чангалида юрганди. Йигитнинг ўлганини эшитган куни Дармени юборди. Дармен Исони қабрга қўйишиб бўлиб, Ийс билан, уй ичидагилар билан хўп дардлашиб мўнглашди. Ўзининг Ўспон овулига қўйган озгина қўйларидан бир семизини Исонинг уйига олиб келиб,

сўйдириб ҳам берди. Дармен етим қолган икки болани қучоқлаб, ўпиб, уйдагилар билан бирга йиғлашиб ўтириб, бундан буён ҳаминша ёрдам бериб туришга аҳд қилганди. Исонинг бутун армони-ҳасратини, касали билан ўлимини, касал бўлиш олдидан бўрилар билан қандай олишганини батафсил эшитиб келиб, Абайга айтиб берганди.

Ҳалиги Такежоннинг хаёлига келмаган ишларни Абай ўша Дармендан эшитганди.

Такежон билан бирга Шубор ҳам турмоқчи эди, уни Абай тўхтатиб қолди.

Кунтуга хат ёзиб: «Бўлисликдан тушадиган бўлсанг, тўғриликча туш! Бозоралини кўрсатиб бера кўрма!» — деб, хат орқали буйруқ қилиб, Шубордан бериб юборди. Успонга ҳам: «Бўлис бўлсанг, халқ қарғишидан овлоқ тур! Бу гал мендан четлаб, қайси яйловга қўнмоқчи бўлаётганингни ҳам билиб юрибман. Ягона бир оғалик тилагим бўлсин, қандай азозил оздирмасин, энди Бозоралини улуғнинг қўлига бойлаб берма!» — деб ўтиниб хат ёзди.

Шундай қилиб, Бозорали билан Такежон можароси, эндиги барча оғирлиги, салмоғи, ҳийла-ю найранг ишлатиб олиб бориладиган тортишувлари билан кўп амалдорларни зир ўйнатиб, Семей шахрига борди.

Шаҳарда Қунанбой тарафини ёқловчилар, даъвогарлар жуда кўпайиб кетди. «Қарға, қарғанинг кўзини чўқимас» деб, халқни ўз ризқининг манбаидек кўрадиган қарға-қузғунлар бир-бирини қўллаб, қўлтиқлашиб юришибди. Бойга қарши ҳужум бошлаган жасур тўпни ўлгунча ёзғириб, устига айб юклаб, маломат ортишаётир. Кўпчилиги: «Халқ ҳукмига ҳавола қиламиз! Ёлғиз Тўбуқтинигина эмас, бир қанча элларнинг ўртасига солиб, кўп тентакларни умрбод эсидан чиқмайдиган жазо бериб, тавбасига таянтирамиз!» дейишаётир.

«Бозорали билан Такежон можароси» деган балога бутун уезд, Семей уездининг бўлислари билан йўғонлари от сола бошлашди. Аршали Керей элидан — Рақиш, Басентийин элидан — Али, Бура элидан — Алдўнғар, Илдий бўйидаги элдан — Нуркенинг Темирғали деган ўғли, Кўкеннинг Уоқ элидан — сўзамол, пихини ёрган бўлис Нурке, Қарағай ичидаги, ичкари томондаги Белаташ элларининг бўлисидан — иш билармон, кўп чапдаст Айтқози, Семейтов бўлисидан — Шеңжилар сингари Ка-

зо-казолар, бутун бир уезд элининг устунлари қўшилган. Амри фармон қўлида бўлган йўғонлар Қунанбой болалари қаторида давра олишиб, билаги-ю, тилагини бириктириб олишган.

Уразбой бўлса, элда ётиб олди. Жигитеклар билан Ирғизбойларнинг ҳозирги пайтда қаттиқ тўқинишганига ичидан норози эмас. Аксинча, «тўрт шайтон!» деб ўтирибди. Лекин, Жигитеклар томонига ўтиш уёқда турсин, шу гапини Қунанбой овулларига етказди деб билган кишиларнинг олдида у ҳам, Аброли ҳам думини ликиллатиб, можародан чап бериб кетади. «Худо кўрсатмасин! Такежоннинг бошига бундай фалокат тушишини тилагудек, азалги душман эмасман. Бозоралининг фалокати ўзи билан кетсин! Бунчалик улгайиб кетади деб ким ўйлапти. Мен, ҳатто, бугун Ўлжай ичи иккига бўлиниб новкар тўплайдиган бўлса, мен фақат Такежон томонда бўламан!» деб, зимдан Такежон томонга шу хилдаги гапларни юборишаётганди.

Шу орада шаҳарга келган Кунту ўязга бориб, крестьян начальнигига кириб: «халқ ўртасида катта ғалаён, катта фалокат бошланди. Менинг айбим йўқ. Узим Бўкенши деган кам жамоа элдан чиққанман. Сони кўп бебош овуллар орасидаги бузуқларни тийиб, маҳкам тутиш қўлимдан келмас экан. Ҳозир мана бу катта фалокатга қатнашаётган одамларнинг деярлик ҳаммаси мандан ҳам кучли, ҳам устун. Бўлисликнинг уддасидан чиқа олмадим. Шу сабабларга кўра, ўрнимдан тушсам экан!»— деди.

Унинг шу хил ўзи келиб, илтимос қилиши Казанцев ўязга айтиб муддао бўлди. Негаки, ўшанда, ёзги сайловда Успондан қарздор бўлиб кетган эди-да. Ўяз дарҳол Кунтуни ўрнидан туширди-ю, «назначение» билан Успонни бўлис этиб сайлаб қўйди.

Осонлик билан ўрнини бергани учун, Кунтунинг ҳам илтимоси амалга оширилди. Аллақачон тайёрлаб қўйган «приговорлар»га асосан, у, қўшни ўтирган Бўкеншиларни ёнига олиб, Муқир бўлисининг қўл остига чиқиб кетди.

Шундай қилиб, Бозорали билан Жигитекларнинг жонига ора кириб, қўллаб-қўлтиқлайди дегудек амалдорлар сал кундаёқ хиёнат йўлига қадам қўйиб, ташлаб-ташлаб кетишди.

Кунту шаҳарга югурган чоғида, Жигитек элининг Бейсемби, Абдилда сингари амалдорларига одам юбориб:

— Мени заволим Бозорали бўлди, хароб қилди! Биродарлар, эндиликда ҳеч бўлмаса жавоб беришдан қочишмасин! Улар ўзини четга оладиган бўлса, менинг бошим бир йўла сув тагига кетади. Жигитек эли жавобни шаҳарга бориб беради. Шунга сайлаган кишиларни тезлик билан жўнатсин! — деб, тайинлаб айтиб кетди.

Бейсемби, Абдилдалар Жигитек элининг бадавлат овулларида бўлган барча амалдорларни йиғиб олиб, маслаҳат қилди. Ҳамма фалокатнинг ўртасида ёлғиз ўзлари озгина бир гўп бўлиб, айрилиб қолганларини кўришди.

Ғалаён туғдириш ўзининг ҳам қўлидан келадиган, яна ҳар қандай ёмонлик бўлса, уни негизигача ўйлай биладиган Абдилда, Бозоралига қараб бир гап ташлади. Унинг ҳозирги Жигитек эли ҳақидаги бу сўзи нақадар оғир бўлмасин, ҳақиқатни очиқ англатди.

— Бор шохи-бутоғини, япроғини кучли ёнғин ялаб, ёндириб кетган қуруқ ёғочдек бўлиб, сўррайиб қолдик, аҳвол шу. Бу атрофда суянғудек, ишонғудек қариндош қолгани йўқ. Алдаб кетди, айёрлик қилиб кетди! Бу ишга ҳайдайдиган азозиллар оз эмас эди. Балони бошловчи бўламан деб, йўлиқиб ўтирганларинг мана бу! Қирда қозоқ, қуйида улуғ бўлиб, кетингга тушиб олган. Ана, чуввос солиб, урон чақириваётир. Ушалар ҳукм чиқармоқчи. Қандай ҳукм чиқаради, қай тахлитда чанг солади? Билиб бўлмайди. Аммо, қип-қизил қонга белаб, қақшатаётган бўлса-да, унинг олдига борасан. Бормайман десанг, бундан ҳам баттарроқ, кулфатларни тайёрлаб туришипти. Бу гал Қунанбойнинг ҳайдатиши, бойлатиши эмас, бир доvon элининг ҳамма бўлиси билан йўғонлари бирлашиб, оёқ остига олиб, гуп учириб, йиқитамиз дейишипти. Жигитеклар тириклигида бўйин товламай етиб келсин-да, ҳузуримизда бош эгсин! — дебди.

Совуқ гапни зилдек оғир салмоғи билан Жигитек тўпи олдига ташлаган Абдилда «Энди жавоб бергани ким боради?» деган гапга ўтганда, салмоқни яна Бозоралининг ўзига ташлаб гапирди.

— Ўзинг қилган фалокат. Ўғил бола эканлигинг рост бўлса, ўзинг кўтарасан. Шаҳарга ўзинг жўна! — деди, бир чети буйруқ, бир чети жазодай...

Энди Абдилда, Бейсембиларнинг ўзлари ҳам хонаси келса буқиниб қолиб, бошларини панага олишнинг пайига тушиб қолишганини Бозорали дарҳол билди. Тарад-

дудланмай, ўша он жавоб қилди. Шижоат билан таваккал қилди-ю, сиймосида жасорат акс этган ҳолда гапни қисқа қилиб:

— Ўзим қилганим рост, ўзим кўтараман! Сой-сойни кўзлаб, «Бозорали балосидан овлоқман» деб писиб кетаётган оғмачилар, ўзгалардан эмас, қошимда ўтирган Жигитеклар, ўзларингдан ҳам топилади. Хўп билиб юрибман! Асти уйингдан чиқманглар! Шу ерда Сарбос билан Абди сингари иккита мард йигит бор эди. Ёнимга ўша икковини оламан-да, эртага шаҳарга жўнайман. Ўзинг қилган фалокат дединг-ку. Жавобини ўзим бераман. Қочқоқ бийлар, мук тушиб ётабер!— деб, қовоғини солганича, этагини қоқиб, ўрнидан турди-да, Жигитек тўпини ташлаб чиқди кетди.

Ўзи айтгандек, Сарбос билан Абдини ёнига олиб, шаҳарга кетаётган Бозорали йўл бўйи турли-туман фикрлар юргизди. Хаёлига келган баъзи бир фикрларини дўстлари билан ўртоқлашса, баъзиларини ичидан негиз-негизигача ўйлаб кетарди. Шаҳарга етадиган куни, туш пайтида, кўк човкар от устида бораркан ўша хилдаги фикрлардан яна бири хаёлига келди...

Атрофда қор босиб, унсиз ётган бепоён тепаликлар. Кун аёз эмас, бироқ орқа томондан қишининг ёқимсиз аччиқ изғирини эсиб, отларнинг думи, ёлини ҳурпайтириб учираётир. Йўловчилар карвон йўлида уймалашиб юрмай, тирнақатор бўлиб кетишаётир. Ҳозир ҳамроҳлари олдинда, Бозоралининг ўзи эса орқада боришаркан, уларнинг изғириндан буришиб бораётган елкаларига қараб-қараб кетишаётир. Кўк човкар бу кунларда семиз бўлмаса-да, жуда бақувват-пишиқ. Елиши ҳам мулоҳим, қамчи талаб қилмайдиган, тепинтирмайдиган, жуда йўрға. Отнинг шу хилда юриши Бозоралини безовта қилмай, кўнглини бўлмай, ўз хаёли билан ўзи банд бўлишига имкон беради.

Қор тагида ётган унсиз кенг саҳро ҳаёт сўнгандек жимжит. Чўзилиб кетган тепаликлар оғир сукутда. Бутун сирини ичига яширган зўр кучлар баъзан ўзларининг уйғониш, силкиниб туриш чоғларини кутиб, миқ этмай туришарди. Беҳисоб халқнинг кучи ҳам шунга ўхшаса керак! Ҳар иш бўлса ичида, ўзида. Сиртдан чирсиллаган аёз бўлиб қор урсин, довул ўкирсин, шунда ҳам кенг сағри, матонатли қадди емирилмайди, қўзғолмайди. Лекин, куни келиб, янги ҳаёт бахш этувчи йили етиб, ба-

ҳор шарпаси эсганда, меҳрибон қуёш нур тўкканда мана бу совуқ қор либос парчаланеди. Ҳамма тепа-тепачалардан сув бўлиб оқиб, буғ бўлиб кўтарилиб кетади. Сойлар, тепалар эса босиб ётган муздан, тутқундан халос бўлади...

Ҳозирги пайт — элнинг ҳам шу сингари қиши. Қават-қават бўлиб ётган катта-катта қор уюмлари, музга айланиб кетган сўхта қорлар бутун ҳаётни, тирикликни босиб ётибди. Бироқ, ҳаёт доим шу хилда кета бერмас!.. Кераладан ҳам, тутқундаги бошқа рус азаматларидан ҳам эшитган эдим-ку. Улар тутқунда ўтирганларида ҳам: «яхши кунлар келади» дейишмасмиди? Аслида ўзи Россияда бир яхшилик туғилмай қолмайди. Ушанинг шарофати бугун Россия подшолигига қарайдиган бир жаҳоннинг қоронғу бурчак-бурчакларигача етади. Ўзинг кўрмасанг ўғлинг кўради дейишган эди-ку?

Оҳ, ахир бир келарсан ўша кунлар! Келмаслигингга йўл йўқ. Дунё, тириклик, ҳаёт шу йўсинда кета бермас... Ундай бўлса, менинг бу ишим нима? Бу ўша янги ҳаёт бахш этгувчи янги йил олдидан шодлик дарақчисидек хушхабар келтириб, ғир этиб, бир эсиб ўтган ёқимли иссиқ шабадами?!.. Шундай бўлса-да, бу бир эзгулик-ку... бир яхши нафас-ку... Оқибати оғир бўлиб, чиқим ҳам кўп бўлар!.. Лекин элим ўкинаётгани йўқ!.. Ушанинг ўзи игиликнинг каттаси... Кучи ичида сақлалиб ётган, тутқунда ётган мана бу сағри кенг тепаликлар сингари кенг сағирлик, матонатлик элим ётган экан. Ушани билдим... Элим шўрлик эндиги ҳар қандай оғирликни, озорни пясанд қиладиган эмас. Менинг юпончим шу бўлсин!.. Пешонамга бахт деган нарсаси битган бўлса, менга аталган саодат шу деб биламан!

Шундай ҳаёлга боргандан кейин Бозоралининг кўнгли кўтарилиб, енгил тортиб кетди. Ҳалиги ҳаёлдан кейин келажакда бўладиган терговдан чўчимади. Аксинча, баланд тепалик, баланд човкар от устида бораркан, тергайдиган ўша тўдаларнинг ҳаммасидан ўзини анча қадди баланд, кўнгли тўқ одамдек ҳис қилди.

«Жигитеклар номидан жавоб бергали Бозоралининг ўзи келибди» деган хабар бир лаҳзада шаҳарга тарқалди. Бу пайтда Қунанбой боласининг довини дастак қилиб кетига тушиб юрган йўғонларнинг биттаси — Кўкен элнинг бўлиси Нурке эди. У бир томондан устун ҳисобланса, унинг устига шаҳарда ёғоч уйлик данғиллама ҳовлижойи бўлган қирга, қуйига, ҳатто, хитой чегарасигача

моли, пулини юргизадиган катта сармоядор бой савдогар ҳам эди. Иртиш дарёси бўйидаги, Семей атрофидаги, қирдаги ўзга бўлисларнинг ҳаммаси Нуркени алоҳида ўринга қўйишарди.

Ҳозир Қунанбой болаларининг саломи билан йиғилган бийлар, бўлислар мана шу Нуркенинг атрофида ўралишиб юришибди. Такежон билан Мойбосарнинг маслаҳатига кўра Нурке ўязга кириб: «Тўбуқти ичидаги ғалаёни қозоқ йўл-йўриғи билан битирамиз, ўзимизга бер!» деган эди.

— Бизнинг айтганимизга кўнмайдиган бўлса, хат қилиб, муҳр босиб, қўл-оёғини чамбарчас боғлаб ўз ихтиёринга берамиз! — дебди.

Ўяз бу кунларда ўз бошидан кечираётган қизиқ ҳол шундаки, у ҳамон Такежон йилқисини ҳайдаб кетиб, қириб ташлаган айбдорнинг ким эканлигини ҳужжат асосида билмайди. Ҳам улукқа орқа қилиб, ҳам подшолик маҳкамасини гўдак бола синғари алдаб юрадиган эл устунлари, бу ишда ҳам ўзларининг одатдаги чораларини қўллаб, маккорликларини ишлатишди. Одамнинг номини аташ зарур бўлганда, улар: «Жигитеков! Кишекенов! — Кенгирбаев!» деб, бундан неча юз йиллар муқаддам ўлиб кетган оталарининг номини хатга тиркашаётир. Бу ишнинг бош омили бўлган одам — подшолик сурғунидан қочиб келган Бозорали Қавменов эканлигини билдирмай, яшириб, сир тутиб келишаётир. Бундай ҳийла ишлатишни, Қунанбой болалари ўйлаган ҳисобни: Керей, Уоқ, Бура, Сибон, Басентийин элларининг бўлиси-ю, бийлари бирга ўйлашган. Ўзлари яхши билганлари ҳолда, подшолик маҳкамасида Бозоралининг ҳақиқий исмини, ким эканлигини айтишмади. Шу қадар шов-шувга сабаб бўлаётган катта иш устида, шундай сир қандоқ қилиб сақланиб юрилганини ўйланса, кишининг кулгиси қистайди. Буни ҳам подшо ҳокимларининг қозоқ саҳроси устидан эл устунлари орқали ҳукмронлик қилишдаги қизиқ бир қийинчилиги, қарама-қаршилигидан бири дейиш мумкин.

Нуркенинг уйи Тўбуқти можароси билан йиғилган бўлислар, бийларнинг марказига айланди. Қунанбой болалари бу ерга ҳар икки-уч кунда бир той, ёпоғи ёки катта биялар олиб келиб, сўйдиришади. Ҳар кун учтадан, тўрттадан семиз бўрдоқиларни сўйдириб туришади. Эрта-ю кеч тинмай қимиз шопиртириб турилади. Бу кунларда шаҳар атрофида кўп айланишадиган ёш бўлислар:

Темирғали, Айтқози, Али, Рақиш, Успон — ҳаммаси ҳам, мажлисни руҳли, кўнгилли ўтказиш учун мусаллас ичишади. Кечқурунлари катталардан бўлиниб, Нуркебойнинг яхши жиҳозлар билан безатилган холироқ уйларидан бирини бўшаттириб олишади. Уша ерда ўйин-кулги, ичкилик қилишиб, беҳисоб пуллар тикишиб, «йигирма бир»¹ ўйнашади. Қисқаси, жавобгар Жигитек элининг вакиллари келгунча ўн кун давомида тарқалмай, галалашиб ётган бўлис, бийларга кетаётган чиқим ҳам оз эмас.

Тинибойнинг қариндоши Нурке, Қунанбой болаларини саҳродаги ўз савдо-сотиғига жуда керакли деб ҳисобларди. Бир томони «қуда» деса, иккинчидан ўзи ҳам ўша Қунанбой болаларини шу сингари иш устида ўзига ёр-дўст қилиб олмоқчи эди. Даъвогар Қунанбойлар бўлгани учун чиқимнинг ҳаммаси ўшалардан чиқишини биларди. Улар сўйдираётган баъзи бир молларга парво қилмаган киши бўлиб, ўз ҳовлисига қабул қилдира берарди. Лекин, шундай қилиш билан бирга, холи ўтирганларида Такежон, Успон, Шуборларга:

— Ҳожи болаларидан аяйдиган дунём йўқ. Синов чоғида, бошимизга мана шундай иш тушиб турган пайгда ўз одамингиз, дўстингиз эканлигини билдириш ниятидаман! Сенлар учун келган мана бу меҳмонлар фақат сенларнинг меҳмонинг эмас, менинг ҳам меҳмоним бўлади. Худога шукур, давлат етарли. Уларни «қай тахлитда кутилади, кўнгли овланади» деган андишага бормаи, бемалол юра беринглар! — дер эди.

Поранинг олди қилиб, ҳар бўлиснинг ўзига бўлмасада, ёнидаги тили ўткир — сўзамол бийларига тез-тез ҳадялар берилади. Поча пўстин, тулки пўстинлар, уста машиначига тиктирилган тўн, чакмонлар, камзуллардан тортиб, алвон турли кийимлар кийдирилади. Шу сингари ички ҳисоби бир бўлган, йиртқичлар ўрдасидек жойга, зир ўйнаётган олғирлар тўдасининг ичига, қишнинг чароқлаган очиқ кунларидан бирида, нонуштадан кейин ихтиёрсизлик етаклаган Бозорали етиб келди. Ёнида фақат иккитагина ҳамроҳи: Абди билан Сарбос бор эди, холос.

Бозорали келгандан кейин, тергов тез бошланадиган бўлди. Сарбос орадаги одамлар орқали, гап кўпчилик ўртасига ташланган пайтда Қунанбой томонидан ким

¹ Қиморнинг бир тури. — Ред.

сўзлашини билиб келиб, Бозоралига айтди. Унинг билан довлашадиган Шубор экан. Қунанбой болаларининг ичида бошқаларга нисбатан гап-сўзи жойида, сўзамол, Абайдан кейинги билимдони шу ҳисобланиб келаётган эди.

Шубор, Успонга Абай айтиб юборган гапларни етказганди. Абайдан Кунтуга хат ҳам келтириб берган. Унинг бу ишлари, яна йўл-йўлакай Оқчўққида, Абайнинг овулида бўлгани Шуборни Такежонга ҳам икки юзлама одам қилиб кўрсатди. Молдан айрилиб, аламига чидаёлмай юрган Такежоннинг бу кунларда Қунанбой, Иргизбойлар орасидан ишга лат етказадиган қардошларга ғазоби ҳам, озори ҳам тайёр эди. У куйиб-ёниб, ўртаниб юрган киши ҳисобланарди. Шунинг учун оға-инилар ҳам, қариндошлар ҳам унинг қош-қовоғига, кўнглига қарашарди. Успон, Исҳоқ, Мойбосар сингари жигарларининг ҳаммасини ўз атрофига йиғиб, эртаю кеч аламини ўшалардан олиб юрибди.

Шуборнинг ёши ундан кичик бўлгани учун унга гапирганда аямай қаттиқ гапира берарди. Шубор Абайнинг ёнига бориб, уердаги гапларни айтиб келганда, Такежон уни қаттиқ ҳақорат қилиб, койиб кетди. Совуқ гапларнинг тагида анчайин айтилмайдиган оғир бир салмоқ борлиги ҳам билинди.

«— Абайнинг менга жони ачиётгани йўқ. Уни яхши биламан, бугун у, Қунанбой боласининг йўли бўлгандан кўра, Қавменнинг — қонхўрининг йўли бўлсин деб ўтирибди. Ҳозир Абай билан маслаҳатлашадиган, бориб унга сир айтадиган кишининг ҳаммаси менга тилакдош бўлиб чиқмайди!»— деди-да, энг оғир сўзни жўртага Шуборга текизиб:

— Сен Кункедан туғилган эмассан! Қунанбойдан туғилгансан! Кундошнинг болалари эмасмиз. Ҳаммамизни бир хил тилак билан «отанинг ўғли бўл» деб ўстирган, одам қилган — отамиз Қунанбой. Улжон билан Кунке сочи узун, ақли қисқа хотинлар. Эркак бўлиб туғилган насл бўлса, ота йўлида, ота номусини сақлаш йўлида эркакларча иш тутсин. Оғмачиликни қўйсин! У эркаклик эмас! Ҳажикизлик!— деди зарда билан, Шуборни қўрқитадиган қилиб.

Такежон «пардалик қилиб гапирдим» дегани билан бу гапларнинг тагида кундашбаччаликнинг заҳри чиқиб турганди. Ёлмага Улжондан туғилган Исҳоқ, Успонлардек

иккита инисини олиб ўтириб, Шубор билан сўзлашганда у, ўгай онанинг боласи бўлгани учун ишончсизлик билдириб, шубҳаланиб шу гапларни айтаётир. Яна Кункедан Қудайберди ёлғиз ўғил бўлганда, булар Улжондан кўп ўғил. Деярлик ҳаммаси Шубордан катта. Шундай қилиб, Такежон ҳозир, худди ўз уюридан четлаб, санқиб кетадиган — саёқларни қувалаб, тепкилаб, тишлаб юриб ўз бағрига қайириб оладиган отга ўхшаб, бошқа онадан туғилган болага шундай пайтда кучини кўрсатиб, ўзига қаратиб, пинжига тортиб олмоқчи бўлаётир.

Ҳийлаю макрга тўла, ор-номусдан чет, ҳисобга қолганда бу ўтирган Қунанбойларнинг ҳаммасидан ошиб тушадиган Такежон, шу ерда ҳам ўша одатини ўз ҳожатига қўлланаётир. Унинг бу иши ўзга Қунанбойларга маккорлик билан ёвузликдан берилаётган иблисона сабоқ бўлаётир.

Шубор бўлса шу хилда илондек аврашнинг сирини сезмай қолмади. Улжон болаларига қараганда булар ҳам ёш, ҳам етим ўсган набира, холос. Ҳозир Шуборнинг ўзигина қаторга кириб келаётгани бўлмаса, мана бу ўтирган учта оғанинг олдида унинг кучсиз эканлиги ҳақиқат. Гап шу таҳлитда айтилса, Шубор буларга қарши туролмайди. Ҳатто, Абайнинг гапидан кечиш бўлса-да, Шубордаги доғулилик, ҳийлакорлик уни мана буларга қарши қадам бостирмайди. Сабаби, Абай томонидан зиён-заҳмат етмайди. Булар бўлса, зўрлиги — кўплигини, кучи ва қорини қўли билан ҳам қаттиқ ўтказиб юбора олади. Абай томонидан кўрадиган жазоси кўп бўлса, «уят, ор», «одамгарчилик» деган гаплар юзасидан бўлади. Шуборнинг ўз ақидасига қараганда, ўша «ор, уят» деган гаплар тинчлик, хотиржамликда, фойдаси ҳам, зиёни ҳам тегмайдиган ўтиришларда, яна Абайнинг олдида гапириладиган, эрмак гаплар. Ишда, чинлаб амалда кўрсатишга келганда Шубор, албатта, Абайнинг насиҳатларини ағдариб-тўнтариб, қайириб ташлаб, мана бу Такежоннинг буйруғига оға олади.

Ҳозирги ҳоли худди шу йўсинда, ордан хатлаб, зўрлик сари қадам қўйишни талаб қилади. Уни қўрқитиб ўтириб, аҳдини олгандан кейин, Такежон оға-инилик вазифасини ҳам юклай қолди:

— Шу галги даъвода сени молимни йўқловчи қилиб ишга соламан. Бийрон тилингни, ҳар ишга етадиган ақлингни мана шу галги даъво учун ёллаб олдим! Ҳам Қу-

ванбой боласининг номуси, ҳам менинг кежим! Ҳаммаси ёлғиз сенинг қўлингга берилади. Даъвогар сен бўласан!— деди.

Шунга қарор қилишди. Энди мана Шубор, бийлар олдида Бозорали билан тортишувга тушадиган бўлди.

Бу ишда Шуборнинг ўз ҳисоби яна қўл келди. Такежон билан бўлса, ўз элининг яна Семей уездининг ҳозирги казо-казолари, обрўйлик аъёнлари билан алоқадор бўлиб, қаторга кириб қолади. Уларнинг олдида ҳамма Иргизбой, Қунанбойларнинг даъвосини бунинг ёлғиз ўзи ёқлаб чиқиши Шуборга жуда катта обрўй олиб беради, донғини чиқаради. Абай эмас, ундан ҳам бамаъни бўлгани учун ҳамма гап, ҳамма даъвони шунга топширилибди деган гаплар ҳам тарқалади. Айниқса, шу томонлари мансабпараст Шуборни ғоят қизиқтирди.

Семей уездининг бу ишини тергов қиладиган бўлислари билан бийлари Нуркебойнинг катта меҳмонхонасида жамоат-жам бўлиб ўтиришган экан. «Бийлар чақираётир» деб ичкаридан одам чиққанда, Бозорали ўзининг иккита ҳамроҳи билан ҳовлида ўтирган эди. Ҳозир у сиймосида ўйчанлик, сабот акс этган ҳолда қаддини расо тутиб, бийларнинг ёнига кетди. Ёнидаги иккита йўлдошига: «Юринглар, бирга борамиз!»— деб ола кетди.

Бой уйининг гиламлар, шолчалар тўшалган даҳлизига киришди.

Нуркенинг приказчиғи — Отамбой деган новчагина, даҳани туртиб чиққан, қора тўри келган савдогар, бийлар ўтирган меҳмонхона билан даҳлизга танда қўйиб, дастёрчилик қилаётган экан. Бозорали ўша кетаётган бўйича тўғри бийлар ўтирган уйга кирмоқчи эди. Отамбой қўлини чўзиб, бир оз сабр қил деб даҳлизда тўхтатиб қолди. Ичкари уйдан чиққан Шуборга ҳам, «Мирза! Сизни ҳам кутатурсин!» дейишди деб, уни ҳам даҳлизда тўхтатиб қўйди.

Орада бир оз жимлик чўкди. Бозорали энди уйга зеҳн солиб қараса, элдан келган бўлислар, бийларнинг қўнжи узун этиклари, қашқир пўстинлари, тепаси ялпоқ тумоқлари уйнинг бир томонида уйилган, суялган ҳолда турган экан. Этиклари, тумоқлари Тўбуқти нусҳасига ўхшамайдди. Баъзи этикларнинг қўнжи ёрма қилиб тикилган. Баъзилари баланд пошналик. Баъзи бир тумоқларнинг тепаси жуда ялпоқ. Бозорали шу кийимларга кўз ташлаб қўйди-да, Шуборга қараб, анча қаттиққина пичинг отди:

— Мана бу ялпоқ бошлар устларига киргизмай, икковимизга этикларини пойлатиб қўйишди-да! Мен-ку майлия! Бой билан йўғонларнинг не бало-ғазабига дучор бўлмай, тоқат қилмай юрган жон эдим. Аммо Шубор мирза, сен қандоқ қилиб чидайсан,— деб хахолаб кулди.

Сарбос билан Абди шаҳарнинг тартибидан, бойларнинг савлати билан дағ-дағасидан ийманиб, ўнғайсизланаётган эдилар. Бозоралининг шу таҳлитда гапиришидан хурсанд бўлишиб, қаттиқ кулиб юборишди.

Бу гапнинг Шуборни камситиш учун, кўпчилик ичида гап талашиш олдидан озроқ бўлса-да, унинг кўнглини чўкдириб олиш ниятида жўрттага айтилган ғаразли ҳазил эканлигини Сарбослар яхши тушунишди.

Шубор ҳам сезмай қолмади. Лекин ичидан шу ўртада Бозорали билан гап талашиб ўтиришни ўзига муносиб кўрмади. Оғзида тайёр турган гап, гапгина эмас, ловиллаб ўт кўринаётгандек бўлса-да, ҳазил тарзида олишиш осон эмасди. Шубор ҳали тортишув бошланмай туриб Бозоралидан туртки еб қолишни истамасди. Яна унинг билан бу ерда баҳслашиб ўтиришни ўзини камситадигандек ҳисобларди. Шу томонларини ўйлаб, Бозоралининг гапини эшитмаган киши бўлди-да, чўнтагидан кумуш портцигарини олиб, папирос тутатди. Шаҳар машиначиси тиккан узун, қора мовут камзулининг чўнтагига қўлини солиб, уйнинг у бошидан — бу бошига юра бошлади.

Бир оздан кейин буларни яна бийлар ўтирган уйга чақиришди. Отамбой савдогар эшик очиб, ичкарига таклиф қилди.

Бўсоғадан тўргача қипқизил ипак гиламлар солинган. Уйнинг тўрт томон деворига шоҳи чойшаблар тutilган. Ҳар ер-ҳар ерга, зарҳал билан ой-ой қилиб битилган оятлар осилган. Уйнинг тўрт томонига бир хилда пар шойи кўрпачалар ташланган. Ҳар бир меҳмоннинг орқасида иккитадан-учтадан оппоқ ёстиқлар.

Эшикдан келганларнинг саломини уйдагилар сустигина алик олишди. Бозорали бу ерда ўтирганларнинг ичидан бир неча кишинигина танир эди. Ёши бошқалардан кичикроқ, паст бўйлик рангпаргина Айтқози бўлис ҳаммадан олдин Бозорали билан қуюққина саломлашди. Унинг сургундан келганига «хайрли бўлсин» деб ҳам юборди.

Айтқози Қарағай ичидаги рус посёлкалари билан аралаш ўтирадиган, Белоғашдаги қозоқ бўлисига яқинда сайланган, анча пишиқ бўлис. Асли ўзи Тўбуқтининг Кўк-

ше деган элидан. Бундан кўп йиллар муқаддам ичкарига кетиб, ўша ерда уй-жой қилиб, савдогарчилик орқасида бойиб кетган, бу кунларда бўлис ҳам бўлиб олган. Унинг иссиққина саломлашиши Бозоралига анча маъқул тушди.

Бу бийларнинг орасида ўша Айтқозидан бошқа Тўбуқти боласи йўқ. Деярлик ҳаммаси бошқа элнинг одамлари. Бозорали Айтқози ҳақида ичидан: «ким биларди илгари элдан кетганда, булар ҳам Ирғизбой, Қунанбойлардан пайд еб, афтода бўлиб кетганларнинг бири эмас дейсанми? Балки менга «тортинмасин, ўзини эркин ҳис этсин» деб, жўрттага хушмуомила қилаётирми?» деган хаёлга борди.

Ундан бошқа Бозорали танийдиганлардан яна бири — Аршали бўйидаги Керей элининг бўлиси, узун қора соқоллик Рақиш эди. Басентийин элининг донгдор бойларидан Нурке бор эди. Унинг олифта кийинган, лўппи, гупчакдек семиз, қизғиш сариқ мирзаси Темирғали тўрда шоҳи рўмоли билан елпиниб ўтирибди. Темирғалининг ёнида, ма-на шу бадавлат хонадоннинг бош эгаси, Кўкенинг ўғли — Нуркенинг ўзи ўтирибди.

Ўша Нурке гапни очти қилиб, тергов бошлаш ниятида эканликларини билдирди. Бозорали шу ердаги, рўйхуш бермай, сиймоларида жиддийлик акс этдириб турган бийларни кўздан кечириб ўтирганди. Келганидан буён ёлғиз Айтқози бўлмаса, бошқа бий-бўлислардан бирортаси чиройини очиб боқмади. Ҳаммаси гердайиб, чиранишиб ўтиришибди. Биттаси бойлигига, биттаси ўз элининг устуни бўлганига, биттаси бўлислик кучига, баъзилари шу ўтиришга кийиб келган олифта кийимларига мағрур. Босар-турарини билмайдиган, худбин такаббурлар. Улар яна кирдикорларини яширмай, Шубор билан саломаликни қуюқ қилишди. Ораларидан унга жой ҳам беришди.

Даъво қай йўсинда олиб борилишини эшитгани энди-гина кириб келган Такежон, Успон, Исҳоқлар билан ҳам пойгакда ўтирган бийлар, бўлисларнинг ҳаммаси дув саломлашиб, кўриша кетишди. Ўрнидан туриб, қўл бериб, сўрашганлар ҳам бўлди. Улардаги бу вазият Қунанбой ишини терговчилар эмас, ўшанинг тарафдорлари эканлигини очиқ кўрсатгандек бўлди.

Бу кайфият Бозоралининг олий жаноб қалбини жиркантирган бўлса-да, кўнглини чўктира олмади. Нурке ўтирганларга қараб: «энди гапни бошлаймиз!» деган

пайтда, Бозорали белидаги энлик, кумуш камарини бўшатди. Чопонининг ёқасини силкитиб, очиб қўйди-да, чордана қуриб ўтирганича тўрдаги бийларга қаради.

— Эй, бийлар!— деди.

Сукут ичида ўтирган мажлис аҳлини беихтиёр ялт этиб қарашга мажбур қилди. Унинг кенг пешонаси оппоқ бўлиб кўзга ташланиб турарди. Мардлик жўш уриб турган чеҳрасида ёш чоғидаги сингари гўзал бир қизғиш нур ўйнаётган Бозорали, янада кўркамлашиб, ҳуснига ҳусн қўшилди. Кенг яғринлари билан кўтарилиб турган кўкраги мана бу ўтирганларнинг ҳаммасидан ошиб, юксалиб турганга ўхшайди. Мана бу молга бўлкан, кийим-буюмга беланган мирза, бўлис, бойларнинг деярлик ҳаммаси мажмағил, кўримсиз. Нимдош кийим ичида бўлса-да, халқдан чиққан Бозорали бир фазилатли ўғлонга ўхшайди. У ҳалигидек қилиб, навбат кутмай гап бошлаб, ҳаммани ўзига қаратиб олгач, хиёл жилмайганича бир ўзгача сўз қотди.

— Қуйидаги улуғ, қирдаги қозоқ бўлиб, казо-казоларни йиғиб, бош қўшган экансиз. Биродарлар! Қўпларингни танимасам-да донгини, насли-насабини билар эдим. Биттангиз қўшнимиз Уоқдан, биттангиз Керей отам, Бура, Матай отамнинг ўғли экансизлар. Аслида жигар бўлган, қадирли қардошим Басинтийин боласи ҳам бор экан. Мендан даъво қилиб келган мирзалар, мана бу Қунанбойлар бўлади. Буларнинг қаршисида моли ҳам, пули ҳам йўқ, қўйингчи, хуни ҳам йўқ бир гала қашшоқлар номидан мен келиб ўтирибман. Қунанбой боласига ғайрат билан, бойлик билан, бахт талаши ёки бошқа бир кураш йўли билан тенг келаман дейдиган мен эмасман! Бу Қунанбой боласида олтин ҳам кўп, от ҳам кўп, озиқ ҳам кўп. Қуда-анда, ёру биродари фақат Тўбуқтида эмас, Семей атрофида ҳам кўп. «Узун арқоқ, кенг тузоқ» булар бўлганда, «қисқа ип қамрашга келмас»—менман! «Энгашса Иртиши, чалқайса Чинғизи» деганлари булар бўлганда, қошида қанот бўлгудек бирорта ҳамроҳи йўқ — менман! Бироқ...— деб, яна қаддини ростлаб кулимсираганича Бозорали, шу гапни бошлаганида, айтмоқчи бўлган асосий мақсадга кўчди.— Қунанбой болаларининг сизлардек яхшиларга бераётган ош-нони билан ҳадияси кўп. Аммо, ҳеч нарсам бўлмаса-да, уёқ-буёқни ўйлаб кўрсаларинг менинг сенларга бераётган порам, ҳадиям буларнинг ҳадиясидан анча ортиқ, ноёб экан! Сенларнинг элларинг

бўлсин, ўзларинг бўл шу кунга қадар бу доводда Қунонбойдан йўғонини кўрдингларми? Кўрмадинглар! Буларга зарб ўтади, буларга одам боласи бас кела олади деб билдиларингми? Билмадинглар! Ўйламадинглар! Булар Қунанбойдан туғилганми, ёки худодан туғилганми?— деган назар билан қарар эдинглар. Оёқларини осмондан узатиб тушгандек кўрар эдинглар. Менинг сенларга берган порам шу: худди мана шу Қунанбой боласи ҳам, ўзимизга ўхшаган, оддий одам фарзанди эканлигини билдирдим. Урсанг унга ҳам таёқ ўтишини, юлқисанг унинг ҳам йиртиладиган ёқаси борлигини билдирдим. Ҳатто, ботил келиб қаттиқ ура берсанг, тик туролмай, ўмбалоқ ошиб йиқилиб, ўлиши мумкин эканлигини кўрсатдим. Билсанглар мен сенларга мана шундай ҳадиялар бердим!— деб ҳузур қилиб кулди.

Қунанбой авлодига ичидан зидлашиб юрадиган ҳар уруғнинг йўғонлари очиқ кула олмаса-да, ерга қараб илжайиб қўйишди. Лекин, сир бой бермай жим ўтиришга уринишди. Бу гап ўтирганларга таъсир қилмай қолмади. Шундай бўлгани билан бу тўда Бозоралининг гапини қувватлай олмас. «Гапинг тўғри» дейдиганлар мана бу бўлис-бийлар эмас. Бозорали уни ҳам билар эди. Шу билан ҳалиги гапни айтиб бўлгач, ёнида ўтирган ҳамма йўғонларнинг юзига бир-бир қараб чиқди-да, яна бир гапни ҳам ўқ отгандек айтиб қолди.

— Гапнинг сирасини айтдим-да! Бироқ, яна бир ҳақиқатни ҳам айтай. Ҳалиги гапларда айтганларим сенлар эмас эдинглар! У менинг халққа айтадиган, сенларнинг ҳар бирининг орқангда турган халққа айтадиган гапим эди. Уларга сўзим етмайдиган замон эмасми? Биров бўлмаса биров орқали мана шу ўринли сўзим ҳеч бўлмаганда ярим халққа етар деган умидда айтган эдим. Ана энди мен сўзлаб бўлдим. Урталарингга келиб ўтирибман. Тилка-пора қил-у тўғрай бер, мана,— деб, гапини тамом қилди.

Иш очди-очди қилинаётган бу йиғилишда тили бийрон Шубор гапирди. Унинг гапига яраша даъвосини Бозорали ҳам айтди. Кўп бийлар бу ишнинг узоққа чўзилмаслигини очиқ билишса-да, тезгина тамом қилишни истамай, Бозоралини тергаб, саволлар бериб кўп айлантиришди. Баъзи бўлислар қўлига қоғоз-қалам олиб, Бозорали билан бирга отланган қирқ йигитнинг номини, кимлигини хатга тушириб олмоқчи ҳам бўлишди. Гап

шунга келганда, Бозорали гапни қисқа қилиб, чўрт кесиб жавоб қилди.

— Мен кимнинг бўлмасин, отини атаб бермайман. Олдиларингга ўзим келиб ўтирибман. Бошлаган ҳам ўзим! Бутун оғирлиқни кўтарадиган ҳам ўзим! Яна ўзимни ушлаб бойлат-да, ҳайдат! Лекин эндиликда орқамга эргашган элимни бўйнига сиртмоқ солиб, қаторлаштириб ипга чиздириб бермайман! — деди.

Шубор билан қаттиқ олишиб, айтишаётган чоғида, Бозорали шартта: «Такежоннинг бўйнида хуним бор» деган гапларни ҳам айтиб юборди.

— Оғам — Болағоз, шунинг ҳайдови билан ўлди. Иним — Уролбой шуларнинг исканжаси туфайли элдан кетиб, кимсасиз дала, дашти-саҳрода ўлиги кўмилмай қолди. Такежонга қилганда, бутун ишни ўзим қилдим! Бу ишларни ихтиёр қилдирган — кўксимдаги кеким. Ёлғиз ўзимнинг кеким. Ўчингни элдан олма, ўзимдан ол! Ўлдириб тинасанми? Тириклайин қора ерга кўмдириб тинасанми?! Ҳисобингни тўғрилаганда ёлғиз ўзим билан тўғрилайсан! — деди.

Бу можаронинг оғир жойи, жағи очиқ қайчидек икки ерга барабар санчиладиган қийинчилиги шунда эди... Шубор бўлса: «Бу бало бутун Жигитекнинг кўксига жо бўлиб қолган бало! Отам Қунанбой билан Бўжейларнинг замонидан буён келаётган ўчлик-қасдлик бор. Бозорали ўша эски душманлик орқасида шундай қилди. Шундай экан, бунинг сўққа боши менга керак эмас. Қириб олгудек гўшт йўқ, сўққа бошини нима қиламан? Жавобни бутун Жигитек бирга беради. Яна қардош эллар ўртасида қулоқ эшитиб, кўз кўрмаган қасдликни қилди. «Қўба қалмоқ замонини ўрнатди, босиб олиб, қириб ташлади. Ўша молимнинг ўзигина эмас, ҳар туёғининг жаримаси-хуни бирга айтилмаса, битимга келмайман. Шу сингари бошқа қашшоқларга касри тегиб, балоси юқмасин. Қаддини кўтариб ололмайдиган қилиб тепки, зарба бериб қўйилсин. Мол-пул билан бериладиган жазо, аямай айтилсин. Менинг талабим, тилагим: Такежоннинг саккиз юз йилқиси қирилди-ку, ўшанинг катта-кичигига, ҳар туёқ бошига учтадан беш ёшлик йилқи тўлашга қарор қилинсин! Шартим шу!» — деди.

Кун бўйи тортишган бийларнинг ўзаро кенгаши, ўша кун ичига қадар чўзилди. Қош қорайиб, қоронғу тушган пайтда бийлар яна Бозорали билан Шуборни чақиртириб

олишди-да, Нурке уларга сўнгги ҳукми эшитдирди. Жигитек элининг ҳаммаси баб-баравар гардонларида қарзи бўлган айбдор аталди. Ёлғиз Бозорали айбдор бўлгани билан, қариндошлари қўша куймай қутила олмайди. Утган яқинининг қўли куяди. Бебошлари учун бошлиқлар жавобгар бўлмаса, бузуқларни — ғалаёнчиларни қай йўсинда тийиб бўлади? Шундай бўлгандан кейин бутун Жигитеклар Такежоннинг саккиз юз йилқисининг ҳар туёғига иккита беш ёшлик йилқидан минг олти юз йилқи беради! деб, ҳукм чиқарилди.

Бу ҳукм мана шу қиш давомида батамом амалга оширилди. Жигитеклардан Қунанбой болалари билан зимдан дўстлашиб, топишиб кетган Уркимбой, Бойдали, Жабай сингари бой овуллар омон қолишди. Қолган ўрта ҳол хонадон ва кўпинча қашшоқ овуллар бор жаримани кўтаришди.

„Қора солиқ“

I

Борлибойдаги Абай овули — барра ўти мавж урган ўтлоққа жойлашган. Бу ердагилар бугун жуда серҳаракат. Оқ бўз уйлар билан ўтовлар, меҳмонхоналар орасида елиб-югураётганлар кўп. Кўрпа-ёстиқ, дастурхон, идиш-товоқ, самовар ташиётган жувонлар, йигитчалар шошилишаётир. Тоза кўйлак, камзул кийган, синкаланган чорси дуррачалар бойлаган жувонлар билан укипар телпаклик қизларнинг чехрасида байрам кунларидаги сингари аломат сезилади. Нимагадир шодланиб, қий-чув қилиб юрган катта-кичик болалар ҳам янги ва тоза кийимлар кийишган. Уларни мактабдан ҳам озод қўйиб юборилган кўринади.

Овулдан нарироқдаги майса устида қоқиб тозалаб қўйилган гилам, шолча, янги наमतлар кўринади. Булар Абай уйларининг атрофини ўйиб гул босилган, кашта тикилгандек яшнатиб турибди. Бўйнига кумуш бўйинбоғ тақилган иккита сариқ този ҳам уйлар орасида ўйнаб, сакраб, гўзал бир кўриниш бераётир. Попиклик қулоқлари шалвираб, ҳилпираган узун думлари жилпанглайди. Сакрашлари ҳам, отилиб-ўйнаб олишлари ҳам уларнинг ўзига ярашиб туради. Эркаланиб, илдам олишишаётганда уларнинг нақадар кучли эканлиги ҳам сезилади. Улар ихчам, гўзал жуссаси билан кишининг диққатини беихтиёр жалб этади.

Овул атрофида, уйлар орасида, от устида қичқириб, сўзлаб тинмай юрган йигитлар ҳам кўп. Овулдаги серҳаракатлик айниқса ўша той-ғўнанларга миниб, тинмай қичқиришиб, бақиршиб от чоптириб юрган болаларнинг ҳаракатларидан очиқ кўриниб турарди. Уларнинг елиб

югуришлари баъзан овулдаги тозиларни, итларни ҳам қизқитириб, бирга чоптириб ўйнатаётир.

Шу сингари ҳаракатдан туғилган қизғинлик билан шақиллаб сўзлаётганларнинг товушлари кермада¹ турган отларни ҳам еликтираётир. Эгарлоглиқ, бақувват отлар тинч тургани билан, катта уйга яқин боғланган, ёли ва думи қора, ўзи қурим, сариқ от анчадан буён тепиниб, тинчлана олмай турибди. Ёнидан този итлар югуришиб ўтса, болалар чопиб кетса, семиз сариқ от кермани юлқиб, пишқириб, типирчилаб, тепиниб, олиб учгудек бўлади.

Абай ва бир гала қўшнилари овул орқасидаги кўм-кўк майса билан қопланган, узунчоқ тепалик бошида Чинғиз томонга анча вақтдан буён кўз солиб ўтиришибди. Баъзан овулга ҳам қараб қўйишади. У ердаги наमत силкиётган, ер ўчоқ ёнида тутунини бурқиратиб самовар қўяётган, бир қанча қозонларда овқат қилаётган тоза кийимлик, озода жувонларга ва хизматчи йигитларга ҳам улар қувонч билан қарашарди.

Абай овулидаги бугунги говжум, серҳаракатнинг йўли бўлак. Бу ҳаракат Абай билан унинг оиласи, айниқса ини-шогирд дўстлари учун ғоят қимматли бўлган ҳаракат эди. Унинг боиси шу бугун — Абиш келадиган кун эди. Икки йилдан буён элга келмай, шу бугун, «жонажон овулига келади» деб, ота-она, оға-инилар уни интизорлик билан кутишарди.

Унинг йўлига фақат овулдагиларгина кўз тикаётгани йўқ. Ошиқиб от устида кутаётганлар овулдан йироқлаб кетишган. Улар Чинғиздан Борлибойга ошиб тушадиган, Бўкенши довонининг ёнигача чўзилиб борган. Бўз йигитлар, йигитчалар, овулдан йироқда, эрталабдан буён довон тагида кутишаётир. У ерга: Кўкбой, Оқилбойлар бошлиқ Какитой, Дармен, Муқа, Алмағамбет сингари ёшлар ҳам кетишган. Успон овулининг ёш-яланглари ҳам бирга жўнашган.

Успоннинг ўз боласи бўлмаса-да, ўзининг кичик иниси қатори бўлиб Қунанбойнинг қўлида ўсган Оқилбойнинг иккита боласини: Авбакир билан Покизодни асраб олганди. Улар катта уйда Эркежоннинг қўлида ўсишарди. Успоннинг эрка қилиб ўстирган бу иккита боласи, бошқа болалар бормайдиган ерларга эркалик қилиб, эркин бора беришарди. Бугун Покизод: «Абиш оғамнинг олдига чиқа-

¹ От боғлаш учун қилинган ёғоч дор.

ман» деб, ёнига ўзидан катта бир гала қизларни эргаштириб кетган.

Тепалик бошида отдан тушиб ўтирган Оқилбой, Муқалар фол очишаётир. Истараси иссиқ, оппоқ гўзал йигит — ашулачи Муқа ҳозир «муакилли» фолбинларга ўхшаб янги солган тошларни шошиб-пишиб йиғди-да:

— Энди қайта солиб овора бўлишнинг ҳожати йўқ. Йўловчига солганда тошлар шу хилда тушса «чиқиб қара» дейилади. «Отнинг тумшуғи келиб тақалди» деган шу бўлади. Кўнгли тўқ, қўйни-қўнжи тўла ўлжа, эшикдан тўрга севинчи! Тур ҳамманг отларингга қўн! Мен билсам, ҳозир Абишлар ҳу ўша Бўкенши довонига чиқиб қолишди. Қани, отга мининглар!— деб, кулганича ўрнидан ирғиб турди.

Тоқати тоқ бўлаётган болалар, «Келиб қолди!» деган гапга чин кўлгилдан ишониб, шодланиб югурганларича бориб отлари, ғўнанларига миниб «Қани, қани?» деб шошқолоқлаб қолишди.

Фолчи деган нарсанинг айтгани бирон марта тўғри келган бўлса, шу гал тўғри келди. Отга энди минган Дармен довон атрофга кўз солиб:

— Эй товба, мана бу Муқанинг чиндан ҳам фолга эви борга ўхшайди! Ана, Абишлар келиб қолишди!—деди-да, жадал юриб кетди.

Чиндан ҳам шу чоқ, Бўкенши довонидан ошиб келаётган бир гала йўловчилар кўринди. Извош атрофини қуршаб келаётган тўрт-бешта салт отлиқлар ҳам бор. Йўловчилар билан буларнинг ораси от чоптирим ер эди. Кутиб чиққанлар энди дув от қўйиб кетишди. Чувалашиб кетаётган отлиқлар кўм-кўк майса билан қопланган, ям-яшил, гўзал тепаликлар, сизот сойларда чопиб боришаркан, баъзи ерларда тарқалиб, баъзи жойларда тўпланиб сиқилишиб, галалашиб-тасирлаб пойга қилиб кетишаётир. Улар энди сўнгги тепаликка чиқишганда, йўловчиларнинг араваси ғилдираб пастга туша бошлади. Уч саман от қўшилган янги извош пастга қараб ғириллаб кетганда, ёнидаги салт отлиқлар кейинда қолишди.

Йўловчилар қуйига, текис ерга тушганларида, боядан бери буларга қараб жон-жаҳдлари билан от қўйиб учиб келаётган отлиқларнинг олдинги иккита-учтаси, кетмакет етиб келишди. Тўшини тер босган, ҳарсиллаб бурун катаклари керилиб, ўзини тўхтата олмай пишқириб турган отларни зўр-базўр тўхтатган овул кишилари, извош-

га урилиб кетаёзиб, кетма-кет салом беришди. Абишнинг олдига қувончли қий-чув билан чиқишди.

Ҳаммадан олдин Какитой, Дармен ва яна Успоннинг болалари — Авбакир билан Покизод етиб боришди. Олдиларидан булар чиқиб қолишганда, извошда ўтирган Абиш: «Тўхтат! Торт отнинг бошини!» деди. Қаттиқ кетаётган извошни тўхтатгунча бўлмай, Абишнинг ўзи аскар-ий одат билан извошдан лип этиб, қўш оёқлаб сакраб тушди. Козлода ўтирган Боймағамбет ҳам отларни тўхта-та қолди.

Ини-жигарларнинг кўзларида шодлик ёши кўринди. Шодлик кулгиси билан ёш аралаш чиқаётган қисқа-қисқа сўзлар эшитилди. Соф кўнгил жигарларининг гўё бошдан сочаётган сочувдек шодлик, беғуборлик билан:

— Оғажон!

— Абиш оға!

— Ўзим ўрғилай Абиш оға!— дейишганини эшитган-да, Абишнинг рангги оппоқ оқариб, юраги титраб кетди. Отдан ўзини ташлаб, қучоқ ёзиб югурган Какитой Абиш билан қаттиқ қучоқлашиб, ўпиша кетди. Унинг кўзига Абиш бемордек кўринди. Жигаржон Какитойнинг юра-ги орқасига тортиб кетди. Кўнглида: «Касал бўлмаса, шунчалик ранги-рўйи бир ҳолатда бўлиб, озиб кетар эдими?»— деган шубҳа туғилди.

«Абдирахмон кўпдан буён элга келмади. Шаҳарда дардга чалиниб қоладими?» деб катта оғалар, кекса она-ларнинг бу азамат тўғрисида кўпгина ташвиш тортиб, хавф олишларини Какитой эшитиб юрарди. Ҳали ичидан зил кетганини яширмади. Абишнинг қучоғидан бўшаган замон:

— Абиш оға, соғлигингиз яхшими? Эсон-омон келдингизми! Нега бунча ўзингизни олдириб қўйдингиз?— деди. Авбакир билан Покизоднинг юзидан ўпиб кўришаётган Абиш, ялт этиб Какитойга қаради-да, кулиб юборди. Қонсиз юзига нафисгина қизиллик бериб, қон югурганича:

— Саломатлигим яхши, Какитой!— деб эл уруғнинг, отасининг эсон-омонлигини сўрай бошлади.

Шу тобда пешвоз чиқиб, тирна қатор от қўйиб келаётган кутиб олувчиларнинг ҳаммаси тўпир-тўпир отдан туша бошлашди. Ҳаммаси Абишни бир-бир қучоқлаб кўришиб, ўрталарига олишди. Какитой энди извошда кулумсираб қучоғини ёзиб ўтирган Мағашга қараб югурди.

Мағаш тегажаклик қилиб, Какитойга:

— Севинсанг бурнинг бира тўла пучтанай бўлиб кетар экан-ку, а? Хунуклигингни қара-я. Солиқа ҳам дейман, арзир арзимасни ўзига муносиб кўраверар эканда!— деб, пиқирлаб кулиб қўйди.

— Пучуқ бўлсанг ҳам гўрга! Фақат Мағашга ўхшатиб кўса қила кўрмасин!—деб юрипти-ку, Солиқа — деб, Какитой Мағаш билан кўришар-кўришмас ҳазиллашиб, аския қила бошлади.

Абиш билан бирга извошга Покизод ўтирди. Мағаш ҳам Какитойни ёнидан силжиткиси келмади. Шундай қилиб, қувонишиб топишган, извош тўла жигарлар, бир қанча салт отлиқларнинг қуршовида Абай овулига қараб отларини қаттиқ чоптириб кетишди.

Арава дўғасига тақилган жез қўнғироқлар жанғирлаб, ўртага қўшилган саман отнинг бош чайқатиб елиб боришини олқишлаётгандек моромсиз жарангларди. Чангтўзонсиз кенг далада, икки томонини ўт, ўлан қоплаб ётган энсиз йўлда яхши извош гулдираб, тез кетаётир. Абиш Какитой билан Мағашга қараб-қараб, ниларининг бир-бири устида жонини фидо қилгудай бўлаётганини томоша қилиб келаётир. Улар дам ҳазиллашиб, дам жим қолишиб, кўзларини олишмай, кулимсираганларича бир-бирларига боқиб ўтиришганди.

Какитой Абишни соғинганидек, Мағашни ҳам қаттиқ соғинганга ўхшайди. Мағашнинг шаҳарга кетганига ҳам кўп бўлган эди. «Абишга пешвоз чиқаман» деб бир ярим ойдан буён Семейда кутиб ётганди. Мағаш Абиш билан сўзлашганида, Какитойни ўзгача бир дўстлик билан яхши кўришини айтганди.

Абиш энди Какитойдан овулларнинг қаерга жойлашганини суриштира бошлади.

Абайнинг овули Борлибойда экан. Ирғизбойларнинг ундан бошқа кўп овуллари аллақачон яйловларга кўчиб кетишибди. Абай овули эса шу йўловчиларнинг келишини кутиб, кўчмай турган экан.

Тутуш чимлик текис водида гулдурас солиб, отларини чоптириб келишаётган бир гала отлиқлар Борлибой сувининг бўйида ўтирган Абай овулига келиб ҳам қолишди.

Бу овулдаги ҳозирлик кўриш, югур-югурлар босилган, энди ҳамма Абай билан Айгеримнинг катта уйи ёнида тўпланиб, йўловчиларнинг йўлига кўз тутиб туришган эди. Абай одамларнинг ўртасида турибди. Эғнида узун,

сарғиш хитой жужун камзул. Ёзлик енгил кийим унинг бу кунларда тўлишган катта гавдасини яққол кўрсатиб турарди. Кулранг духоба желатка билан оқ кўйлак, кенг камзул ўзига ярашиб, кўркамлик бахш этгандек кўриварди. Анчагина оқ оралаган сочи чеккалари, пешонасидан тортиб тўкилиб, орқага сурилишидан Абайнинг кенг пешонаси яна ҳам очилиб кўркамлашган. Қийилиб келган ингичка қошлари ҳали ҳам қоп-қора. Юзларида ажин-жуда оз. Ёйилиб битган сийраккина соқоли анча узайиб, сўнгги йилларда оқ толалар оралаган.

Ҳозир Абайнинг атрофини қуршаб турганларнинг кўпчилиги аёллар. Ёнида икки кўзига жиқ ёш тўлиб, ранги ўчинқираган ҳолда Айгерим турибди. Бир қанча келинлар, хизматкорлар, молбоқарлар, бия соғувчилар, хизматдаги қўни-қўшнилари ҳам кўп. Катталардан қари-қартанг чол қўшнилари бўлмаса, бошқа бегона одам оз.

Йўловчилар овулга етиб қолишган пайтда Дармен қичқириб, салт отлиқларни тўхтатди:

— Абишнинг извоши олдинга тушсин! Аввал Абиш борсин! Овулдагилар бизларни эмас, уни кутиб туришибди. Яна чопарлар — стражникларга ўхшаб овулга от гижинглатиб бормайлик. Орқада юринглар! — деб буйруқ қилди.

Боймағамбет овул остонасига етгунча катта саман отнинг бошини тортмай, елдирганича келди. Извош тўхтамасдан, Абай бошлиқ тўпланиб турганларнинг ҳаммаси булар томон қўзғолди. Абиш ҳали тўхтамаган извошдан сакраб тушди-да, қучоғини ёзганича отасига қараб югурди.

Абай ҳам қучоғини ёзганича бориб Абишни бағрига босди. Қаттиқ қисиб қучоқлаб туриб, юзидан, кўзларидан ўпди, анчагача бағридан бўшатмади. Ота билан бола ўртасида шу сингари соғинчли қучоқдан бошқа бир оғиз сўз бўлмади. Абишни анча вақтгача кўксига босиб туриб бўшатганда, Абайнинг қорачадан келган юзи оппоқ бўлиб, ранги ўчиб, ўзгариб кетди.

Ҳамон ўғлига тикилганича атрофдаги оламни англай олмай, бир нафас эсанкираб қолди. Абиш бу чоқ ёш бола сингари эди. Абишнинг жез тугмали юнкер формасидаги погонлари, ҳозир галма-гал қучоқлаётган оналар, янгалар, чол-кампир қўшнилари орасида ўхтин-ўхтин кўриниб қоларди. Кокардали картузини бу чоқ у қўлига олган эди. Сийрак қўнғир сочи силлиқ қилиб орқага таралган.

Сочининг олди эртaroқ тўкилиб кенг пешонаси очиқ кўриниб турарди. Новча бўйлик, хиёл кўтаринки қирра бурунлик, қизғиш қўнғир мўйлови эндигина сабз уриб келаётган, лаблари ғоят нафис, юзлари пушти рангда товланиб турадиган, яхши кийинган ёш Абиш ўзгача гўзал кўринарди.

Қучоқлашиб, йиғлаб кўришаётган кўп оналар билан янгалар тилакдошлик билдиришаётир. Болажонли қўшни, кампирлар, чолларнинг Абишга айтаётган меҳри-шафқатга тўла қисқа-қисқа сўзлари эшитилаётир.

— Жоним болам, эсон-омон келдингми?

— Кўзларимнинг нури, ҳамиша шу сингари шодликка етказсин!?

— Кўп соғинтирдинг-ку, куч-мадорим!

— Ўзим айланай! Ёруғ қуёшим!..

— Ҳамиша сафаринг ота-онангни шу зайил хурсанд қилсин!

— Сафаринг қутлуғ бўлсин, бўтам!

— Хуш келибсан, Абишжон!— деб тилакдош қалблардан чиқаётган беҳисоб иссиқ сўзлар то Абиш уйга киргунча деярлик ҳаммани ажиб бир ҳаяжонга солди.

Меҳмонлар уйга кириб ўтиришлари биланоқ, Абай, эгилиб Абишнинг юзига тикилиб сўради:

— Нега бунча озиб кетдинг, Абиш, сиҳатинг яхшими?

— Петербургнинг ўқиши яхши бўлгани билан, овқатида қувват бор дейсизми?! Сўриб ташлагандек, мокидек чўзилиб қолибсан-ку?— деб, Кўкбой Абишнинг ранги кетишининг боиси қилиб шаҳарнинг овқатини айблашга тушди.

Абай энди марказдаги янгиликлар, Петербург ҳаёти, Абишнинг ўқишига оид гапларни сўрай бошлади.

Петербургдаги, Михайлов номидаги артиллерия мактаби Абишнинг айтишига кўра, ўзи хоҳлаб кирган мактаби эмас экан. У ҳазиллашиб ўтириб Абайнинг ўз сўзини келтирди:

«Боламни мадрасага бил деб бердим,
Хизмат қилиб чин олсин деб бермадим»,—

деганингиз ёдимда оға! Ниятим, ўзингиз биласиз, политехника институти эди. Ўтган йил ҳам, ўзоғи йили ҳам унга киришга менинг йўлим торлик қилди. Бу мактабнинг ҳам ўқиши оз қолди. Шуни битириб олиб, кейин бошқа илмга ҳаракат қилмоқчиман. Албатта ҳарбий хиз-

мат соҳасида катта мансабга эришишнинг кетига тушмоқчи эмасман. Лекин керакли илми ҳарбий мактабда ҳам оларман...— деди.

Абай унинг фикрига қўшилиб:

— Илмнинг ёмони йўқ. Биздек чанқаган элга қай илм бўлса ҳам, агар ўшанинг кетига астойдил тушадиган бўлса, бир ноёб хазина-ку. Азаматлик қуролингни қўлингга маҳкам тутқазарлик илм, тарбия бўлса, ота-она ундан ортиғини талаб қилмайди, бўтам! Халқингга хизмат қилишнинг кетига тушсанг, офицер бўлиб етишасанми, инженер бўлиб, адвокатлик илмини ўқиб етишасанми, фарқи йўқ! Қай соҳага борсанг ҳам, элингнинг камчилиги билан муҳтожлиги минг ботмон. Фақат ўқиб илмингни ошириш йўлида соғлиғинг, қувватинггина етса экан деб тилайман!— деди.

Яна Абдирахмонни қучоқлаб, бир қўли билан анча вақт бағрига босиб ўтирди.

Уй тўла одам йиғилиб, дастурхон ёзилиб овқат келтирилди. Суҳбат мавзуи дамба-дам ўзгараётир. Абай энди бир хонаси келганда ўзининг янги дўсти Павловни сўради. Унинг билан Абай Семейда танишган экан. Павлов Тобольск қамоқхонасидан чиққандан кейин бу тарафларга сургун бўлиб келган экан. Абай уни ўз овулига меҳмонга чақириб, Абдирахмонни кутиб олиш учун Семейга кетаётган Мағашга: «шу гал бирга ола кел» деб топширган эди.

— Федор Иванович нега келмади, Абиш? Нега кечикиб қолди? Сен билан бирга келишга ваъда берган эди-ку.

— Тўғри, мен билан бирга келмоқчи бўлиб кўп ҳаркат қилди. Лекин рухсат ололмади.

— Губернатордан сўрадимиз?

— Унинг аризасини губернатор полицмейстерга юборибди-да, ҳал қилишни ўшанинг ихтиёрига топширибди. У бўлса, рухсат бермай қўйди. Сургунда юрган одам яйловга бориб, қимиз ичмаса ҳам бўлади деган бўлса керак.

Абай Павловнинг келмаганига анча ташвишланиб қолди.

— Оббо! Кўп қадирли, азиз одамим эди, соғлиғи ҳам жуда ночор эди. Сен билан келиб, яхшилаб дам олиб кетса деб ўтирган эдим. Ўзи билан яхшилаб танишдингми?

— Танишдим. Кўпинча бирга бўлдик. Бир неча марта узоқ-узоқ суҳбатлашдик. Ҳаётнинг қайси жиҳатини бўлмасин, ғоят кенг, чуқур тушунадиган, кўп билимдон одам экан. Революцион жамиятнинг илғор пешқадамларидан бўлса керак. Сизни ҳам жуда дўст тутар экан. Ўзингизни ҳам, меҳнатингизни ҳам қанча-қанча қозоқлардан ортиқ тушуниб, кўп қадр қиладиган одам экан деб ўйладим,— деб Абиш Павловни бирга олиб келолмаганига қаттиқ ўкиниб гапирди.

Шу кеча дамба-дам дастурхон янгиланиб: ҳали чой, ҳали қимиз, ҳали эт тортиларкан, ора-чора бўш қолган пайтларда бир уй бўлиб ўтирганлар ўйин-кулги қилишиб, ғоят гўзал санъатлар кўрсатишди.

Сахро ҳаётида оқин-шоир, ўланчи, ўйинчи, қизиқчи, аскиячилар кўп учрайди. Абай овулининг ўзи бўлса, бу ерда алвон турли, гўзал сирли санъат намуналарига тўла. Лекин бугун бу овулдагиларнинг деярлик ҳаммасини ҳайрат ичида қолдирган янги бир санъат кўринди. Эндиги ўйин-кулгининг турли-туман хилини янги меҳмон бошлаётир.

Теп-текис Борлибой водисиди, сутдек ойдин жимжит кечада Абай билан Айгеримнинг катта уйида ғоят усталик билан нозик, нафис тўлқинлантириб чалинаётган скрипка овози чиқди.

Бу ўтиришда мажлис аҳли ўйин-кулгига берилган сийин скрипка торларидан бир ўзгача латиф сўзлар тома-бошлади. Абиш анча яхши скрипкачи экан.

У рус халқ куйларини, ғоят гўзал, нозли романсларни чалди. Баъзан бу ердагиларга янгилик бўлгани билан бутун рус халқи яхши биладиган, «Стенка Разин», «Ермак», «Бродяга» сингари куйларни, баъзан жўш уриб юракдан отилиб чиқаётгандек ўйноқи, шўх рақс куйларни ҳам чалди. Навбати билан ҳали мазуркани, ҳали полкамазуркани янгротди. Бир вақт жўшқин, ўйноқи, қизгин «Гопак»га уриб кетди.

Абиш ҳар бир санъати, хулқи, ўтириш-туриши, кийиниши билан Абайнинг шогирд дўстларининг деярлик ҳаммасини ҳайрон қолдирди. Абишни рус тарбияси, илм ва маърифат, шаҳар ҳаётининг тартиби ихчамлаштириб, ҳар бир ҳаракати, қиёфаси, сиймосини булардан мутлақо бошқача қилиб юборган эди. Мана шуларнинг баъзи бирлари бир онадан туғилган бўлса-да, мутлақо бошқача, олижаноб бўлиб кетган Абишга ҳайрат ичида тикилишди.

Ўзларининг оғаси, жигари, самимий дўсти, жондан азиз, қадирли одами бўлган Абишнинг ўзларидан шу сингари айрилиб турадиган даражада ўзгачалигига баъзан узр билан, баъзан қизиқиш, фахрланиш, чексиз ҳурмат билан боқишарди.

Абиш бир неча бор ўзи чалиб бўлгандан кейин, скрипкани Муқага узатди.

Абай овулига Муқа бу ёшларга йўлдош, дўст бўлиб яқинда келиб қўшилган. Ўзи аслида бу элнинг одами ҳам эмас. Қўшни бўлган Кўкан бўлисидаги Уоқларининг Қондор деган уруғидан чиққан. Ўз элида ошиқ бўлган бир қизни ололмай юрган чоғида, Мағашнинг маслаҳати билан қизни олиб қочиб, Абайнинг паноҳига келган ва шу ерда турғун бўлиб қолган. Шаҳарда тез-тез учрашиб юрадиган бу камтар санъаткор—скрипкачи ҳамда кўп моҳир ўланчи Муқани Абай билан Мағаш ҳам жуда яхши кўриб қолишган. Уни ҳам Дармен, Алмағамбет, Эрбўллар сингари доим бирга юриб, бирга турадиган, айрилмас дўст қилиб олишган.

Кечаси анча вақтгача дастурхон билан ўйин-кулги дам-ба-дам гал олишиб турган пайтда, ора-чора дўмбирачи—Оқилбой, куйга уста — Муқа, ўланчи Алмағамбетлар меҳмон чалиб берган полка, мазурка сингари рақс куйларининг баъзи бандларини дўмбирага солиб динғиллатиб, бу куйларни англашаётганларини сездириб ўтиришди.

Шу чоқ Абиш узатган скрипкани олган Муқа, ўз ҳолича ўрганган ғоят таъсирли бир куйни чала бошлади.

Унинг бармоқлари йўғон-йўғон, скрипкани чалиш усули ҳам Абишдан бошқача экан. У, бамайлихотир ўтириб, салмоқлаб фақат қўл ҳаракати билангина чалди. Абиш зеҳн солиб ўтирди. Муқа скрипкани провинциал бир машшоқдан ўрганган кўринади. Зўр техникага эга бўлмаса ҳам, борлиги билан берилиб бутун ҳисларини ифодалаб етказишга уриниш сингари ноёб талаб борлиги кўриниб турарди. Чалаётган куйи ҳақиқатан жуда мунгли, дардли дилдан чиққан чин нолишга ўхшайди. Мана шу куйнинг икки бандини чалиб бўлганда Абиш ялт этиб қаради-да, бу қандай куй деб сўради.

Муқанинг сиймосида ўзига ишонч акс этган ҳолда:

— Бу куйни бизлар «томнай места» деб атаймиз,— деди.

— Тёмное место?

— Тёмное место?!— деб, Абиш авваллар эшитмаган куй ҳақида ўйланиб қолди.

— Бу, валс-ку ўзи-а,— деб яна бироз ўйланиб турди-да:— отига қараганда бирорта ғалатироқ жойда эшитилган куйга ўхшайди!— деб, кулимсираб Муқага қаради.— Қаердан ўрганган эдинг?!

Мағаш билан Какитой қўшилишиб кулишаркан, ўнғайсизланиб ивир-шивир қилиб қолишди. Мағаш уйдагилар эшитарлик қилиб:

— Билиб турибди! Қаерда эшитганинггача билиб олди, Муқа! Энди ўзинг бир йўлини қилиб, ростини айта қол!— деди.

Ешлар бу сирни билмайдиган Абайдан хижолат тортишди. Муқа у қадар ийманмасдан:

— Буни нариги томонда меҳмондўст аёллар уйида эшитган эдим. Ўзини жуда олдирган, ранги заъфарондек ёшгина бир маъсума қиз йиғлаб ўтириб айтаётганда эшитиб қолган эдим. Қим чиқарганини билмайман. Ҳатто ўша шўрлик қизнинг шунчалик ёт ерга тушиб қолиб, чекаётган аламли дардларидан туғилган куйми деган хаёлга ҳам борган эдим!— деди.

Уйдагилар бу куй ҳақида яна қайта оғиз очишмади. Ешларнинг ҳаммаси Абайдан уялиб ўтиришганди. Абай бу кайфиятни билиб, ҳазил қилиб:

— Ёмонликдан яхшилик туға бермаса ҳам, баъзи бир ёмон юришлардан яхши ўлжа олиб чиқиш ҳам мумкин эканми, дейман-а? Шунга ишора қилаётган бўлсанг керак, Муқа! Лекин борган сайин бир яхшилик ола берар эканман деб ўйласанг алданасан! Бизни ҳам доим алдай олмайсан!— деди.

Муқа бошлиқ ёшларнинг ҳаммаси дамани чиқармай, хижолат ичида астагина кулиб қўйишди.

Соғинишган оға-жигарлар, тенгдош-йўлдошлар, ёри-дўстлар йироқ сафардан келган санъаткор, илмлик-маърифатлик меҳмон билан даставвал шу таҳлитда учрашишди.

Кеча бир гала бўлиб ўйин-кулги қилиб ўтирганлар бугун иккига бўлинадиган бўлишди. Чошгоҳ пайтида Абайнинг уйида қимиз ичиб ўтириб, ёшлар ўзаро ким бориб, ким қолишини ҳал қилишди.

Аввало жўнайдиган Абиш. У ўтган қиш вафот қилган катта она—Улжонга фотиҳа ўқиб келмоқчи. Ўша овулда турадиган ўз онаси Дилдани ҳам кўриб келмоқчи. Абиш

билан Магаш, Дармен, Какитой, Алмағамбетлар бирга борадиган бўлишди.

Абишлар эшикка чиқишганда, узун кермада бир қанча эгарлоғлиқ отлар турганди. Ҳаммадан олдин Алмағамбет кичиклик йўли билан Абишнинг отини етаклаб келиб кўндаланг қилди.

Кеча меҳмон келган пайтда кермага яйдоқ бойлаб қўйилган ёли, думи қора саман отга бугун жуда яхши жабдуқ урилган эди. Кумуш юган, қуюшқон, босма айил, узанги боғичи узангисигача кавказча қилиб қора нақш берилган, юпқа кўкиш шойи сирилган тўқимнинг устидан қизғиш сафён жазлиқ урилган, сиркор қилиб ишланган эгарнинг устида ҳаворанг духоба кўрпача. Бу жобдиқлар саман отга урилганда от яна ҳам очилиб, яна ҳам кўркамлашиб, қаддини ростлаб турган эди.

Ҳозир Абиш миниши билан бироз ўйноқлаб ер тепиниб турган қамиш қулоқ, узун саман от ҳақиқий бўз йигитлар минадиган отга ўхшаб кетди.

Абишни кузатгани чиққан ёшларнинг ёнида Айгерим ҳам турган эди. Саман от ўйноқлаб, сўлиғини чайнаб, бир оёғи билан ер тирмалаб, пишқириб турибди. Абиш унинг ҳаракатига қизиқиб қарайди.

Оппоқ юзларига қон югуриб кулимсираганича унга мос ҳаракат қилади. Отнинг шу хил ўйноқлаб туриши Айгеримга асовдек туюлиб, хавф олди-да:

— Чироғим, бу отингнинг запти қандоқ ўзи?.. Эҳтиёт бўл!—деди, безовта бўлиб қизариниб кетганича кулимсираб.

Бу пайтда бошқа йигитчалар ҳам отларига минишганди. Абиш бош ирғаб кичик онасига сипоҳлик билан қаради-да:

— Йўқ, опа! Асов эмас, гижинглаши-да!—деб қўйди.

Бироздан кейин овулдан четга чиқишлари биланоқ саман от олдинга тушиб қайта-қайта ер сузиб, четланиб, олиб учгудек бўлиб кета берди. Абишнинг оти секин юролмайдиган бўлгандан кейин, йўловчилар ўз отларини жадаллатиб кетишга мажбур бўлишди. Абиш ҳамон олдинда кўпчиликдан ўзиб келаётир. Кўпдан буён отга минмаган ва саҳронинг салқин адирлари, зилол сувлари, соф булоқлари, кўм-кўк майсалик ўтлоқларини соғинган йигит ҳозир ўзининг бошқалардан холи бўлишини маъқул кўрди. Унинг эл ва ерларга интизор кўнгли шу қадар сергак, хурсанд, кўтаринки эди. Сўлқулдоқ ўт-ўлан-

лари бир томонга майишиб, тўлқинланаётган майин шабада шарпаси келиб турган, мавж уриб ётган яйлов шу қадар кўнгилли, оромбахш эди.

Ҳавода заррадек чанг йўқ. Бутун олам чўмилиб чиқиб очилиб кетгандек мусаффо, яшнаб турарди. Яқин ерлардаги пастак-пастак ям-яшил тепаликларнинг бўй тортган ажриқлари шабада шарпасидан ёпирилиб бош эгиб тўлқинланади. Чақнаб турган қуёш нури остида ўт-ўланлар дам лоп этиб, бир томонга ўгирилиб, оқиш товланиб кетади. Мингларча майда игна сингари ялт-ялт этиб товланади. Гўё тепаликлар устига кумуш зарралар сочилгандек қуёш нурига чақилиб кўз қамаштиради. Йироқда, йигитларнинг қаршисида кўкимтир товланиб турган уч-тўртта баланд тепалар ётарди. У тепалар: Шақпоқ, Қазбола, Бойқўшқор тоғларининг орқа томони эди, Ҳарир оқиш туманга чулғаниб турибди... Ўша туман сойликларда қуюқлашиб турибди. Бу ўлканинг рангидан бўлакча, ҳаво рангидаги сирли манзара кўзни тортди, кишини ўзига мафтун этади. Мана бу йўловчилар кўзлаб кетаётган тепалик ҳам ўша ерда. Бироздан кейин буларнинг чап томонидан бир-бирига тираб қўйилган тош сандиқ сингари алоҳида-алоҳида ётган кўп тепаликлардан иборат — Керегетос тоғи кўринди.

Бу саҳродаги қалин, кўм-кўк майса чўзилиб бориб, тўсатдан ўша харсанг тошларга тақалади. Ундан уёғига узун-узун сандиқ сингари тошлар қат-қаватланиб юксалади. Кўп жойларда, ўша тошлар орасида кўкарган ғужум арчалар кўринади. Улар гўё, тош бағрига ёпишиб ўсаётганга ўхшайди. Жингалак арчаси қалинлашиб кетган тош тепанинг бағрилари мўйналик адирга ўхшаб кўринади. Баъзан бу ерларда ўйноқлаб кетаётган, шохи эгилган арқарнинг орқаси кўриниб қолади. Баъзан харсанг тошлар орасида жилпанглаб юрган қизил тулки кўзга чалинади. Думи чувалган маккор, кўп эҳтиёткор тулки худди бир қизил калтакесак сингари тўлғаниб, ўрмалаб кетади. Баъзан тошнинг устига чўзилиб ёпишиб олади. Сичқон оёлаб юрган тулки гоҳ ирғиб бориб арчанинг тагини тирмалайди. Бир лаҳзада қизғиш сариқ, оч тулки мана шу тошлар томон дайдиб қуён қува-лайди. Гоҳ қанот қўйруғини зувуллатиб, кўкдан қуюлиб келаётган ажални кутиб турган эҳтиёткор тулки отилиб бориб тош орасига тиқилади. Дам лип этиб яшириниб, дам лоп этиб чиқиб, яна ўрмалайди.

Абиш дурбин билан қараб, йироқдаги ҳийлакор йиртқиқчининг ҳаракатини қизиқиб томошя қилади. Тоғнинг ён бағридаги қулф уриб турган ўт-ўланлар чайқалиб, шувуллаб ел эсиб ўтганда, янги пишган маймунжоннинг ҳиди димоғни ёргудек бўлиб анқиб кетади. Юмалоқ келган ям-яшил гўзал тепалик бамисоли упорини сепиб, тўлғаниб тургандек бўлади. Жонажон ўлка, соғинтирган шабада йироқдан келган ўғилга қулф уриб яшнаб шодлик баҳш этади...

Бу кунларда Улжоннинг катта уйида Ўспоннинг катта хотини Эркежон яшарди. У овулнинг ярим-ёртиси кўчиб, Шақпоққа бориб жойлашган. Дилданинг уйи ҳам ўша ерда. Абишлар туш оққан пайтда ўша овулга бориб тушишди.

Ёшлар катта уйнинг ёнига яқин келганларида озгина аёлларнинг йиғлаган товушлари эшитилди. Абиш ҳам уйга йиғлаб кирди. Улжондек онанинг азасини кутиб, йўқлаётган иккита келини — Дилда билан Эркежон экан. Абиш аввало бўсағада ўтирган Эркежон билан кўришди. Ундан кейин ўз онасига етганда, Дилда уни қучоқлаб, анча вақт бағрига босиб туриб, кўп йиғлади. Абиш ҳам кўз ёшларига эрк берди. Азиз она кекса энадан айрилиб ўрни ҳувуллаб қолганлиги бир дард. Лекин Дилданинг оҳи-зорида Абиш сингари зийрак бола учун ҳаётнинг кўп ранж ва озорлари ҳам сезиларди. У адолатсиз ҳаётда доим бегуноҳ жафо чеккан одамдек кўринарди. Бу ҳақда ҳеч ким билан сирлашиб дардлашмаса-да, Абиш Петербургда ҳам ўз онаси ҳақида ҳамиша қийналиб, ранжиб ўйлар эди.

Кўп йиғлаган Дилдани Дармен юпатди:

— Янгажон, ахир сабр қилинг-да, Абишдек ўғли бўлган она ҳам йиғлайдими-а? У нима қилганингиз ўзи,— деди.

Бу озгина сўзда Дилданинг асосий қайғусига ишора қилиб айтилган маъно бор эди. Яна бироздан кейин аёлларнинг йиғисига хотима бериш ниятида қироат билан «суннато» ни бошлаб юборди...

Йиғи-сиғи босилиб, қуръон ўқиладиган пайтда ёзилган дастурхон йиғилгандан кейин Эркежон Абишга катта онанинг ўлимини, ўлар чоғида айтган гапларини сўзлаб берди.

Баланд бўйлик, кўркам, гўзал юзлик Эркежон чехрасида сабот ва сабр акс этган ҳолда шошмасдан сўзла-

ётир. Онанинг айтиб кетган қарзини адо этсам деган ниятда Абиш ҳақида энаси айтган гапларни хотирлаб:

— Азизим Абиш, энанг марҳума сени жуда кўп йўқлади, ўзидан ўсиб унган қариндош уруғнинг ичида ёлғиз сенинг четда юрганингдан кўп ташвиш тортар эди. Боши оғриб оёғи сизласа, ёнида ҳамроҳи йўқ. Шохидан узилиб тушган мевам эди. Орзусига эришганини, тўлиб етишганини жўришга мен ҳам отасидек интизорман! — деб кўп хўрсинар эди. Шу гапларни сенга айтиш менга бир бурч эди, — деб, жозибали, ўйчан кўзлари билан анчагача Абишга тикилиб турди.

Дилда иккови галма-гал гапиришиб, Улжоннинг сўнги кунларини батафсил айтиб беришди. Утган йил кузнинг охирида, эл қистовларга жойлашган пайтда қазо қилибди. Сўнги йилларда жуда мункиллаб қолган, яна узоқ вақт дардга чалиниб юрган Улжон она — эл онаси кўпинча сукут ичида, тинчгина унсиз ҳаёт кечирибди.

Келин-кечак, бола-чақа, уй-ичининг гап-сўзларига ҳам аралашмай узоқ вақт тинчлик сақлабди. Атайин келиб, ёнига ўтириб ҳол-аҳволини сўровчи катталар билан ҳам жуда кам гапиришибди. Онда-сонда Абай билан Ўспонгагина унча-мунча сўз қотар экан.

Абишнинг ўзи у онанинг бағрида ўсмаган бўлса ҳам, кўрганда қучоғига олиб, анчагача ҳидлаб ўтирадиган кекса онанинг шафқатини, чексиз алангали меҳрибонлигини унутмаганди. Уша онларнинг ҳаммаси кўз олдида. Улжоннинг унутилмас одам эканлиги энди кўпроқ билинди. У яшаган мана шу уй бугунги таъзиядор шаклида ўша бир покиза, азиз, ўзгача одамни қаттиқ ўйлатиб, беҳад йўқлатди.

Мағаш кекса онанинг ўлим олдидан айтган яна бир гапини Абишга энди айтди. Улжон ҳол-маҳол ётганда, Мойбосар келиб беморнинг кўнглини сўраб ўтириб, қўпол бир гап гапирибди.

— Қалайсан, бизларни ташлаб эрингнинг орқасидан сафар қилгани ётибсанда-а! Кўпни кўрдинг-ку, ўлиш қандоқ бўлишини айтиб кетсанг-чи? — дебди.

Шунда Улжон хиёл жилмайиб, астагина ҳазил қилибди:

— Э-э-й лола бедард қайнигинам-а! Нимани кўрдим, қаригунча ақл битмаган сени кўрдим. Илгари мен ўлиб кўрибманми? Ўзинг ўлганингда биларсан-да, нимасига бунча ошиқдинг! — дебди-да, тилдан қолибди.

Умр бўйи озод фикрли, билимдон, серфаҳм асл одам ўлим соатида ҳам жўшқин ғайратидан айрилмаган. Тенгсизликда чор-ночор кечган ҳаётига ўзининг соф одамгарчилик фазилати билан қараб ўтабилган. Энди ўлимдан ҳам қўрқмай, буқинмай кетганга ўхшайди. Беҳад сабрли мўмин одам ҳаёт эшигини астагина ёпиб, сафар қилибди.

Дилда Абишни юбормай икки кун меҳмон қилди. Учинчи куни болалари отларини эгарлатишиб, отасининг ёнига қайтиб кетмоқчи бўлишаётган пайтда, Абишни ёнига олиб ўтириб, кўнглидаги бир орзусини айтди. Оналик тилагини билдирди.

Бу масалани Мағашга аввал айтиб қўйган бўлса керак. У ҳам онасининг гапини қувватлаб, ихлос билан қулоқ солаётир.

— Нури дийдам! — деб Дилда Абишнинг нозик қўлидан ушлади... — кечаги ўтган онамиздан менинг ҳам уққан насиҳатларим бор эди. Ўша вақтларда, сенлар ёшлик чоғингда, Абай шаҳарга ўқинишга бораман деганда: «Талабига тилакдош бўл, тизгинига ёпишма, қувонч билан узат. Билим излаб кетаётир, одам бўлсам деб кетаётир. У сенинг ҳам, мана бу гўдакларингнинг ҳам ризқи-рўзи» деган эди. Сенинг йироқларга кетиб қолишингни ҳам ўша тахлитда тушундим. Ҳали ҳам бўлса, йўлинг бўлсин, — деб, кўзларига жиқ ёш олди. Дастрўмолини кўзларига босди. Ҳасратга ботган, қалби соғинчга тўла онанинг кўнгли жудолликка зўрға чидаб юрганлигини сездирди.

— Лекин... — деб, йиғламсираган товуши хиёл кескинлашди, — менинг сендан ўтинадиган бир тилагим бўлса, сен қабул олмаслигинг қандоқ бўлади? Мен сенга оналик ўтинчимни айтаман. Ўша тилагимни қабул қиласанми? — деб, боласининг елкасидан қучоқлаб жавоб кутди...

Абиш тараддудланмади. Онасининг бу хил илтижо қилишидан унинг ўзи ҳам қаттиқ ҳаяжонга тушган эди.

— Опа, айт! Жоним билан қабул қиламан! — деди дарҳол.

— Ундай бўлса, ўзинг йироқда юрсанг ҳам маконинг шу ер бўлсин. Ўз қўлимда, ёнимда бўлсин. Қаллиқ айтиришга розилик бер деб ўтинаман... — деди.

Абиш тарбия кўрган ёшнинг очиқ, софдиллик одати бўйича бу илтимосга ҳайрон қолганини яшира олмади.

— Йўе, опам нима деяпти! Нима деяпти-а! Бунга мен нима десам бўлади энди?.. Мен эркин, ихтиёрим ўзимда

бўлган... эр етган азамат эмасманми? Бу ишни ўзим ўйлашим керак эмасми?.. — деб Мағашларга қаради.

Мағаш енгилгина жилмайиб қўйди-да:

— Абиш оға, у тўғри-ку, зўрлик эмас. Шунчаки опам фақат ўтинаётирлар-да, ундан кейин шундай ўтинишнинг вақти ҳам келган-да! — деди.

Абиш учун Мағашдан бундай жавоб эшитиш мутлақо кутилмаган иш бўлди. Қаршилиқ, норозилик билдирмади. Лекин кулмасдан ночор индамай ўтира берди. Ҳали она-сига берган ваъдаси ҳам бор эди. Дилда яна гап бошлаб:

— Зўрлик йўқ, жоним болам! Шу бугун уйланиб кетасан деб ҳам айтмайман. Фақат, «келининг, худо қўшса, мана шу бўлади» деб, кўнглингга ёққан одамни атаб кетсанг бас. Бу йил айтдириб қўю, кета бер. Ушанинг ўзи ҳам бир юпанч-ку. Ўзингдан кейинги қувончим, умидим бўлади-да! — деди.

Абиш ҳамон бир қарорга келолмади. Юлқиниб: «керак эмас» деб сапчиб ҳам тушмади. Энди Дилда сўнгги сўзини ҳам айтиб олди:

— Ўзинг кўрасан. Кўнглингга ёқса хўп дейсан. Сенга деб кўзлаб юрган одамим ҳам бор. Мана бу Маҳмуд деган татарнинг Мағрифа деган жуда нозанин қизи бор. Ушани бир кўр-чи, қўзим! Кейин менга жавобингни айт. Олдинга бундан бошқа шарт қўймайман. Шунга ваъда берасанми? — деди.

Абиш уялиб, тили тутилиб қолди. Шундай бўлса ҳам сиқилиб, қизориб ўтириб, онасига қараб астагина бош ирғаб қўйди.

Дилда Абишнинг юзидан ўпди-да, Мағашга қараб:

— Мағаш, Дармен, шу гапим ҳар икковингга қарз... Абишимга Мағрифани иккаланг кўрсатасан... жавобини иккалангдан оламан! — деди.

Улар индашмади. Лекин Абиш уларнинг юзларига қараб, жони-диллари билан шу вазифани адо этишга ҳозир эканликларини англади. Фақат Абишдан олдин елиб югургилари келмай туришибди, бўлмаса Дилданинг кўнглидаги гапни адо этишдан тортинишадиган эмас.

Кейин отга миниб қайтиб келаётганларида, Мағаш, Алмағамбет айрилиб орқада қолишди-да, Дармен билан Абиш бирга кетишди.

Дармен энди ҳали Дилда айтган гап катта оғалар, кичик инилар — ҳамманинг кўнглида бор гап эканлигини билдирди. Абиш бу ерда ҳам очилиб бир нарсa демади.

Лекин кўнглида бир дўст истаётгандек умид, хаёл аралаш иссиқ бир тўлқин пайдо бўлди. Дарменнинг сўзини бузмади. Кўп хушфеъл ва гапга уста Дармен ҳозир Мағрифа ҳақида сўзлаб келаётир. Унинг айтишига қараганда, Мағрифанинг ёши ўн еттига чиққан, мусулмончадан саводхон. Яна кўп латиф, ғоят тарбияли, бу атрофда тенги йўқ гўзал қиз экан... Ўшани кўриш керак. Гарчи, ҳозир ҳеч қандай қарорга келмаса-да, Абиш уни бир кўрса, учрашса экан... Ундан уёғидаги бор гапни юрак ҳал қилади. Бошқа бир кишининг ўғити, тилакдошлиги зарур бўлмас... —деб Дармен дўстларча маслаҳат бериб келаётир. Орқада келаётган Алмағамбет товушининг борица янграшиб, муштоқлик, интизорлик саломини куйлай бошлади. «Ишқ ўти», «муҳаббат», «азиз ёр» деб, иштиёқ билан безантириб келаётир.

Еқимли салқин шабада эсиб турган, ям-яшил ўт-ўланлари яшнаган яйлов, қалбларни қувончга тўлдириб, кўнгилни кўтарди. Юракда алангали умидлар, тилаклар уйғотади... Абиш ўз хаёлида ўзи уялиб яширинаётгандек унсизгина жилмаяди. На бир жавоб топади, на бир қарорга келади. Юраги арзиқади холос...юзи дам оқариб кетиб, дам ловуллаб қизаради.

II

Абай бир томондан Абишдек ўғлининг рус тарбиясини тўла-тўқис олганига шодланади. Унинг илмлик йигит бўлиб, рус ўқимишларидек қаторга кириб ўсиб, маълум бир савияга эга бўлганига қувонади. Абишни сўзлатиб, узоқ-узоқ қулоқ солгиси келади. Иккинчидан, Россиядаги барча янги хабарларни эшитишга қизиқади. Ҳозирги Петербург ҳаёти, илм ва фан соҳасидаги янги ихтиролар юзасидан кўп саволлар беради. Темир йўл, кемалар, катта билим юртлари ҳақида ҳам кўп нарсаларни билгиси келади. Россиянинг катта шаҳарларидаги бир-биридан бошқа бойликлари, ўзгача фазилатлари ҳақида сўрайди. Фабрика, заводларнинг ишларига ҳам қизиқади.

Баъзан ота-боланинг суҳбати буюк рус шоирларининг асарларига кўчади. Шундай чоқларда Толстой, Салтиков-Шчедрин, Некрасов асарлари ҳақида сўзлашиб, фикр юргизишади.

Шундай бўлишига қарамай, баъзан Абишнинг назарида Абайни, нечукдир оғир хаёллар олиб кетаётгандек

туколади. Кўпдан буён ғамгин тортиб, ёлғизлик азобини чекаётгандек кўринади.

Абишнинг билишича, Абайнинг ўзи учун мутлақо кераксиз, зарарли ва шоирлик меҳнатига зиён келтирадиган бир одати бор. У — мана шу эл ичидаги тиним топмайдиган фитначилар, мансабдорлар, тўда бошлиқларининг битмас-туганмас жанжал-можароси. Уша можароларнинг баъзи бирларига Абай ихтиёрли, ихтиёрсиз равишда аралшиб турар эди.

Абдурахмон элга келгандан буён, Мағаш билан Какитойлардан кўп гапларни эшитиб, қонганди. Эл ичида, Абайнинг атрофида, мана шу овулда юрган озгина санъаткорлар, нурга интилувчи ёшларгина бўлмаса, Абайга қарши қилинаётган ўчлик, қасдлик, ҳасад каби нарсалар беҳад кўп эканлигини билди.

Ўзи отаси учун қаттиқ қийналиб, ёлғиз ўзи бош қотириб ўйланиб юрганди. Энди эшитса, Абайга шу кунларда Ўразбой, Жириншелар сингари йўғон—бойлардан чиққан ғаломусларнинг деярлик ҳаммаси ўчакишиб юрган экан. Уларгина эмас, Ирғизбойларнинг ичида ҳам бир отанинг боласиман, қариндошиман, деб юрган пишиқ-писмиқлардан ҳам Абайга кек сақлаб, душманлик қила бошлаганлари кўп экан.

Отасининг ҳаёти шунчалик ғам-ғусса ичида кечаётганлигига Абишнинг ўзи ҳам кўп ташвиш тортиб юрди. Бир кун Абай Абишнинг авзойини англагандек бўлди-да, ёзилиб бир оз дардлашди:

— Алвон турлик ёвузлик билан хиёнаткорлик мени қаттиқ қийнади-ку бўтам, Абиш... бироқ, пешонамда бори, насибам шу экан!— деб қўйди-да, барча ёшларга қараб бир янги гап бошлади:

— Замонларинг бошқача бўлар деб ишонаман... мен эскининг охири бўлиб, сенлар янгининг боши бўлсаларинг экан ҳеч бўлмаганда!..— деди.

Шу ўтиришда Абдирахмон авваллар қўзғолиб юрган бир гап ҳақида — меҳнат ҳақида Абай бошлиқ мажлис аҳлининг ҳаммасига ғоят қизиқарлик янгиликларни айтиб берди. У суҳбат мавзуини шу масалага кўчириш олди-дан рус халқининг бу тўғридаги ибрати ҳам бошқача эканлигини айтиб ўтди.

— Зўр меҳнат билан ўша меҳнат аҳлини уларнинг курашидан билмоқ керак. Ҳозир Россияда, яна айни замонда нақадар муваффақиятли ғайрат ва жасорат, ибрат

бўларлик фазилатлари туғилаётганини кўриб, томоша қиласиз.

«Оға!» деб, Абиш айниқса Абайни, янги бир фикрга кўнгил бўлдириш ниятида деди:

— Россияда меҳнат аҳли икки катта гуруҳга бўлинади. Бир гуруҳи дворянлар қўл остидаги деҳқонлар. Иккинчиси — завод, фабрикалардаги, шу кунларда тобора сони ортиб бораётган ишчилар. Ҳозир ўша ҳар икки гуруҳ ҳам ўз меҳнати, ҳаёти, инсонлик орзуси учун ўзининг золимларига қарши қаттиқ кураш, тортишув олиб бораётир.

Шу сўзига далил келтириб, 1885 йил Орехово-Зуевода Морозов деган бойга қарши бўлиб ўтган катта бир стачкани қизиқ ҳикоя қилиб берди. «Қўл остида 11 минг ишчи бўлган бой экан» деганда, ёшлар ҳайрон қолишди. Ушалардан 8 минг ишчи бир куннинг ўзида, бир соатда иш ташлаб, намойишга чиқибди. Ундан фақат бойгина чўчимай, ҳокимларгача қўрқиб кетишибди. Прокурор, губернаторлар югуришиб, аскар бошлаб келиб, ишчиларни қўрқитиб босмоқчи бўлишибди. Меҳнаткашларнинг ичидан чиққан бошлиқлари улар билан қаттиқ олишибди. Меҳнаткашларнинг ҳақини зўрлик билан, алдаш билан еб юрган бойнинг золимлигини айтишибди. Ҳақларини талаб қилишибди. Улуғлардан тап тортишмабди. Кейинчалик мана шу иш юзасидан айбдор ҳисоблаб олти юз кишини турмага қамашибди. Шунда ҳам меҳнаткашлар ичида тортиниб ўзини четга олишга уринганлар бўлмабди. Ҳозир бўлса, мана шу 1890 йилнинг ўзида ҳам ҳафта сайин Петербургда, Москвада ички Россиянинг яна бошқа катта-катта шаҳарларида шу сингари стачкалар бўлиб турибди. «Мана, кураш шу йўсинда бир йўлга тушиб, меҳнат учун, халқ учун шу тарзда курашаётирлар!» деб, кўп мисоллар келтириб, сўзлаб берди.

Абай хурсанд бўлиб ўғлининг бу яширин сирларни қандай қилиб билганини сўради.

Абиш бунга петербурглик бир кекса ишчи — Ерёминдан эшитганини айтди. Унга Семейдан, Павловдан хат олиб борганда танишиб қолган экан. Илгарилар революция йўлида кўп курашган, ҳозир ёш ишчилар билан мустақкам алоқада бўлган кекса Ерёмин кўп сирларни унга «Сибирингга борганда сўзлаб бер!» деб, яшириқча айтиб бсрар экан. Бу гапларни ўша одамдан эшитибди.

— Ерёминнинг ҳисоби бўйича 1880 йил билан 1890

йиллар орасида 150 дан ортиқ стачка бўлибди. Мана, меҳнат қила билган рус халқи, меҳнат учун ҳомийлик қилиб шу хил курашишни ҳам билади. Бу ишларнинг негизига кўз ташлаб, ўйлаб кўрилса, унча-мунча иш эмас-ку, а!— деган эди, Абай ичидан ўғлига ихлоси ошиб, бош ирғаб қўйди.

Абай бир оз ўйланиб ўтириб, хулоса чиқарди:

— Бу хилдаги кураш сўнгги йилларда бошланган бўлса керак... Мен ҳали эшитиб ҳам, ўқиб ҳам кўрмаган ишлар экан. Албатта, бир ерга йиғилган шунча кўп меҳнат аҳлининг ўз халқи учун олиб борадиган кураши ҳам кўзга кўринарлик, самаралик бўлса керак. Бу — Россиядаги илк дафъа пайдо бўлган янгилик бўлса керак. Бу ишларни билишлик кўп зарур... бундан хабардор бўлганинг яхши бўпти!— деди.

Абдирахмон меҳнат ҳақидаги, меҳнаткаш халқ ҳақидаги мана бу гапларга ўзгача кўнгил бўлиб, Абайнинг сўнгги сўзлари асосида, янги бир масала устида ўйланиб қолганди. Ҳозир у, Бозорали ҳужуми ҳақида ўйлаётганди. Энди Абиш суҳбатни шу масалага кўчирди.

— Оға, бир хатингизда меҳнат билан меҳнат аҳлини шеърда, санъатда қадрлаш керак деган эдингиз. У жуда яхши. Хўш, ҳаётга қандай қараш керак? Яна, меҳнатнинг ўзини айтиш бор-у, меҳнаткашлар олиб борадиган кураш, олишув, тортишувларга баҳо бериш бор. Аввалгисига баҳо беришдан кейингисига баҳо бериш осон ҳам эмас. Қимматлироқ ҳам бўлса керак. Мен сиздан мана шу эл ичида ўтган йил содир бўлган катта бир воқиа ҳақида сўрамоқчи эдим!— деди.

Абишнинг шу сингари гапларни сўраши шу ерда ўтирган, Мағаш, Какитой, Дармен сингари ёшларга қаттиқ таъсир қилди. Гарчи улар ўша воқиянинг ичида юргандек, яқиндан туриб қатнашган бўлсалар-да, бу курашнинг маъносини Абайдан шу хилда сўрашмаган эди. Абишнинг ҳозир бу ишнинг сабабини билишга уриниб, синчиклаб сўраши буларнинг ўзини ҳам ўйлатиб қўйди. Мағаш, Какитойлар: «Агар шу гапни ўзимиздан сўраса нима жавоб қилар эдик!» деяётгандек ҳаёлга чўмишди. Дармен бўлса Абайнинг жавобига интиқ бўлиб, оғзига тикилганича ўтирарди.

Шу онгача ястиқда ёнбошлаб ётиб, бамайлихотир қулоқ солаётган Абай тўсатдан бошқа бир вазият олди. Дўпписини тузатиб ўтирди, қора нос қовоқни қаттиқ-қат-

тиқ қоқиб, нос отиб олди-да, Абишга диққат билан қаради.

Абиш ҳалиги гапни аниқроқ тушунтирмоқчи бўлиб:

— Мен, сўрамоқчи бўлганим, Бозоралининг ўша ишида ёлғиз бир ҳамиятли қашшоқнинг ғайратими, ёки қозоқ саҳросидаги ҳуқуққа эга бўлмаган, хору зорлик билан кун кечираётган қашшоқларнинг хоҳишини билдирадиган ҳақиқат борми? Ўша ҳаракатни бошлаган Бозоралининг ўзи ҳалиги томонларини қай даражада тушуниб қилди. Бунга ўзингиз қандоқ қарадингиз?— деди.

Абайнинг назарида Абишнинг саволлари чуқур маъноли, ғоят салмоқли янгиликдек кўринди. Герцен, Чернишевский китобларини ўқиган пайтдаги баъзан тушунарлик бўлса, баъзан ярим тушунарлик бўладиган катта сирларга эга ҳақиқатларга ўхшаб кетди. Абай шуни билиб бир қанча вақт ўйланиб қолди. Сўнгра тез қўзғолиб, носвойини тупуриб, бир коса қимизни симириб юборди-да дўпписини қўзғотиб қўйиб, гапга тушиб кетди:

— Аввало, ўша иш кўпчиликнинг ишими? Ёки юлқиниб чиққан ёлғиз одамнинг ишими? деган саволга берадиган жавобим — бу, кўпларнинг кўкида юрган иш. Лекин, менинг фаҳмлашимча, ўшани ўйлаб туриб, таг-туғи билан билиб туриб, онгли равишда иш олиб борганлар оз. Аммо, кунда ич-ичидан зардаси қайнаб, буни ҳис этиб юрувчилар ғоят кўп. Яъни айтишга кўпчиликнинг оғзи бормаса ҳам юрагида сақлаб юрган ҳақиқат. Шундай бўлгандан кейин кўпчиликнинг кўкисидаги, оти аталмаган орзу дер эдим! Лекин, армон бор-у, шиор бор! Кўпчиликнинг кунда кўксини тешган, кўзини кўк пашшага ем қилган, дарддан туғилган бўлса ҳам, ўша Бозорали қилган иш — халқнинг ўзи учун ҳам кутилмаган иш эди. Негаки, бизнинг саҳро ҳаётида кўпчиликнинг савияси — онги ҳали бунчалик оғир тортишувлар олиб борадиган даражага етгани йўқ. Уни етказиш учун халқ онгига кўп-кўп асл уруғлар экиш керак. Деҳқонларнинг савиясини ошириб уйғотиш учун Чернишевскийга ўхшаш одамлар керак. Мен уни Бозоралининг ишини ўйлаганимда кўп эсга оламэн. Лекин, Бозоралининг ҳаракатини ҳам ўз вақтида кўп ўйлаган эдим. Ҳали ҳам унутилмас бир ишдек тез-тез эслаб тураман. Қараб турсам, ғазабга тўлган халқ, илғор фикр эгалари йўл солиб беришини кутиб ўтирмайдиган пайтлари ҳам бўладиганга ўхшайди. Ўша кутмагани дуруст ҳам бўлар экан. Баъзан шундай бир катта ишнинг

ўзи ҳам, кўпчиликни қаттиқ тарбиялаб, туртиб уйғотадиганга ўхшайди. Шундай бўлгандан кейин, Бозоралининг иши, бир кишидан чиққан бўлса ҳам халқ иши, халқнинг йўлини очадиган, дардига дардкаш бўладиган жасорат!— деб, бир оз сукут қилди.

Сукут ичида жим бўлиб, қулоқ солаётганлар Абайнинг фикри энди қай тахлитда юксалишини интиқиб кутиб ўтиришди. Абиш сиймосида ўйчанлик акс этган ҳолда бош ирғаб қўйди.

Абай яна қўзғолиб қўйиб, гапида давом этди.

— Иккинчи — Бозорали шу ишни тушуниб қилдимиз?— дединг. Мен Бозоралининг кўксига кўпдан буён шундай гап борлигини билар эдим. Ана энди, Бозорали Сибирга каторгага бориб келгандан кейин бу ишни жуда яхши англаб қилди, дейман. Ҳеч бўлмаса, ўз кўнглида ўша галги чўқморни кимнинг номидан кимга ишлатаётганини Бозоралининг ўзи яхши биларди. Ёнидаги қирқ йигитнинг ҳаммаси ҳам билар эди демайман. Ана менинг ўша жотоқларнинг ичида ўтирган, Даркембойдек бир кекса одамим бор. У бир хазинамдек кексам! Халқ зорини тинглагинг келса, ўшани бир сўзлатиб кўр. Элнинг чин дарди, аламини ифодалайдиган, дилни вайрон қиладиган куйни ўша чертади. Ўша ҳаракатнинг аввалги-ю-охирги бор сирини, ниятини очиқ англайдиган ўша чол!

Учинчи,— мени ўша ишга қандоқ қарадинг деб сўрадинг. Ҳалиги айтган гапларимдан менинг фикрим билан ниятим ўша ишдан, ўша одамлардан бегона эмаслигини, таги бир эканлигини билиш қийин эмасдир!— деб, ўзи ҳақидаги гапни қисқа қилиб қўя қолди.

Шунинг билан яна ўйланиб ўтирди-да, жўшқинлик ила илова қилди:

— Бироқ, мен қарздорман, ўша азаматлар тўпига ҳам, аниқса ўшаларнинг орқасидаги беҳисоб халққа ҳам қарздорман. Улар баҳодирона иш кўрсатиб ўтди. Лекин, ўшандай меҳнатнинг қадрини шу кунда ҳаёт юрганларга ҳам, келажак наслларга ҳам намуна қилиб, сир солиб куйлаб бериш менинг бурчим. Фақат менинггина эмас, шу ерда ўтирган ёри-дўстлар, виждонли шоир дўстларимнинг ҳаммасининг бурчи. Ҳаммаси ҳам ёзсин, халқнинг охи-зорини кўпчиликка таълим берадиган шеър билан изҳор қилсин!— деди.

Дармен, Мағаш сингари ёшлар бу гапни эшитиб ўтирганларида, оға топшираётган вазифани қабул қиладиган-

дек бир назият олишиб бир-бирларига қараб қўйишди.

Абиш Абайдан чуқур маъноли жавоб олди. Қаноат ҳосил қиларлик жавоб олди. Бироқ, яна чуқурроқ билиш, кўпроқ қаноат ҳосил қилиш керак бўлган жойи бор экан. Отасидан ўша жиҳатини сўради:

— Энди сўнгги бир сўз. Бозоралининг иши унинг ҳукмронлар, зўравонларни енгизиши билан тамом бўлмади. Аксинча, замонанинг зўрлари тишлик-тирноқлилиқ қилиб кетди.. Бозоралига эргашган қашшоқларнинг ҳаммаси кейинчалик қаттиқ жафо кўрипти. Кўп элнинг гардониға жуда оғир жарима юкланди, деб эшитдим. Ўша гап ростми?— деди.

Бу саволға Какитой жавоб берди:

— У тўғри. Жигитекларнинг кўпчилиги кўчолмай жотоқ бўлиб қолди.

Абай ҳам бу гапға қўшилиб, бош лиқиллатиб қўйди.

Абиш ҳамон ўша иш устида ўйланиб ўтирганди. Ҳалиги жавобни эшитаркан, яна сўзида давом этди:

— Дарҳақиқат шундай бўлибди. Хўш, энди ишнинг оқибатига, қай йўсин тамом бўлишиға қаралганда, ўша Бозоралининг ҳаракати кўпчилик халқни ўқинтирадиган иш бўлгани йўқми? Бу ҳақда саҳродаги қашшоқлар қандай қарорға келишди? Яна ўзингиз қандай хулоса чиқардингиз? — деди.

Абай бу тўғрида ҳам дарҳол жавоб бермади. Нима учундир Дарменнинг юзига тикилиб, кўзларини хиёл қисиб хаёл суриб қолди.

Еш йигитнинг ўзига иссиқ туюладиган, нурли чехрасидан англаб бўлмайдиган бир тарзда жавоб толгандек бўлди. Хиёл жилмайиб қўйди-да, тўсатдан Абишға қараб, фикрини айта бошлади.

— Турган гап, кўпчиликнинг бир қанча қисми яна ҳам йўқчиликка учраб қолди. Кўчарлик уловидан, битта-яримта соғин молидан айрилиш жигитекларнинг кўп қашшоқлари бошиға осон, енгил бало бўлиб тушмади. Бозоралининг ўзи ҳам шилиниб, қора ерга ўтириб қолди. Эргашган йўлдошлари ҳам, қариндош уруғи ҳам кўп чиқимдор бўлганини кўзи кўрди. Шу тўғрисида қаттиқ сиқилаётганини ўзимға ҳам бир неча бор айтди. «Менинг орқамдан эргашмаса, хорлик-зорлик кўрса-да, бирорта молини сақлаб қолармиди» — деб ҳам юрди. Бироқ, бу сингари катта ишнинг оқибати бўлиб, зўр ўқинч, умидсизлик ту-

ғилса, унда ёмон бўлар эди. Менинг билишимча Бозорали, Даркембой, Абулғозиларгина эмас, ўшанда Такежоннинг ўғли, йилқичилари билан олишиб, жасурлик билан босиб янчиб келган азамат йигитларнинг бирортаси ўкинмади. Аксинча, кўпчилиги ўша ишдан кейин ичкарига кетиб, аввалги касбини ўзгартириб, ўтроқ деҳқон бўлишди. Улар берилиб, жони дили билан унумли касбга, ҳалол меҳнатга ёпишишди. Уни айниқса, мана бу Дарменнинг ёши етмишга бориб қолган, яхши оғаси Даркембойнинг ўзидан ҳам кўриш мумкин, — деди.

Иккинчидан — шуни айтмоқчиманки, бундай зўр ҳаракат ҳар бир тарихнинг тонгида туғиладиган халқ ғайрати, жасорати фақат орзусига эришсагина унга яхши баҳо берилиб, бўлмаса, баҳо берилмай қадрсиз бўлиб қола берадими? Қанча-қанча тарихларда халқнинг қанча-қанча гуруҳларидан ўзагини қоқ ёриб чиққан зўр армонли тортишувлари, ўз вақтида мақсадига эришмай қола берган эди-ку! Лекин инсониятнинг одил тарихи мақсадига эриша олмади деб улардан койидими? Аксинча, қадим замонлардан буён биридан кейин бирини: «халқнинг фазилати мана бу. Мана бу!» деб шу сингари ҳаракатларни қаторлаштириб тизиб, кейинги авлодларга ўрнак қилиб келатгани йўқми? Шундай экан, биз Бозорали ҳаракатининг оқибати жотоқларнинг сигирини кўпайтирса, Жигитекнинг йилқисини оширсагина қозоқ халқига, тарихига фойдали бўлади десак, тўғри тушунган бўламизми? Халқнинг савиясига берган «от» билан «туяси» кўпнинг кўзини очишга берган «соғин сигири»нинг ўзи қанча? Ўша томонларини назарда тутиб, баҳо беришимиз керак эмасми? Сўмга сўм лозим деб сўрасак у ҳолда йироқни ўйламай, олиб сотарнинг савдосидан нари ўтолмай қолган бўламиз! — деди.

Бу гаплар ўтирганларни турли-туман ўйга солган бўлса-да, Абишда шубҳа қолдирмади. Абай энди янги далилларга кўчди:

— Шундай баҳоланмаса, нима бўлади? Мен Россия тарихидан мисол айтай, Степан Разин қўзғолони қип-қизил қонга беланган қирғин билан тамом бўлди. Пугачёв қўзғолони Пугачёвни Кремль ёнидаги Лобное местода тўртга бўлиб, чопиб ўлдириш билан тамом бўлди. Бу ишга ўша Степан Разиннинг, Пугачёвнинг йўқчилик, паноҳсизлик чангалида қолган норасидаларининг кўзи билан қарасак, қандай бўлади? Кекса она, мўнкиллаган чол

отасининг охи-зори билан ўлчасак, у ҳолда ўша замондаги подшолик билан, ўша мангу ҳукм суриб келаётган ёвузлик билан курашганларнинг ишига ҳам шубҳали назар билан қараш лозим бўлади. Лекин, шундай бўлсада, ўша ишларнинг аслида, негизда ётган катта ҳисоблар, катта-катта тарихий синовлар, хулосалар бор. Ўша томондан қаралса, албатта Бозоралининг иши қашшоқларни ўқинтирадиган иш эмас, юксалтирадиган иш! Буюк юксалишга қадам қўйган, чиндан уйғона бошлаган юксалувчан халқ учун даставвал зарур бўлган одилона ҳаракат!— деди.

Абайнинг бу чуқур маъноли фикрлари тингловчиларнинг ҳаммасига қаттиқ таъсир қилди. Абиш кўп хурсанд бўлиб:

— «Учқундан ўт чиқади!»— деди товушини барала қўйиб. Абай Абишга меҳри товланиб, кулимсираб қаради.

III

Абайнинг овули ҳозир Қизилқайнар деган қўнисда, Бу манзилда ингичка бўлиб оқсдиган тиниқ сувлари, қайнар булоқлари кўп, ўт-ўлонлари мавж урган кенг яйлов бўлгани учун Абай овули билан кетма-кет кўчиб келган овуллар ҳам жуда кўп эди. Бу ерда ёлғиз Ирғизбойларнинг ўзидан ўнтача овул бўлиб, қўшни Қоработир, Анет, Тўрғай, Тўпай элларида ҳам қанча-қанча овуллар бор эди.

Гавжум ўрнашган овулларнинг моли аралашиб, итлари ҳам вовуллашиб, дамба-дам уриша берарди. Шу сингари кўп овуллар бош қўшган пайтда, ҳар овулнинг чет-четидаги қора-қура кўҳна уйлар, ярми очилиб ётган кулбалар, қапа-чайлалар айниқса кўзга кўпроқ чалинади. Шу зайил ўтиришда бу ўлкадаги элнинг «гадоси» билан «бойини» ажратиш жуда осон. Фақат сиртидан бир назар ташлансаёқ кўпчиликнинг нақадар йўқчиликка учраб, қанчалик мушкул аҳволда эканлигини билади қўяди киши. Чувалашиб юрган сон-саноқсиз моллар бор. Улар оқ уйларнинг мулки. Шу ўлкадаги баъзи кишилар минглаб, баъзилари юзлаб мол ҳайдайдиган бойларники. Шуниси борки, қора-қура уйда яшовчиларнинг ёшу қариси, эркагу хотини ўша молларнинг ҳар бирини эгаларидан ортиқ билишади. Чунки чўпонлар, мол соғувчилар, қо-

ровул соқчилар, хизматчиларнинг ҳаммаси ҳалиги уводага ўралиб юрган, хизматдаги қўшнилاردан. Эртаю кеч уларнинг бошларидан, ҳатто тушларидан ҳам мана шу молларнинг ташвиши билан меҳнати чиқмайди.

Шу аҳвол, шу манзара ёлғиз Қизилқайнардагина эмас, қўшни бўлган қўнисларнинг ҳаммасида ҳам бир хилда. Чинғиз бўлисининг чап томон четидаги Бўкенш элининг яйлови Оқтўмордан бошлаб шарққа қараб юрилса, Жигитек элининг совуқ булоғи, Котибақнинг — Тўношаси, Ирғизбойларнинг — Қизилқайнари, Жилондиси, Соқтўғолоқ элининг — Айдарли қўйтоси, Эсбўлат элининг Қорасуви — ҳаммаси ҳам шу сингари бир аҳволни, ҳеч ўзгармайдиган бир хил кайфиятни баён этади.

Бугун туш пайтида ҳалиги айтилган, бир-бирига яқин ўтирган беҳисоб эллар яйловида бир катта мусибат рўй берди. Бу айниқса, ҳар овулнинг четидаги камбағал қашшоқларнинг бошпанасига тикилиб келган офат эди. Бой уйларининг бирортасига шарпаси ҳам тегмади. Қора қурум босган кулбаларга даланинг довулидек ҳамла қилиб турибди. Қаерда чўпон, мол соғувчи, соқчи, қоровул, йилқичи, ёримаган-ёлчимаган бўлса ўшаларнинггина бошига келган кулфат. Бу офат фақат шу йил, шу бугунгина туғилган эмас. У авваллар ҳам баъзан ҳар йил, баъзан бир ярим йилда бир келиб, шу сингари қақшатиб турарди. Шунинг учун бугун яна ўша балонинг оти эшитилиши биланоқ камбағал қашшоқлар ошини ичолмай, хафа бўлишиб, юраклари безиллаб, жон тинчлигидан айрилган.

Бу — айланиб, қайта-қайта кела берадиган офатнинг оти — «недоимка», «қора солиқ» яна бу йил солинган «хонадон солиғи» деб аталадиган солиқ. Езнинг саратон кунларида, Қизилқайнардаги Ирғизбой овулларида, аёзли йилнинг даставвалги изғиригидек совуқ хабарни старшинлар олиб келишди. Бу овуллар Чинғиз бўлисининг биринчи овули деб аталади. Ёнига бошқа қўшни овулларнинг старшинларини эргаштириб келган Утеп мана шу овулнинг старшини эди. У биринчи овулларга келиб тушганда, чопарлар бирга келишиб Қизилқайнардаги шу овуллардан шошилинич равишда югурик отлар минишиб, қутуриб чоптирганларича от қўйишиб Оқтўмарга, Бўкенши элига қараб кетишди. Улар: Далбой, Жақой деган жуда безори, жанжалчи янги амалдорлар. Ҳар овулнинг болаларини қўрқитиб, итларини ҳуритиб оти кечиктир-

ган йилқичини қамчилаб, ғала-ғовур кўтариб, кўпчиликни ваҳимага солиб кетишди.

Буларнинг ҳаммаси нима учун бирданига ҳовлиқиб ошиқишининг боисини Утеп ўзининг совуқ хабари билан бирга айтиб берди. У Исҳоқнинг уйига тушиб, бу овулнинг барча малайларини ўша уйга йиғиб олди-да:

— «Шаҳардан Чинғиз элига бир қанча улуғлар чиқишибди. Неча йиллардан буён «недоимка» тўламайди, подшоликнинг солиғини бермай, қорин сочи олинмай Чинғиз эли қутуриб кетган. Ўшалардан мана шу уч куннинг ичида бу йилги бутун солиқ билан «недоимкани» яна «қора солиқни» батамом йиғдираман» деб келибди. Бугун бизнинг бўлисга қарашли ерга, Оқтўмордаги Бўкенши бўлисига келиб тушибди. Старшин борми, писерлар, бийлар борми, ҳаммасини бугун ошиқич равишда ўша ерга чақиртираётир. Шошганимча ўша ерга кетаётирман. Ана энди ўз бошимга таёқ тегадиган бўлгандан кейин, ҳеч кимни аямайман. Эртага тушгача ё пул, ё мол тайёрла ҳамманг. «Недоимка»нинг ҳам, «қора солиқ»нинг ҳам, бу йилги солиқнинг ҳам кечиктирилиши сенлар туфайли бўлди. Энди мендан шафқат кутманглар! Эртага зор қақшайдиган бўлсаларинг, ўз уволларинг ўзларингга. Яна кечиктирадиган бўлсанглар соғиб турган ёлғиз сигирларинг борми, бешта, тўртта эчкинг борми, битта яримта улоғинг борми — гинг дегизмай оламан-у, улукқа бераман юбораман! — деди.

Қизилқайнардаги ҳар овулнинг бадавлат уйларидан бирига тушиб, молбоқарлар, хизматкор қашшоқларни йиғдириб, шу буйруғини айтди-ю, кеч кирган пайтда ўзи Оқтўморга қараб от қўйганича кетди.

Балонинг боши шу эди.

Энди, ўша куни молни жойлаб бўлишлари биланоқ, қош қорайган пайтда ҳар овулнинг камбағал, қашшоқлари молбоқар, хизматкорлари моромсиз, тиним топмай юришганди.

Утепнинг айтгани рост. У эртага айтганини қилади. Шу ишни ўтган йили қилган Утеп, бу йил аяйдими?

Бошларини қаерга уришини билмай, хуноб бўлган қанча-қанча молбоқар малайлар энди мана шу кеч ҳар қайсиси ўз-ўзининг бойларига, оқ уйларига томон йўл олди.

Исҳоқ овулида бой уйига ҳаммадан олдин Жумир деган туячи чол кирди. Оёғида кўҳна наMAT этик, боши-

да йиллар давомида кийила-кийила бошга илгудек жойи қолмаган, чурук санг-санг тумоқ. Эғнида уводага айланган, йиллаб бурчак-бурчакда ётган эски латтадек ўнғиб кетган ҳилқа-ҳилқа тўн, белида бир қулоч қурум босган чизимча. Белини бўғиб турган ўша боғ уни гўё йўқчилик доридан узилиб тушиб кетган чала ўликка ўхшатиб турарди.

Бой уйи холи экан. Исҳоқ баланд кроватга суялиб ўтирар, қора тўридан келган танноз маликаси, дилозор Манике момиқ ястиққа ёнбошлаганича талтайиб ётганди.

Кекса Жумир кун бўйи туянинг орқасида юриб, йўл қоқиб, қип-қизориб кетган кичик-кичик кўзларини мил-тиллатиб, бойвуччага қараб зўрға деди:

— Хонадон солиғини ҳам, недоимкани ҳам тўлагудек нарсам йўқ. Ҳол аҳволим ўзларингизга маълум... Битагина кичкина биямдан бошқа молим йўқ... Қандоқ қиламан?..

— Ҳа, биз нима қилайлик?— деди, Исҳоқ томдан тараша тушгандек.

Бойвучча бошини ястиқдан кўтармай, пастки лабини буриб:

— Бўлис биз эмас, солиқ йиғадиган старшин биз эмас... Кўп ғаш-ғаша қилмай жўнаб қол! — деди.

Чол умид қилиб келган эди.

— Ёпирым, «меҳнат қилган шўрлик камбағал эди», деб, қарашади, мана бу кулфатдан қутқаради деб келган эдим-ку,— деди.

— Ие, ўтказиб қўйганинг бормиди, нимага қутқаради?— деб, эндиги жавобни биратўла дилозор бойвучча бийлаб кетди.

— Меҳнатим бор эди-ку? Ўзимгина эмас, ана у ёш болам, ҳалиги ўзинг от қўйган Бўрибосар ҳам қўзингни боқиб юрипти-ку... — деди.

Шу пайтда Жумирнинг ёнига икки оёғи тарс-тарс ёрилиб, қасмоқ бўлиб кетган, бурни катта, қотмагина нимжон бола ҳам келиб ўтирди. Бу — қўзи боқувчи Бўрибосар.

— Меҳнатинг бўлса, бераётганим озми?

— Нима бердинг чирогим... Биз ҳақ олдикми?

— Ҳақ олмасанг қишин-ёзин еярингни еб, ичарингни ичиб юрибсан-ку, у ҳисоб эмасми?

— «Овқат единг» дейишга арзийдиган овқат эдимиз.. Ҳар кимдан қолган, суяк билан ювинди-чайинди эди-ку. Қиши итга ҳам беради-ку, ахир.

— Ҳа, тилинг чиқиб қолибди-да, ўлакса чол. Ундай бўлса яхши ит ёмон туячидан ортиқ десам нима дейсан, э ўла!..

— Эй бойвучча, ғариб-ғураболарнинг кўзини ўйганинг шу-да... Шунинг учун боламга одам отини муносиб кўрмай, ит отини қўйган экансан-да!— деб, чол умидини узиб ўрнидан тура бошлади.

Жумирнинг иккита ёш боласи бор эди. Биттаси — ҳозир ўн учга чиққан — Бўрибосар, иккинчиси ундан кичик, кенжаси — ҳали ёш. Ўшалардан биттасининг оти Такежон, биттасининг оти Исҳоқ эди. Кекса Жумир шу овулнинг ёнига кўчиб келгандан кейин, Исҳоқнинг мана шу дилозор, танноз хотини Манике унинг иккита боласининг исмини масхара қилди. Қозоқларда бир кишининг исми иккинчи бир кишига камдан-кам қўйилади. Мана бу қашшоқ чол иккита ўғлига Қунанбойнинг икки ўғлининг — Такежон билан Маникенинг эри Исҳоқнинг отини қўйганига кибри ҳаво бойвуччанинг феъли айнаб:

— Ёмон итнинг оти Бўрибосар деб, қара, буларни, бизнинг мирзаларнинг отини олиштипти-я. Шу бугундан бошлаб каттаси — Бўрибосар бўлсин, кичиги — ана у қўзиларни қайтарадиган итимизнинг — Кўрернинг отини олсин, Кўрер бўлсин, деган эди.

Шундай қилиб, ҳозир Жумирнинг иккала боласининг ўз отлари унутилиб, масхара ва хўрлик аралаш — бири Бўрибосар, бири Кўрер бўлиб кетганди. Жумир ҳалиги гапни шунинг учун айтганди.

Шу сингари хўрлаш устига ҳукмрон бойвуччанинг ҳалигидек раҳмсизлиги, итлигини эшитган Жумир, Бўрибосарни эргаштириб чиқиб кетди.

Шу кеч, Такежон овулининг четидаги кулбалар орасидаги Ийс кампирнинг уйи ҳам ғам-ғуссага ботган. Ёлғиз кўк сигирнинг эмчагини чузғилаб, кекса она анчадан буён йиғлаётир. Унинг бағрида иккита етим набираси қолган. Улар Асен билан Усен. Биттаси олтида, биттаси тўрт ёшда. Кампирнинг ёлғиз ўғлидан қолган етимлари. Иккита боланинг онаси, ёшгина келини ҳам ўлган. Энди недоимка, қора солиқ буларга ҳам тушгани учун шўрлик кампир нима қилишини билмайди. Моли фақат мана шу ёлғизгина кўк сигири холос. Ҳозир ўшани соғиб ўтириб: «сўнгги марта соғишим бўладими, иккита етимчага нима дейман, нима бераман» деб пичирлаб сўзлаганича ўртанаётир.

Ийс сўнгги сутни пишириб, иккала гўдакка ичирди-да, уларни тўшакка ётқизган он Такежон уйига келди.

Бойнинг уйида Азимбой билан Қоражон бор эди. Такежон мана шу биринчи овулнинг бийи бўлгани учун улуғнинг чақиртириғи билан Бўкенши элига кетган экан.

Ийсдан олдин шу овулнинг малайларидан икки қашшоқ йиғлаб келиб, Азимбойдан раҳм-шафқат кўрмай кетишганди. Унинг биттаси Қангбек деган қоровул йигит Азимбойдан кўмак сўраса, «анов кун иккита кўзини бўри тортиб кетди, ўшани сен ухлаб қолиб олдирдинг. Ўшанда уришсам кўрслик билан жавоб қилдинг. Недоимка келганда кўзингга кўк пашша бир уймалар, ўшанда кўрарман деган эдим..» деб хўп эзди.

Қангбек бу хил эрмак қилишга чидай олмай уч йилдан буён фақат қора солиқни, недоимкани тўладим деб, Азимбойнинг унга доим ҳақ тўламай, пул бермай қул қилиб келаётганини айтиб норозилик билдирди. Гап талашиб, меҳнати зойе кетган молбоқар даъво қилди. Шундан ғазабланган Азимбой уни ҳақорат қилиб, уйдан сава-лаб чиқазганди.

Яна биттаси шу овулнинг бия соғувчиларидан Тўқсон деган киши эди. У кўп йиллар давомида шу овулнинг бўсоғасида чириб келаётир. Айтдириб қўйган қаллиғига беш туянинг молини тўлай олмай мана ёши ўттиз бешга келгунча ҳам бошпанасиз, уй-жойсиз юрибди. Азимбой уни эрмак қилиб олиб юрган экан. Ҳақ тўламай беш йилдан буён «хотинингни олиб бераман» деб алдаб келаётир. Қиз айтдириб қўйилган оила ҳам шу овулнинг қўл остидаги хизматкорлардан экан, уларга Азимбой ер тагидан: «ҳозир қизингни бермай тур. Тўқсондан молни кўпроқ олиб бераман»— деб аврар экан.

Моҳир бия соғувчи Тўқсон уйлангандан кейин бу ердан кетмоқчи эди. Шунинг учун Азимбой уни юбормасликнинг йўлини қилиб, ипсиз тушовлаб юрган эди. Бугун уни ҳам хўп хўрлаб чиқарди.

Энди Ийс келди. Йиғлаб ўтириб Қоражонга ялинди.

Ийс ёзин-қишин мана шу бой уйининг арқони, нўхтаси, чизимча-чилвирларини эшиб ўтирадиган, тиним нима-лигини билмайдиган кекса эди. Ўшани айтди. Қоражоннинг хиёл кўнгли юмшагандек бўлиб боласига:

— Бу шўрликни ҳали хонадон ҳисобидан чиқармаган эдиларингми?— деган эди, онасининг гапига Азимбойнинг энсаси қотиб, тескариликка олди:

— Мен чиқараманми? Уни гапириб нима қиласан?— деб қолди.

Кампир:

— Сигиримни олдира кўрма, иккита етимчамнинг на-
сибаси, қандоқ қиламан,— деган эди, Азимбой асти юм-
шамади.

Кўнглидаги ҳисоби — кампирни ўз уйига кўпроқ тобе
қилиб олиш эди. Бунинг учун у ўзининг биратўла шўри
қуриганини билмоғи шарт. Шундай дарди бўлса бу уй-
нинг арқони-ю, ипини тинмай эшадиган бўлади. Бўйин
товлашдек ҳоли қолмайди. Шу хил каззобликни кўрган-
дан кейин Ийс кампир товушини барала қўйиб, ёлғиз ўг-
лини — Исони йўқлаб зорланиб кетди.

— Кечагина кузнинг қора бўронида, тун кечада йў-
қолган қўйинг билан бирга кетиб, икки кечаю икки кун-
дуз юпун кийимда, совуқ шамол, қорли ёмғир остида қо-
либ, бўтам Исойим ўлган эди. Ўпкасига совуқ тегиб,
дардга чалиниб ўлди. Молингнинг орқасида жонини бер-
ди. Аясанг нима қилади?— дейиши билан, Азимбой тову-
шининг борица кампирга ўшқирди:

— Чиқ уйдан! Хунинг бўлса, олиб кўр-чи мендан...
Авалло, кўч бу ердан! Бу ерда турма!— деб ҳайдаб чи-
қарди.

Энди кампирни қўрқитишгина эмас, чиндан ҳам унинг
ёлғиз сигирини олдириб, бўйнига сиртмоқ солиб, ушлаб
беришга аҳд қилди.

Кекса Ийс қарғаб кетди.

— Оҳ, йўлинг бўлмагур! Тилагингга етмагур, бошинг-
га менинг куним тушкур. Иккита шўрлик етимчамнинг
кўз ёшига учрагур!.. Сенга ялингунча қасд душманимга
ялинсам-чи!— деб уйига етганча қарғаб келди. Икки гў-
дакни бағрига босиб ётиб, кеча тонг отгунча йиғлади.
Тинмай оҳ уриб чиқди.

— «Шўрлик етимчаларим, шўрим қурсин, энди қандоқ
қиламан. Қаерга урай бу бошимни!» деб тўлғонганда,
кўзларидан шашқатор ёш оқарди.

Шу кеча, мана шундай оҳи-зор, нолаю норозилик қар-
ғишларини ўз овулларида: Оқперди, Мойбосар, Ирсойдек
Ирғизбойлар ҳам хўп эшитишди.

Котибақ, Жигитек, Бўкенши бойлари ҳам ўзларининг
қашшоқ, малайларидан қарғиш, шикоят, оҳи-зордан, қар-
шилиқ ва тап тортмай гап қайтариб олишишдан бошқа
гап эшитишмади. Лекин бунинг эвазига Бўкенши — Су-

гир овулида улуғлар билан йўгонлар тўдаси қашшоқларга беҳад кулфат солиш чорасига киришди.

Ҳозир бийлар, старшинлар начальник Никифоровни қуршаб олишган. Ҳаллос уриб кутишаётир.

— Начальник Мекапар айтди!..

— Мекапар қаттиқ киришган!..

— Бу Мекапар кўп баджаҳл начальник!— дейишиб, беҳисоб элларга унинг дабдабасини оширишаётир.

Буларнинг ҳаммаси бугун Сугир овулида ётиб қолишиб, Бўкенши билан Бўрсоқ, Жигитек ичидаги «недоимка», «қора солиқ», «хонадон солигини» тўламаган қашшоқларни хонавайрон қилишаётир.

Шу дамларда бу атрофда дағдағаси донг тортаётганлар пристав Кўкшўлоқ билан бир кўзи жўр урядник — Сойкин эди. Бу элнинг қозоқлари унга кечадан бери «Сўйқон-можаро» деган ном қўйиб олишди. Кўкшўлоқ орқа-кетига қарамай пора олишда олғирлиги бўридан баттар бўлгани учун бу элда у илғариёқ «Кўкшўлоқ-бўри» деган ном олганди. Энди мана бу урядник пора-хўрлигининг устига қамчи билан даррани ҳам баравар ишга солаётир. Кечадан буён донг чиқариш учун Далбойдек чопарни савалатди. Бўрсоқ элининг недоимка бермаган қашшоқларидан беш кишини савалаб, қип-қизил қонига белаштирди. Шу феъл-атворига қараб, уни старшинлар: «бу дарра билан порадан бошқа овқат емайди. Бошқа таом еса харом бўлсин» дейишиб, эрмак қилиб юришди. Сойкин отини бузиб, «Сўйқон» қўйишди.

Бу ерга йиғилганларнинг ичида номи қутуриб чиқиб турган безориларнинг биттаси Чинғиз волостининг писери — мирзаси — Жаманқарин. Бугун тушдан буён ўтказатган ёвузлик, бераҳмлиги учун Бўкенши элининг қашшоқлари унга «Қобонқора», «Қобонғарин» деган от қўйишди.

Шу сингари зиёнқунанда бўрилар билан қобонлар, эл гўштига ҳаром тумшуқларини бўрсукдек тикишаётир.

Кечаси Жиренше, Такежонлардек бийлар, Утепдек старшинларнинг топшириғи билан карта ўйнаб ўтириб, Кўкшўлоқ орқали Никифоров билан ҳам келишиб олишди. Сўйқонга ҳам Қобонқора гап билан ишора қилиб қўйди.

Аслида бу ҳокимлар шаҳардан фақат хонадон солиғи билан недоимка йиғиш учун чиқишган. Аммо бийлар билан писер, старшинларнинг ҳисоби бошқа. Улар мана шу

икки солиқ билан бирга «қора солиқ»ни ҳам йиғиштирмоқчи. Урядник, стражниклар орқали йиғдириш осон-да У бўлса, подшоликнинг солиғи эмас, шу улуғларнинг ўз солиғи. Бугун «қора солиқ»ни яхшилаб йиғиб олишса, бошлиғи Никифоровдан тортиб ҳаммалари бўлиб олишади...

Қобонқорага кўп гапириб қийналишнинг ҳожати ҳам бўлмади. Икки оғиз гап айланмасданоқ Сўқон, Кўкшўлоқ, Қобонқора учтови Никифоровни кўндириб олишди-да, тўрттови бир-бирига кўз қисиб, бош ирғаб қўйишди. Буларнинг ўзаро келишганини англаганда бийлардан: Такежон, Жиренше, Бейсемби, старшинлардан Утеп, Қусен; Тўшибек, Бўкенбой, Абилқайларга жон кириб, илжайишиб қўйишди.

Поранинг ҳиди дуомоғларини ёриб, тоқатдан айрилгандек бўлишди. Булардаги вазият, гўё рўпарадаги баланд Урда, Дўғоланг, Шўнай, Уртик тоғларидан бирдан дув кўтарилиб, ўлимтикка ўзини уриб учаётган емтукдош қузғунлар, ёки яқинда ўлган ўлакساني йироқдан кўриб дув учган зорлар, ваҳший йиртқичлар вазиятига ўхшарди.

Эртасига буларнинг ички ҳисоби билан муддаоси бўйича беомон йўриқ бошланди. Эл ичида, бадавлат хонадонларнинг сандиғида бўлмаса, кўпчиликнинг қўлида пул юрмасди. Камбағалларда у нарса мутлақо бўлмайди. «Хонадон солиғи», «недоимка», «қора солиқ» — буларнинг ҳаммаси пул ҳисобида солинган. Энди тўлагудек пули йўқ, солиқ тўлай бериб қаширга тирноғи қолмаган, фақир оилаларнинг ҳаммасидан ҳам пулга чақиб мол олинаётир. Уни ҳам арзон-гаров тушириб, ортиғи билан сипириლაётир.

Шунинг билан, бир томондан даррани, бир томондан зўравонларнинг қўлини ишга солиб, ҳар овулдаги камбағал, қашшоқ, бева-бечораларнинг ёлғиз қўйи борми, битта-яримта қора-қураси борми, — ҳаммасини чопарлар, старшинлар, урядниклар қўлларида қоқиб олиб келишаётир. Ҳар овулда болалар йиғлаб, оналар қарғаб, айниқса кекса оналар зор қақшаб, кўпчилик элнинг ноласи кўкка кўтарилаётир.

Бу оғиздаги оқлиқни, олдидаги насибани тортиб олиб кетаётган беомон селдек бир офат эди.

Улар галалашиб Қизилқайнар томон қадам босган сайин орқаларидаги қорамол билан қўй, эчкининг сони ортиб бормоқда. Уша селнинг орқасида бутун саҳро қар-

наб-қақшаб дув кўчгандек келаётир. Кўзи ёшлилар ҳам аламли, ғазабли, ўртанганлар ҳам, кўкси-ю тили қарғишга тўла чорасизлар ҳам буларнинг орқасидан қолмай эрғашиб келаётир.

Бу келаётганлар — кўзлари ёшга тўла, зор қақшаган камбағал халқ эди.

Бўкенши, Жигитек, Котибақ яйловларидаги, умуман бу элдаги қашшоқ овуллар билан ярим-ёрти ғариб хонадонлар ичида, бу офатдан омон қолганлар йўқ. Жигитекларга қарашли Сувиқбулоқ деган ерда кўп хонадонлик биттагина қашшоқ овул бор эди. Буларнинг ичида: Бозорали, Абди, Сержон, Асқар билан Келденлар сингари бир тўп виждонли, ҳамиятли азаматлар бор эди.

Атрофдаги ғарибу ғураболарни зор қақшатаётган «солиқ» билан «қора солиқ» балосини булар ҳам эшитиб туришганди.

— Бизларга келса нима деймиз? Қўлда пул йўқ. Бу ердаги камбағалларнинг кунига яраб турган битта-иккита эчкиси билан икки уйга биттадан соғин моли, тамаддиқ қилиб турган озгина сигирлари холос. Халқнинг шу сингари ярим-ёрти молигача олиб кетаётир дейишаяпти. Бизлар ўтган йил бошга тушган оғирчиликдан, Такежон солигидан ҳоли ҳароб бўлиб қолган элмиз! — деган гапга ким қулоқ солади? Бунинг иложини қандоқ қиламиз? — деб, Келден ўзи учун эмас, шу овулдаги халқ учун, фақир хонадонлар, бегуноҳ гўдаклар учун тинчсизланди. Бу хаёлини бориб Бозоралига ҳам айтди.

Ўзи бетоб бўлиб, тўшакдан туролмай ётган бўлса-да, Бозорали зўрға бошини кўтариб, шошмасдан маслаҳат берди.

— Келсин, қай тахлитда келганига қараб иш тутамиз. Юрагида ўти бор одам бўлса, қўлидаги суянчигини бериб қараб ўтира қолмас! Ҳозир фақат шу ердаги: Абди, Сержон, Асқарлар сингари кўзга кўринган барча азамат эркаклар ҳеч ерга кетмай овулда ўтирсин. Келган жаллодларни аввало менинг олдимга юборинглар. Мен билан сўзлашсин, шу ерга бошлаб келинглар! — деди.

Келденнинг хавфи беҳуда бўлмади. Туш оққан пайтда бу овулга ҳам чопганича солиқ йиғувчилар етиб келишди. Келганлар уч киши экан. Энг баджаҳили — кўкрагига қопқоқдек катта жез нишон таққан, ёнига шалвиратиб катта хуржундек бўш, чарм сумка осган безори чопар — Долбой эди. У дағдаға қилиб, қамчининг сопи билан сум-

касини уриб, аёл ва болаларнинг ўтини ёриб келди. Ҳуриб ёпишган итларни қўрқитиб, қувалаб, ўдағайлаб қўйишади. Ёнида мана шу Жигитек элининг овулбошиси. У ҳам Дуйсен деган учар, ҳовлиқма, аҳмоқ йигит эди. Иккови сони кўп бўлсин учун ёнларига дами чиқмайдиган камтар йигит Салемни ҳам эргаштириб олишибди. Чопар билан овулбоши келиши биланоқ четдаги уйлардан бошлаб, тўс-тўполон кўтариб юборишди. Туш пайтида овулда дам олиб ётган эчки, улоқлар билан кўҳна уйлар ёнидаги битта яримта сигирларга чанг солишди.

Келден билан Абди келиб, буларга:

— Бозорали чақираётир, ҳеч бўлмаса, аввало ўшанинг ёнига бориб сўзлашинглар! Одам боласисизлар-ку, бир оз сабр қилинглар, юринглар, Бозоралининг ёнига борайлик!— дейишди. Долбой ўшқириб Келденга ҳам қамчи кўтариб:

— Бормайман, Бозорали ким ўзи? Керилмасдан ўзи келсин, қўлидан келганини кўриб қўяй!— деди.

— Бозорали бетоб, қўзғололмай ётипти. Сенларни чақираётир!— деган гапга қулоқ солмай, ўз қўллари билан ҳар уйнинг молини олиб тиза бошлашди.

Шу чоқ бу ерга Бозоралининг ёнида ўтирган Сержон келди. Абди билан Асқарга пичирлаб:

— Бозорали иккавини ҳам ушлаб, сургаб келинглар!— деди.— Қани, йигитлар, ушла буларни, ушла!— деб, аввал ўзи тикка келиб Долбойнинг елкасидан олиб, ўзига томон бурди-да:

— Ҳой, йигитим, шошмай тур-чи!— дейиши билан Долбой қамчи ўқталиб, ўқрайиб қолди.

Сержон ўша он қамчини ушлаб тортиб қолганда, қамчи боғи билагини узиб туширгудек бўлган Долбой, юз тўбан учиб тушди.

Овулбоши Дуйсен ҳайқириб, Сержонга ташланмоқчи бўлган эди, уни Абди ёқасидан жуфтлаб олганича сургаб келди. Сержон ҳам Долбойни турғизиб олиб, диконглатганича Бозоралининг уйига олиб кетди. Еш йигит Салем ҳайрон бўлиб, қўрққанидан ўзиёқ пилдираб кетди.

Бозорали гапни чўзиб ўтирмади.

— Сен итларнинг кечадан буён бу элга бўридек ҳужум қилаётганингни билиб ўтирибман. Бас, сатқан гап кетсин булар. Йиқит иккала итни!— деб буюрган он Абди билан Сержон иккита жаллодни уйнинг ўртасига муккасидан тушириб, юз тубан ётқизиб олишди.

— Еч! Сидириб ташла, чопони билан қўйлагини! Орқасини яланғочла!— деб, Бозорали ўрнидан озод кўтарилиб ўтириб олганича, ранги ўчган ҳолда титкилаб ташлагудек бўлиб турди.

— Барча қашшоқларнинг кечадан бери тўкаётган кўз ёшлари учун ҳеч бўлмаса сенлардек жаллодларнинг кўзини йўқ қилиб кетай! Абди, Сержон, қўлларингга қамчи ол!— деганда, Долбой билан Дуйсенни Асқарга ўхшаш икки уч йигит босиб олди-да, Абди билан Сержон билакларини шимариб, қўлларига тупуриб олиб, айбдорларнинг кўзига кўрсатиб; иккита катта-катта қамчини кўтариб олишди.

Иш шунга етганда ўти ёрилиб кетган Долбой билан Дуйсен, Бозоралига ялиниб, зорлана бошлашди. Бозорали Абдиларга кўз қисиб қўйиб, ҳали урдирмай турган эди. Уларнинг ялиниб, ёлборишларига бир оз қулоқ солиб турди-да, сўнгра икковининг устига келиб, энгашиб ўтириб:

— Сенларни нима қилсам бўлади, икки ит, а!? Ўлдирсам қўлимдан ким олади?!

— Гуноҳқормиз, товба қилдик, оғажон!

— Кечир энди жон оға!..

— Яна келасанми бу овулга, яна оласанми эчки, улоқларни!..

— Йўқ, йўқ, жувонмарг бўлай.

— Имонсиз кетай келсам.

— Хўш, мана бу кўрганларингни улукқа бориб чақасанми, йўқми?

— Чақмаймиз, айтмаймиз!..

— Кўрдик, билдик демаймиз, фақат жонимиз омон қолса бўлди. Айтсак жувонмарг бўлайлик!

— Савалатсам-ку, ўлишларингни биласанлар. Хўш, бўшатиб юборсам, бориб чақмасликка аҳд қиласанларми? Онт ичиб, ваъда берасанларми икковинг?

— Вой, кўтар десанг қуръон ҳам кўтарай,— деб Дуйсен ҳар қандай онт ичишга ҳам тайёр эканлигини билдирди. Долбой ҳам ётган жойида унинг сўзларини такрорлаб ялинаётир. Бозорали шошмасдан хўп исканжага олди.

— Агар бу ерда онт ичиб, у ерга бориб чақиб, эртага бошимизга улуғнинг қаҳри-ғазабини бошлаб келсаларинг нима қилай?

— Юзимиз қора бўлсин!

— Жувонмарг бўлайлик!

— Унда иккалангни бурускуни кечаси уйларингда бұғизлаб ташлайми?

— Ушандоқ итлик қилсак, ұлдиртирабер!

— Ундай бұлса, ҳозир қуръон кўтариб, онт ичасанларми?

— Ичамиз. Вой, ичамиз!

— Нима десанг шуни қилайлик!

— Ундай бұлса бу овулдан «недоимка», «қора солиқ» оламан деб яна қайтиб келмаларинг, бу бир. Бориб, Чинғизни ошиб кўчиб кетибди, етолмадик дейсанлар! Иккинчи — лом деб оғиз очиб, мана шу кўрганларингни бўлисгами, улуққами билдирмаларинг! Гап, шарт шу бўлди-ми?— деб Келденга қараган эди, у ҳам, Абди ҳам:

— Шу, шу!— дейишди.

— Хўш, энди ҳали иккита шартга кўниб, онт ичиб, қуръон кўтарасанлар-ку!?— деб, Бозорали товушининг борица ҳайқирди. Жўрттага дағдаға қилиб, ўшқириб гапирди.

— Қуръон кўтарайлик.

— Қани, қуръонни олиб кел!— деб, Бозорали уйдагиларга буйруқ қилди.

— Бу овулда қуръон бор эдими?— деди Абди, истехзо билан кулиб, астагина. Бозорали жеркиб ташлаб, кўзини қисиб қўйди-да:

— Нега бўлмасин қуръон, ана, ана турибди-ку, олиб бер анави керегега қистириғлиқ турган қуръонни!— деди. Сержон ирғиб туриб, қоғозлари тўзғиб титилиб кетган қалин бир китобни олди-да, Бозоралига берди. Бу китоб қуръон эмас, Бозорали шу қиш кўчириб олиб, шу овулдаги ёшу қариларга эшитдириб, ўқитиб юрган Абай шеърлари эди. Лекин хат билмайдиган Долбой, Бозорали узатган китобнинг қуръон эмаслигини билмади. Дуйсен ҳам ётган жойида қўл чўзиб, эмаклаб интилди.

Бозорали китобни очиб Долбойга:

— Уп, мана бу қуръонни, «бундан кейин ҳалиги қўйган шартингни бузсам, имонсиз кетай, хотин боламнинг юзини кўрмай, харом кетай!»— де, қани айт шуни!— деди.

Иккала безори ҳам, шу шартни оғизларига олишиб, қуръонни ўлиб, онт ичиб, бошларини омон олиб қолишди.

Бозорали айтганидек бўлиб, улуғларнинг зулми бу овулга етиб келолмади. Кўп элнинг бошига келган офатдан мана шу қашшоқ овулгина омон қолди. Лекин, қолганларнинг оқи-ноласи оламни тутди. Халқ бошига кул-

фат ёғдирган ёвузлар истаганича элни қақшатиб, олдинга сурилиб кета берди.

Бир оз вақт ичида эл жаллоди — таланчилар тўдаси Ирғизбой овулига ҳам етди. Исҳоқ, Такежон овулларига келишди. Олдинда старшин Утеп, чопар Долбой, Жақай, пристав Кўкшўлоқ билан Сўйқон, Қобонқоралар келишаётир.

Никифоров ўз ёнига Такежон, Жириншелардек бийларни олиб, олдиндаги бўриларнинг орқасида бамайлихотир аста-секин келаётир... Қаззоблар тўдаси Исҳоқ билан Такежон овулида ҳам тараддудланишмади. Бир оз айланиб чиққанларидан кейин, кечаги Жумирнинг қўнғир биясини, Қангбоқнинг битта эчкисини, Тўқсоннинг ёлғиз тойини, яна айниқса шўрлик кампир Ийснинг кўк сигирини тортиб олиб кетишди. Зор қақшаган қашшоқлар дод-фарёд қилишиб, қарғаб, молларига ёпишиб юришарди.

Ийсни қон қора қақшатиб, эргаштириб келаётган тўда Такежон овулидан чиқа бошлади. Шу чоқ, кекса элнинг аччиқ зори қулоғига етган Дармен югуриб келди. Дармен билан Боймағамбет икковини Абай бу ердаги халқ қай аҳволга тушаётганини билиб келинглари, деб юборган экан. Дармен Ийснинг ўтган йил ўлган ўғлини — Исони яхши биларди. Ҳатто, тенгдош ўртоғи ҳам эди.

Уни кўргач Ийс зор йиғлади, паноҳ тилади. Дармен энди қараса, Исонинг иккита етим қолган боласи — Асан билан Усен ҳам кўк сигирнинг икки томонида, унга ёпишиб, кўзларидан мунчоқ-мунчоқ ёш оққанича йиғлаб келишаётган экан.

Дармен кечадан бери бу ерда бўлаётган йиртқичлик, таланчиликни яхши биларди. Сўз ҳам қотиб ўтирмади. Ийснинг унга қараб:

— «Бўтам, Дармен!.. Нима бўлдим!» дейишигина қолган экан. Дармен отдан ирғиб тушиб, ҳайқирганича Долбойга интилди.

— Қўйиб юбор сигирни, ёвузлар!

— Қўймайман, тур нари! — деб, Долбой қамчин кўтарди.

Дармен ёнидаги пичоғини юлиб олиб, сигирнинг бош-воғини чўрт кесиб ташлади. Кўк сигир ўша он орқага қайрилиб жўнаб қолди. Шу чоқ Утеп, Жақайлар ҳақорат қилиб, ҳайқира бошлашди. Қобонқора от қўйиб, етиб келди-да, қамчи билан Дарменнинг бошига бир солди. Дармен ҳам қамчи урди. Лекин, у пиёда эди. Қобонқора-

нинг қамчиси текканда Дарменнинг юзидан тирқираб қон отилиб чиқди. Бу ҳолни кўрган Боймағамбет Қобонқорага ташланган эди, уни Утеп билан Жақай ёқалаб, четга суриб кетишди. Боймағамбет ўша он отга қамчи бостириб, чоптирганича Абай овулига қараб кетди. Тортиб олинган молни ҳайдаб кетаётганларга Абдирахмон анчадан буён қараб турган эди. Дармен билан Долбойнинг ҳайқириқ-бақириқлари Абишни тездан можора бўлаётган ерга етиб боришга мажбур қилди. Дарменнинг юзидаги қонни кўриб, Абишнинг ранги ўчиб кетди. Тўғри келиб, Қобонқоранинг қўлидаги қамчисини юлқиб тортиб юборганда, қамчи боғини билагига илиб олган Қобонқора отдан юмалаб тушди. Энди писер мана бу офицер кийимидаги йигитни кўриб нима қилишини билмай тортиниб қолди.

Шу чоқ бу ерда можаро кўтарилиб, тўхтаб қолишганларини билган Сўйқон йироқдан ҳаракат қилиб, от қўйганича отилиб келарди... Көкса Ийс сигирининг орқасидан кетаётган эди, ҳалиги урядник йўлидаги кампирни қамчи билан бир уриб ўтди. Шу он Абиш қушдек учиб бориб, Сўйқоннинг отини чилвиридан олиши биланоқ:

— Чўчқа! Қандай чўчқасан?— деганида, кутилмаган ерда ҳарбий кийимдаги одамни кўрган урядник шошиб қолди.

Лекин Қобонқоранинг ҳайқириқ-бақириғини эшитиш билан яна қутирди.

— Булар ким? Қаердан келган ҳомийлар ўзи? Мен сенларга кўрсатаман!— деб, ҳақорат қилганича қамчи кўтара бошлади.

Шу он югурганича Абай ҳам етиб келган эди.

Никифоров билан бийлар ҳам етиб келишди. Орқада келаётган қашшоқ-камбағаллар ҳам чувалашиб келиб, теvarакдан чуввос солиб, арз-додларини айта бошлашди. Абай гапни қисқа қилиб, Такежон билан Жиреншега:

— Бу можародан эл ўртасида ёнғин чиқиб кетади, ёнғин чиқадиغان бўлса, олдин сен икковинг ўртанасан. Айтмади демаларинг! Торт энди оёқларингни, кетинглар бу ердан! Халқ номидан мана бу улуғ билан ўзим сўзлашаман!— деди.

Абай жуда тутоқиб, қонига ташна бўлиб, ўзини ўтга ҳам ташлагудай бўлиб келган экан. Такежон билан Жиренше ичида: «бунинг бир билгани бор»га ўхшайди, дейишиб, ўзларини четга олишди.

Никифоров уларнинг Абай олдида тортиниб қолганларини кўриб, ўзи ҳам чўчиб қолди. Унинг устига ғазабланиб, зор қақшаб келган қашшоқлар, Абайнинг товушидаги ҳалиги оҳангни сезиб, улуғларга баттар зардалари қайнаган ҳолда теваракдан ўшқириб, ҳайқира бошлади.

Энди Никифоров буйруқ қилиб Кўкшўлоқ билан Сўйқонни ҳам, Қобонқорани ҳам тўхтатди. Абай Никифоровни танир эди. Унга бугун Такежон овулида ётиб қолиб, қашшоқларнинг арзини текшириб кўриб, зўрлик ишлатмасдан, солиқни қайтадан адолат билан, йўл-йўриқ, қонун билан олишни маслаҳат берди. Тинчлик, хотиржамлик вақтида бераҳм чиновник Никифоровнинг бу ерда ҳаяжонга тушиб қолишининг боиси кўп. Негаки, Сўйқон, Қобонғаринлар сингари порахўр, олғир, муттаҳам шериклари туфайли унинг ўз устига ҳам анчагина дор тушиб қолган эди. «Қора солиққа» олинган молдан ўзига кағтагина ҳисса тегишини ҳам Никифоров ичидан ҳисоблаб қўйганди. Ҳар бир порахўрлик, золимликнинг қаторида лаганбардорлик, қўрқоқлик, эҳтиёткорлик бир юриш маълум. Абайдек ҳалол одамнинг кўзи ёшли кўпчилик ёни олиб, ғазаб билан бу ишга аралашishi Никифоровни чиндан ҳам қаттиқ чўчитди.

Гарчи Абайнинг гаплари Никифоровга ёқмаса ҳам жанжал бўлишидан ҳайиқиб, Такежон овулига кетди. Абай Никифоров билан бирга кетди. Абай унга ҳозир «недоимжа» йигини баҳонаси билан камбағаллардан «қора солиқ»ни ҳам йиғаетганлари ҳақида оғиз очиши биланок, гўё бу жиҳатини биринчи марта эшитаётган киши бўлиб қўя қолди-да, дарҳол буйруқ қилиб, бу солиқни қашшоқлардан олдириб, бадавлат хонадонларга солдирди.

Шунинг учун ҳам қашшоқларнинг моли ўзига қайтди, лекин бу ишга чор-ночор кўнган улуғлар ўша куни Абай кетиши биланок, унинг устидан катта протокол ёзишиб, шаҳарга чақиқ жўнатишди.

Икки кун ўтди. Абай бу кунларда кўпчиликдан бўлиниб, кўпинча ўзи билан ўзи бўлишни истарди. Ҳозир мана, Айгеримнинг тўшаги ёнида бир катта китобни очиб ушлаб ўтирибди. Лекин ўқимай, фоят оғир бир ғуссага ботиб хаёл суриб ўтирибди.

Қириб-чиқиб юрганида эрининг китоб ушлаб ўтирганини кўрган Айгерим ҳеч нарса сезмади. Абай кўп йил-

лардан буён ўрганиб кетган одати бўйича мана шу икки кун холи ўтирганида, бир неча бор қоғоз қалам сўради. У — янги шеър туғилаётганининг аломати эди...

Кўп хушфеъл Айгерим эндиги ҳаётида Абайнинг шу сингари ўзининг қошида холи ўтириб, фикр юргизиб меҳнат қилишини ўзича қадр қиларди. Эрининг холи ўтиришини бузмаслик учун Айгерим бу кунларда бир қанча бегона одамларни бу уйга киргизмади. Ешларга ҳам «хат ёзиб ўтирибди» деб, мажлисларини Абайдан ташқари ўтказишларини сездирди.

Бу ўтиришда Абай моромсиз, кетма-кет чўзилиб келатган қайғули хаёлларга ботиб ўтирганди. Ўтган кеча ҳам хўп хўрсиниб, ажриққа ағанаб ухламай чиқди. Ўзи билан ўзи бўлиб, овулдан йироқлашиб, тепаликдан ошиб кета берар эди. Овулдаги кексаларнинг ҳаммасидан олдин туриб, тинмай юра берарди. Баъзан қош қорайган пайтдагина қайтиб келарди.

Абайни шу сингари оғир хаёллар ҳар маҳал бўғиб турадиган пайт бўлар эди. Фақат Абиш шаҳардан келгандан кейингина бу хил руҳан сиқилишни вақтинча енггандек, бир оз халос бўлгандек кўринарди.

Ҳозир ўша бир улуғ тўлқин яна ларзага солаётир. Аслида шу кайфият, шу куйлар унинг сўнгги йиллардаги кўп шеърларига мунг созини, беҳад ғусса созини қўшиб юрарди.

У қайғу — халқ қайғуси... Нодонлик, йўқчилик, хўрлик билан ҳаёт кечираётган халқнинг қайғуси.

Сўнгги кунларда бу ғуссани қайта уйғотиб, туташтираётган ғусса, Такежон овулидаги безовталиқ, камбағал-қашшоқларнинг оҳи-зоридан туғилган ғусса эди.

«Қора солиқ» билан «недоимка» можарасидан туғилган кўпчилик элнинг қайғу ҳасрати ўтган кеча Абишни ҳам тинчидан айириб, ором олдирмади. Бир пайт топиб, у ёлғиз ўзи Абайнинг ёнига келаркан, холи ўтириб ўзининг янги фикрларини айтди.

Абишнинг айтишига қараганда, бу зўрликнинг бир учи элдаги муттаҳамларда, халқ душманларида бўлса, иккинчи учи подшоликнинг улуғларида эди. Бутун Россиядаги миллион-миллион деҳқонларнинг бошида ҳам шу хил зўрлик ҳукм сурарди. Шунинг учун ҳам йил сайин деҳқонлар қўзғолони, кураши бўлиб турар экан. Уни ҳам Абиш кекса Ерёминдан эшитган экан. Подшолик бу ишни яшириб, сир тутаман дегани билан сир тутишнинг ило-

жи бўлмаётган экан, чунки бундай қаршилиқ оламни тутиб кетибди.

Гап орасида Абиш фақат Абайнинг ўзига Ерёмин тўғрисида муфассалроқ гапириб берди. У, ўтган йил Абиш ўқишдан бўшаган чоғида турган уйнинг эгаси — хотиннинг акаси экан. Шунинг учун кўп учрашиб, кўп сирлашишган экан. Буни ҳам Абиш сир тутиб, Абай билан холи қолганидагина айтиб берди. Сўнгги етти-саккиз йил ичида уч юздан ортиқ деҳқонлар қўзғолони бўлибди. Шунда Россиянинг олтмиш бир губернасида турли-туман курашлар, тортишувлар, подшоликка қарши, золимларга қарши қўзғолонлар бўлибди. Киев, Чернигов, Полтава сингари областларда-ку деҳқонлар қўзғолон қилиб чиққанда, худди кеча шу ерда бўлган «недоимка» йиғишлар бор-ку... ўшани тўламаймиз деб қаттиқ олишибди. Уйлаб кўрсам, кеча йиғлаётган халққа бир виждонли йўлбошчи бўлса, ўша кўзларнинг ёши бир лаҳзада қуриб, унинг ўрнига ғазаб, кек қарши тургувчи жасорат туғилган бўлар эди. Бироқ бундай ишни қиларлик даражада уйғонган эл йўқ... Уйғотгудек куч, етаклайдиган, бошқариб, йўллайдиган фикр яна йўқ-ку!..— деб Абиш ўкинди.

Абай Абишнинг бу гапларини ҳам диққат ва илтифот билан аҳамият бериб тинглади... Ҳеч бўлмаса, ўшандоқ халқнинг, уйғонган жамиятнинг орасида кечмаган умрига ачинди. Беҳисоб элни уйғотиб етаклагудек зўр куч ўзида ҳам йўқдек туюлди. Айниқса шуниси қор қилиб, қаттиқ ташвиш тортди.

Абайнинг шундай пайтлардаги чин мунгдоши Эрбўлгина бўлгани учун, сиқилиб турган чоғида унинг ёлғиз желиши шоирга анча маъқул тушди. Енига чақириб олиб, ичидаги ярасини очди.

— Эрбўл-ей, мени яна бир фикр қийнаётир.

Эрбўл Абайга ачингандек қаради.

— Ростдан ҳам, ўзингни анча олдириб қўйибсан... Яна ниманинг ташвишини қилаётирсан?— деб, Абайга тикилиб қолди. Дўстининг сўнгги кунларда озиб қолганини пайқади. Ранги кетиб, кўзлари ўпирилиб, овози ғулдираб чиқаётир. Ич-ичидан алам чекиб, ўйлана беришдан озиб, ўзини олдириб қўйганлиги кўриниб турарди.

— Зўр қайғу кеча содир бўлган можародан кейин туғилди.

— Оҳ, нимасини айтасан! Бизлар ҳам нариги уйларда турли-туман хаёлларга бораётирмиз. Абиш ҳам эртаю

кеч ўшани гапириб, тинчланолмай юрибди. Эси-ҳуши, виждони бўлганларнинг ҳаммаси қаттиқ ранжиб қолишди. Лекин кўп шўрликларни сиртмоқдан қутқардинг.

Абай бош чайқади.

— У ёнингдаги бир тўпгина халқ-ку. Бошқа кўпчиликни нима қиласан? Бошқа ерларда, бошқа яйловларда ҳамон ўша офат юрибди. Фақат битта бўлисми? Ёлғиз Тўбиқтими? Бутун қозоқ даласидаги барча шўрликларнинг ҳаммаси оҳ-нола қилаётир.

— Албатта, албатта!.. кўпчилик, на чора?..

— Халқим, қозоғим, юртим... Уларнинг ҳоли шу-ку энди... Уларга мен қандай кўмак бердим, қай тахлитда бошлиқ бўлдим?..— деб, бир оз жим бўлиб қолди. Косасидан чиқаёзиб порлаб турган ўйчан, ғамгин кўзлари тўғрига қадалиб турарди.

— Ёшлик чоғимиздан бошлаб, ҳар отанинг ўғлидек бўлган ёмонликлар, ёвузликлар билан олишгандек бўлдик. Лекин нимани енгдик? Қандай яхшилик ўрнатдик? Кетган меҳнат, ўтган умр қандай мева берди? Халқимга бирор йўл топган бўлсам эдим. Мен бўлсам, ўзимга ҳам топиб улгурганим йўқ. «Мақсад йироқ, умр калтароқ»,— деб ўзининг авваллар шу сингари қайғириб, алам чеккан пайтларида ёзган шеърини эсга олди.

У шеър Эрбўлнинг хотирида эди.

— Ҳали ҳам савияси баланд, ягонанинг ўзиман дейсану... Назаримда кўзимга: «мозоридек бахшининг ёлғиз қолди, бу чиним» бўлиб турипти бу лаънати ҳаёт,— деди.

— Кун кетидан кун кетаётир. Лекин ҳаётнинг янги-ланишидан дарак йўқ. Халқни митадек сб ётганлари анави. Қуми тупроқдек халқнинг хори-зор бўлиб, алам чекиб, ит ҳасратда ётса, ҳали ҳам бўридек ҳужум қилиб, ёвдек тўнаб, жиғилдони тўймайдиган, асти тиним топмайдиган расволар ҳали ҳам ҳукм суриб юрибди. Ўзгани қўйиб кечаги офатнинг, беадаб қарғишнинг, кўлдек кўз ёшининг айбдорларидан биттаси бўлис эмасми. У менинг иним Ўспон. Ёвузлик менинг ўз қўйни-қўнжимда ўтирган экан-ку?— деганда, ранги қув ўчиб, қўллари қалтираб кетди.

Шу чоқ ҳали булар чақиртирган Ўспон жириб келди. Абай унинг саломига алик олмади. Иниси ёнига келиб ўтирар-ўтирмас гап бошлаб юборди:

— Ҳой Ўспон, кеча элингни ёв чопаётган пайтда, сен қаерда юрдинг ўзи?

— Қандай ёв экан, астаъфурулло?

— Ёв бўлмай нима у, галалашиб ҳаммани остин-устин қилиб, камбағал-қашшоқларни қон-қақшатиб юрганларинг? Қаерда эдинг деяётирман?

— Мен Соқтўғолоқда, сиёз бошида эдим.

— Нима, моли-дунёнг сўққа бошингга етмаётирми? Бу «қора солиқ» деган бўри томоғини қаердан топдинг ўзи?

— Вой-вой, нима деяётирсан? Ўзим учун йиғдирдимми?

— Подшонинг солиғи билан «недоимкаси» камлик қилаётирми? «Қора солиқни» бўлис, бий, старшин, тилмоч, чопарлар ейди. Уни «кимлар учун йиғдирганимни билмадим» деб, энди ёлғон ҳам гапирмоқчимисан?

Ўспон катта гавдаси билан типирчилаб, Абай олдида — улуғнинг олдида тургандан баттар сиқилди.

Ўспон ҳозир Абайнинг жаҳли чиқиб турганидан қўриқиб, яқинда бўлган бир ишни айтмай қўя қолди. Аслида, Никифоров унинг маҳкамасига келганда Ўспоннинг ўзи ҳам ўша ерда эди. Никифоров «недоимка»ни, «қора солиқ»ни нақадар тезлик билан, қаттиқ чоралар билан йиғиш зарур эканлигини қовоғидан қор ёғилган ҳолда буюрганди. Ўспон шу сингари «недоимка» билан «қора солиқдан» оч-яланғочларнинг ҳар йил зор қақшабини айтиб, юраги ивишиб қараганди. Тортинчоқлик қилиб, «ҳеч бўлмаса, ўз бошимни эл-юртнинг қарғишидан омон олиб қолсам» деган умидда бўйин товлаб кўрганди. Шундан кейин Никифоров билан Сойкин Ўспонни чақиртириб олиб, қаттиқ сиқишган эди.

— Сен подшоликнинг солиғини йиғиб беролмай ўтирган ночор бўлиссан, шунинг учун биз Ўязга, губернаторга рапорт ёзиб берсак, ўрнингдан тушишгина эмас, ғазнининг солиғига қарши чиқиб, тўсқинчилик қилган киши сифатида бошинг судга ҳам кетади. Қани, қайси бирини хоҳлайсан? Айт!.. — деган эди Никифоров.

Шундан кейин Ўспон шу йўсин исканжага олишларидан қайиқиб, «недоимка» билан «қора солиқ»ни батамом йиғишга чор-ночор қўл қўйган эди. Лекин, «шу балодан бошимни олиб қочсам эди» деб, Такежонга арз қилганида, у Ўспонга ҳийла-найранглар ўргатиб, маслаҳат берди.

— Биринчининг бийи, бўлис йўғида бўлисининг ўрнига ўта олади. Улуғларнинг ёнида мен билан Жиренше бў-

лайлик. Сен сиёз ўтказмоқчи бўлиб, анави Сўқтўғолоққа, йироқдаги элнинг биттасига жўна!— деган эди.

Ўспон шу хил тинчсизлик ҳукм суриб турган кунларда, ҳалигидек баҳона билан ўзини четга олиб юрганди. Бу сирни очишга Абайдан уялди.

— Ҳа, мен бир-иккида бўлис бўлиб кўрибманми? Уни бор элнинг бўлис-бўлислари йиғдиради дейишгандан кейин йиғса йиғақолсин деган эдим, бўлмаса...

— Ушанда ярим ўлжани ўзим ейман дедияг-ку, а?!

— Ўзим учун эмас, ийя, вой... йўқ ердаги балони қардан топдинг, Абай! Қаёқдан билай, итларни!— деб, Ўспон аллакимларни ҳақорат ҳам қилиб юборди.

— Аввало ўзингни ҳақорат қил!— деб, Абай ҳайқириб қолди.

— Оббо, барака топкур, қўйсанг-чи, ерга уриб бўлдинг-ку жуда, ундан кўра маслаҳат бер. Айбимни қандоқ қилиб ювай... Кимни жазола дейсан?

— Шўрликларни эмас... Йўғонларни жазола дейман. Ҳеч бўлмаса ўшалардан халқнинг ҳақини олиб бер.

— Уларинг ким? Кимлардан олиб берай?

— Бошлиғи ўзингдан, мендан, Такежондан олиб бер! Халқнинг ҳақи, эр-азамат, чол-камбир, оч-яланғочларнинг меҳнат ҳақи кимда кетаётган бўлса, ўшалардан олиб бер. Одам бўлиб хизмат қилсанг-чи ҳеч бўлмаса, элда ким кўп, йиғлаб юрган оч-яланғоч кўп. Ҳалол молини ўғирлатиб юрган кўзи ёшли мўмин кўп. Ўзи ўғри асраб, ҳам бойиб, ҳам беҳисоб шўрликларнинг ҳақини бермайдиган ёвузлик кўп. Ўшаларга жазо бер...

— Қандоқ берай ўша жазони?..

— Сиёзни ўша ёвузларга жазо берадиган сиёзга айлантир.

— Ҳа, ҳа, мана бундоқ дегин, бўлмаса, бира тўла хиппа бўғиб, жонимни ёқамдан чиқариб олаёздинг-ку, дурустроқ сўрамай туриб... Ана энди ҳалиги айтган каззоб, безориларингнинг ҳаммасини билиб турибман. Тўхта энди кўрарсан. Ўспон бўлислик учун қалтирамайди. Ҳатто ўрнидан тушсам ҳам, «бечора қўлидан келган ғайратини халқнинг қасд-душманларига ишлатиб тушган эди» десин! Хўд, ўша семиз тўнкаларни борми? Елкасидан босиб оёқ ости қилиб, манман деганлари билан бир олишай.

Ўспон чин ғайрат қилиб, ип кўрсатадигандек, Абай энди унинг юзига хиёл иссиқ чирой билан боқди.

— Қани шу айтганингни қил-чи. Сенинг билан бир туғилганим учун чиндан бир қувонай. Амалдан тушсанг ҳам одамгарчилик, азаматлик йўлига қадам қўй!..

— Дамингни чиқарма... энди, энди қўя тур... Гап тамом!— деб, Ўспон эндиги маслаҳатни Абайдан сўрашга сабри чидамай, тўсатдан турди-ю, отилиб чиқиб кетди.

Ўкинч

I

Абиш бугун отаси билан қапада ўтирганда, ўзини ҳайрон қолдирган саҳро ҳаётининг баъзи бир жиҳатлари ҳақида гап очди.

— Саҳро ҳаёти, шаҳар ҳаётига қараганда одамни кўп беғамликка, лавангликка бошлайди. Бу ерда ялқов бўлиб кетиш ҳам жуда осон, мен ўзим шундай бўлиб кетаётirmanми дейман!..

Абай кулимсираб унга қаради-да:

— Ҳақиқатан бу ерда ҳеч нарса соат билан, вақт билан ўлчанмайди. Бу ерда ҳаёт маълум бир ўлчовдан ҳориж, ўз ҳолича боради. Туялик кўчнинг юришидек, бамайлихотир ёйилиб юрган қўй ҳаракатига ўхшаш бошқача бўлади. Баъзан ҳатто дунёнинг бу бурчагида вақт тўхталиб, соат, «сутка» деган ўлчовлар одатдан, ҳожатдан чиқарилиб ташланганга ҳам ўхшайди. Саҳро соати бамисоли тўхтаб турганга ўхшайди,— деди.

Абиш унинг сўзини қувватлаб:

— Бу ерда соатгина эмас, тарихнинг ўзи ҳам бир ердан силжимай ётиб қолганга ўхшайди. Ҳатто асрлар давомида ҳам шу суръат эмасми? — деди.

Абай шунга яраша саҳродаги ҳаёт билан меҳнатга бошқача маъно бериб гапира бошлади.

— Меҳнат қилмаслик тўғрисида гапирдинг. Мол боқиб, кўчманчи ҳаёт кечирадиган овулнинг тирикчилигида меҳнат тушунчаси, ўтироқ, шаҳар ҳаётидаги меҳнат тушунчасидан бошқачароқ эмасми?! Масалан, мана шу ердаги мол атрофидаги одамларни олайлик. Улар: чўпон, йилқичи, туячи, қоровул, мол соғувчи, мол сугорувчилар бўлса, уларнинг меҳнати жуда кўп, яна оғир дер эдим. Яна соат билан ўлчанмайдиган меҳнат. Мисол учун чўпон

қўй билан бирга юриб, қўй билан бирга тиним топади. Куннинг узоқлиги қанча бўлса, унинг меҳнат соати ўшанча. Йилқичи, соқчи деганлар ҳам узоқ вақт боққан молнинг ташвишидан, доим ўша мол ҳақида ўйлаш керак бўлган эҳтиёт чоралардан, хавф-хатарлардан бир нафас бўш бўлмайди. Тўғри, бу меҳнатнинг четдан кўриниши ўзига хос бир ҳолда. Қўлига оғир болта олиб, ёки болға уриб, қўли, жуссаси ҳаракат қилиб пиёда юрмайди. От устида, туяга, ҳўкизга миниб юради. Шунинг учун унинг меҳнатига шаҳар одамининг кўзи билан қаралганда, тинч меҳнатга ўхшаб кўринади. Лекин, саҳродаги мол боқувчи, умуман хизматкор аталадиганларнинг, айниқса, уларнинг оиласини, чол-кампир, ўғил-қизларининг аҳволини ўйла. Ушаларнинг меҳнати мол атрофидаги меҳнат. Мол боқувчилар на тиним топади-ю, на бир нафас тинчийди. Жуда оғир меҳнат. Яна қозоқ саҳросида бевосита ўша молни боқиб, қўриқлаб турадиган чин меҳнат аҳлининг қашшоқлик, йўқчилик, муҳтожлиги, оч-яланғочлиги жуда оғир бир аҳволда. Тўғриси, алоҳида ялқов, меҳнат нималигини билмай ҳаёт кечирадиганлар ҳам саҳро турмушида кўп учрайди. Қани энди сен дам олишга келган одам бўлганинг учун, сени ҳалигиларнинг қаторига қўшмайлик. Кел ўзингга дам бератур Абиш!— деб кулганича Абай сўзини тамомлади.

Абиш билан Абай неча бор узоқ-узоқ суҳбатлашиб, саҳро одами билан унинг меҳнати ҳақида турли-туман фикрлар юргизишарди. Бу гал улар саҳродаги жиноят ҳақида гап очишди. Бунга бошқача бир иш сабаб бўлган эди. Бир кун Абиш отасининг устига кирса, Абайнинг рўпарасида бу овулнинг одамларидан бўлмаган учта бегона киши ўтирган экан. Ҳаммадан пастда, бўсоғага яқин ўтирган усти-боши юпунгина, бош яланг ўтирган кишини Абиш қаердадир кўргандек бўлди. У ҳам буни таниб, астагина сўрашди. Қолган икки киши юқорида ўтиришганди. Абай бир оз индамай ўтириб, сўнг бу учовининг кимлиги, қандай иш билан келганлигини айтиб берди. Унинг айтишига қараганда, бу одамларнинг ўртасида яна битмас-туганмас, дов-жанжал бор экан. У — ўғирлик важдан туғилган можаро эди. Четдан келган икки киши Торбоғотойдан келган Мурин элининг одамлари экан. Ҳалиги, бўсоғада ўтирган йигит мана шу эл ичидаги тиниб-тинчимайдиган, ҳеч кимни аямайдиган, уччига чиққан ўғрининг биттаси экан.

Уша аллақайлардаги Мурин элига бориб, айғири билан бир уюр йилқидан битта қолдирмай ҳайдаб келибди. Енидаги киши эса ўша йироқ ердан бир ой мобайнида сарсон бўлиб, сўроқлай-сўроқлай ниҳоят ҳақ-ҳалол молининг дарагини топиб келган йўловчилар экан. Уларнинг биттаси — мошгурунч соқоллик, кичик-кичик чағир кўзлик, бурни катта одам. Иккинчиси — сўррайган, от жағлик, хиёл кўсароқ, сиймосида жасорат акс этиб турган, новча бўйлик қора йигит эди.

Уларнинг айтишига қараганда, худди мана шу ўтирган ўғри, бутун Арғин, Наймондаги бориб турган каллакесар экан. Яна ёлғиз шунинг касофати уриб, икки эл ўртасига низо тушиб, молга ҳужум қилиш, жанг қилишларгача борибди... У Торбоғотойдаги Мурин элини сўнгги беш йил мобайнида беш йўл қон қақшатиб кетибди. «Мана шундай итларни босиб қўйилмайдиган бўлса, биз эртага элимизга бориб айтамиз. Тўбуқтининг безорилари, расволари тийилмас экан. Киши тўплаб, эл чопишиб, йилқи олишдан бошқа илож йўқ экан деймиз-да. Бўлмаса мана бу ердаги молимизни олиб беринг. Бундай ишларга хотима бердириб, тийиб қўядиган одамсиз-ку. Абай, олдингиздан ўтгани келдик. Ёлғиз сизнинг юз-хотирингизни қилиб келдик!» — деб чағир кўзлик чол билан гапга уста йигит галма-гал гапириб, Абайга қаттиқ туриб олишди.

Абиш уйга кириш олдидан, ҳалиги гаплардан ҳам уялиб ўнғайсизланган, ҳам ғазабланиб тутоққан Абай, ўғрини қаттиқ исканжага олиб гапирди. Ҳамма гапни Абишга тушунтиргандан кейин Абай бир оз индамай ўтирди-да, рўпарасида ўтирган ўғрига қаттиқ тикилиб қаради. Бир вақт эрмаксимон, хиёл кулимсираб қўйиб, Абишга қараб:

— Буни қара! Тақдир заҳарханда билан масхара қилгандек, бу ашаддий ўғрининг оти ҳам, ор-номус эгаси бўлган одамга масхара бўлиб тушадиган от. Бунинг оти — Мингяшар! Қандай шўрлик ота-она қўйган кулгили исм!

Ўлмаса экан деб тилаган-ку! Уша пайтдаги ҳалол тилак нимага айланган? Яхши тилакнинг бунчалик машъум масхарага сазовор бўлиб, расволикка айланиши инсон қовми учун бир хўрлик, жазо! — деди.

Ўтган қишда мана шу Мингяшар яна бир бегуноҳ овулни қон қақшатган экан. Лекин ўғирлаб келган молини ҳозирги бўлис Ўспон унинг қўрасидан юлқиб олиб, гуноҳини бўйнига қўйиб, хўп таъзирини бериб жазолабди.

Уласи қилиб калтаклаб сулайтириб, ҳушидан кетган ҳолда қип-яланғоч қилиб, тонг отгунча эшикда қолдирибди. Ушанда касал бўлиб қоладими, ёки ўлиб қоладими деб, бирон одамнинг раҳми келмабди.

Абай Найманларнинг даъвосини ҳал қилиб, ҳукмини айтиб қўйган эди. Ҳозир Боймағамбет бошлиқ уч кишини Муриндан келганлар билан бирга юборди. Мингяшардан уларнинг молини олиб бериб, жўнатишга буюрди. Дамини чиқармай бўзариб, Абайга ростини айтмай, шу ернинг ўзида жонини ёлғонга ўн марта гаров қўйиб, «худо», «қуръон» деб ўтирган Мингяшар ҳам, энди уйдан чиқди. Муринлилар ҳам келганларидан буён ичиб ўтирган қимизларини тугатиб, Боймағамбет билан кетмакет чиқиб кетишди.

Мингяшар кетгач, Абиш яна Абайнинг уйига кирди. Бошқа ёш шоир ва дўстларининг ҳаммаси Абайнинг қошида, жамоат-жам экан. Қимиз ичишиб, қизишиб ўтиришган экан. Шу чоқ Абиш, Ломброзо ҳақида гапирди. Абай ундан ўшани сўради.

— Ломброзо ким? У нима дейди?

Шундан кейин Абиш Ломбронинг алоҳида бир ғализ фикрини батафсил айтиб берди.

У: «Жинояткор одам туғилишиданоқ жиноят қилишга мойил бўлиб туғилади» дер экан. Дунёдаги барча халқнинг жиноятчи, безорилари бош суягининг тузилишида, гавдасининг яратилишида ўша жиноятчилиги очиқ кўриниб турар эмиш. Қисқаси, у одамлар туғилгандаёқ келажакда ёвуз, бузуқ бўлиши билиниб, унинг келгуси, тақдири бирга туғилар эмиш. Тарбияси, ўсган шароити, ҳаётнинг бошдан кечириладиган оғир-енгил томонлари ҳисоб эмас эмиш... Шундай қилиб, жиноятчи бўлиб туғилади, жиноятчи бўлиб яшайди, ҳеч ўзгармай, айнамай ёвуз бўлиб ўта беради дер экан.

Абиш, Ломброзо илмини шу хил баён этганда Абайга маъқул тушмай, сиймосида истеҳзо акс этиб, бош чайқайди. Абиш унинг фикрини сўради. Абай бир оздан кейин жавоб қилиб:

— Менинг билишимча, ўша Ломбронинг гапи тўғри эмас. У ҳатто нотўғри фикрни тарқатаётиргина эмас, олим боши билан жиноятли фикр айтаётир. Ўзгани қўйиб, ҳалиги ўзим жазо берган Мингяшарни ҳам мен мана бу Ломбронинг ҳалигидек туҳматидан ҳимоя қилмасам бўлмайди!— деди.

Уйдагилар қизик бир гапни кутаётгандек, беихтиёр қўзғолиб қўйишди. Абай сўзида давом этиб:

— Мингяшарни жиноятга етаклаётган унинг жисмоний яратилиши эмас. Асли сабабини айтсам — йўқчилик. Унинг устига уруқ-аймоқ, ота-бобосидан тортиб наслидан наслигача кўриб келаётган хўрлик, тенгсизлик. Хўш энди унинг ўзини олсанг, ўша Мингяшар мана шу юрган қозоқларининг кўпларига нисбатан ҳам ақллик, ҳам ҳамиятлик яна қайсар ва жасур! Ўзи умрбод боши йўқчилик, хизматкорликдан чиқмаган ота-онанинг боласи. Ўғри бўлмаганда ўша ота-онасидек бойларнинг бўсағасида мол боқувчи — малай бўлар эди. Ундай бўлишига номус йўл қўймайди. Негаки, бизнинг саҳро ҳаётида хизматкорлик оғир меҳнатгина эмас, бир томондан одамнинг одамлик ҳамиятини қаттиқ жабрлайдиган хўрлик. Унга кўксида ўти бўлган номусли қашшоқларнинг кўпчилиги чидай олмасилгини кунда кўраётирман. Лекин очлик билан йўқчилик, тирикчилик устида ташвиш тортишга мажбур қилади.

Мингяшар тепса темирни узадиган кучга эга одам. Етиб ейдиган ялқов ҳам эмас. Бир ойлик йўл Муринга, ўша Торбоғатойга ёлғиз, оч бўридек кечаю кундуз йўртиб бориш, очин-тўқин юриш, хавф-хатарларни кечириш, мол олиб қайтишни осон иш деб ўйламанг! Ҳар қалай бу ишлар эринчоқларнинг иши эмас. У жўш уриб турган ғайратнинг иши. Шу одамга қаерга бориб касб билан шуғуллан, кун кўр дейсиз? Бу ерда на фабрик-завод, на экин-текин бор. Мардона ғайратини ишлатгудек бўлса, мол боқувчилик, малайликдан бошқа туёқ илинарлик тош йўқ. Исканжага олаётган очлик, муҳтожлик у.

Шунинг билан бугунги қозоқнинг ҳозирги кўчманчи, авом, ривожсиз, нодон ҳаёти ҳозирги кўп наслларни чорночор жиноят қилишга олиб бораётир. Шаҳарнинг мағрур чиновникларидан, ҳовлиқма, оми адвокатларидан мана шу қозоқ халқини қаттиқ айблайдиган бир хил гапларни бир неча марта эшитдим. «Он, киргиз конокрад» қирғизга нима керак, «карапчит керак», «киргиз барантач» дейишади. Шу гапларга ҳатто жондорол, корпус маҳкамасигача ўйлаб кўрмасдан қаттиқ ишонади. Сабабини бирор марта ўйлаб кўрармикан. Ўша ўзлари ҳокимлик қилаётган саҳронинг оғир ҳақиқатларини бир нафас бўлса ҳам хиёл ўйлаб кўриб, англашга уринармикан?.. Бирор марта ғам ейиш у ёқда турсин, ҳақиқатни билишга ҳам уринмайди.

Астойдил ўйлаб кўрса, фақат қозоқ саҳросигина жиноятчилар билан бузуқиларга тўлами? Шаҳарлик, маданиятлик деган подшоларнинг ҳаммасида ҳам нима кўп? Тутқин жойлари — турма билан каторгадан кўпроқ нима бор? Ўшаларнинг ичи тўла жиноятчилар экан.

Албатта, подшолик тузумига қарши курашаётган асл жамиятни бир чеккага қўяйлик. Хўш, ғари-ўғриси озми?.. Ўшалардан кўпчилигининг аслини ўйлаб кўрсанг яна алвон турли Мингяшарлар бор эмасми? Уларнинг ҳаммаси ҳам адолатсизлик билан кўрган жабридан Мингяшар бўлиб юрмаганмикан? Хўш, энди подшолар билан ҳокимларни олсак, ҳаёт-тирикчилик хўр қилиб юрган не-не виждонли одамларни фақат айблаш-у, жазолашни билишади холос. Ўша жиноятларнинг сабаби нима? Уни англашга тиришган улуг ҳам йўқ, қонун ҳам йўқ!

Ана энди мана бу Ломброзонинг илм номидан шундай гап гапирганига мен беҳад ғазабланаман. Тўнг мўйин тўралар айтса бир сари. Илм номидан таълим беради деса қўполликка қўполлик, ёвузликка ёмонлик қўшгани нимаси? — деди.

Абай сўзлаётганда, Абиш неча турли қизғин ўзгаришларга тушиб ўтирди. Дам қимизни ерга қўйиб, дам қайта қўлига олиб, тиним топмай қолган эди. Абиш ўзининг шунчалик ўйноқи ҳаракатларини энди бир ўткир ҳазил билан тамом қилди:

— Бугун мана шу яйловда, Ўскенбойнинг овулида Ломброзо энг оғир ва кучли далиллар келтирилган танқидга учраб, таёқ еди. Унга қарши чиқиб қулатганлар қозоқ шоири — Ибрагим Қунанбоев, қозоқнинг тинчимайдиган ўғриси Мийгяшар! — деди.

Абай ўғлининг шу йўсин ўйнаб-кулиб, тортинмай ҳазил қилганига хурсанд бўлиб, орқасига қоқди, қучоқлаб қисиб ҳам қўйди.

Абиш овулда бекор ётишни ўзи учун оғир кўрди. Уни Абай ҳам билиб юрган эди. Энди Дармен билан маслаҳатлашиб, Абишнинг бир оз саёҳат қилиб, бирор ерга бориб келишини маъқул кўрди. Чинғизнинг нариги томонидаги ажойиб «Қўнғир авлиё» деган ғорга бориб, ўшани кўриб келинглари, деди.

Абдирахмон сафарга чиқиш олдидан Абайнинг уйига кириб қимиз ичиб, яланг қават тўн, бошига қозоқча тумоқ кийиб жўнашга ҳозирланмоқда эди.

Боласининг юзига чин оталик муҳаббати билан қара-

ган Абай, ундан кўзларини олмай, тикилиб турарди. Шу боласи учун кўнглида фахрланиш ҳисси уйғониб, шукур қилаётир. Яна бир вақтлардаги ўз сўзи ёдига тушди:

Ўғлимни мадрасага «бил» деб бердим,
Хизмат қилиб, чин олсан деб бермадим,—

деган сатрлар беҳуда кетмаганга ўхшайди деб қўйди.

Бугунги Абиш ота тилагини оқлаб келаётган йигит бўлиб кўринди. Отанинггина ўғли эмас. «Фақат ўзимнигина шодлантирмас, ўлмай эсон-омон бўлса, халқини ҳам шодлантирар. Қоронғи саҳросига ёруғ шуъла олиб келар, даставвалги ҳалол бўғин сен бўларсан!»— деб, фотиҳа бераётгандек, Абишнинг нурли, гўзал юзига қаради. Ўзга қариндошларидек эмас, Абишнинг пешонаси, юз тузилишлари, шижоати — ҳаммаси ҳам илм, тарбия оқартириб очган, чин интеллигентларга ўхшарди... Келажак замоннинг яхши аломатлари унинг соф фикридан, ёрқин сиймосидан кўриниб турибди. Абай учун шу кунлардаги шодлик билан юпанчининг энг каттаси шу бўлди.

Ичидан: «Бахтим-саодатим шу болам десам ҳам бўлар; эсон-омон бўлиб, халқига қимматли меҳнат қилиб юрган чоғини кўрсам, армони йўқ ота бўлар эдим» деб ўйлади. Кўнглига шуъла тушгандек ёришиб, хурсанд бўлиб кетган Абай, Абдирахмон отга минмоқчи бўлиб ўрнидан турганда, уйдан бирга чиқди.

Мағашлар эшикда отларининг ёнига келишиб, Абишнинг чиқишини кутиб туришган экан. Бир оздан кейин юлқиниб турган семиз, яхши совутилган, бақувват отларга ирғиб-ирғиб миниб олган бир тўп йигитлар чошгоҳ пайтида Абайнинг кўз олдида отларини елдириб, баъзилари ўйноқлатиб, «Кўнғир авлиё»га йўл олишди.

Йигитлар отларини тасирлатиб, бир гала бўлишиб шимолга қараб кетишаётир.

Орадан икки соат ўтди. Баъзан отларини елдириб, текис жой келганда, бир-икки марта пойга ҳам қилиб олишди. Бир вақт йўловчилар арчалар билан қопланган тошлоқ довонга чиққанларида, бепоён ўлкада, ўт-ўланлари мавж уриб турган кенг қўнисда қаторлашиб ўтов тикиб ўтирган бир қанча овулларни кўришди.

Қизишиб, учгандек бўлиб кетаётган отлар, йилқилар бор овулларни кўришлари биланоқ пишқириб ўйноқлаб кетишди. Баъзи бир ёш отлар уюрсаклик қилиб чинқириб кишнаб ҳам қўйишди. Бир тўп бўлиб келаётганларнинг

олдида Абишнинг ёли, думи қора саман оти ўйноқлаб, кўндаланг тушиб, оёқларини унда-бунда қўяркан, сувлигини чайнаб келаётир. Абиш Абай айтгани учун бошидаги картузини олиб қўйиб, бўз йигитлар киядиган қизғиш сариқ шоҳи сирилган енгил қора тумоқ кийиб олган. Эғнида жигарранг духобадан қайтарма ёқа қилинган қиммат баҳо симови тўн. Сиртқи кийими шундай бўлгани билан ичида юнкерлар киядиган ёзлик оқ китель. Оёғида амиркон этик. Унинг пошнасидаги ялтироқ шпорлари ҳам олинмаган.

Кутилмаган бир пайтда рўпараларида кўринган кўп овул Абишни беихтиёр тўхтатди. Афтидан, буларни бошлаб келаётган Оқилбой билан Кўкбой бу овуллардан қиялаб ўтишмоқчи эмас. Тўғри ўша овулга кетишаётир. Абиш «тўғри кета берамиз» деган эди, Мағаш билан Дармен, Какитой уччови бир оғиздан гап бошлашди.

Улар гўё «ҳа» дейишиб олган кишилардек:

— Бу овулга тушиб, қимиз ичиб чиқайлик!— деб қолишди.

Шу овул яйловда кўриб юрилган овуллардан мутлақо бошқача. Бир қанча оппоқ уйлар бир-бирига тиркаштириб яқин ўрнатилган. Бир овул дейишга ҳам тўғри келмайди. Одатда ҳар овулнинг бир нечтагина оқ уйлари бўлади-да, кўпчилиги оддийгина, қора-қура, ярми очилиб ётган кулбаларга айланиб кетади. Бу ерда молбоқар, отбоқарларнинг ҳалигидек оддий йиртиқ-ямоқ уйлари той чоптирим ерга чўзилган. Ўрталикдаги ерда бўлса, бир-бирининг пинжига тикилиб, баъзан қўшилиб тикилган етти-саккиз қанотли уйлар билан ўтовлар жуда кўп. Яна ҳамма уйларнинг устига ёпилган наमतнинг оқлиги бир-биридан ўтаман деб турибди. Шу йилгина босилган, оппоқ пахтадек наमत билан бир кунда ёпилганга ўхшайди. Ўтовларигина эмас, катта уйларнинг ҳам уздикларининг¹ этакларига ранг-баранг мовутдан ўйиб тул солинган.

Йигитлар овулга яқинлашиб келишганда, бу овулнинг жуда ҳам меҳмондўст овул эканлиги маълум бўлди. Кўп кermеларда бештадан, ўнтадан эгарлоғлик отлар турарди. Қимиз ичғали, тушлик овқат қилиб ўтғали тушган бир қанча алоҳида-алоҳида меҳмонлар борга ўхшайди.

¹ Ўтов устига ёпадиган наमतнинг бир хили.— *Ред.*

Абиш то овулга етиб келмагунча қаерга келаётганини билмади. Эндигина Дармен унга ёндошиб келиб, шипшитиб қўйди:

— Абиш, бу овул — татар овули. Махмуд деган татарнинг овули!?

Абиш бу ерга нима учун келаётганларини тушунмади:

— Хўш, бу ерда нима бор?

— Бу ерда, қайси куни Дилда опам айтган Мағрифа бор!— деб, Дармен синовчан назар билан кулимсираб қараб турди.

Абиш қизориб кетди. Дармен унинг қизоришига қизиқиб қараб келаётир. Лекин Абиш жавоб қотмади.

Аслида бугунги сафарнинг сабабчиси мана шу Дармен эди. «Қўнғир авлиё»ни ҳам ўйлаб чиқариб, Абайга айтган ҳам ўзи эди. У Абишни қизиқтириб, уйдан бошлаб чиқиш учун топилган баҳона эди.

Дилданинг овулига бориб келганларидан буён Дармен билан Мағаш Какитойни ҳам ёнларига олиб, ўзларича бир режа тузиш билан овора бўлишди. Бу режа бир пайтини топиб Абишга Мағрифани кўрсатиш йўли эди. Шу сингари мўлжал билан у мана шу татар овулидаги ўртоқларидан кўп дилкаш, аскиячи, хушчақчақ шўх йигит Утегелдига бир хизмат топширди. Йигитга йигитларча сир айтди:

— Абишни бошлаб бориб қолармиз. Ўшанда сен татар овулида бўл! Уларнинг шунча уйларини оралаб юриб, қизини топиб кўриш ҳам осон эмас. Сен бизларни ўша овулда ҳаяллатишга тириш. Агар иложини қилиб, бир кеча олиб қолсанг ҳам ёмон бўлмайди. Абиш билан Мағрифани учраштирайлик. Шундай қилиб, иккаламиз савобига қолайлик, хўпми! Мағрифани мен кўрган эдим. Бу атрофда унга тенг келадиган қозоқ қизи йўқ. Хўш, энди унга тенг йигит, бу наमत уйли қозоқ боласининг ичида Абишдан ортиқ бўлиб туғилгани ҳам йўқ, туғилмоқчи ҳам эмас,— деди.

Шўх, кўп хушчақчақ йигит Утегелди татар овулининг ўз кишиси бўлиб кетган одам. У Дарменга ҳазил қилиб, қизлик овулнинг тили бийрон янгасига ўхшаб туриб, ҳазилга олди. Кекса устомон янгалардан бўлиб, афтини ҳам ўшаларга ўхшатиб, лабини буриб қўйди. Яна юзини сидириб кўзини йилтиратиб:

— Вой шўргинам, шу ҳам гап бўлдим! «Йигитим» деб, «Қора қозоқнинг асл йигити» деганинг Абайнинг

ҳалиги кокиллик серкага ўхшаш, саллот ўғлими, вой шўрим? Мағишимдан ўн айланса бўлар! Оғзидан она сути келиб турган оқ юзлик ойим, Мағишимдан! Қараб тур сени, Дармен, кунларнинг куни бўлса борми! Сенданми! Янгалик билан қудалик ҳақимни!.. Сенданми!.. Танакор Дармен, сендан оларман! Додлатиб, орқа этагингдан сургаб ўтга ҳам, сувга ҳам соларман. Қараб тур ҳали!— деган эди.

Моҳир аскиячи алвон турланиб, Дарменни ҳам кўп кулдирган эди. Лекин ўшанда янганинг тили билан сўзлаб туриб, ўзининг ҳам шу йўлда хайрихоҳлик билан хизмат қилишини билдирганди.

Ҳозир мана бугунги сафарни ўзи ўйлаб чиқариб, энди бошлаб кетаётган Дармен билмасдан Абишни ўша Мағрифанинг овули устидан туширган киши бўлди. Аслида йўлини жўрттага шу томонга буриб, йўловчиларни шу ерга бошлаб келган эди.

Буларнинг қайси куни келишини билган Утегелди шу овулнинг ўртасидаги саккиз қанотли катта уйнинг ёнидаги керменинг олдида турган экан. Новча бўйлик, барваста келган, яхши кийинган бир тўп эркаклар ҳам кўринди.

Дармен ўз тўпининг олдига тушиб, Абиш билан ёндошиб, овул бўйлаб оқадиған катта сувнинг ёқасидаги уйлардан ўтиб кела бошлади.

— Буёққа юр, бундоқ юр! Бу томондан юринглар!— деб, отличларга йўл кўрсатиб, ҳалиги тўдалашиб турганлар томон йўл олди.

Йўловчилар келиб, овул эгалари билан саломлашиб бўлишган он битта-битта эпчил йигитлар келишиб, меҳмонларни ҳурмат билан отдан тушира бошладди.

Утегелди Дарменнинг отини ўзи ушлаб, қўлтигидан олиб тушираётиб, икки кўзи кулимсираб, яна ўша янга бўлиб ҳазил қилди:

— Вой вафодор қайнигинам! Берган ваъдангнинг устидан чиқдинг-ку! Бироқ менинг қайнисинглим, қадрдоним бугун меҳмонга кетганини қара-я!— деди.

Дармен шубҳага тушиб қолди.

— Рост айтаётирсанми?— деб Утегелдининг кулимсираб турган юзига қараса ҳам, аниғини билолмади. Сўнгра:

— Ундай бўлса, тез бўл. Айтиб кел! Овулга олиб кел!— деди.

Меҳмонлар кирган катта уйнинг бўсоғасидан тўригача тўқ қизил гиламлар солинган, гир айлантириб қундузлик гулкўрпалар тутилган эди. Уфа чимилдиқлари тўсилган. Уйнинг ичи катта, тегарак қилиб солинган залга ўхшайди. Уйнинг қадди баланд, ҳавоси енгил экан. Атрофга қават-қават шоҳи кўрпачалар ташлаб қўйилган, ҳар ер-ҳар ерга шаҳар каштаси тикилган катта-катта оқ ястиклар қўйилган. Меҳмонлар тўрга чиқиб ўтиришди. Овул эгалари — ўрта яшар, қора соқол кишилар билан мўйлови эндигина сабз отиб келаётган ёш йигитлар, меҳмонлардан пастроқда, икки томонни олиб, қиммат баҳо суяклар билан безатилган иккита кровать ёнида ўтиришди.

Меҳмонлардан Оқилбой, Мағаш, Қакитойларнинг ҳам бошларида қундуз телпак, эғнида шаҳар машиначиларга тиктирилган камзуллар, булар ҳам жуда яхши кийинишган.

Овул эгалари ҳам усти-бошларига қараганда бир бошдан олифта кийинишган.

Бу ерда шу овулларнинг отаси, бу кунларда вафот қилган Маҳмуд деган татарнинг беш ўғлидан учтаси ўтирибди; ўшаларнинг каттаси юқорироқда ўтиргани, барваста келган — Жақип, иккинчиси — ундан ҳам тўлиқ — норғил, кўркам юзли, қора қош, қора соқол, катта-катта қора кўзлик Муса, учинчиси — бу овулнинг кенжаси, мана шу катта уйнинг эгаси, ёш, тўладан келган, ўрта бўйлик, қип-қизил мағиздек, оқ юзли чиройлик йигит — Мусабой, яна афти-ангори, гавдаси, катта-катта кўзлари, катта бурни ҳалигиларга ўхшаб кетадиган ёш йигит — Нуртозалар ўтирибди. У мана шу ўтирганларнинг туғишган жияни.

Бир оздан кейин катта чорада қимиз келтириб, шопириб-шопириб, ўтирганларга тортилаётган пайтда, меҳмонлар билан уй эгалари чекка-чеккадан гап бошлаб ҳал-аҳвол сўраб кетишди. Бу овул эгалари — ҳалиги уч-тўрт кишининг ҳаммаси кўп сипо, оғир табиатли кўринишди. Улар хушчақчақ, хушчирой, ўзларининг меҳмонларига нисбатан бўлган ҳурмат-этиқодни ўрнига қўядиган мулозиматли одамларга ўхшайдилар.

Эшикка чиқиб, совунган отларни ўтга қўйиб келган Алмағамбет билан Дармен янги хабар топиб келишди.

Бу овул тушлик овқат билан жўнатиш эмас, бу кеча шу ерда олиб қоладиган кўринади.

— Эшикда ичак-чавағини ағдариб, бир семиз қулун сўйилаётганини пайқади!— дейишди.

Меҳмонлар тўпини Дармен бошқарса, мезбонлар билан Мусабойларни Утегелди бошқараётир. Келган меҳмон йигитларни:

— Бу меҳмонларнинг келишгани жуда соз бўлди. Бир оз ўйин-кулги қилишиб, бир кеча меҳмон қилиб юборганинг дуруст!— деб чойдан кейин ташқарига чиққан Мусабойга маслаҳат қилди.

Меҳмонларнинг ёнидан чиқиб, ўз уйига кетаётган бар-васта, серсавлат Жақип ҳам йўл-йўлакай Мусабойга:

— Утегелдининг гапи тўғри,— деб таъкидлади.

Утегелди Мусабойга Абишнинг йирик скрипкачи эканлигини ҳам айтди. Яқин ердаги Шуборнинг овулига одам юбориб, скрипкани олдириб келишини лозим кўрди. Бу унинг ҳар икки мўлжалига бирдек қўл келди. Мусабойнинг хотини бугун Мағрифани олиб Шуборнинг овулига меҳмондорчиликка кетган экан.

Мусабойнинг ўзи санъаткорлардан бўлмаса ҳам, турлитуман аскиячи, хушчақчақ, қизиқ, ҳикоячи, ўйин-кулгига берилган одамларни жуда яхши кўрарди. Ёзин-қишин Утегелдига ўхшаш аскиячи, шўх, хушфеъл одамларни овулидан силжитгиси келмай, улфатчилик қилиб юрарди. Ҳозир Утегелди айтган гапларнинг ҳаммасини маъқул кўриб, дарҳол Утегелдининг инисини, шу овулдаги Боймуринни Шубор овулига жўнатди. Боймурин отга миниб кетаётганда, Утегелди:

— Уша овулнинг қўшниларида бирида ишим бор эди! Айтиб юбора қолай!— деб, отга минган Боймурин билан холи сўзлашиб келди.

Аслида инисига топширадиган иши йўқ эди. Боймуринга: скрипкани ол-да, кейин Мусабойнинг хотини билан алоҳида сўзлашиб, шу гапни айтиб қўй; Мағрифа иккови тездан овулга келсин! Уйга меҳмонлар келиб қолди. Шуни тайинла!— деб юборди.

Шунинг билан кун қайтиб, тушлик овқат пишган пайтда, скрипка ҳам келди. Мусабойнинг хотини билан Мағрифа ҳам ёнидаги қиз-жувонлар билан овулга қайтишди.

Азимбойга ўхшаб кетадиган, бурни чўзинчоқ, қизил мағиздан келган ёш жувон уйга кириб меҳмонлар билан мулоимгина сўрашди. Извошда унинг билан бирга келган оқсоч кўрпа ёстиқ, камзул, рўмолини уйга ола кирди. Лекин, Мағрифа бу уйга кирмади. У ўз уйининг рўпара-

сида извошдан тушиб, ўз отаси Сулаймоннинг бугун меҳмонлардан холи турган уйига кириб кетганди.

Қулун сўйиб, кутаётган овулдан тушлик овқат билан жўнаш тўғри келмайди. Гўшт еб, шошилмасдан чой ичиб бўлган меҳмонлар эшикка чиқишган пайтда, ёз куни кеч кириб қолган эди. Бу чоқ меҳмонларнинг кермеда турган отларидан биттаси ҳам қолмабди. Ҳаммасини йилқига юборишган экан. Бир тўп бўлиб келган йўловчиларнинг эгар-жабдуқлари қўшни меҳмонхонадан бирининг бўсоғаси ёнига тахлаб қўйилибди.

Бу ишларнинг ҳаммасини бажараётган — Мусабойлар. Меҳмонларни хушчирой билан кутиб юрган Мусабойнинг ўзи қатори жияни Нуртоза ҳам бор эди.

Қоронғи тушиб, ҳамма уй-уйига кириб кечки чой ичилиб бўлгандан кейин, Мусабойнинг уйда ўйин-кулги, ўлан айтиш санъати бошланди. Қий-чув, ўпир-дўпир босилган, ором олаётган овулда чўзилиб чиққан скрипка товуши эшитилди. Ажойиб санъат бошланганидан дарак берди. Ҳали эшикда юрган ёш жувонлар билан қоровул йигитлар, қўшни уйдагиларга ўлан, қўшиқ бошланганини маълум қилишаётир. Уй эгаси — ёш жувон ўзининг ёш овсинлари, қайнисингилларининг ҳаммасига хабар қилди. «Келсин!», деб, «Кенжа оғанг» чақираётир, деб Мағрифани ҳам Мусабой номидан айтдириб юборди.

Бу чоқ скрипкада рус халқининг ғоят нозик ҳисларга тўла, ажиб сирли гўзал куйи «Лесная сказка», «Над волнами» сингари вальслари чалинаётир. Гоҳ ўйноқи шўх машқлар чалинади, кишига завқ бериб, ҳаяжонга солувчи рақс куйлари ҳам гал олиб, турли ажиб куйлар моромсиз тўлқинланиб тўкилади...

Ҳозир скрипкани ёлғиз Абиш чалаётир. У, шунингдек бегона, бир-бирларини беҳад иззат қиладиган одамлар олдида типпатик туриб чалишни ўнғайсиз билиб, тўрдан туриб келиб, ўнг томондаги баланд кроватга ўтириб чалди.

Бир оздан кейин катта уйнинг икки томонидан аста-аста шилқиллаб кулиб келаётган ёш қиз-жувонларнинг товуши эшитилди. Ҳаммаларига маълум сирни сақлаб ўтирган Дармен, Мағаш, Какитой, Утегелдиларнинг қулоғига шилдираб келаётган чўлпиларнинг товуши эшитилди. Уларнинг сезгир қулоқлари ўша товушларга алоҳида бир маъно бериш билан бирга, кўзлари ҳам эшик томонга тез-тез тикилиб турарди. Аввало, катта-кичик болалар

киришди. Буларнинг ҳам қозоқ наслидан бошқачароқ эканликлари кўриниб турарди. Кўпчилигининг юзи оппоқ, ёки сарғиш қизил. Новча бўйлик, қадди-басти типпатик. Оталарига ўхшаб булар ҳам кўп келишган чиройлик. Ёш болалар, ёш қизлар ҳам бўйчан. Қўл-оёқлари ҳам бўйлиқ, тикмачоқдек.

Болалар орқасидан бир неча қизлар киришди. Уларнинг олдида баланд бўйлик, гулгун қизил юзлари кўзга ташланиб турадиган бир қиз; қуюқ қора қошлари узун, қўнғир сочлари ҳуснига ҳуси қўшган, хиёл мовий, шаҳло кўзлари ёниб турадиган кўп зебо қиз кирди. Нафис бўйнининг беғубор силлиқлигидан ёш гўзалнинг хиёл тўлалиги сезилади. Оппоқ бақбақаси латиф бир тўлқиндек сал билиниб турибди. Бармоқлари ҳам узун-узун, пилтадек, учи ингичкаланиб келган.

Унинг орқасидаги қизлар ҳам шунга ўхшаб кетишарди. Улар татар овулининг энди бўйи етиб келаётган ёш нозанинлари эди.

Олдинда келаётган ҳалиги гўзал қиз кирганида, Абиш скрипкани тўхтатиб, янги келган бир гала ҳаёлик, тортинчоқ тўпга одоб билан илтифот билдирди. Ўрнидан туриб, юзлари дув этиб қизариб кетган ҳолда, сўрашаётгандек хиёл бош эгиб қўйди. Ўша, даставвал кирган қиз Мағрифа эди. Мусабойнинг хотини, яна Мусабойнинг ўзи билан Нуртоза, Ўтегелдилар ҳам Абиш билан бирга дик этиб ўринларидан туришиб, қиз билан унинг ўртоқларига тўрдан жой кўрсатишаркан, йўл бўшатишди. Бир уй бўлиб ўтирган меҳмонлар устига киргандан буён Мағрифанинг икки юзи қип-қизариб, ёниб кетди. Уялганидан лаъли лаблари аста жилмайиб, оппоқ, беғубор тишларини кўрсатди. У оро бериб, битта-битта юриб, тилла чўлписи ғоят нозик товуш чиқарди; шилдираб келиб, Мусабойнинг юқорироғига ўтирди. Қолган қизларнинг ёши ундан кичик эди. Улар тўрга чиқишга ийманиб, икки томонга бўлиниб, Нуртоза билан Мусабой ўтирган жойдан пастроққа ўтиришди.

Уларнинг орқасидан уйга учта-тўртта кексароқ янгалар, оналар ҳам кириб келишди. Тўрда ўтирган меҳмонлар ўринларидан туриб, нари-бери сурилишиб, қатордан жой беришди. Тўрга чиқиб ўтирган аёлларнинг ҳаммаси қозоқ аёлларига ўхшайди. Бошларида уқа тутилган, кашта тикилган киймачак ва чорсилар. Буларнинг ичида у қадар баланд бўйлик хотинлар йўқ. Лекин деярлик ҳам-

маси келишган, дўндиққина, қадди-басти сарвдек аёллар. Кўпчилиги қора қош, қора кўз, қора тўридан келган, қизил мағиздек ёки оппоқ гулгун юзлик аёллар.

Мағашнинг кўнглига эрмак аралаш бир гап ҳам келди. У ичидан: «Мана бу татар купецининг кўзи кўрағон экан! Қозоқ ичидаги кўзга кўринганларни пайқамапти деб айблашга ўрин йўқ! Афтидан, бу савдогарлар саҳронинг гўзал қизларини танлай билганга ўхшайди!» деб ўйлади.

Ҳалиги хотинлар Абишлар билан сўрашиб бўлиб, жойлашиб ўтирганларидан кейин Утегелди шўхлик билан ҳазил қилиб:

— Оббо, базимни бузишди-ку, бу бойвуччалар! Ўзимиз бир яхши ўйнаб-кулиб ўтиришган эдик. Қўрқиб кетдикми? Ҳатто скрипкамизнинг ҳам товуши ўчиб қолди! У нимаси энди... Шу бойвуччалар ҳам!— деди, ёлғондан қовоғини солиб ва Мусабойнинг тўрда ўтирган, қизил мағиздан келган кичик хотини Туройга қаради.

Турой жуда чиройлик, оппоқ тишларини хиёл кўрса-тиб кулди-да:

— Айланай Утеш, аста қўрқма-я! Айниқса скрипканг қўрқмасин! Бизлар ҳам ўшани эшитгани келдик! Қайси биттанг эдинг, ҳалиги хушнаво билан бутун овулни ларзага солган? Абиш, азизим, сен эдингми? Қани чал-чиним! — деди бир чети ҳазил, бир чети буйруқомиз.

Унинг шу хилда сўзлашга ҳақи ҳам бор эди. Турой мана шу ўтирган меҳмонларнинг ҳаммасини ўз жигарларим, ўз авлодим деб ҳисоблайди. Негаки, у Тўрғай элидан, Бойтўрининг қизи.

Туройнинг гапидан кейин, Утегелди ўрнидан туриб, чўкка тушиб ўтириб олди-да:

— Қани, ундай бўлса, ол энди! Опам ўйин-кулги қилинглар деяётир. Келинглар, болалар, энди базим қиламиз, қани бошлайлик!— деб, Абишга қараб скрипка чалаётган кишидек, эпчил ҳаракат қилиб, уйдагиларнинг ҳаммасини дув кулдирди.

Шунинг билан аввалги сипоҳгарчилик сақлаш, одатдаги такаллуфлар орқасида пайдо бўлган кўп тортинчоқликка барҳам берди.

Энди уйдагилар билан янги келганларнинг ҳаммаси Абишга қаради. Абиш кўпчилик олдида скрипка чалганда тикка туриб чалиш қулай бўлишини айтиб, узр сўраб олди. Энди Мағрифанинг рўпарасида туриб, ажиб тўл-

қинли, зўр ҳаяжонли, жозибали ва ўзгача нозик ҳислар жўш урган куйни чала бошлади.

Бу куй овул одамларининг ҳаммасини ҳайратда қолдирди. Баъзи бир тамшаниб, завқ қилаётган, шодланиб аста кулган, хиёл билинар-билинемас шарпалардан бошқа товуш йўқ. Мажлис аҳли эриб қулоқ солаётир. Фақат Абиш тўхтаган пайтда миннатдорчилик билан олқиш аралаш мақтаб:

— Кўп яша, бўтам!

— Қандай санъат-а!

— Дарвоқи асли шундай чалинса керак!— деган кампирлар билан ёши улуғ эркакларнинггина товуши қулоққа чалинди. Болалар, қиз-жувонлар бир-бирларига пичирлашиб, аста кулишиб, Абишдан кўзларини олмай, ҳайрон бўлиб қолишди.

Кўпчиликнинг: «Яна, яна бўлсин!» деган илтимосига кўра, Абиш энди янги куйларни бошлаб юборди. Бу куйлар аввалгидек салмоқли, ғамгин, оғир ҳисларни ифодаловчи куйлар эмас. Тингловчиларнинг кўпчилигига тез таъсир қилиб, осонгина ета қоладиган ўйноқи куйлар эди. Яна биридан кейин бири бошланиб кетаётган енгил рақс куйлари. Баъзан чапдастлик билан жўш урдириб юборганда, қизишиб чалганда, Абишнинг юзлари ловуллаб қизариб кетарди. Ҳозир саҳронинг одамлари ўз ўрталарида кўрмаган, билмаган бошқача одам. Орқароққа сурилиб бориб чиққан сочи оппоқ пешонасини кенг қилиб кўрсатади. Қисқа қилиб қирқилган қўнғир сочлари силлиқ таралган. Хиёл кўтаринки қирра бурни, юпқа лаблари билан Абайнинг қошларига ўхшаш ингичка, қаламдек чизилган қоп-қора қошларига қараб Абишни ўша явлоднинг орасидаги энг гўзал йигит дейиш мумкин. Бўйи баланд, қадди-басти келишган, қомати расо. Бироқ ён томондан қараганда, суяклари нозик бўлгани учунми, жуссаси нозик бўлиб кўринди. Узун-узон оппоқ бармоқлари скрипка торларини босганда, жуда тез ҳаракат қилади. «Бармоғидан бол томган» деган шу. Анча усталик талаб этадиган қийин, мураккаб ҳаракатларни ҳам моҳирлик билан қилаётир.

Ҳар бир рақс куйи тамом бўлганда, уйда кулги овози янграб, мажлисни жонлантириб тўхтаётгандек бўларди. Ҳар гал гангур-гунгур сўзлашган товушлар эшитиларди.

Мағрифа уйга кирган он Абиш унинг гўзал қадди-қоматига, гулгул ёниб турган чеҳрасига бошқача баҳо

берганди. Хиёл мовий, шахло кўзларида нақадар порлоқ, жозибали гўзаллик борлигини бир қарашдаёқ пайқаганди. Қизнинг оппоқ юзларидаги ёниб турган қизили Абиш машқ қилаётан пайтда неча бор товланиб, гоҳ қуюқлашиб шафақ отиб, гоҳ оқиш қизил нурга айланиб кетгани ҳам кўзга чалинди. Мағрифанинг ёнида ўтирган Дармен бир вақт:

— Яхши куй эканми? — деб сўради.

Мағрифа латиф бир ҳаракат билан унга томон қайрилиб, қизариб кулимсиради. Порлаб турган, хиёл мовий кўзлари Дарменга боқди. Йигит ичида: «нақадар ажойиб, шахло кўзлар!» деди. Яна бир куй чалинаётган пайтда, Дармен Абишдан кўзини олмай, узоқ вақт тикилиб қолган Мағрифанинг кўнглидаги гапни топганди:

— Йигит ҳам чакки эмас-а?! — деб қўйди.

Мағрифа кўркам оқ юзини тўсатдан Дармен томонга ўгирганда, икки бети дув этиб қизариб кетди. Қошлари ҳам хиёл чимирилди. Қизни уялтирадиган гап гапирганини, яна бу саволига ҳеч вақт жавоб ололмаслигини энди англаган Дармен қўлини кўкрагига қўйиб узр сўраётгандек қайта-қайта бош эгди.

Қиз кулмай, жиддийлашиб, қоғоғини солганича тескари қаради. Энди Абишга қарамасликка тиришди. Уз ҳисларини ҳали ҳеч кимга айтиб кўрмаган, тортинчоқ гўзал, бу кутилмаган саволдан ўнғайсизланиб қолгандек бўлди. Ҳаяжон ичида ўз ҳислари билан бўлиб, энди ўйин-кулгининг бошқа йўлга кўчганини пайқамай ҳам қолди. Ҳозир Абиш қозоқча куйларни чала бошлаган эди.. Шу йилларда янги чиққан «Бурилтой» куйини тўлқинлантириб, тўлғантириб, чўзиб кетганда, Абишнинг ёнига ўтган ўланчи Алмағамбет скрипкага жўр қилиб, янгратиб куйлай бошлади.

Ўтирганлар тушунадиган қозоқ куйи ҳам скрипкадан, ҳам ингичка тиниқ овозли моҳир ўланчининг бўғизидан тўлғаниб чиқаётганда, ҳамма яна ҳузур қилиб, тикилганча қулоқ солди. Шундан кейин Абиш яна бир неча эски куйни чалиб, ниҳоят овул эгаси Мусабойнинг илтимосига кўра Абай куйларига кўчди. Алмағамбет «Таңгри қўшган ёр эдинг сен» шеъри билан «Татьяна» нозини тўлқинлантириб кетди.

Шу чоқ Дармен Мағрифадан: «буни ким айтган?» деб сўради яна.

Мағрифа яна сиполик билан қайрилиб қараб, жид-

дийгина туриб: «Татьянанинг Онегинга ёзган иккинчи хати» деди. Ўзи бу шеърни биладиган Дармен қизни яна гапиртириш ниятида:

— Сўзлари кимники?— деди.

Мағрифа аста гапирса ҳам, ёқимли, мулойим товуш билан жавоб қилди:

— Пушкин сўзи, Абай оғам таржима қилган.

— Уни ҳам билар экансиз-да!— деганида, Мағрифа тўрдаги Абишга қараб, бош ирғаб қўйиб, ипакдек майин овоз билан:

— Биламан,— деди.— Менда Абай оғамнинг китоблари бор. Ҳамма шеърларини биламан.

Дармен ичида Абай учун хурсанд бўлди. Бу саҳрода, Абайнинг тингловчиларигина эмас, жуда тарбияли ўқувчи қизлари ҳам бор эканлигини эслади.

Абиш скрипкани ўзи чалаётгани билан, кўнгли ҳам, кўзи ҳам тез-тез Мағрифа томонда эди. Дарменнинг Мағрифани сўзлатиб, баъзан кулдириб ўтирганига ичидан кўп хурсанд бўлди. Баъзан куй тўлқинига берилиб, бир томонга оққандек, Дарменга бош ирғарди-да, ундан миннатдор бўлиб, хиёл жилмайиб ҳам қўярди.

Абиш тўхтаган пайтда, мажлис аҳли бирдан олқишлади:

— Баракалла, кўп хизмат қилдинг!

— Бизларга инилик қилиб, кўрсатган ҳурматингга раҳмат, бўтам!— деди Турой, кўп миннатдорчилик билдириб.

— Ниятингга ет, оқ йўл, айланай!— деб, Мағрифанинг онаси — барваста, тўладан келган чўзинчоқ юзли, оппоқ бойвучча ҳам раҳмат айтди.

— Тўрга чиқ, Абиш, ўтир! Бизга хизмат қиламан деб чарчадингку!— деб Мусабой ўз ёнидан жой бўшата бошлади. Мағрифа катта оғасиннинг меҳмонга кўрсатган илтифотини ичидан олқишлагандек, Мусабой томон қўзғолиб, Абишга ўз ўрнини берди. Абиш уни безовта қилишни ўнгайсиз билиб, қизга:

— Йўқ, йўқ... сиз қўзғолманг, раҳмат!.. Мен Мусабой оғамдан пастроққа ўтира қолай!— деди, холос.

Мағрифа ўтирган еридан сурилиб, Мусабой томон ўтиб олди. Энгашиб ўтирай деяётган Абишга хиёл мовий, шахло кўзлари ялт этиб қараганда, қип-қизил лабларида ажиб бир дўстона табассум кўринди. Олқишими, ё дас-таввал кўрсатаётган соф, маъсумона илтифотими? Ҳар

ҳолда Мағрифанинг шу пайтдаги чехраси билан ўзгача кўринган бутун латофати, кўзларидаги кам учрайдиган порлоқ нури шафақдек лоп этиб, Абишнинг юрагини қитиқлаб ўтгандек бўлди. Ўрнига ўтирганида, Дарменинг унга ўртоқларча ҳазил қилиб, нима деб кулаётганини ҳам англамади. Ранги ўчиб кетган, нечундир бир ҳаяжон ичида қолгандек кўринарди.

Тонг отгунча Мусабой уйида ўйин-кулги қилиб ўтирганлар, тонг оқариб келаётган пайтда тарқалишди.

Тўшакка ётиш олдидан бир айланиб келгани эшикка чиққан Абиш овулдан йироқлашиб, сувни ёқалаб кетди. Бир оз ергача унга эргашиб борган Дармен сув бўйидаги бир тош устида ўтириб, уни кутиб қолди.

Суви тиниқ, энсиз наҳр бўйида онда-сонда пастак-пастак ёш тол-терақлар кўзга чалинади. Пастак оқ қайин учрайди. Наҳрнинг Абиш келаётган томони узоққа чўзилиб кетган яшил тепаликнинг этагини ёқалаб кетарди. Сувнинг иккинчи томонида татар овулининг ярмаркага тикилгандек ўрнашган беҳисоб ўтовлари, кўп овуллари ғуж-ғуж бўлиб бир-бирига уланиб келаётир. Баъзи уйларнинг рўпарасида тонг отар тиним олган итлар эринибгина ҳуриб қўярди. Тонг билан бирга уйғонган қўзилар, улоқларнинг маърагани эшитиларди.

Абиш шу сингари алоҳида-алоҳида чиқаётган нафасларни, ҳаёт унларини чала эшитади. Кўнглида қандайдир номаълум, ҳозирча оти ҳам, атоғи ҳам бўлмаган бир жўшқинлик пайдо бўлган. Ёш қалбига ўзгариш бахш этувчи бир янгилик кирганини фаҳмлайди, холос. Бу нима? Ҳали тилакка айланмаган; армон бўлиб ҳам етишмаган, бироқ, энди қайтиб ўчмас, унутилмас, соф бир ҳис! Кўзи очик келаётган бўлса ҳам, рўпарасидаги оламни кўрмайди. Лекин юраги, идроки билан Мағрифанинг оппоқ юзинигина, қўнғир сочларинигина кўраётир. Оппоқ пилтадек бармоқларини битталаб кўз олдидан ўтказаётир. Гоҳ унинг ёниб турган хиёл мовий, порлоқ нурга тўла шахло кўзлари, бир лаҳзада унинг лаъли лаблари кўз ўнгидан намоён бўлади. Дам мулойим кулгуси, майин товуш билан айтган бир-икки оғиз сўзи қулоғига чалинаётгандек бўлади.

Шунинг билан бирга Абишнинг кўнглида бир қарама-қаршилик ҳам бор.

— Сабот керак! Сабр қани? Ҳали кўп синчиклаб кўп нарсаларни билиш керак! Унинг кўнгли қандоқ? Унда

ҳам мана шу Абишдаги сингари олиб учаётган дўстона ҳислар борми, йўқми? Яна, Абишнинг ўзида чин ният борми? Қариндош-уруғ айтгани билан ҳали Абишнинг ўзи қандай қарорга келади? Аввало уйланадими? Уйланса, саҳро қизига уйланадими? Шуларнинг ҳаммаси — ўзининг ҳар бир ишини ўйлаб кўриб, шошмасдан ҳал қиламан деб юрадиган Абиш учун ечилмаган тугундир.

Буларнинг ўзи бир қанча мажҳуллик бўлса, яна биттаси бор. Бу энг каттаси, бу тугун айниқса тийилишга ундайдиган масала! У — Абишнинг эл-юртида, овулида ҳеч кимга изҳор қилмаган, оча олмаган сири. Шу қадар соф кўнгилли маъсум ёш йигитнинг ҳаётидаги оғир бир ҳақиқат. Эркин бошини тез-тез ўйлашга мажбур қиладиган қайғуси ҳам ўша.

Абиш Петербургда шу йил кўкламдан буён ўз ҳаётига тааллуқли бир хавфли ўзгариш сезд. Ҳозирча одамларга сезилмагани билан, ўзигагина маълум бўлган бир қўрқинчли хавф бор.

Петербургдаги катта доктор Абишга кўп эҳтиёт бўлиш кераклигини таъкидлаган эди. У улғайиб кетиши мумкин бўлган оғир бир дардга чалиниб қолганди. Жуда қонсиэланиб кетиши билан бирга ўпка касаллигига йўлиқиб қолган. Ўзини эҳтиёт қилмаса, ёшликда бўладиган енгил-елли юришлардан ўзини тийиб юрмаса, сил касалига айланиши мумкин деган эди. Яна ароқ ичишдан ҳам қаттиқ сақланиш зарурлигини тайинлаган оқил доктордан Абиш уйлашиш масаласини ҳам сўраганди. Чунки Мағаш билан Какитой ўз хатларида ўша масалаларни ҳам қўзғашган эди. Бу тўғрида доктор ёш йигитга маслаҳат бермади. «Ўзингиз учун ҳам хавфли, оладиган ёрингиз учун ҳам хатарли... Шундай пайтда, шу ёшда мен сизга рухсат этмас эдим» деган эди.

Бу — унинг ҳаётидаги, доим юрагини ғаш қилиб турадиган қайғуси, ёлғиз қолган чоқларида ҳаминша қошларини чимириб, ўзи ўйланиб кетадиган дарди эди.

Ҳозир Мағрифанинг беғубор, соғлом сиймосини тўлқинланиб келган оташин бир ҳис билан кўз ўнгида гавдалантираркан, ўзининг ҳалиги яширин қайғуси эсига тушиб кетди. Ўша ёдига тушди-ю, тўсатдан ўзгариб, юзидаги қони ичига тепиб, ранги бир хил бўлиб оқариб кетди.

— Йўқ, йўқ... буларнинг ҳаммаси беҳуда, мумкин эмас! Менга буюрмаган! — деяётгандек, умидсиз хаёлларга боришга ҳам, ёлғиз ўйланиб бош қотиришга ҳам

тўсатдан хотима берди. Орқасига қайтиб, ётадиган уйи томон илдам одимлар билан кетди.

Йўлда кутиб ўтирган Дарменнинг ёнига келиб, ортиқча сўз ҳам қотмади. Совуққина қилиб:

— Дармен, юр ётамиз!— деди-да, кета берди.

Эртасига кеч уйғонган меҳмонлар яна бир тушлик қилиб, меҳмондўст, кўнгли яқин овуллардан жўнашди.

Ўзлари ният қилиб чиққан «Қўнғир авлиёга» тезроқ етиш учун жадаллаб кетишди.

Гоҳ секинроқ юриб, гоҳ текис ерларда пойга қилиб от чопишиб келаётган ёшлар кун ботмасдан катта Қорасуunning бўйига етишди. Бу ерда ўтирган овулларнинг катта-катта оппоқ уйлари кўп эди. Овул атрофини йилқи тутиб ётарди.

Абиш бу овулни билмас эди. Анчадан буён Мағаш билан холи сўзлашиб келаётганди. Энди инисига мана шу овулдан қимиз ичиб кетишни таклиф қилди. Мағаш:

— Бу ер Эсбўлат Қорасуви, мана бу ўтирган овул Уразбойнинг овули!— деди. Абиш чанқаб келаётганига қарамай, «бу овулга тушмаймиз» деди. Ёшлар эллик-олтмиш қулун боғлоқлик турган овулга тушмай, ўтиб кетишди.

Овулдан чиқиб олганларидан кейин, Абишнинг сўраши билан Мағаш яна ҳозир эл ичида бораётган курашлар, тортишувлар ҳақида сўзлай бошлади.

— Эл ичидаги бало мансабдорларнинг ўз боши билан кетса гўрга эдику-я, уларнинг балоси оч-яланғоч, камбағалларга ҳам урмай қолмайди. Мўмин бўлсанг ҳам, буқиниб ўтирсанг ҳам, мана шу қабиҳликнинг сиртмоғидан қутилар кун йўқ. Ўша чорасизлик, ҳатто оғамнинг ҳам доим қўл-оёғини бўғиб, уни ҳам ташвишга солиб, бир кулфатга йўлиқтирадигандек бўлиб туради!— деди.

Бу гапларга Абишнинг кўнгли бовор қилмади. Ўзгаларни қўйганда ҳам, худди мана шу балодан Абайни сақлаб қолиш мумкин деб ўйларди. Мағаш бу масалага акасининг юзаки қараётганини англатишга тиришди. Шундай қилиб, ўз овулларининг атрофида бўлаётган кураш, унга қарши кўрилаётган чораларни айта бошлади.

— Ҳалиги Уразбой овули, бизнинг отамизга қарши, асти битмас-туганмас душманликнинг бир кўзи ҳисобидаги овул. Ўша йили, Такежон оғамнинг йилқиси қирилганда, ер тагидан Жигитекларнинг қўлтиғига сув пурка-

ган Ұразбой бўлди, деб билди бизнинг Ирғизбойлар. Кейин, у Жигитеклар билан бизнинг овулларнинг думини боғлаб қўйгандек қилиб, бир-бирини титкилаб ейишга тайёр бўлган душманлик — ёвликка етказди-ю, ўзи тойиб чикди кетди. Барча фалокат ўтига Жигитекни итариб юборди-ю, кетди борди. Ана энди ўша можаро бартараф бўлгандан буён Жигитеклар билан иккови яна тинчлана олмаётирлар. Яна бир кутилмаган янги фалокатни оғамнинг бошига солсам экан деганда, ичаётган ошини ерга қўяди. Ўзи сингари жанжалчи, золим бўлган Такежонга ўхшашлар билан ёвлашса гўрга эди. «Унинг бир қўш йилқисини қирдириб, тавбасига таянтирдим»,— деб билди-да. Энди дарди-фикри, «ўчим, қасдим» деб, оғамга ёпишмоқчи. Успон оғамга ҳам тикка тега олмайди. Уни ёлғиз-ярим дейди. Яна оғамнинг қанотидаги жигари деб билади. Унинг ўзи ҳам шу кунларда бўлис бўлган, яна Ұразбойнинг қоғозлари ҳам ўша бўлишга боғлиқ. Шу хилдаги ҳар хил ҳисоблар юзасидан Успон оғам билан очиқ олишмайди. Ўша жанжал бўлаётган пайтда Кунту бошқа бўлишга ўтиб кетса ҳам, Ұразбой бир оёғидан илиниб қолди. Ет бўлишга чиқиб кетса, доvon ошиб, кучайиб кетади деб уни юбормай ушлаб қолган бизнинг Қунанбой болалари бўлди. Буларнинг қилганини ҳам Ұразбойнинг қилмишига яраша дейилгани билан бориб турган душманлик. Бу ишларни таг-туғи билан тушуниб олинг деб, ҳар икки томондан ҳам ўтган ёмонликларни батафсил айтиб келаётирман!— деганида, Абиш ўзининг ҳам талаби шу эканлигини билдирди.

Мағаш яна Абишни ҳайратда қолдириб, ечилиши маҳол бўлган чигал тугунлар, қабиҳликлар ҳақида сўзлаб кетди.

— Бошқа бўлишга чиқолмай қолгандан кейин, Ұразбой шу элнинг ичида ғовға кўтариш, олишиш, тортишишларга олиб борадиган чораларни янгидан йўлга қўйди. Бир томондан Жиренше, Абралидек шерикларини қўлига олиб, маҳкам ушлаб ўтирибди. Иккинчи томондан Қунанбой болаларининг ўз ичидан ўт чиқариб, бузишга жонидили билан киришган. Такежон ўша йили йилқиси олингандан буён оғам билан араз. Ушанда, сўйил олиб югурмади. Жигитекнинг, Бозоралининг кўзини йўқотмади деб хафа бўлиб қолган. Кейинчалик Успон билан бирга ўз кеки юзасидан, Ұразбой билан ёвлашган бўлди-ю, яна тўхтаб қолди. Уғли Азимбой билан икковининг эндиги

топган чораси, шу кунларда Уразбой билан зимдан битишиб олишнинг пайига тушиб юришибди. Уразбой бўлса, агар Такежонни ўз ёнига тортиб олса, олишадиган Успон ҳам эмас, оғамнинг ўзига ёпишмоқчи. Жиренше иккови кўпдан буён оғамга ўчакишиб юришибди. У кишининг айтадиган одилона гапларини ёқтиришмайди.

Мағаш билан Абиш иккови душманлар тўғрисида суҳбатлашиб келаркан, қирдаги бўлаётган ишларнинг боисини таг-туғи билан синчиклаб кўришди. Ҳозирги саҳро ҳокими билан амри-фармон эгаларининг Абайга қаршилиги очилди. Шунда уларнинг бир-бирларига бўлган муносабатларини олинса, ҳар гуруҳнинг нияти ҳар хил. Такежон бўлса, кечаги оға Султон Қунанбойнинг ўғли: у: «амри-фармон фақат ўз қўлимда бўлсин. Уни синовчи ҳам бўлмасин, талашиб, тортиб оламан дегувчи ҳам бўлмасин. Халқни қай йўсин қон қақшатиб есам, ўртага тушгувчи ҳам бўлмасин» дейди. У: «мана шу элнинг кечаги хони, худо юборган ҳокимиман» дейди. «Оқ деганим олқиш, қора деганим қарғиш бўлсин» дейди. «Ўша қудратимни ким қувватласа — дўстим, яқин одамим ўша» дейди. Ўша қувватловчи қандай муттаҳамдан, қандай безоридан чиқмасин, барибир, ишқилиб керагига яраса бўлгани. Хўш, энди ўша йўлига ким қарши бўлса, у ўз жигарларидан бўлса ҳам, қасд душмани. Шундай қилиб, отишгани Абай, топишгани Уразбой бўлса, ҳечқиси йўқ. Ана энди Уразбой бўлса, унинг ўзи ҳоким бўламан, хон султон бўламан демайди. Лекин, «ўшаларнинг ҳаммасига кераклик куч бўламан-у, айтганимни оламан» дейди. Агар керагига бир кун улуғ, бир кун ўғрилиқ ярайдиган бўлса, тап тортмайди, керагига ярата беради. Унинг танлаб ейдиган таоми йўқ. Пора, фақат, пора керак. Шунинг орқасидан бойлик, шунинг орқасидан обрўй ортдирса бас. Ҳозир шу элнинг энг катта бойи Уразбой эканлиги ҳам тўғри. Ана энди, агар кимда ким ҳалиги сирни очиб, фош қиламан деса, уни диндан ҳам, элдан ҳам чиққан ёвуз душман ҳисоблаб, ўлгунча олишади. Бу тўғрида унинг аяйдиган одами, ишлатмайдиган қуроли бўлмайди. Бетма-бет келганларида оғам уларнинг барча кирдикорини, сирини халққа ошкор қилиб, шарманда ҳам қилади, босиб ҳам кетади. Бунинг ҳам улар кечири олмайди. Бойиб кетган, атрофига қабихлигини ўтказиб йўғонлашиб олган ёвузлар-да. Оғамнинг халққа қайишиб, ёзадиган шеърларига ҳам душман. Атрофидаги Тўбуқти сингари қанча-

қанча элларга донғи кетиб, обрўйи ошаётганига ҳам асти чидай олмайди. Улуғга ҳам чақади. Мансабдорларга ҳам: «Абай золим, Абай айёр, душманнинг каттаси шу, шунини йиқитиб, шунини йўқотмагунча ҳеч қайсинг кўз очолмайсан» дейди. Улар яна: «Абай бизнинг ота-бободан қолган йўл-йўриғимиздан оздиради» дейишади. «Мусулмончилик динимиздан, авлиё тутган эшон-пиримиздан ажратади» дейишади. «Бугунги наслни, келаси наслларни батамом бузиб, рус қилмоқчи бўлаётир» дейишади.

Бир томондан рус улуғлари орқали Абайни авахтага қаматса, сургунга юборса деб кўпиришади-ю, иккинчи томондан ҳамма рус халқига, бутун Россияга ич-ичидан қасдлашиб юришади. Руслардан қозоқ халқига келади-ган яхшилиқни ола билмагани, кўра билмагани ўзларининг расволикларидан эканлигини ҳисобга олишмайди. Абайнинг ўшани билиб ола билганига, халқига билдирганига ўлгунча ҳасад қилишади.

Шундай қилиб, кўп безориларни ҳар кун гиж-гижла-тиб оғамнинг кетига қўйиш билан шуғулланиб келаётир... Шу йўлда Қунанбойнинг Абай билан тенг ҳуқуқда бўлган, яна ёвузликнинг қай хилидан бўлмасин, бош тортмайдиган ўғли Такежонни ўз томонига тортиб олса, Абайни йиқитиш осон бўладигандек туюлади. Ана энди Такежонни ёнига тортиш учун унинг ўғли билан икковига кўп қилиб мол берадиган бўлса, шундан яхши савдо йўқ. Шунинг билан худди мана шу кунларнинг ўзида Уразбой Такежонга қайта-қайта одам қўйиб, қуда бўлишни илтимос қилаётир. Азимбойнинг бешикдаги қизини бир наби-расига айтдираётган эмиш. Ушанинг «эвазига юзта яхши от бераман» деб, оғиз солибди!

Гап шу ерга келганда, Абиш қовоғини солиб, бош чайқаб:

— Қандай хуни йўқ шумлар-а! Хўш, бу тўғрида Ус-пон оғам нима дейди?— деди.

— У, тутган ерини кесадиган, тўғри сўз, мард одам эмасми, тутган ерда қўли, тишлаган ерда тиши кетади-ган киши эмасми?! Такежоннинг оғмачилигига парво қилмай юрибди. Енимдан кетади, кечаги номусни соғади, деб кўнглига ҳам келтирмайди. Уразбойни босиб олиб, қаттиқ тутмоқчи. Уни четга чиқармай, бу бўлисдан бўли-ниб кетишига қоғозларини бермай юрибди. Яқинда ҳали-ги, Такежонни, Уразбой оёғига боғ солиб ўзига тортибди деган гапни эшитган Ус-пон: «булар бош қўшадиган бўл-

са, ёвузликнинг сафи туташиб, фалокат улғайиб кетади» деб ўйлади.

То у Такежон билан топишгунча бўлмай, Уразбойнинг ёлғиз ўзини четлатиб қувлаб юбормоқчи бўлди. «Уразбой мен билан ёвлашса, Такежон мени ташлаб қаерга боради» деб ўйлади. Тўғри, йўғон отанинг ўғли, ўзи ҳам мана шу мансабдорларнинг бири, гарчи, уларга ўхшамаса ҳам, тўда-тўданинг тортишувига аралашиб, мана бугун бўлис ҳам бўлиб олган қариндошимиз деб яширамизми? Бу кишининг ҳам халққа қиладиган жабри-зулми оз эмас. Қозоқ йўли билан бўлган бизнинг бўлислар халқнинг пешонасидаги шўри эканлиги аниқ. Лекин бу киши ҳали биратўла бузилиб кетгани йўқ. Порахўрлик, қувлик-шумликка ўргангудай бўлгани йўқ. Ҳали бироз гўл, гапга дарров ишона қолади. Ҳар қалай, Уразбойни енгса, шу енга олса керак деб ўйлайман!— деб, Мағаш бир оз жим қолди.

Унинг бундай хаёлга боришига жиндек асос ҳам бор. Успон ҳали Мағаш айтганидек, гарчи, бўлис бўлса ҳам, мана шу Уразбойга ўхшаш ўғирлик билан бойиган йўғонлардан бошқа элнинг ҳақ талаб қилиб келган одамларининг ҳақини олиб берадиган бўлди. Аслида кўп замонлардан буён овуллар ўртасида кўтариладиган ғалаёнларни ўзи бошқариб юрган Уразбой аввалги бўлисларга унча бўйсунмас эди. Кўп замонлардан буён Керей, Сибон, Уоқ, Буро, Қоракесек элларидан қанча-қанча молларни ўғирлатиб олдира-олдира йилқининг сонини мингдан ошириб олди. Қўшни элларнинг ҳақини бермай, сағрига қўл теккиздирмай келаётган эди. Успоннинг ўжарлиги, қаттиққўллилиги бўлса ҳам ўғирлиги, ёвузлиги йўқ. Бундай жўн ишлардан жирканади. Бир томони кўп элларнинг арзини эшитиб, адолатни ҳам ўйлайди. Бунинг устига, аввалги мўлжали ҳам бор. Шунинг билан яқинда ўзига қарашлик бир бўлисининг барча бийларини чақиртириб, қўшни элларнинг мол излаб келган даъвогарларини Тўбуқти ичида тўхтатиб туриб, Уразбойнинг старшинида сиёз ўтказмоқчи бўлади. Турган гапки, у сиёзда Уразбой авваллар ҳазм қилиб юборган молларидан қанча-қанчасини қайд қилиши керак эди. Успоннинг қаттиққўллилигини жуда яхши билади. Шунинг учун бошқача бир қаршилиқ қилиш томонига кўчади. Овулига бўлис ва бийлар тўплана бошлаганда, Уразбой «сиёз бермайман» деб айтиб юборади-да, шаҳарга қочиб қолади. Унинг бу иши-

ни Успон ҳам қасдлик, менсимаслик, бўйсунгиси келмай қилаётган тўнг бўйинлик деб тушунади.

Мағаш яна сўзида давом этди:— Шунинг билан мана бир ҳафта бўлди, шаҳарга қочиб кетган Уразбойни: «ерга кирса ҳам қўймайман — ушлаб келаман, ўз қўлим билан жазосини бераман» деб орқасидан қувганича Успон ҳам шаҳарга кетди. Шу кунгача ўчлик-қасдлик зимдан ишлатилаётган эди. Энди ўша, пишмаётган ғараз яраси пишиб, ҳозир бир катта офат бўлиб ёрилиш олдида турибди. Ана энди шу ишларнинг оқибати айлашиб келиб, оғир бир калтак бўлиб, сизнинг отангизга тегади. «Бу ишни қилган Успон эмас, уйда ўтирган жойида Абай қилдирди!» деб тутати. Успон тегмаган вақтида ҳам, Абайга атаб ўқ йиғиб юрган Уразбой-да. Энди Успон билан олишиб юқилашадиган бўлса, душманнинг отини Успон демай, Абай деб атайдиган бўлади. Мана, отангизнинг кўраётган куни мана шундай, Абиш оға! Қишин ёзин мана шу айтганимдек қабиҳ ёвузликлар гоҳ сусайиб, гоҳ ўт олиб биқсиган сайин яллиғи келиб оғамнинг юрагига тегади. Ҳалол меҳнатнинг буюк фазилатлари бўлган санъатнинг устида бир йилгина хотиржамлик билан ўтирса, ўшанинг ўзи ҳам кўп оромбахш этган узоқ даврон бўлар эди. Қулоқ солмай, қийналмай яна ўтиролмайди. Мансабдорларнинг аҳволи, уларнинг қариндошлиги бир гала қарғалар қариндошлигига ўхшайди. Бу саҳронинг ҳаёти шу сингари чангалзорлардан иборат. Бир четини бир ёнғин, ёки дард чалса, унинг ёйилмайдиган, омон қоладиган жойи бўлмайди... Оғамнинг атрофидаги ёшлар шуни ўйлаймиз-да, бағрига кираберамиз. Эл ичида содир бўлаётган шу балолардан омон қолса экан деб аяймиз. Хосиятли меҳнатини ҳам чин тилак йўлига сафарбар қилгимиз келади. Лекин бизлар озгина, кичик гуруҳмиз. Атрофдаги қабиҳликнинг яланиб юрган ёвузлари қалин ўсган қарағайдек на сони-саноғи бор-у, на шуури. Мен билган аҳвол мана шундай!

Абиш инисининг шунчалик ҳақиқатни очиб ташлаган ҳикоясини ранжиб, кўп хўрсиниб тинглади. Соғиниб келган элидаги озгина киши туғдирган кўп ёвузликдан ғазабланиб, тутоқиб кетди. Қисқача қилиб Мағишга кескин бир маслаҳат берди.

— Мен шу ишларнинг оғам учун ортиқча дард бўлмаслигини тилайман. Қасри уриб, ўша кишининг қўлини бойлаб қўймаслигини ўйлайман. Ноёб меҳнатини ҳар

қандай куч билан, ҳар қанча қурбон бериб бўлса ҳам, қўриқлаш керак. Фақат куйиб-ёниб, ғуссага ботиб ўтиришлик билан яхшиликка ёрдамлашган бўлмайди киши. Мен сенга, Какитойга, ҳаммаларингга ҳам оғам учун курашинглар дейман. Атрофни қуршаб турган ёвузлик бўлса, ўшани батамом тугатгунча олишинглар! Адолат сиз томонда!— деб, кескин ва оҳангдор товуш билан сўзини тамом қилди.

Бу чоқ қуёш ботиб бораётган эди. Йўловчилар отларини елдириб йўртиб жадаллашганича бугун етиб боришга аҳд қилган овулларига яқинлашиб қолишди. Ҳозир булар Чинғиз тоғининг нариги сиртини кўндалангига кесиб оқадиган Шоғон сувининг бўйига келишди. Бу сув баъзи ерда ўт-ўланлари мавж урган ўтлоқлардан ўтса, бир хил жойда тошлоқ, тақир ерлардан ўтарди. Бир хил жойларда кичик оқиш тепаларни тилиб ўтиб, чуқур жарлар ҳосил қилганди. Шу сувни ёқалаб, бир оз йўртиб келган йўловчилар тошлоқ бир тоғнинг этагидан ошишлари биланоқ яқин ерда ўтирган кўп уйли овулни кўришди.

Қўзилари эндигина маърашиб, оналари томон чоп-қиллаб кетишаётган, итлари ҳуриб чувиллашаётган, қулун тойлари чинқириб кишнаётган, турли-туман товуш бериб гуркираб турган овулнинг устидан чиқишди.

Бу овул Ўспоннинг катта хотини — Эркажоннинг отаси бўлмиш Бойтосга қарашли овул эди. Йўловчилар кўниб ўтмоқчи бўлиб, шу овулни кўзлаб келишаётганди. Овулнинг уйлари кўрина бошлагач, Кўкбой ҳамроҳларининг ҳаммасига: секинроқ юринглар, деди. Кўкбой овулга тикилиб келаётиб, худдя ўша овулнинг орқа томонида, сувнинг нариги юзидаги оқиш тортиб турган бир баланд чўққини кўрсатиб, Абишга:

— «Кўнғир авлиё» деганингиз мана шу тоғ! Эртаси кун бўйи хоҳлаганингизча оралаш мумкин, ана яқингина ерда турибди!— деди.

Эртасига чошгоҳ пайтида «Кўнғир авлиё»нинг ёнига келиб тушган йўловчилар текисроқ, тошлоқ жойда отларини қалмоқча бойлаб қолдириб, ўзлари бир гала бўлиб, ўша тоғдаги ёрнинг оғзига келишди. Ёрнинг оғзи кичик бўлгани учун Кўкбой бошлаган йигитлар кетма-кет қатор тизилишди. Ёрнинг тор йўлак сингари бўсоғасидан қайрилишиб бир оз вақт ичида ҳаммалари қоронғи ёр ичига киришди.

Катта ғорнинг ичи жуда зах — салқин экан. Ҳар ким аввал ҳозирлаб олган чироғини, чийга ўраб олган пилталарини тутатиб, ёндириб олишди. Энди ҳар ерда бир сўник-сўник милтираётган чироқлари билан қоп-қоронғи ғор ичини хиёл ёритгандек бўлишди. Ҳаммаси бир ерга тўпланишга уриниб, эҳтиётлик билан ҳаракат қилишиб, уёқ-буёққа қараб оҳистагина кетишди. Борган сайин ғор ичи кенгайиб, қадди баландлашиб жуда салқин, жимжит ерга айланди. Шам ёриғи тушаётган тошлар тоғ сиртидаги тошлардек эмас. Қоп-қора, ялтироқ қоя тошлар сингари палахса-палахса бўлиб туташган. Унсиз, жимжит ғор ичини оғир сукунат босган. Тош қотиб, қаттиқ уйқуга кетиб қолганга ўхшайди. Йўловчилар қадам қўйган сайин ер остидаги ажойиб, мажҳул бир йўлга равона бўлишаётир. Оёқ остидаги майда тошлар сирғаниб, юмалаб, қадамни илдамлаштириб, қора ернинг қаърига етаклаб бораётгандек туюлади. Авваллар бу ғорга кирмаган Дармен, Алмағамбет ва Какитойлар билан Мағаш астагина сўзлашиб ҳазил қилишаётган бўлсалар-да, қўрқув ичида оёқларини секин босишаётир. Бир-бирларига сиқилишиб, баъзан Мағиш Какитойни хиёл олдинга итариб, ўзининг орқасидан боришга тиришарди. Кўкбой билан Абиш булардан илгарилаб кетиб, атрофни айланиб чарх уриб, томоша қилишаётир. Бир оз юрганларидан кейин, олддагилар «сув! сув!» дейишиб, тўхтаб қолишди. Яна бир оздан кейин ёшларнинг ҳаммаси қоронғи ғор ичидаги катта қора сувнинг бўйига йиғилишди. Тиниқ, шишадек зилол сув бор экан. Улар овоз чиқариб кўришса, тоғ ичи гумбирлаб, озгина товушни ҳам қаёққадир, янграшиб олиб кетди. Қўлига узун таёқ ушлаб олган Дармен сувнинг бўйини бироз ёқалаб кўриб, чуқурлигини ўлчади.

— Бу катта сув экан! Чуқур, таги йўқ экан. Четининг ўзи ҳам Алмағамбетга ўхшаш пакана кишиларнинг бўйидан ошиб кетади! — деди.

Бир оздан кейин Какитой билан Дармен ерни пайпаслаб, майдароқ тошлардан топиб олишди-да, қулоч ёзиб сувнинг юзига отиб кўришди. Қуч билан улоқтирилган тош узоққа бориб, шалоп этиб чуқур сувга тушди. Ғор жуда узоққа чўзиладиган кўринади. Тоғ ичидаги кўлнинг ҳам йироқларга кетиб, чўзилиб ётгани билинди.

Шамларининг ёриғини сув юзига тушириб ўтириб, ёшлар ҳайратда қолганларини ҳар қайсиси ҳар хил ифо-

далашаётр. Абиш шу сингари ғор ичидаги кўллар ҳақида ўқиганларини ҳикоя қила бошлади. Ёшлар уни қуршаб ўтириб, қулоқ солишди.

— Одамнинг хаёли шу сингари ғорларга алвон турли ажойиб маҳлуқларни жойлаштиради. Ҳаммамиз ҳам ҳали шу ғорга кирганимиздан буён бир оз чўчинқираб, нимадандир қўрқаётганга ўхшаб қолдик. Агар шу сувнинг ичидан биз кўрмаган бир жонивор, бир ажойиб маҳлуқ чиқиб қолса, қандай қўрқар эдик-а?! деди.

Абиш Алмағамбетнинг боядан бери қўрқиб ўз-ўзидан буқиниб, товушини қаттиқроқ чиқаришга ҳам юраги дов бермай, пичирлаб сўзлаётганини ўйлади-да:

— Шундай бир маҳлуқ, ё алвасти, ё шайтон қиёфасига кириб бизга кўриниб қолса ҳам ажаб эмас-ку! Агар кўриниб қоладиган бўлса борми, бизнинг Алмағамбет қурбонлиққа сўйилган улоқдек қичқирарди-да!— деди.

— Ким билади, балки шамнинг ёруғига, бизнинг товушимизга қулоқ солиб, яқинлаб келиши ҳам мумкин!— деб туриб, Абиш тўсатдан ирғиб турганича:— ол ана, келди!— деб бирдан қочиб қолганида, ёлғиз Алмағамбет эмас, Мағашдан бошқа ёшларнинг ҳаммаси ўпир-дўпир қилишиб ура қочишди. Кўпларининг чироғи ҳам ўчиб қолди. Бир-бирларига урилиб-туртинишиб кетишди. Алмағамбет йиқилиб тушди. Дармен қўрқмаган эди. Жўрттага Алмағамбетнинг устига йиқилиб, дамини чиқармай уни эзгилайберди. Ути ёрилиб кетган Алмағамбет товуш чиқаролмай пичирлаб, «ўлдим, ўлдим» деди холос.

Фақат буларнинг орқасидан эшитилган ҳазил, эрмак-симон қаттиқ кулгигина қўрқоқ ёшларнинг эсини йиғдирди. Абиш билан Мағаш ғорнинг ичини янгратиб, қаҳ-қаҳ уриб кулишди.

Алмағамбетни турғизиб олган ёшлар энди уни суяшиб, қуршаб олганларича кула-кула қайтиб келишди. Шамларини яна ёқиб олишди. Қакитой энди ҳазил қилиб, Мағашга:

— Сен азбаройи қўрққанингдан қўзғолмай қолдинг-ку! Нега қочмадинг?— деди.

— Шайтон бўлса, ундан «қочиб қутиламан» дегудек нодон эмасман! «Оятил курси»ни ўқиб турдим. Ҳаммангни мен қутқардим-да.

Алмағамбет энди эс-ҳушини йиғиштириб, аскияга олди:

— Ҳа айланай Мағаш, ишқилиб шу ғордан чиқиб олгунимизча ўша дуойингни унута кўрма!— деди.

Бошқа ёшлар ҳали ҳам уни эрмак қилиб кулишаётганди.

Абиш энди ҳали чала қолган гапини давом этдириб, кўпчилик тушунадиган қилиб:

— Шундай ғорлар энди-сонда баъзи тоғларда учрайди. Ўшаларнинг кўпчилигида мана шундай кўли ҳам бўлади. Яна ўша ғор ичидаги кўлларда қоронғиликда яшайдиган маҳлуқлар ҳам бўлади. У, ғор кўлларининг балиғи деб аталади. Лекин ўзи кўринишда балиқдан бошқача жонивор бўлади. Ранги оқишроқ, териси одамнинг баданига ўхшайди. Узунлиги бир ярим газ келади. Ун уч-ўн тўрт яшар боладек бўлади. Қуёш нурини кўрмагани учун ранги оқиш бўлади. Ўзининг кўзи йўқ, мутлақо кўр бўлади!— деди.

Какитой ҳайрат ичида ҳазил қилиб:

— Астаъфурулло! Абиш дейман, мана бу айтаётганинг алвастининг ўзи экан-да!

— Атаманг! Аблаҳнинг юзини тескари қилсин. Мана бу кўлда асти яшамай қўя қолсин,— деди Дармен ҳам ҳазилга олиб. Алмағамбет энди жон титроғига учраб, яна хавфсираб, қўрқоқлик қила бошлади:

— Ҳой, йигитлар! Мана бу охиратни томоша қилиб бўлдик-ку! Энди ўша ёруғ дунёмизга чиқа қолсак нима қилади!— деди.

Абиш уни умидсизлантириб:

— Нега энди? Бугун кун бўйи шу ерда бўламиз. Мана бу ғорнинг ҳар томонга кетган тармоқлари бор. Ҳозир бўлиниб-бўлиниб, ўша тармоқларни оралаймиз, шошилиш керак эмас!— деди. Шундай қилишга қатъий қарор қилинган эди.

Алмағамбет бошини ноилож чайқади:

— Ундай бўлса, Мағаш, мен сенинг чироғингни кўтариб юрай. Сен ҳар қалай ҳалиги «оятил курсини» ўқийбер!— деб Мағашнинг қўлтиғига кириб, орқасига ёпишиб олди.

Какитой Абишдан мана шу ғорнинг нима учун «авлиё» деб аталишининг сабабини сўради.

Серҳаракат, ихчам жуссалик Абиш дик этиб, ўрнидан туриб кетаркан:

— У энг катта масала! Биз ҳозир ўшани ҳал қилишимиз керак. Қани юринглар, энди ўша авлиёни излайлик.

Бу ажойиб ғор билан жумбоқ тошлар орасида авлиёдан қолган из бўлмаслиги мумкин эмас. Юринглар!— деб, сув бўйидан орқага қайтди.

«Қўнғир авлиё» бир узун ғор эмас, унинг қинғир-қий-шиқ бўлиб ҳар ёққа кетадиган бир неча тармоқлари бор эди. Абиш ғорнинг катта тармоқларидан бирига тушди-да, илдам одимлар билан кета берди.

Мағаш, Какитойлар бир катта палаҳса тошга ўзларининг отларини ёза бошладилар. Булар шунга алақсиз бўлишганда, Абиш йўлида давом этди. Дармен ҳам унга эргашди. Иккови ғорнинг яна бир тармоғига кириб кетишди. Ҳозир Абишнинг кўнглида Мағрифа. Унинг гулгун ёниб турган юзлари, порлаб турган жон олгучи шаҳло кўзлари. Мудом кулимсираб, маъсумона беғараз ишонч билан боқади. Шодланиб, шодлантириб турганга ўхшайди. Қоронғи ғор ичида Абиш қўл чўзса, бармоқлари гўё унинг оппоқ юзларига тегадигандек туюлади. Ёнгинасида турганга ўхшайди, Абишнинг қўлидаги милтиллаб турган кичкинагина машъал чироғи сарғиш, кучсиз шуъласи билан икковининг ўртасини бўлиб турганга ўхшайди. Йигит, пуф деб, қўлидаги чироғини ўчирди. Хаёли уни энди Мағрифага юзма-юз яқинлаштирди. Шу чоқ орқасида келаётган Дармен ғамхўрлик қилиб гап қотди-да:

— Абиш шаминг сўниб қолди-ку? Кел, ёқиб берай!— деди.

Дарменга англашилмаган бир қолда даммини чиқармай серрайиб турган Абишнинг ёнига келиб, унинг ҳаракатсиз қолган қўлларидаги шамни тутата бошлади. Кеча узоқ вақт йўл босиб келаётганида, Мағашнинг шунча оғир ҳикоялари орасида ва ўтган кечада ҳам Абишнинг кўз олдидан Мағрифанинг нурли чехраси кетмаган эди.

Ҳозир Дарменни яна ҳам ҳайратда қолдириб, тўсатдан гап бошлаб юборди.

— Епирим, қандай гўзал-а!

— Қимни айтаётирсан?

— Мағрифа-чи? Мағрифани айтаётирман! Қандай латиф-а?

Дармен, Абиш яна гапирар деган эди. У даммини чиқармади, турган жойида қотиб тура берди. Шундан кейин Дармен ўзи кутаётган жавобини сўради:

— Қани, шундан кел. Мен кечадан бери бирор нарса дерсан деган эдим. Маъқул бўлдимми?

— Маъкул бўлиш ҳам гапми? Мубтало қилди-ку бира-
тўла!

Дармен кулиб юборди:

— Ҳа... бундоқ дегин! Ундоқ бўлса, вақти-соати ҳам
етиб қолар. Насиб бўлса Дилда опамнинг орзулари
амалга ошар экан! Омин деб қўй!— деди Дармен, чин
дўстлик билан тилакдошлик билдириб.

Бироқ ўқимишлик йигитнинг юзида бундай шодлик
акс этмади. Ранги эса ўчинқираб, совуққина боқиб ту-
рарди.

— Шошмай тур, Дармен! Ундоқ деганинг билан опам-
нинг орзусига йўл йўқ,— деб тараддудланиб қолди,—
ҳозир мутлақо йўл йўқ!— деди.

— Нега? Нима учун ундай деяётгирсан?

Абиш бир оз жим қолди. Кўнглида кечаги шубҳаси, нз-
ҳор этилмаган сири ўзигагина маълум. Уша қайғули сири
яна тош тугундек ағдарилиб келиб, кўнглини чўктириб
ўтди.

Ҳар ишга кўзи етадиган, ғамхўр кекса докторнинг уну-
тилмас гаплари ҳозир ҳам Абишнинг қулоғида тақдир
буйруғидек ҳеч ўзгартириб бўлмайдиган беомон ҳақиқат-
ни айтиб турибди. «Бу ёшда шу аҳволингиз билан уйла-
ниш мумкин эмас. Айниқса рафиқангиз учун хавфли»
деган эди.

Абиш ҳам Дарменга шу гаплар билан жавоб берса ке-
рак эди. Лекин, кўнглида шу гаплар бўлгани ҳолда, тили
бошқача важ қилди.

— Мумкин эмас, мен ҳали ўқишни битирганим йўқ.
Уни бу ерда сарғайтира олмайман. Бошини бойлаб, бах-
тига зомин бўлолмайман.

Дармен бу гапларни монелик деб билгиси келмай:

— Ийе, айтдириб қўйиб кета бермайсанми? Қаллиқча
бўлиб уйида ўтира беради-да, чидайди, ҳали нима бўпти,
она сути оғзидан кетмаган ёш-ку?

Абиш кўнглидаги қарорини ўртага ташлаб, баҳслашиб
ўтиргиси келмади. Шунинг учун гапни қисқа қилиб, кес-
кин жавоб берди.

— Мени аҳдимдан айнитаман деб уринма, Дармен.

— Еки Мағрифага кўнглинг...

— Йўғе, йўқ!..— деди Абиш жон аччиғида,— агар
уйланадиган бўлсам, ер юзида балки Мағрифадан бош-
қани демас ҳам эдим! Лекин, айтдим-ку, то ўқишни та-
момламагунча бу ҳақда ҳеч нарсa демайман. Кечадан

бери мендан жавоб кутаётган бўлсаларинг керак. Жавобим шу. Бундан кейин ортиқча қистаб, гап айлантира берманглар!— деб қўя қолди.

Афтидан, бу, Мағаш ва Какитойларга ҳам, ота-онасига ҳам Дармен орқали айтдираётган жавоби бўлса керак. Шундан кейин ёлғиз ўзи олдинга қараб кетди. Бир оздан кейин:

— Какитой, Дармен, Мағаш! Буёққа келинглари! Мен авлиёни топдим!— деб, Абиш хурсанд бўлиб товуш берди.

Ҳор қўлининг чап томонидаги бир тармоғида Абиш буларни кутиб турган экан. Қўлидаги чироғи билан ён томондаги бир катта палаҳса тош бўйини ёқалаб ёритиб, синчиклаб қараб турган экан.

— Мана авлиё! Манави тўшакка ўхшатиб уйилган. тошни қаранг. Мана кўрдингизми, мана бу тош мана бу елка, мана бу узун чўзилган гавданинг ўрни!

Какитой билан Мағаш ҳам бу шаклга ҳайрон бўлиб қарашиб, Абишнинг гапига ишона бошлашди. Дармен ҳам чўзилиб ётган шаклни аниқ кўриб турганини айтди. Абиш энди ўз кашфиётига ишонч ҳосил қилган ҳолда ҳазил қилди:

— Тўғри, бу «Кўнғир авлиё» келишган гўзал қоматлик бўлган эмас!— деб, бир оз ўйлашиб гурди.— Бироқ, инсонга зарур бўлган қуввати, орзу қиладиган жасорати, идроки борлиги пайқалади. Менинг билишимча, қадим-қадим замондаги ёввойи одам ҳам тасаввурга, хаёл-парастликка келганда ҳеч кимдан қолишмаса керак!— деди.

Қоп-қоронғи, салқин ғорнинг ичини баъзан чуқур маъноли гап, баъзан кулги-ҳазил билан акс садо бериб гулдиратиб, янгратиб юрган бир гала йигитлар энди чиқиб кетадиган бўлишди. Олдинда катта ғорнинг кичкина эшиги кўринди. Тилла тангадек ярқираб ёруғ қуёш шуъласи билинди. Қайтиб чиқаётганларнинг олдида паст бўйлик, тўладан келган Алмағамбет келаётир.

У катта-катта қадам қўйиб, орқадан ёв қувгандек, ҳаммадан олдин чиқди-да, терини артиб тош устига ўтирди. Кейингилар чиқиб бўлгандан сўнг қутилганига қувонаётгандек тиржайиб кулганича:

— Бундан кейин бу авлиёнғиз билан ҳеч алоқа қилмасман! Эр Тўстиқ бўлмай қўя қолай. Ер тагининг гўзалини эмас, мана шу Тўбуқти ичида хоҳлаган қизим қўлимга тегадиган бўлса, менинг эртагим ўша!— деди.

Отга миниб, пастга тушиб келаётганларида Абиш қабрларнинг устига тош қаланган катта бир гуристонга қайрилди. Бу қабрларнинг ҳаммаси бир-бирига ўхшаш, бир кунда пайдо бўлгандай кўринарди. Баъзи қабрларга энгашиб қараб келаётган Абиш, бир неча ерда қабр бошига қўйилган мрамар тошларни кўрди. Уларнинг ҳар бирида ўйиб солинган тамга бор эди.

Орқада келаётганлар билан Қакитой етиб келганда, Абиш мана бу қабрлар кимларнинг қабрлари эканлигини суриштира бошлади. Кўкбой бу мазорнинг Тўбуқти мазори эмаслигини айтди... Тамгаларини у аввал пайқамаган эди. Ҳозир отдан тушиб, ҳайрон бўлганича энгашиб қараб юриб: Арғиуларнинг «қўшғилдирак» шаклидаги тамғасини кўрганини айтди. Керейларнинг «ашамай» тамғасини, Найманларнинг ишўмиш» тамғасини қайта-қайта учратгач, ҳайрон бўлиб, бош чайқаб қўйди.

— Ўрта юзнинг барча қабиласи бош қўшган мазорни кўрганим шу. Бунда бир катта сир бор бўлса керак, йигитлар! Ўрта юздаги ҳамма элларнинг бир жойга қўйилган мазори бор, деган гапни эшитган ҳам эмас эдим. Бу қандай бўлди-а? Ажабо!..— деб кўп қабрли мазорнинг ўртасида тўхтаб, чўкка тушиб ўтирди-да, «суннато»ни қироатини келтириб, қуръон ўқиб, фотиҳа қилди.

Бир ерда ичи горга ўхшаб ўпирилиб ётган мазор ҳам бор экан. Ўшанинг устига келиб уймалашиб турган ёшларга Мағаш бир бош суягини кўрсатди. Сарғайган бош суягининг чаккасида ўқ тешган жойи бор экан. Кўкбой энди бир янги гапни бошлади.

— Мана шу Орқанинг эли Аблайнинг жанглари ҳақида кўп гапиришади. Ўша замонларда Аблай қалмоқ билан жанг қилган. Ана энди шу ҳақда бир афсона ҳам эшитган эдим. Аблайнинг лашкари мана шу Орқани бўйлаб, қалмоқларни қувиб жанг олиб бораётганда, қалмоқлар бир ҳийла ишлатади. Бир тош горнинг ичига кириб, буқиниб пистирмада ётиб қолади. Орқасидан қувиб келаётган Аблай лашкарлари «ёв қочди» деб ғафлатда қоладилар. Шунда қалмоқлар гордан чиқиб, тўсатдан ҳужум бошлаб, Аблайнинг лашкарларини қириб ташлайдиган бўлди дейишади. Бироқ, Аблай лашкари эс-ҳушини йиғиб жанг бошлаганда, қозоқлар кўплик қилиб, қалмоқ яна қочиб, ўша горга тиқилади. Ўша ерда яшириниб ётиб, садоқ отиб Аблайнинг қўлига тушмайди. Кўп одами қирилиб, юраги ўртаниб кетган Аблай қўл остидаги бо-

тирларга жар солибди. «Кимда ким, мардлик билан маҳорат кўрсатиб, бир илож қилиб мана шу қалмоқни шу гортдан чиқармай қириб берадиган бўлса бундан буён лашкарбошилик вазифасини ўша одамга топшираман!»—дебди. Шунда Аблай билан юрган кўп ботирларнинг ичидан Қорекерей элидан бўлган Қобонбой деган киши чиққан экан. Кечаю кундуз тинмай жанг қилиб, ғорнинг отини ўқ билан кўмиб, қалмоқни ичидан чиқармай, бир неча кун оч қолдиради. Шундай қилиб, ниҳоят қалмоқни енгиб, Аблайни ниятига етказди. Шунинг ортасидан ғалаба тўйини қилганда, Аблай Қобонбойни ёнига олиб ўтириб: ҳамма ботирдан сен ўзинг, ёлғиз ўзинг устин бўлиб, ошиб турибсан. Айтганим айтган. Шартимни бузмайман, ғайрат ва маҳоратинг учун бундан буён жанговар юришларда лашкарбоши сен бўласан! Яна бундан кейин сенинг отинг Қобонбой эмас, «Дарабўз»¹ бўлсин!—депти. Уша вақтларда Қобонбойнинг ёши қайтиб, соч-соқолига анча оқ оралаб қолган вақти экан. Шунинг учун уни бор афсоналарда «Дарабўз» деб аталади.

Тўпланиб ўтирганларнинг ҳаммаси Кўкбойнинг ҳикоясига ихлос билан қулоқ солишди.

Кўкбой яна бошқа нарсалар ҳақида ҳикоя қила бошлади:

— Хўш, энди, бу қайси жанг бўлиши мумкин?—деб ўйланиб, йироқ ўтмишдаги воқиаларни хотирлай бошлади. Аблай кўп жанглар қилган. Ушанинг энг машҳурлари «Бўрон жанг», «Хуржун қоққан» деб айтилади. Қалмоқ билан бўлган сулҳнинг энг машҳури «Қондижой» сулҳи деб аталади. Ўтган ишларнинг ҳаммаси кўнгилга аён, кўзга равшан эмас-ку, ким билади, мана бу қирғин, балки, ўша хилдаги жанглардан бирида содир бўлгандир?—деди.

Шундан кейин Кўкбой Абишга қараб ўзининг Аблай ҳақида дoston ёзмоқчи бўлиб юрганини айтиб келди-да, энди муҳим бир қарорга келиб, ёшларга:

— Дамингизни чиқарманг, мен шу ерда ҳозир ўзим учун катта бир чигал тугини ечай деб турибман. Энди Аблайни ёзаман, ёзганда ҳам бир катта дoston қилиб, бутун қозоқ бодаси Аблайнинг арвоқидан ўрғиладиган қилиб ёзаман,—деди.

Дармен Кўкбойнинг бу аҳдини ножўя деб билди.

¹ Оқ устун маъноснда.

— Арвоҳдан ўргилмаёқ, ҳақиқатни ёзса ҳам етарлик эмасми? Абай оғам бизга шундай деб маслаҳат берган эмас эдиларми?

— Йўқ, бу ҳақда, Аблай ҳақида ҳар қанча мақтаб, кўкларга кўтарсам ҳам Абай оғам нотўғри демайди. Демаслиги керак. Негаки, қозоқнинг ундан ортиқ авлиёси бўлган эмас.

Бу гапга Дарменнинг кўнгли аста бовар қилмади. Кўкбойнинг бундай пайтларда шу сингари тутган жойини кесиб, бир томонга оққанича оғиб кета беришини ёқтирмас эди.

— Авлиё дейсиз, биз Абай оғамнинг тарбияси, ўғити орқасида не-не авлиё-анбиёларни ҳам синчиклаб, бирма-бир қўлдан ўтказиб, танлаб оладиган бўлмаганмидик?

Гап шу ерга келганда, Кўкбойнинг жини тутиб:

— Қўй, чироғим, кўп ҳовлиқа берма! Аблай қозоқнинг улуғ хони, унга тил теккизишингни кўтара олмайман,— деб, отининг олдига борди.

Дармен унинг гапидан хахолаб кулди. Унинг гапи маъқул тушган Абиш билан Мағаш ҳам кўп кулишди. Дармен Кўкбойга эшитдириб туриб, сўнгги гапини айтди.

— Ҳа, Кўке! Илҳомингиз сувлиғини тишлаб олиб, чап бериб кетаётган экан. Юзингиздан ярлақасин. Хонлар, тўраларнинг гиламига ўтириб, ўша сабил қолгур даврга чочвоқ бардорлик қилишга аҳд этибсиз. Достонингизни битирганингизда кўрармиз. Жиловингизни тўраларга тугқазибсиз-ку; фақат «тўрага эргашган эгарини орқалар» деган халқингизнинг фикри тўғри бўлиб юрмасин яна,— деб, Мағашга қараб кўзини қисиб қўйди-да, сўзини тамом қилди.

Ешларнинг кўпи Дарменнинг гапини қувватлаб кулишган эди. Шунинг учунми Кўкбой қовоғини солганича жим бўлиб қолди.

Йўл йироқ, вақт қисқя бўлгани учун булар отланишлари биланоқ жадаллаб кетишди. Олдинда семиз саман отга минган Абиш келаётир. Баъзан текис ерлар келганда, орқасидагиларни эргаштириб, ўзи бошлаб пойга қилиб, ҳеч ерда тўхтамай келаётир. Шу хил унумли йўл бошиш орқасидагина булар Абай овулига эл ётар пайтда етиб келишди.

Ешлар «Кўнғир авлиё»га жўнаб кетишган кунни туш пайтида Абай ҳам ёнига Эрбўлни олиб, Жигитек элига, Бозоралининг овулига кетди.

Сўнгги вақтларда Бозорали бетоб деган гапни эшитиб, кўнглини сўраб келгани боришган эди. Кўкламдан буён кўчилаётган қўнис-қўнислардан ораси яқин келган қўнис шу эди. Абайлар тезгина етишди.

Бозоралининг қариндош-уруғ, ёри-биродарларидан ташкил топган овули кўпгина уйлик, ўн беш хонадондан иборат қашшоқ овул эди. Бу уйларнинг деярлик ҳаммаси кўҳна, қора-қура уйлар; орасида йиртиқ наमतлик капалар ҳам бор. Мана шу кичик-кичик кўҳна кулбалар ўртасидаги фақат наматигина бутун, енгил ёпилган юпун уй Бозоралининг уйи эди. Бу уйнинг ичида ҳам тахлаб қўйилган моли-мулк, сандиқ, кроватлар йўқ. Кўчгудек уловчи оз бўлган хонадоннинг кўп жойда қўниб бориладиган яйлов сафарига енгил бўлсин учун, жўрттага енгиллаштириб олган уйга ўхшайди.

Абайлар келгач, Бозорали бошини кўтариб, керегеге суяниб ўтирди. Ҳозир соқолига анча оқ оралаган, юзларида аввалги гўзал қизиллик йўқолиб, ранги анча кетиб қолган, кенг пешонаси, оппоқ юзлари хасталик ва меҳнат билан кечган ҳаётнинг зардоби сингари заҳил тортган. Кўзларидаги ўт хиёл сўниб, маъюс-ғамгин тортган. Фақат қадрдон дўстлари билан сўрашаётган пайтда кўркем юзига озгина қизил нур югурди-ю, тезгина сўнди. Ҳаяжонга тушиб бориб ўзини тўхтатиб олгандек, дам ўтмай ранги яна ўчиб кетди.

Абай Бозоралининг юзидан кўзини олмай туриб сўрашаркан, қадрдон дўстининг ҳолига жуда ачинди. Унинг чеҳраси, тутқунда, чўян қалпоқ остида бўлган олмосдек сиймоси сўлғун тортган қиронни эслатди... Тутқун қиронлар онда-сонда бошидаги чўян қалпоқ олинганда, ялт этиб қараганда тутқунга тобе бўлмай, бўйсунмай кўзларидан шу сингари алангали ўт сочар эди. Озод саҳро қушига нисбатан жасоратли, даҳшатли назар ташлар эди...

Абай Бозоралининг касалини, ҳол-аҳволини сўраб ўтираркан, анчагача кўнглида ҳалигидек таққослаб ўтирди...

Бозоралининг озгин хотини Ўдек меҳмонларнинг тагига кўрпача ёзди. Қоқлангандек қорайиб кетган чеҳрасида Абайга нисбатан зўр ҳурмат акс этиб боқарди.

Абай билан Эрбўлнинг уй ичи, болаларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида сўраб, ҳушчирой билан сўрашди. Бозорали Ўдекнинг ўзича ўйнаб-кулиб мана бу меҳмонларни қарши олганига хурсанд бўлиб хиёл чиройи очилди.

Кейинги ҳозирликни эри билан маслаҳатлашмай Удек-нинг ўзи бошқариб кетди. Эшикка чиқиб чой қўйишга киришди. Катта ўғли Сари билан ивир-шивир қилиб яна бошқа ҳозирликлар ҳам кўраётганини Эрбўл сезиб ўтирган эди. Мол сўйдириб, тушлик овқатнинг ҳаракатини қилаётир. Бир оздан кейин қўшнилardan сариқ сочли, қизил мағиздан келган, ёшгина келинни чақириб, эшикда — ер ўчоқ ёнидаги ўтин-сувларни олиб келишга буюрди.

Бу чоқ Абай билан Эрбўлнинг аниқлаб сўраши орқасида Бозорали қандай дардга мубтало бўлганини айтиб берди.

— Бўгин-бўгинимни тутиб ётипти, сариқ сув йиққанга ўхшайди.

— Сеники бод бўлса керак дейман! — деб Эрбўл ўз фикрини айтди.

— Бод ҳам аслида заҳдан бўлади-да, менинг душман-ним — намгарчилик, ёғингарчилик... кун исиса одам қаторига қўшилгандек бўламан-у, ҳаво айниса бирга айнийман. Худди ўқтин-ўқтин жинлари келиб бўғадиган фолбинларга ўхшайман! — деди Бозорали, ўз аҳволидан кулиб.

Абай ҳам бундай дарднинг хусусиятини билиб, илова қилди:

— Бу касалингга мана шу тоғ усти, салқин яйлов ҳам тўғри келмайди.

— Қуриб кетсин! Узлуксиз ёғаётган ёмғир, тинмай кўчиш ҳам жуда тинкамни қуришиб юборди.

— Ахир, бир кўнисда ўтира берсаларинг нима қилади? Ўтлоғи камлик қилиб, моли тўзиб кетаётирми бу овулнинг?..

— Шуни айт... Йўқ, лекин унга кўнадими? Ана, «Бойдалибойнинг овули кўчибди», «Ана, Жабойбой кўчмоқчи бўлаётир», «Мана, Бейсемби кўчиб кетаётир» дейишиб, тинчлик беришади дейсанми! Шу касал хусусида-чи, Абай, мана шу кунги кўп қозоғининг кўчиб юриб кечирадиган ҳаётидан ҳам хафа бўлиб қолдим.

Эрбўл Бозоралининг ўзига хос тигдор фикри амал қила бошлаганига кулди-да, уни гапга солгиси келди.

— Ундоқ бўлса, илиқ иссиғида бориб, ўрнашиб олган Даркембой оғанг зап ақл топган экан-да!

— Албатта, Даркембойнинг ақли билан овулига қўшни бўлсам бу аҳволга тушар эдимми деб ўзим ҳам бармоғимни тишлаб юрибман. Ёлғиз ўзимга эмас, мана шу

яйловда кўчиб юрган беҳисоб элнинг кўпчилигига жаҳлим чиқади.

Эрбўл бу гапга эътироз билдирди:

— Ҳа, наमत уйлик қозоқни мужик бўл дейсанми, ҳаммасининг ота касбини ташлатаман дейсанми?

— Оббо чироғим-а, ота касби оздириб-тўздириб бўлди-ку. Шу дунёда ким хор, ким қашшоқ? Мана шу беҳисоб қозоқ боласи-ку... Бошқа халқларга ҳам бир қараб қўй-чи! Ҳаммасида ғазналик уй, қўри-қутлик қўра, ҳеч бўлмаса бир бошпанаси бор-ку. Ўзингни, беҳисоб қашшоқ халқингни ҳам ўйлаб кўрчи. Ҳар нечук, бепоен далам, кимсасиз чўлим кенг деб, кезиб юрибсан ҳали ҳам. Қуюн кувган чўлқовдек юмалаб юрганинг юрган!.. Сойда ўзинг, қумда изинг йўқ. Кўл юзида қалқиб юрган кўпик сингари бугун бу сойда чарх уриб, бир лаҳзада ўчиб йўқ бўлиб, эртага анави адирда гул этиб яна пайдо бўлиб, яна тўзиб тарқалиб юрганинг йўқми? Азалдан эл бўлиб келаётганингнинг изи қани? Қут-баракам дегудек нишонанг қани?

Абай Бозоралининг бу фикри, бу гапларини Эрбўлга эмас, халқ номидан худди ўзига тушаётган бир саволдек, синов тарзида қўйилаётган саволдек фаҳмлади. Чорасиз, боши берк кўчага келиб тикилган халқи келиб, ақли камол топган, илмлик азаматини терговга олаётгандек бўлди. Бу тўғрида ўзининг жавоб беришдан ожизлиги, кучсизлигидан ранжиб қийналиб кетди.

— Фикринг билан сўзларинг жуда етилган заҳардек қаттиқ таъсир қилди, Бозеке!

— Мен етилтирган заҳар эмас, халқингнинг бошида етилган фикр! Атрофга қарасанг, миянг ғовлаб кетади.

— Шунга бирор жавоб, амал қилгудек чора топсак эди. Унча-мунча юпатганимиз бўлмаса, эм тополмай гангиб, фақат ғам-ғуссага ботиб ётибман, Бозеке,— деди.

— Э-э, қайғули чол ҳар ерда ҳам топилади. Жасорат берадиган, иродани кучга киргизадиган гапдан гапир, Абай,— деб, Бозорали кескин товуш билан салмоқли сўз ташлади. Кўзларида сергак фикр акс этган ҳолда Абайга тикилди.

Бу чоқ, чой келтирилиб, уйдагилар дастурхонга яқинлашган эди. Абай ўйланиб қолганича аччиқ чойни хўплади.

Бозорали яна ўз фикрининг бир қисмини давом этдирди. Энди Эрбўлга қараб сўзлаётир.

— Айб кўчманчиликда эмас дегинг келади. Ўзгани қўяйлик, кеча недоимка, қора солиқ йиққанлар кимларнинг бошига кулфат солди? Тинкаси қуриб, сурати юрган беҳисоб қашшоқларнинг бошига солди. Ушалар мана шу яйловда бўлмай, жотоқларнинг ичида, йироқда бўлса, ўша бўриларнинг оғзига, сиртмоғига осонгина илинарсизми? Бойлар кетидан сарсон бўлиб, яйловма-ййлов юраман деб юриб илинди-да! — деб, ўша кунларни хотирлаётгандек бир оз жим бўлиб қолди. Сўнгра:

— Абай, ўша иш сенинг ҳам зардангни қайнатган кўринади! Ўша кун иш бор йиртқишларнинг тумшугига запяхшилаб урибсан.. Хўп хурсанд бўлдим-да. Лекин, беҳисоб элни қақшатиб кетди, барибир. Аттанг, белимни мана бу дард қургур зилдек босиб ётди-да, бўлмаса, ўша кун иш бўлиб кетсам ҳам, бир ҳаракат қилиб ўлар эдим, — деб, армон қилди. Қайси бир хазинасини аяб, қайсибир ҳосиятини сақлар эди дейсан Бозорали? Шўри аримаган ғамгин элнинг ғазаб иш ўраётган пайти экан. Ушаларни бошлаб бориб одилонга ғазаб билан ҳаққоний ўч йўлида, бир қирғин қилсак деб ўйлаган эдим!.. Чириб ўлганча бир кун бўлса ҳам, эрларча ҳаёт кечириб ўлар эдим, — деди.

Эрбўл хурсанд бўлиб қолди.

— Бозекежон, касалман дейсан, ғазабинг билан ғайратинг ҳали ҳам қанча-қанча кишига етарлик-ку!

Абай жони-дили билан бу гапни маъқуллаб:

— Рост айтасан, топиб гапирдинг. Ўн икки мучамиз соғ туриб ўзимизни аллаким ҳисоблаб юрибмиз-у, бирор марта шунга ўхшаб ғайратга, жасоратга эргашиб кўрмабмиз. Бозоралига қараб хурсанд бўламан-да, ўз ишим билан ҳаётимни ўйлаб умидсизланаман.

— Қўй, Абайжон! Ундоқ дема, у гапни асти оғзингга олма... Ундоқ дея кўрма.. Мен ким? Мен бир қуруқ ҳай-ҳайсурон қилиб юрган кишиман. Менинг бутун кучим отим билан сўйилимда холос. Сен-чи? Сен баракали деҳқоним. Элимнинг деҳқони эмасмисан?.. Мева кутадиган, баҳра оладигани сенсан-ку. Фақат ягона тилагим: тўлиб тома бер. Юксалиш сари қадам қўя бер. Беҳисоб халқингнинг ҳақиқий кучини бошлайдиган йўлинг тўғри, кенг текис бўлсин..

Бу гап устида ҳам Абай ўзидан хурсанд бўлмай ҳамон ўзини синовга солиб кўраётган эди... Кейин ўша ҳақда сўзлашганларида, Абай ўзининг кўп шетрларида ифода-

лаган халқ ҳақидаги қайғули фикрларини тўла қилиб гапириб берди.

— Ноёб, ҳалол фикрнинг ҳаммаси ёвузликнинг кучини қирқишга сафарбар қилинаётир. Лекин мана бу яхшилик, мана бу халқ юрадиган йўл, мана бу жасорат ва маҳорат билан олиб бориладиган кураш йўли деб кўрсата олганим йўқ. Халқ қўлига ушлатган қуролим йўқ!— деган армонини айтди. Кундузги овқат устида ҳам, кеч кириб қоронғи тушгунча ҳам, қадрдон дўстларнинг «эл», «эллик», «азаматлик бурчи» ҳақидаги қимматли, ноёб фикрлар устидаги суҳбатлари узилмай, анчагача давом этди.

Уша кун, Бозоралининг ёнидан кетгиси келмаган Абайлар ётиб қолишди. Тўлин ой булутсиз тиниқ кўк саҳнида ёрқин нурини сочди. Кеч. Тиқ этган шамол йўқ. Ҳаво илиқ, ёқимли, беғубор бўлгани учун Бозорали ўрини уйнинг ёнига, эшикка солдирди. Абайлар ҳам ёстиқларига ёнбошлашиб, саҳронинг тип-тинч, сутдек ойдин яйлов кечасини томоша қилишди. Бугун айниқса ой ўзгача. У бугун кундагидан бошқача бўлиб, ерга шунчалик яқин келган. Ўзининг сирли осмонидан мана шу Бозорали овулига, худди мана шу баланд манзилга атайин яқин тушиб, энгашиб қараб турганга ўхшайди. Гўё ўзини бугун мана шу овул билан шу ергагина бағишлагандек кўринади. Абай қайта-қайта ойга қараб хайрон бўлиб турганда, овул четидан келаётган куй эшитилди. Болалар, ёш қизлар куйлашаётир. Ора-чора маъсум ёшларнинг кулгиси, ҳазиллари, баъзи-баъзи сўзлари қулоққа чалиниб қоларди.

Сутдек ойдин, кўп сирларга тўла кечанинг тинчини олаётган ёшлар, қўй кузатишни баҳона қилиб, нарироқда арғимчоқ — олти боқон солишибди. Бир нафасдан кейин арғимчоқда учиб, галма-гал янгралиб куйлаётган куйлар эшитилди.

Йироқ ўтмишдаги бир хотира, ўкинч аралаш иссиқ тўлқин сингари келиб Абайнинг юрагига урилиб ўтди.

— Аттанг, эссиз ёшлик!..— деганда, Бозоралининг армонли нафаси, худди Абайнинг кўнгли билан сирлашишдан туғилгандек бўлиб чиқди.

Абай энди кўнглидаги кечинмаларни хотирлаганича руссага ботиб:

— Нима фойда, кетди-ку... биздан бегоналашиб кетди. ку. Ўзимиз ҳам йироқда, унутилган, бегона бўлиб, кўнмайдиганга кўниб қолдик-ку,— деди.

Бозорали сиймосида оташин дўстлик, қиёлмаслик акс этган ҳолда Абайнинг юзига қаради:

— У гапни мана бу Эрбўл икковимиз айтсак бўлади.

— Ҳа, Абай ҳали ҳам ҳув ўша Жанибекдаги арғимчоқда учаётир деб ўйлайсанми?—деди Эрбўл ҳазил қилиб.

— Йўқ, Эрбўл, мен ундоқ деяётганим йўқ. Қулоқ сол-чи, Абай, ўша арғимчоқда учаётганлар сенинг куйларингни куйлаётир. Шунинг учун сенинг йўлинг бошқа деяётирман. Сен ўша ерга тўпланиб ўйин кулги қилаётган ёшларнинг ўртасидасан. Қулоқ солинглар-чи!—деб, Бозорали жим бўлиб қолди.

— «Салом сенга, қалам қош!»—деб, Эрбўл хурсанд бўлиб илжайиб ўтирарди.

Анча вақтгача уч дўст жим ўтириб, куйга қулоқ солишди. «Йироқдан сермаб», «Татьяна», «Кўзимнинг қораси»—ҳаммаси ҳам баъзан Абайнинг эл ғуссаси билан фарёд қилган, баъзан ёш қалблар дардини ифодалаган ғамгин созлари... Оға оқиннинг илҳоми кўп йиллар давомида етиштирган мевалари... Гоҳ энди етилиб келаётган йигитлар товуши билан, гоҳ салмоқли типик овозли йигитнинг янгратиши билан яна бир чоқ хушфаҳм ўланчи қизнинг нозик товуши билан тўлқинланаётир. Абай хурсанд бўлганидан хўрсиниб юборди. Бозорали кўпдан буён Абайга айтсам деб юрган бир сирини айтди.

— Биласанми, билмайсанми, Абай, сенинг юрагингда туғилган шеърларинг билан куйларинг халқингнинг ҳам кўксига жо бўлиб, оғзидан тушмаётир. Чин халқингни айтаётирман. Ана у қора-қура кулбалардаги чумчуқдек ёшлар, қаргадек кексалар... Сен ўшаларнинг ёши билан ёш, оғаси билан оғасан... Шунинг учун сени ўшалар билан биргасан дедим... Айниқса, кечаги недоимка йиғилаётганда камбағал қашшоқларнинг жонига ора кирганингни эшитгандан буён мана шу туртки еб келаётган овуллардагиларнинг ёши-қариси сени нақадар паноҳ тутди... Гапларингга қона олмай биратўла шайдо бўлиб қолишди. Ўзгаларни қўйиб, ўзимни айтай-чи, соғлиғимда суянчим эдинг. Бетоб ётганимда ҳар кеч овулнинг ана у четидан соқчилар орасида юриб сирлашгувчи ҳамдардим бўлмадингми!—деди.

Абай кўп вақтлардан буён хурсанд бўлиб, шодлангани шу эди. Лекин бу кайфиятни ортиқча изҳор қилмади.

— Бозеке, от миндириб туя етаклатган тортиқнинг қайси бири мана шу гапингга тенг кела олади. Ёнингга

келиб, қанотимни бутунлаб қувватга кириб кетгандек бўлдим. Эндиликда ёзадиганим шеър бўлса, сен учунгина ёзаман. Сенинг дардингга малҳам бўла олсам армоним йўқ!— деди.

Бу бир алоҳида чуқур маъноли гап эди. Бозорали деганда ёлғиз Бозоралини назарда тутмай, уни халқим деб билиб, мақсадим ўшанга кўмаклашиш, ўшанинг керагига яраш демоқчи эди. Афтидан, шеърни ким учун қай йўсинда ёзиш устида ўйланиб қолгандек кўринарди. «Қанотим» деб,— илҳомини шоирлик йўлига сафарбар қиладиган ғайрат ва маҳоратни айтган эди. Ўшанга суянғудек суянчиқни бугун халқ қалбидан топганини сездирди.

Бу ўзгача маъноси бўлган гапни Бозорали ҳам тўғри тушунди. Энди фақат унсизгина бош иргаш билан Абайнинг сўзларини маъқуллади.

Эртасига отга қўнаётганда ҳам Абай шу кеча айтилган сирли олқиш таъсирида кўп юпанч ола кетди.

II

Ешлар «Қўнғир авлиё» дан анча хурсанд бўлиб, руҳланиб қайтишган бўлса-да, овулга келиб Абай билан бир оз сўзлашганларидан кейин, бу ерда катта можаро юз берганини билишди. Хамма гапни уларга қисқагина қилиб Абайнинг ўзи айтиб берди. Кечадан бери, ҳеч кутилмаганда янги бир фалокат юз берибди. Яна касри тегадиган можаро экан. Бу янги воқиянинг бош омиллари Успон билан Уразбой бўлибди.

Абайдан қисқача эшитишган воқияни бу кеч Мағаш билан Какитой ҳали ўтовга бориб ўтириб, Эрбўл билан Оқилбойдан батафсил эшитишди. Абиш бўлса, отасининг авзойини кўргандан кейин, унинг қайғуси билан ташвишини сезиб, тинч ухлай олмади. Аввалига ётиб кўрган бўлса ҳам кейин яна туриб кийиниб, Мағаш билан холи ўтириб сўзлашмоқчи бўлди-да, ўшанинг ўтовига кетди.

У ерда Оқилбой, Эрбўл яна Мағаш билан Какитой тўрттови сўзлашиб ўтиришган экан. Абиш ҳам шу ерга келгандан кейин, янгидан чой қўйилиб, шу кеча тонг отгунча Абайнинг ёш дўстлари кечадан буён овоза бўлиб кетган хунук хабар тўғрисида сўзлашиб ўтиришди.

Эрбўл билан Оқилбой бири олиб-бири қўйиб гапириб, Абишга батафсил айтиб беришган воқиа шундай эди:

— «Қўнғир авлиё»га кетаётганларида, йўлда Мағаш Абдирахмонга айтганидек, Успон Уразбой овулига борган экан. У бир бўлис элнинг бийлари билан элликбошилари-ни, старшин-у чопарларини ва писерини эргаштириб бо-ради. Эсбўлат элига, айниқса унинг ичидаги Оққўли ўғли Уразбойнинг ўзига салмоғини кўрсатиш учун сиёзни ўша-нинг овулида ўтказмоқчи бўлади. Бу довруқни эшитиб қолган Уразбой тезда шаҳарга жўнаб қолади. Кетаётга-нида икки ишни пишиқлаб кетади. Унинг биттаси — Ус-понга сиёз ўтказишга йўл берилмасин деб бутун Эсбўлат элига буйруқ йўллайди. Иккинчиси—ўзининг қўл остидаги, икки старшинга бўлинадиган Эсбўлатдан приговор йиғиб, хат қилиб, муҳр бостириб, аризани тайёрлаб, Успоннинг устидан Семей ўязига, жондоролларига чақиқ олиб ке-тади.

Бундай қилаётганини Уразбой яширмабди ҳам. Успон-га етказадиган кишилар орқали аччиқ-тиззиқ гаплар ҳам айтиб юборибди, Успон бўлса Уразбой билан унинг атро-фидаги ўғрилар қўлига сиртмоқ тутқазиб, шунинг орқа-сида бойиган бир неча йўғон безорилардан йўқотган мо-лини йўқлаб, бегона элдан келганларнинг ҳақини олиб бермоқчи экан. Чинғиз ичидаги, кўпдан буён давом этиб келаётган ғалаёнлар, тортишувлар чоғида, бўйнига сирт-моқ илдирмай, чап бериб кетган муттаҳамлар билан рас-воларнинг таъзирини бериб, тобини олмоқчи экан. Бир томони Қоракесек, бир томони Уоқ билан Керей сингари қўшни элларнинг Уразбойдан кўрган зарари, кўрган зул-ми кўп бўлгани учун сиёзни аввало шу эл ичидаги энг йўғон безоридан бошламоқчи экан.

Бу — бир қанча елпатак бийларнинг тиши ўтмай кел-ган иш. Лекин Успон ўзи бўлис бўлганида, кучим етса одил бўламан дер эди. Уразбой сингари тишлик-тирноқ-лиларга зарбини ўтказа олсагина бошқа элларнинг ҳам-масида унинг сиёзи кўнгилдагидек ўтмоғи керак. Унинг устига, Уразбой билан Жиреншени кўп замонлардан буён ич-ичидан ёмон кўрарди. Бутун Тўбуқтидаги харомхўрлар, тинимсиз фалокатларнинг мудҳиш кўзи, уяси мана шулар-нинг тўдаси деб биларди.

Бугунги кунда қаноти қирқилган қушдек тўғри бориб, бало домига илинган Жигитек эли сингари қардош элнинг бошига келган фалокатни ўт олдириб юборишнинг бош омили мана шу Уразбой деб тушуниларди. Бойлиги би-лан, сурбетлик билан дам ҳазилга, дам қайсарликка олиб

кетадиган ғаломус. Ұразбой шу кунгача ҳеч кимга бўй бермаган эди. Успон бу безориларнинг бошлиғини тийиб қўйиш йўлида асти раҳм қилмасликка аҳд этган. Гарчи ўз оғаси бўлишига қарамай, Такежонни ҳам шу хилда тийиб қўймоқчи бўлиб юрган эди. Кимга бўлмасин тўғри сўзини шартта юзига отгандек қилиб, тап тортмай қаттиқ айта берадиган Успон, бўлис бўлмаган чоғида ҳам буларга аямай қаттиқ тега берар эди. «Қорин сочи олинмай келаётган, халқнинг ашаддий душманлари мана шулар!» дер эди.

Успон бўлисликка унча орзиманда бўлиб келган эмас. Бўлислик мансабига ўзини томдан ташламайди. Шунинг учун эртага ўрнимдан тушиб қолар эканман деб, жон титроғига тушиб қўрқадиган жойи ҳам йўқ. Табиатан ўктам, тутган жойини кесадиған, дилидаги тилида бўлган Успон бошқа мансабдорларнинг алдоқчилик, товламачилик, ҳийла-найрангларини синчиклаб кўришга ҳам уринмайди. Бироқ ҳар қандай ман-ман деган маккор, золим, вўравон бўлмасин ундан чўчиб юрар эди. Унинг катта-катта кўзларида бир олмос борга ўхшарди. Бутун Тўбуқти ичида ҳам баланд, ҳам барваста келган Алпомишдек паҳлавон йигит ҳам шу эди.

Успоннинг ўша гавдасига кўра, кучи-жасоратига ҳам кўпчилик ҳайрат ичида суқланиб боқарди. Унинг қанча-қанча одамга ёлғиз ўзи бас келишидан «туя полвон» дейишиб, шу замоннинг «паҳлавони», «ботири» деб ҳам юришарди. Сузгани келган бир буқани бир қўли билан бир шохидан ушлаб олға силтаганда, чўккалатиб ўрнидан турғизмай қўйганини ҳам халқ афсона қилиб юборган.

Одам оладиган катта, қопогон ит қопгани келганда, тумшуғига бир чертиб ўмбалоқ ошириб, беҳуш қилиб қўйган эди. Қудуққа тушиб кетган каттакон тайлоқни ёлғиз ўзи иккита ўркачидан ушлаб тортиб олган ҳам эди. Феъли-атвори, жўш урган ғайрати, одамлардан ўзгача улуғ гавдасига бундай паҳлавонлиги қўшилган Успон дарғазаб бўлиб турганида ҳар қандай одам бетлаб боролмай, чап бериб кетарди. Шу кунга қадар кимни бўлмасин митадек ейишга, харомдан ўлжа бўлиб олишга оғиз солиб кўрмаган Успон, бу тўбуқтиликлар ичида бирдан-бир мирзо, кўп саҳий, қўли очик, бениҳоят меҳмондўст ҳисобланарди. Баъзан унинг ҳақида қизиқ ҳикоялар қилиб юрадиган биродарлар унинг меҳмондўстлигини кулги қилишарди. Уйига тушмай, туз тотмай овулининг четидан

ўтиб бораётган йўловчи бўлса, чақириб олиб, ранжиб кетарди:

— Овулимга тушмай, босиб ўтдинг. Менинг сенга нима ёзиғим бор? Овулим нима гуноҳ қилди? Қани тўғриси айт-чи!— деб, баъзи кишиларга ҳазил қилиб, кўп халак қилар экан.

— Ҳамма: «меҳмон чиқим бўлади» деб безор бўлса, бизнинг Успон «меҳмон келмади» деб йиғлаб ўтиради!— дейишиб, Такежон, Мойбосарлар орқасидан кулишарди.

Уша Успон Уразбой овулига бориб, унинг қилиб кетган қаршилигини ҳамма бийларнинг кўз олдида билганида, ғазаби бўғзига тиқилиб, қовоғидан қор ёғилиб кетди. Қоп-қора бўлиб куйиб кетган юзидаги тукларининг ҳаммаси ҳурпайиб типпа-тик турди. Уразбойнинг уйига кириб ўтириб, ҳайқирганича ғазабини тўкиб солди. «Шу кетганича ер тагига кириб кетса ҳам, Уразбойни улоқдек бақиртириб, боғлатиб келмагунча тиним топмайман» деб отланган эди.

Уразбой шаҳарга чопганида ўрнига овул эгаси қилиб Испон деган инисини ташлаб кетган эди. У Успонга қарши сўз қотмади. Дамини чиқармай отдан тушириб, гезарганича чурқ этмай отлантириб юборди.

Бироқ Успонни жўнатган он қўш от билан Уразбойнинг орқасидан шаҳарга одам югуртирди. Успоннинг жаҳл устида қилган аҳдини етказди. Юборган одамидан: «Успон бўлис сўйлоқ тиши қайрилган қора қобондек бўлиб, пишқириб кетди. Дуч келиб қолгудек бўлса, ёриб кетадиган авзойи бор. Аямасин! Фафлатда қолиб, панд еб юрмасин Уразбой!» деб айтиб юборди. Успон бўлса, извошга уч от қўшдириб, худди ўша Эсбўлат Қорасувининг ўзидан тўғри шаҳарга жўнаган эди.

Извошдаги отларни олмоштириб туриш учун ёнига беш-олтита салт отлик, югурдак йигитларни ҳам эргаштириб олди. Уларни ҳам ишончли, яхши совитилган, миқти отларга миндирди. Шундай қилиб, ҳар бекатда отларни олмоштириб, навбат билан аравага қўшдирди-да, бир кечаю бир кундуз ҳормай-толмай йўл босиб шаҳарга кириб борди.

Ундан олдин жўнаган Уразбойнинг шаҳарга етганига фақат уч кунгина бўлган эди. У тилмочлар, адвокатлар орқали қоғозларини тартибга солиб, аризаларини русча ёздириб олиб, Казанцев уездининг маҳкамасига эндигина кирган экан. Успон ҳам йўлдан келиши биланоқ Ураз-

бойнинг барча ҳаракатини суриштириб билиб олади-да, уч отлик извошга тушиб, қирдан қандай келган бўлса, шундай Ҳразбой кирган эшикдан орқама-орқа кириб боради.

Шу чоқ Казанцев маҳкамасида йўқ экан. Ҳразбой аввал келган бўлса-да, ҳанузгача қовоғидан қор ёғилиб, ғазаб ичида ўртаниб туюққанича узунчоқ, салқин уйда — қабулхонада ўтирган экан. Ўспон уни кўрган он бир ҳийла ишлатиб, сунъий ҳаяжонга тушди. Ёши катта Ҳразбойга салом бериб, қуюқ кўришди-да, димоғи чоғ бўлиб, тиржайиб кулганича бағрига киргудек бўлиб ёнига борди.

Ҳразбой ҳайрон бўлиб, қайта-қайта унинг юзига қаради. Ўспон ғарзини унутибдими? Ёки аввал улуғ бўлиб кўрмагани учун олишиб, тортишишларнинг йўлини билмайдиган овсарми!» Ҳразбой шунга ҳайрон бўлиб турди-да, бир оздан кейин ўзи ҳам очилиб, кулиб гапира бошлади. Ўспон:

— Ҳраз ака! Жаҳл оғадан, узр инидан! Мендан хафа бўлиб кетибди деб эшитган эдим! Мени ўзинг биласан, қозоқ боласига ялиниб, жилпанглаган эмасман. Сендан кўрқиб ўтирганим йўқ. Қўйнинг тўла ариза бўлгани билан Ўспон ундан чўчиётгани ҳам йўқ. Мен яқиндагина бўлис бўлганман. Улуғ бўлиб қилган қилмишим ҳам йўқ. Халққа қилган гуноҳим ҳам йўқ. Хўш энди, манави сен кирмоқчи бўлиб турган улуғингнинг хотини қўйнидан чиққаним ҳам йўқ. Буни Казанцевнинг ўзи ҳам билади. Худо ҳақи, ҳозир икковимиз бирга кириб кўрайлик-чи шунинг олдига, сенинг гапингга қулоқ солмай, аввало менинг гапимга қулоқ солмаса, қўлингни бер!— деди.

Шу гапларни айтаркан, Ўспон оппоқ тишларини кўрсатганича кулиб, хушчақчақлик билан гапирди. Шундай қилиб, бир нафасдан кейин Ҳразбойга яна:

— Манави уй жуда ҳам дим эканми, кишининг нафаси қайтиб кетаётир. Эшикка чиқиб, салқинда ўтириб сўзлашайлик. Жаҳл устида кетганингни билиб, атайин юурганимча орқангдан келдим! Инилик бир илтимосим бор, ўшанга бир қулоқ солсанг! Шундан кейин мен қайтиб кета бераман. Аризангга аралашай деб келганим йўқ. Юр, эшикка чиқайлик!— деди, Ҳразбой учига чиққан маккор бўлса ҳам, Ўспоннинг орқасидан эргашиб чиқди.

Кўчага чиққанларидан кейин, Ўспон билан Ҳразбой кўчанинг нариги бетида, сояда турган извошга яқин келишди. Кучер Боймағамбетга «ҳазир бўл» деяётгандек

кўзини қисиб, иягини қоқиб қўйди. Ҳазбойдан икки ҳисса баланд, барваста қомати билан уни бағрига олиб, паналаб турди. Энди бошқа гапни қўйиб, Ҳазбойга қаттиқ ўшқирди-да, буйруқ қилиб қолди:

— Соқолингга, сўқир кўппак! Чиқ, жонинг борида мана бу извошга ўтир!..— деб ўт сочиб турган катта-катта кўзларини Ҳазбойга ўқдек қадаб турди. Қамир этган ҳаракатини кўздан кечириб борди. Ҳазбой лип этиб орқага ташланиб:

— Вой, кўр бўлгур айёр-е... Нима деб алжиётирсан...— деб маҳкама томон аланглади-да, товушининг борица қичқириб, сўзламоқчи бўлди.

Бир ялт этиб қараганида, кўчанинг нариги муюлишида турган ўз кучерини кўриб қолди. Ҳеч бўлмаса ўшани кўмакка чақирмоқчи бўлди. Шу чоқ, Ҳазбойнинг тихирлик қилишини пайқаб олган Ҳспон унинг узун қоп-қора соқоли билан кекирдагини қўша сиқиб эзғилаб юбориб, иккинчи қўли билан шартта елкасидан чанг солиб, ушлаб олди. Гўё қуённиғимлаган қора бургутдек, чангаллаганича Ҳазбойни ориқ қўзидек тик кўтариб, извошнинг ичига улоқтириб юборди.

Ўша кайфиятда ўзи ҳам ирғиб извошга чиқди. Типирчилаётган Ҳазбойнинг кўкрагига бир қўйиб, ҳушидан кетказди. Боймағамбетга:

— Бўл тезроқ! Ҳайда! Жўна элга!— деди.

Боймағамбет ҳам отлар устида қамчи ўйнатиб, «ну, пошёл!» деб русчалаб буйруқ қилди. Отлар оғир извошни гулдираганича чопиб кетишди.

Иртишнинг бу томонига ўтиб, Чинғизга борадиган катта карвон йўлига тушди-да, ҳилват ерга чиқиб олганларидан кейин, Ҳспон аравадан тушди. Қисқа буйруқ қилиб Ҳазбойни ҳам туширди.

— Учакишадиган сенмисан... Эсингдан чиқмайдиган итликни, ўзинг қилган қанча-қанча итликларнинг эвазига деб бил! Шарманда қилиб олиб кетаман. Танғиб ташла, манави араванинг орқасига!— деб, ўзи Ҳазбойни ёш боладек кўтариб олиб, икки буклаб араванинг орқасидаги кенг жойга отиб юборди. Боймағамбет билан иккови Ҳазбойни арава соябонига суяб, бели, қўл-оёғини чамбарчас қилиб, танғиб ташлашди.

Шундай қилиб, элга жўнаркан, араванинг орқасига танғиб ташланган Ҳазбойни худди шу ҳолатда расвосини чиқариб, сазойи қилиб хўрлади-да, хўп таъзирини бе-

риб, келаси кун кечаси яйловда Шоқпоқда ўтирган ўз овулига келиб тушди.

Ўспоннинг Уразбойни шу хилдаги масхарали жазога дучор қилиб олиб келганини билишганда, Ирғизбойлар ортиқча доврұқ солишмаса ҳам, ўзаро қаттиқ ҳаяжонга тушиб, гангиб қолишди. Шундай бўлади, деган гап ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган экан. Ҳамма қардошлар бир оғиздан: бундай иш фақат Ўспоннинг қўлидан келади. Дўстликка ҳам, қасдликка ҳам аралашса, уйни қулатгудек зарб билан аралашадиган Ўспоннинг иши бу. Шунда ҳам қасдлашган одамига худди шу йўсинда жазо берган одам бу атрофда бўлган эмас. Бунинг оқибати кўп катта ёвлик, душманликка олиб боради. Катта балоларни бошлайди ҳали, деб юрак безиллаб айтилган гаплар Шоқпоқ, Жилонди, Керегетос, Бўтақон Ушоғида ўтирган Ирғизбой овулларининг ҳаммасига тарқалди.

Абай бу хабарни эшитганида, Эрбўл билан Оқилбойни Ўспоннинг овулига жўнатди.

Уразбой чиндан ҳам ёвуз эди. Шу элда кўпчиликни қақшатган оғзи қон бўриларнинг ашаддийси эди. Ўспон зап яхшилаб таъзирини берибди. Лекин, бундайлар билан олишганда, халқнинг ҳақини олиб бериб, еганини қустириб олиб, халқ олдида шарманда қилиб ошкора курашиш керак эди. Ўспон бўлса фақат ўзининг душмани сифатида олишибди. Ўзининг ўчи, қасдлиги бўлгани учун олишган киши бўлиб қолади энди. Турган гап, бундай ишнинг оқибати — икки амалдорнинг мансаб талашиб, қилган можароси бўлиб қолади, холос. Фақат ёмонликни, душманликни беҳад кўчайтирадиган иш бўлади энди. Балога белидан ботибди дегани шу. Ишни бу хилда олиб бориши яхши бўлмабди. Лекин жазолашга ҳўп яхшилаб жазолабди. Энди бўшатиб юборсин! — деб айтиб юборди.

Ўспоннинг яна бир оғаси Такежон бўлса, бу иш устида кўп ҳўйлакор мансабдорга хос усталик ишлатиб ҳаяжонга тушди. Бу хабарни эшитиши биланоқ Ўспон овулига яқинлашаркан, ҳовлиқиб, бақириб-чақириб келди. Ўспоннинг уйига кирмай, отдан ирғиб тушиши биланоқ жон аччиғида Уразбой ўтирган қапага ўзини урди. Уйга кирмай туриб, товушининг борича бақириб:

— Бу нима бало?! Қандай машъум иш бу?! Қозоқ боласининг бир-бирига шунча ёмонлик қилганини қайси отабобомдан кўрган эдим? Ғаразим бўлса ҳам, аямайдиган

қасдлигим бор эдими? Қани!? Қани Уразбой!?— деб ёнидаги йигитига капанинг эшигини очдириб қўйиб, шу гапларни айтиб бўлгандан кейингина ичкарига кирди.

Уразбойнинг тагига эскироқ той тери ташлаб қўйилган. Бошида ястиқ ҳам йўқ. Тўлғониб, ҳолсираб қолганича мук тушиб ётган экан. Такежоннинг товушини эшитса ҳам, бошини кўтармади. Дамини ҳам чиқармади. Табиатан тошдек, жуда қайсар Уразбой тутқун бўлиб Успон қўлига илингандан буён бирор оғиз сўз айтмаган эди. Йироқ йўлда, икки кечаю бир кундуз йўл босиб келаётганларида, бир қатра сув ҳам тотмади. Боймағамбет йўл-йўлакай сувми, қимизми таклиф қилганида «обор заҳарингни!» деди. Зарда билан жеркиб, итариб ташладида, душманлар қўлидан бир томчи сув ҳам тотмай қўйди.

Бу овулга келганидан буён ҳам ўша кайфиятини бузмади. Ҳам оч, ҳам унсиз, тош-метин бўлиб қотиб қолган эманга айланган. Фақат кек, алам, ғазаб бўққан ҳолда ётарди. Такежон унинг бу хил қайсарлигини ҳам эшитиб келган. Ҳозир унинг ёнига бориб суяб, бошини кўтариб, ўз қўли билан оғзига муздаккина қимиз тутиб, қўярда қўймай ичирди. Уразбой эндигина ягона кўзини бақрайтириб очиб, Такежонга қаради-да, қисқагина сўз қотди.

— Қунанбой боласи, ё мени шу ерда ўлдириб қонимни ичасан! Бўлмаса, охиратгача икки қўлим ёқангда! Фақат қиладиганингнинг ҳаммасини шу бугун қилиб қол! Ашаддий душманам Успон, Абай. Оғзимга сув томизганинг эвазига сени катта душманам демайман. Бироқ Такежон, бундан буён сенинг ҳам пайингга тушаман. Бор, бошқа гапим йўқ!— деб, яна орқасини ўгириб ётиб олди.

Такежон ёнидаги отбоқар йигитни эшикка чиқариб юборди-да, Уразбойга энгашиб пичирлаб гап бошлади:

— Бало шу ерга етганда, мен ҳам фақат Қунанбой боласи эдим деб, Абай билан Успоннинг ўтига куя бермасман. Шаҳарга жўнаш олдида, Медевдан айтиб юборган гапингни англаганман. Ўйламай ўтирганим йўқ. Бир кўришармиз деб юрибман, Уразбой. Шу гапим ёдингда турсин! Бу ерда кейинги гапларни очиб айтишнинг иложи йўқ. Сен қалмоқ эмассан, азалги душманам сенмидинг?— деб энди товушини барала қўйиб қаттиқ-қаттиқ гапира бошлади.

— Тур ҳозир!.. Шу бўйингча бориб, анови эгарлоғлиқ турган отимга мин-да, ёнингга отбоқаримни олиб кета бер! Тур!.. Мин отга! Қўлимдан сени олиб қоладиган ху-

донинг қўли чиқиб кўрсин-чи! Бундай итликка ортиқ чидашга ҳамиятим ҳам, орим ҳам чидамайди!— деб туриб олди.

Жадал ҳаракат қилиб, Ҳразбойни қўярда-қўймай турғизиб, бошига тумоғини кийгазди, белбоғини ҳам бойлаб қўйди. Шундай қилиб, эшикка олиб чиқиб, ўз қўли билан қўлтиғидан олиб, ўзининг семиз жийрон отига миндирди-да, йигитини қўшиб бериб:

— Мана бу Ҳраз акангни йўлда ўзи тушаман деган овулига тушириб, едириб-ичириб, чарчатмай, уринтирмай ўз овулига етказиб қўй!— деб буйруқ қилди. Шундай қилиб, Такежон қўли билан тутқундан бўшаган Ҳразбой Эсбўлатга йўл олди. Шундан кейин Такежон Ҳспоннинг уйига кирди. Уйдаги келин-кечак, бегона одамларнинг ҳаммасини чиқариб юбориб, Ҳспон билан холи ўтириб сўзлашди. Такежон инисига ҳам ғазаб билан ўқрайганича деди:

— «Қўрқит деганда шундоқ қилиб қўрқит деган эдимми», бу қилиқ қаёқдан чиқди? «Шундоқ қил» деб сенга ким ўргатди?

— Қўрқмай қўя қол! Такежон, «ўзинг ўргатдинг» деб, сенга туҳмат қилай деб турганим йўқ.

— Ундай бўлса, Абай ўргатгандир-да?

— Унга ҳам туҳмат қилмайман. Ҳзим қилдим! Сен нега бунча кайфинг учиб, ўтинг ёрилиб келдинг?

— Душманликни шу зайилда кучайтиришни қайси ота-бобонгда кўрган эдинг?

— Кўрмаган бўлсанг, мана, мен қилдим!

— Нега қилдинг?

— Ёвузларни тияман,— деб қилдим.

— Қанча ёвузни тийдинг?

— Барча ёвузларнинг бошлиғи Ҳразбой. Аввало, унга зарб бермасам, кимга зарбам ўтади?

— Сен ҳали Ҳразбойни ўқитаман деб юрибсанми? У сени ўқитиб қўяди-я!

— У ҳаромликда мендан ортиқман дейдигандир! Ҳалоллик унинг тотиб кўрган оши эмас. Сенинг ҳам, унинг ҳам ҳалол ошларинг ҳаром. Мен элнинг кўз ёшини тийиб, атрофдаги қўшни элларнинг ҳақини Ҳразбой билан сендан олиб бермасам битта-яримта ўғридан олиб берганим кўрсин!

— Вой ўшандоқ қиладиган бўлислигинг билан ҳокимлигинг қуриб кетсин бўлмаса!— деб Такежон аччиқ истеҳзо билан гапира бошлади:

— Бу ҳам бўлса гўё «адолат», «одамгарчилик» деб Абайдан олаётган бир таълимнинг-ку. Етиштирган адолатнинг шуми?

— Адолатим шу. Итнинг жазоси итлик бўлмаса, бошқа тилни тушунмайди. Қисқаси, ўзингнинг ҳам ёнбошингга ботаётир-ку, а? Кечагина сени «ёв» деб, Жигитекни ҳайдаб юбориб, қоқ туш пайтида бир қўш йилқингни талатган Уразбойнинг душмани сен эдинг. Бугун алқондозлик қилиб, оғмачилик йўлига тушибсан-ку? Қани, бунинг тагида қандай сир бор, ўшани айт-чи?

— Мен араз бўлсам-да, безор бўлганим йўқ. Сен бошлаган балоба кўзни юмиб эргашавермоқчи эмасман. Кўз бойлогич ўйнаётганим йўқ, сен етаклаб бориб жарга қулатадиган!

Такежон ишлатаётган ҳийлани гап шу ерга келганда Успон очиқ англади. Яқинда ўзи эшитган бир совуқ гапнинг ҳақиқат эканлигини энди билди.

— Ҳай, Такежон! Бу алқондозлигингнинг бир учини тунов кун эшитган эдим. Лекин бунчалик ёмонликка қадам босарсан деб ўйламаган эдим. Кўнглим бовар қилмаган эди. Уразбой билан Жиренше иккови, бир онадан — Улжондан туғилган сен билан менинг ўртағимизни бузмоқчи эмиш. Бир гап чиқишини кутиб, қулоғи ястиққа тегмай юрипти. «Озғириққа осонлик билан учадигани мана шу Такежон бўлса керак» деб сенга одам қўйиб, ҳар турли гап юритганини ҳам биламан. Ҳали сен келиб меҳрибонлик билан пилдираб, Уразбойнинг устига мук тушганинда: «Мени тентак қилиб, ўзи эс-ҳушини йиққан оға бўлиб, сиртдан бийлаётгандир. Сазаси ўлмасин» деб, қимирламай ўтирган эдим. Энди билсам, сен Уразбойни жўнатганда, мен билан Абайни сотиб туриб, ўшанинг қанжуғасига бизнинг ор-номусимизни боғлаб жўнатган экансан-да. Сендан олдин ана у қабиҳ ўғлинг Азимбой Уразбойнинг алдоғига учиб юрубди. Ундай бўлса, Уразбойга қилган шу ишни сени синаш учун қилдим. «Қани, ўзагига қандоқ ботар экан! Бир томонига Уразбой тушсин, бир томонига мен турай! Қимга қайишар экан» деб, сени билиш учун қилдим. Ота-онасини сотиб озғинлик йўлига қадам қўядими, қўймайдими?— деб қилдим. Мана барча сиригнинг кўриб турибман. Қани «шу ёлғон» деб бўйин товлаб кўр-чи энди! Лекин эндиликда эсингда бўлсин, Такежон. Бундан буён Уразбойни бир кўзласам, сенинг эгри босадиган қадамингни икки кўзлайман. Ўшанинг гапига

учганингни курсам, ёлғиз Тўбуқти эмас, бутун қозоқ дала-си қарғиш айтсин, қайтмайман. Хиёнат қилиб, эгри кадам ташлаб менинг ёнимдан Уразбой томонга кетиб кур-чи. Ўзинг билан «худди ўша ит ўғлининг» қурбон қилиб, ўз қўлим билан бўғизлаб ташлайман! Бор, энди қўланса га-пингни эшитишни истамайман. Жўна!— деди.

Такежон гапни яна бир оз чўзса, Ўспоннинг ғазаби қай томонга қараб қайнашини билмай, қаттиқ шошиб қолди. Қўнглига тугиб юрган ҳамма мўлжалини Ўспон аниқ кў-риб, аямай очиб ташлаб ўтирибди. Инисига ортиқ гап қайтармади. Жаҳл билан ўрнидан турди-да, гезарганича чиқиб кетди.

Такежон шу гал Ўспондан эшитган гапдан кейин, ав-валлар ўзи яхшилаб ҳисобга олмай юрган бир бошқача хаёлга кетди.

— Қандай гап эшитдим! Яна бир доvon ошсак, менинг ёвим ётлар эмас, ёнгинамдан, яқинларимдан чиқай деб турган экан-ку!..— деган хаёлга борди.

Тўғриси, у авваллар ўзини «Оға-султон Қунанбойнинг ўғлиман» дер эди-да, «барча Қунанбой авлодининг ҳисо-би асли бир ердан чиқади» деб билар эди. Ҳамон шундай бўлгандан кейин, барча Тўбуқтининг ҳукмрони ўзи. Ўзи-ча шу элнинг хони Қунанбой, султонлари мана шу Таке-жонлар. Тўбуқтини йиқитиб есин, юмалатиб есин, увол бўлди дейдиган, қўлидан оладиган ким бор эди! Энди ун-доқ эмас. Худосини унутганлар, ота-йўлини сотганлар чи-қибди, у — Абай, унга эргашган — йўлдан озган Ўспон.

Шундай экан, нима қилмоқ керак, бетинг-юзинг бор демай, қарши курашиш керак. Булар оға-султон Қунан-бой йўлигагина эмас, қозоқларнинг обрў, инобат эгаси бўлган отоқли оғайнилари — яхшиларининг ҳаммасига душман экан. Ундай бўлса, ўша Уразбойлардан шуларга қарши чўқмор йиғиш керак. Уразбойларга нима керак?! Уларга йўлига ғов бўлувчиларнинг ҳаммаси билан аямай олишадиган кўмакчи керак. Ўзи бўлса, олишадиган ёв би-лан курашишни ҳам билади. Келишиб иш тутадиган дўс-ти билан топишишни ҳам билади. Менга худди ўшандай киши керак. Фақат қардошлар орасида, эл-юрт оғзида гап-сўз бўлиб, сиртга чиқмаслиги учун, эҳтиётлик билан боғланишиб, тил бириктириш керак, деган хулоса чиқарди.

Уразбой Ўспон билан Абайга қўнглида қаттиқ душ-манлик сақлаган ҳолда кетди. Бу душманликнинг икки

ўртасида энди қай томонга қадам қўйишини билмай, бироқ ичидан Успон билан Абайга ғараз сақлаб, феъли бузилган ҳолда Такежон кетди.

Мана шу воқиа устида, Такежон ўзини шу хилда тутишининг тагида махфий бир сабаб ҳам бор эди. Уразбой Успонга рўпара келишга юраги дов бермай, шаҳарга қочиб пайтида ўғли Медевга топшириб кетган бир иш бор эди.

Медев олишун-тортишувларда отаси қўллайдиган ҳийлаю чораларнинг ҳаммасини биларди. У, эл ичида ақли билан ғайрати, чечан тили баравар донг таратиб келаётган тўда тузувчи — бало бошловчиларнинг етишиб келаётган бошлиқларидан. У, Уразбой шаҳарга кетиши билан Оққули боласининг орасидаги низони йўқотайлик. Шунга Азимбой билан икковимиз сабабчи бўлайлик. Азимбойнинг бешикдаги қизини мен ўзимнинг уч яшар ўғлимга унашиб қўймоқчиман. Эл ўртасидаги фалокатни кучайтирмай, ёнгининг олдини олиш учун жўрттага мана шу кунларда айтаётирман. Такежон билан Азимбой розилик билдирса, бас. Оқсолари¹ учун эртагаёқ Уразбойнинг молидан юз йилқини юбораман» дебди.

Бу хабар Азимбойни ҳовлиқтириб, Такежонни ҳам жуда қизиқтирган эди.

Бугун Такежонни тўшагидан чўчитиб, сапчитиб турғизган ҳам, Уразбойни ажратиб олдирган, жиғи-бийронини чиқарган, илвасин қилиб ташлаган гап ҳам шу эди. Успон уларнинг боғ-тузоқларини узиб яксон этди. Шу сингари гул этиб, бурқиб ўт чиқиб турган пайтда, Такежон қуда бўла олмайдиган бўлиб қолди. Оқсоларга келадиган юз йилқи уни нақадар қизиқтирмасин, энди Такежон қўлига кирмайди. Аммо, орада ҳақиқий душманлик туғилди. Ҳар икки томондаги ёвларнинг кимлардан иборат бўлиши ҳам, кимларнинг қўли ўтда куйиши ҳам очилди. Такежон овулининг бели узилган илондек бўлиб, ҳозирча тинкаси қуриб тургани ҳам маълум. Бироқ, аслида шу фалокат чўзилиб кетадиган бўлса, Такежон билан Уразбойнинг бирлашиши. Такежон билан Абайнинг бирлашишидан кўра очиқ бўлиб қолди.

¹ Қалин молига ўхшаш дастлаб олиннадиган тулов. — Тарж.

Душман ичдан ҳам, сиртдан ҳам сафини бириктирадиган кўринади. Ёшлар «Қўнғир авлиё»дан қайтиб келишганда, бу ердаги ёмонликнинг қораси шу хилда, гўё довул булути сингари буркаб келиб турган эди.

Хоҳласа, хоҳламаса ҳам Ўспон жаҳл устида ёққан ўтнинг алангаси ҳаммадан олдин Абайга келиб урилишини ёшлар оғиз очишмасданоқ билишди. Бедорлик билан оғир хаёллар қийнаётган Абайга Айгеримнинг момиқ тўшаги тошдек ботади. Кўп хўрсиниб, ажриққа ағана ш билан уйқусини қочирган Абай бу кечани мижжа қоқмай ўтказди.

Шу кунларда қисқа муддатга элга келган Абишнинг шаҳарга қайтиб кетадиган вақти ҳам бўлган эди.

Худди ўша кун ичар Долбой бўлис маҳкамасидан Абайга бошқача бир қоғоз олиб келди. У, Абайни жавобгарликка тортиш учун ўяз Казанцев маҳкамасига чақирган повестка экан. Чинғиз бўлисида «недоимка» тўламовчиларнинг иши тўғрисида жавобгар сифатида чақиртирибди.

Бу қоғоз келганда, Абайнинг атрофидагилар қаттиқ безовта бўлишди. Лекин Абай ташвишланмади.

— Шу иш юзасидан чақиртираётирми? Чақиртирсин. Аммо улуғлар олдида берадиган бошқа жавобларим ичида журъат билан рўйрост жавоб беришга ҳозирман дейдиган жавобим шу. Нима бўлса ҳам таваккал, ўкинмай кетадиган сафарга юраман... Менга битта арава ҳозирлатинглар!— деди.

Абишлар билан бирга жўнайдиган бўлди. Ёнига Дармен билан Боймағамбетни олди. Абиш Мағаш, Какитой билан ўпишиб хайрлашиб бўлди-да, кўпчилик олдида катта извошга чиқди. Арава қўнғироқлари жиринглаб, чанг-тўзонсиз, кўм-кўк майса қоплаган йўлдан Семейга қараб кетди. Ўша извош орқасидан трашманкага ўтириб Абай, Дармен, Боймағамбетлар ҳам жўнашди.

Булар кетишганда, ёшларнинг кўпчилиги эл ўртасидаги можародан катта бир ғалаён чиқишини ўйлаб, ташвишда қолишди.

Бу кунларда Ўразбой битмас-туганмас можаро қўзғашнинг пайида Семей шаҳрида Казанцев маҳкамасидан чиқмай юрган эди. Ўспондан еган тепкидан кейин уюри билан йилқи ҳайдатиб келиб, шаҳарда сотдириб, ўяз, жондорал маҳкамасидаги, суд атрофидаги тилмочларга кўп пуллар улашганди. Ўшалар орқали ҳар маҳкама-

нинг катта-кичик чиновниклари учун ҳам бу кунларда эътиборли, яхши таниш аризачи бўлиб олганди.

Ўразбой сўнги кунларнинг бирида Казанцевнинг ўзи билан учрашди. Унинг бугунги, бу галги арзи-чақиғи ёлғиз Ўспоннинг устида эмас, айниқса Абай тўғрисида эди. Казанцев ўзининг Тўбуқти масаласини яхши билишини кўрсатиб, аввало:

— Қунанбойларнинг ҳаммаси устидан арз қилаётирсанми?— деб сўради.

Ўразбой уларнинг ҳаммаси устидан арз қилмаслигини айтди. Масалан, Такежон ва аввал бўлиб бўлган Шубор, Исҳоқлар билан бунинг муносабати ёмон эмас экан. Олишиб, арз қилиб юрган кишиси ҳам — ўзини жазолаган Ўспон эмас, бўлислик мансаби бўлмаган элда тинч юрган — Абай.

Шуларни билдирганда, Казанцев Ўразбойнинг турли-туман сирларни чангалзор каби ўз ичида сақлаган одам эканлигини пайқади. Бу — олишаётган одамига беҳисоб тузоқ қура биладиган, кўп ҳийлакор одам. Душманликда ҳеч бир йўл-йўриқни, хусумат ва туҳматни танлаб ўтирмай ишлата берадиган бўри сифат одам бўлмоғи керак.

«Нақд айбини айт!» деганда, Ўразбой дарҳол қовоғини солиб, тўсатдан хайрон қолган кишидек бир вазият олди-да, сўзлай бошлади. Пинжида олиб ўтирган қора мўйловли, чўтир тилмочнинг елкасига қоқиб-қоқиб қўйиб, сўзлаётир.

— Ҳа, тақсир, билмайсизми? Айби кечаги «қора солиқ», «недоимка» можаросида очиқ кўринмадимми?..

— Уша можаронинг чинакам бош омили Иброҳим Қунанбоевми?

— Худди ўшанинг ўзи! Бўлмаса ўйлаб кўринг, фақат Иброҳим Қунанбоев ўтирган яйловда қандай катта жанжал бўлди? Бошқа ерларда, бошқа яйловларда эса, мисол учун мана мен ўтирган яйловимда, атрофимда оқ подшо солиғига қарши чурқ этган товуш чиқдим, қимир этган ҳаракат бўлдими? Бўлгани йўқ. Абай бўлса, ҳамма қашшоқларни қутуртириб, гиж-гижлатиб, элнинг бўлисига, сиз юборган мансабдорларга батамом қарши қилиб қўймадимми? — деб, бу ҳақда бир томондан Такежон, Жиреншеларни оқлаб, иккинчидан жони-дили билан Абайни қоралаб, кўп чақиқларни етказди.

Шундан кейин яна Абайни ёмонлаётган пайтда:

— Сиз Абайга ёлғиз менигина қарши деб ўйламанг, элдаги менга ўхшаш инобатли мансабдорлар, обрўли оқсоқол-қорасоқолларнинг ҳаммаси қарши. Бизлар бўлсак, оқ подшомизнинг ҳалол қулларимиз. У бўлса, ўша подшоҳи аъзамнинг ўзига ҳам қарши гапларни гапирадиган, хиёнаткор одам!— деди.

Казанцев тилмоч орқали унинг сўзларини эшитиб ўтираркан, «ўшандай одамлар Қунанбоевнинг устидан ариза ёзиб, мана шу Ўразбойнинг ўзи сингари подшолик маҳкамасига келиб, Абайга қарши эканликларини айта олишадими?» деб сўради. Ўразбой Казанцевнинг бу саволини иш юзасидан берилаётган савол эмас, шунингдек ариза берувчиларнинг бўлишини истаётир,— деб ўйлади. Бу ҳам ўзининг бир мўлжалига керак бўлган, кутиб турилган пайт экан.

Ҳозир у, Казанцевнинг майлига кўчиб, тездан гапни бир жойга қўйиш ниятида сўзлай бошлади.

— Абай Қунанбоевнинг саҳродаги улуғларга қарши, элнинг яхши одамига қарши, оқ подшога қарши, ундан кейин бизнинг динимизга, халқимизнинг ота-бободан қолган йўлига, урф-одатига қарши гапириб, қилаётган ишларини ёлғиз мен эмас, менга ўхшаш кўп одамлар айтиб бера олади, тақсир! — деди.

— Ариза ҳам ёзиб бера оладими?

— Беради. Керак бўлса приговорлар ҳам беради. Ёлғиз сизнинг маҳкамангиз эмас, уни биладиган бошқа катта ҳокимлар, судьялар ҳам бор. Мисол учун, жондоролнинг ўзига ҳам бера олишади. Яна, ўшаларга берса, ўшандек жойларга ариза туширилса дуруст бўладими, тақсир?! «Ўзингизга тобе бўлган халқнинг ўртасида бузуқилик қилиб ўтирган фитначи одам бор» деб, ўшандан кўрган жабримизни айтсак, айб бўлмасми экан?!— деб сўради.

Шу хил маккорона берилган савол билан Ўразбой Казанцевни ҳам Абай билан бўладиган можарода ўзига маслаҳатчи қилиб олмоқчидек кўринди.

Казанцев буни ҳам фаҳмламай қолмади. Уезд начальниги энди аниқ билди. Мана бу катта, қирра бурунли, ўткир кўзида ғазаб чақнаб турган, қора соқолли қайсар қозоқ, агар Иброгим Қунанбоев сингари кишини айблаш керак бўлса, ҳар қанча ёмон туҳматларнинг ҳаммасидан тортинадиган эмас. Лекин ўяз аввал учрашганда ҳам, бугунги суҳбатида ҳам маълум бир қарорга келиб, Ўразбойга жавоб бермади. У ҳозирча элдаги норози одамлар,

мана шу Ұразбой сингари бой, обрўйли одамлар Абайнинг устидан ариза бериши мумкин жанлигини сездирди. Яна бир ўзининг маҳкамаси эмас, ундан юқори ҳам маҳкамалар, улуғлар борлигини эслатиб ўтди. У ҳам бўлса Абайдек, бир томондан ўзининг уезидаги эътиборли одам, иккинчидан жазолаш йўли топила қолиши қийин бўлган одамга қарши ўша саҳронинг ўзидан унга душман бўларлик бир қанча одамларни сафга тортишнинг чораси эди.

Бу ҳақда ҳам сўзни, гарчи охиригача очиб айтмаган бўлса-да, Ұразбой иккови бир-бирининг ниятини англаб олишди. Шундай қилиб, шаҳарнинг улуғи билан даланинг «доғули». «ғаламуси» Абайга қарши ҳаракат этиш йўлини топишгандек бўлиб айрилишди.

Казанцев ҳозирча Абай устидаги иш юзасидан терговларни шошмасдан ўтказиб, кўп тайёрланмоқчи ва арқонни узун ташлаб қўйиб, бир хулоса чиқармоқчи. Шунинг учун бу галги чақиртиришида Абайни ўзи текшириб, «қора солиқ» тўғрисидаги жавобларини ўзи эшитмади. Маҳкамасидаги бир кекса тажрибали ёрдамчисига буюриб, Абайни қисқача сўзлатиб, жавобларини ёздириб қолди. Яна бу гал Абай «шубҳаланмасин» деб, нари-бери тергов ўтказдирди. Барча далил йиғилиб қўлга тушгунча, айблар кўпайиб йиғилгунча, мана бу очиқ кўриниб турган айби ҳақида жўрттага ўзини гўлликка солиб, ёлғондан ишонган киши бўлиб, енгилгина жавоб олдирди. Аслида, Абайга бир катта айбни юклаб жазога тортдирадиган бўлса, уни юқоридаги улуғлар билан ҳал қиладиган пайтда, бу иш бир катта дастак бўлиб, ҳозирча уезд бошлиғининг кўнглига тугулиб турадиган бўлди.

Абай бўлса, улуққа жавоб бериб қайтганда, ўз устидаги, буркаб келаётган хавф-хатар булутининг нақадар қуюқлашганини фаҳмламай қайтган эди.

Ўспон ишининг оворагарчилиги Абайнинг ўзига ҳам, яқин ёру биродарларига ҳам Абишнинг уйланиши ҳақидаги гапни очишга имкон бермади. Йигитнинг Дармен орқали айтдирган жавоби ҳам бу кунларда маълум бир қарорга келишга йўл қўймади. Дармен ҳам, Мағаш, Какитой, Дилдалар ҳам яқинда Абай овулига келиб кетган Ўтегелди ҳам фақат бир нарсанигина билишди холос: Абиш: «Қиз оладиган бўлсам, ер юзида Мағишдан бошқани олмайман» деган эмиш. Ҳозирча Мағишнинг қулоғига етгани ҳам мана шу қимматли гап, холос. У, ўша яхши аҳдгагина умид боғлаб қолди.

Тўқнашув

I

Абиш бу йил ҳам ёзги дам олиш чоғида элга қайтди. Бироқ бу ёз бутунлай бошқача эди. Болалик чоғидан буён элга келиб юриб, оға-инилари, жигарларини ҳам, элни ҳам ҳозиргидек ҳафақон, ғуссага ботган ҳолда кўрмаган эди.

Бу элларнинг ҳозирги яйлови ҳам Чинғиздан ташқарида эмас. Салқин увалар, чўзилиб ётган оқар сувлар, тиниқ булоқлар, ям-яшил ўт-ўланлар ҳам йўқ.

Овул одамлари йироқ яйловларга чиқмай, тоғ бағирларида, Эралида қолишибди. Абишнинг келган пайти июлнинг боши — ёз ўртаси бўлгани учун, даланинг кўм-кўк майсаси тақир бўлиб, топталиб кетган. Атрофга кўз солсанг ўт-ўланлар босган файзсиз дала кўринади. Бу манзара мана шу атрофда ўтирган кўп овулларнинг шу ёздаги ғамгин сиймосига мос келгандек туюлади.

Даставвалги уч кун мобайнида отасининг ёнида бўлган Абиш, ҳозир Абайнинг зўр қайғуга ботганини кўрди. Елғиз Абайгина эмас, бу йил шу ерда ўтирган қариндош-уруғлари ҳам, шу атрофга жойлашган кўп овуллар ҳам чуқур мотамда. Чунки ўтган йилнинг бошида Ўспон вафот қилган эди.

У, қиш ўрталарида ўзининг Жидебой қишловидаги Эркежоннинг уйида касал бўлиб қолди. Тугилишидан паҳлавон гавдали ва норғил Ўспон, сўнгги йилларда жуда семириб кетган эди. Қандай касали борлигини билгунча бўлмай, унинг иситмаси зўрайиб кетди. Иситмаси ошган сайин алаҳлаши кучайиб, кўпинча ўзини билмай ётди. Атрофдаги яқин қариндош, жонкуяр ёру дўстларга «Ўс-

пон бетоб» деган хабар етиб боргунча беш-олти кун жон талвасасида ётди-ю, тўсатдан ўлиб қолди.

Абай Оқчўққидан: «Ўспон бетоб» деган хабарни олиб, шошганича Жидебойга етиб қолган пайтда, олдидан чиққан қўш отли чопар Ўспоннинг қазо қилганлиги ҳақидаги қайғули хабарни ҳам айтди.

Абиш келганда Ўспоннинг азасини тутаётган яқин қариндош-уруғлар, овулдаги ёр-биродарлар Эралида анча тўпланишиб қолишган экан. Тўпланишган кишилар оз эмас эди. Эрали бўйида энч ўтирган овулларнинг сони ўттизга яқин бўлиб, уларнинг ўртасида Ўспоннинг овули ўрнашган. Бошқа: Исҳоқ, Абай, Такежон, Мойбосар, Ирсой, Изиқутти, Ғабитхон овуллари Ўспон овулини қуршаб, ўртага олиб ўтиришибди.

Ўспоннинг аёлларидан каттаси — Эркежон. У Заредан, Улжондан қолган катта даргоҳда ўтирган таъзиядор келин.

Иккинчи уйдаги таъзиядор аёл — уста ўланчи Зейнеп эди. У айниқса марсия тўқиб, оҳу зорини ўзи толган куйга солиб айта биладиган гиранда аёл.

Учинчиси — Тўримбола. Бу бошқа аёллардан ёш, катта ҳунари бўлмаган камтарин, камгап, тортинчоқ аёл.

Мана шу уч аёлнинг эрига йиғи бериши Эралида қўниб ўтирган овуллардаги ёшу қариларнинг ҳаммасига аён.

Айниқса Зейнеп йиғи бошлаганда, унинг уйи атрофига келиб, извошга чиқиб ёки уй ёнидаги юкка суяниб, пичирлашиб тинглайдиган ёшлар ҳам бўлар эди.

Зейнеп эски шажарани ҳам билар экан. У йиғига Ўспоннинг отаси Қунанбой ҳожини ҳам қўшиб айтарди. Улжонни ҳам худди ўз онасидек ардоқлаб, эслаб йиғларди. Ўспоннинг бобоси Ўскембой бийни ҳам атаб, қўшиб, мақтаб кетарди. Баъзан узоқ йиғи берганда бу овулларнинг қадимда ўтган бобоси Ирғизбойни ҳам қўшиб кетарди.

Кўпчилик ёшларнинг «Ирғизбой» деган уруғ отинигина билганлари бўлмаса, унинг нима билан донг қозонганини билишмас эди. Ана энди мана бу билимдон, бурро келин, Ўспонни мақташ учун йиғига унинг паҳлавонлик ва ботирлик хусусиятларини ҳам қўшиб айтарди. Шундай пайтда у, Ирғизбой ёшлик чоғида «туяполвон» ўтганини ҳам қўшиб кетарди. Қозоқлар билан қўқонлилар бир маъракада дуч келган пайтда, Ирғизбой бош

полвон бўлиб, Қўқоннинг дабдабали, донгдор полвонини йиқитиб, бешик ёмби олганигача қўшиб айтади.

Зейнепнинг шу хилда йиғи беришидан Ирғизбой катталарининг ҳаммаси миннатдор бўлди. «Кўп вақтлардан буён ҳеч ким Зейнепдек йиғи берган эмас» — дейишиб, кўп ёшларга ёдлаб олишни ҳам букоришди.

Улим орқали ҳам ўз авлод-аждодининг зўрлигини, ўзга уруғлардан устунлигини айтиб бераётган келин кўп Ирғизбойларни фахрлантириб, руҳлантириб қўйди. Аслида Қунанбой, Ўскембой, Ирғизбойларнинг ҳаммасини мақтаб қора қозоқнинг «қадрлиси», «аслзодаси», деб ҳар кун икки маҳал жар солаётган йиғловчи фақат ўлган Ирғизбойларгагина эмас, тирик Ирғизбойларга ҳам кўп хизмат қилаётир, кўкрагини кўтараётир.

Абай Зейнепнинг жуда ширали, таъсирли, ғамгин товушига қулоқ солиб ўтираркан, кўпинча бошқа бирталай хаёлларни ҳам ўйлаб кетарди. Армонда кетган Ўспон бунини ҳам неча хил ғам-ғуссага солиб кетди. Лекин шу сингари ташқи кўриниши билан қозоқлар урфи-одатини сақлаб, таъзия тутиб, инисини йўқлаб ўтирган Абай баъзан ўзича икки хил нарса устида хаёлга чўмарди.

Улим кечирим билан келади. У ўлган одамнинг фақат яхшилигини айтдириб, айби-нуқсонларини унутдиради. Шунга қарамай, Абайнинг кўнглида бир ранж ётарди. У, ажойиб азамат оқин Абайнинг ўзига ҳам, олис-яқиндагиларга ҳам танқидий назар билан, одилона қарашидан туғиларди. Шунда Ўспон шоирнинг кўз ўнгиде икки хил бўлиб гавдаланарди. Ўспон ҳам қайсар, ҳам гайратли эди. Ёшлигидан тутган ерда қўли, тишлаган ерда тиши қоладиган, қай нарсага берилса, бутун ажууди билан бериладиган, тили-дили бир одам эди. Дунёпарастлик, хасисликдан узоқ, дўст бўлган одамига софдиллик билан ёндашадиган оққўнгил эди. Бошқа кўп қариндошлари ичида унга тенглашадиганлари йўқ. Абай шу томонларини ўйлаб, Ўспоннинг ўлимига ачинарди. Ўша одамнинг очилмай, рўёбга чиқмай қолган армонлари билан бирга, кутган орзусига етолмаган ҳосияти ҳам бўлиши керак эди. Бу масалага келганда, Абайни қаттиқ қийнайидиган томони: у эл-юртига қадри ортгудек нима қилди? Қайси қилган иши билан халқи аза тутгудек ботирлик кўрсатган эди? — деган сўроқ... Мана шунда Абайнинг кўнгли чўка бошлайди. Бир мартагина ёвузликка, зўрликка қарши ҳужум қилган эди... Унда ҳам Абайнинг умидидан

йироқ тушди. Кечаги ҳоким ўтган Қунанбойнинг яна битта зўровон, безориси бўлиб чиқди, Уразбойдан халқ кекини олар деса, ўз душмани билан манманликка бориб, олишиб кетди, холос. Энди мана, орқасида катта, кечирилмайдиган низо қолдирди. Шу тўғрида Абай ўзини ҳам гуноҳкор ҳисоблайди. Успонга нисбатан Абай оғагина эмас, ота ҳам ҳисобланар эди. Успон отасидан кўра Абайдек оғасига кўпроқ суяниб, ўсган эди. «Абай нега ўз укасини дуруст йўлга бошламади, нега ўша зўр ғайрат эгаси бўлган одамни яхшилик сари сафарбар қилмади?» деб, даъво қилгудек одам бўлса, Абай ўзини оқлай-олмайдигандек кўринарди.

Шу сингари ўкинчга тўла, қайғули хаёлларга чўмган сайин, Абай яна ҳам чўкиб, маъюс тортиб кетади. Гарчи ғамгин чехраси сокин кўринса-да, тагида шу сингари беҳаловатлик бор эди.

Абиш келгандан буён фотиҳа ўқиш учун Эралига икки кунгача тўп-тўп одамлар келишди. Шу икки кун мобайнида Абай Успон уйидан чиқмади. Шунингдек, у Абишга ҳам шу ерда ўтириб, оғасига мотам тутишга ишора қилгандек бўлди. Шу кунларда Абиш отасига узоқ-узоқ тикилиб қарар эди. Соч-соқолининг оқи анча кўзга ташланадиган бўлиб қолган Абайнинг ҳозирги ҳолати, одатларида ҳам қандайдир ўзгариш сезиларди. Бу кунларда у жуда камгап. Афтидан, мана шу ўлимнинг оқибатида ёлғизликда кўпроқ хаёл сураётгандек кўринарди.

Ёнидаги дўстларига ҳам бу кунларда шоир Абайнинг тили тутилиб, ҳамма сози сўнггандек туюларди. Бу ўлим қайғуси Абайни шунчалик синдириб: «қалбидаги порлаб ёнган санъат ўтини ҳам ўчириб кетдим!» деган шубҳалар Дармен сингари қадрдон уканинг хаёлига тез-тез келиб турарди. Бироқ, кўринишда шундай бўлса-да, қайғули Абай шоир Абайни мутлақо босолмаган эди. Кўпчилик Успонни ҳар хил қилиб йўқлаб йиғлаган чоқларда, Абайнинг ўзи ҳам шоирлик тили билан ичидан бир қанча марсиялар айтганди.

Успоннинг ноёб фазилатларини эсга олади. Уни ўйлаб ўтириб, бу кунларда тирик юрган, қатордан хато бўлмаган қариндошларини ҳам ўйларкан, кўнгли мадад топмай, ғазабли қалб аччиқ ҳақиқатни очиқ кўрарди.

Қолган жигарларнинг ичида дадили, кучлиси ким? Такежонларми? Уларда қабиҳлик бор, одамгарчилик

йўқ. Қоронғу ёвузлик бор, ёрқия чехра йўқ. Ким деб суянади, нима деб юпанади? Кўпчилиги ўғирлик-ғарлик пайида. Овул ва уй душманларигина эмас, беҳисоб халқнинг ашаддий душманлари. Эндиги ҳаёт нима бўлади? Ўйлаган билан, синчиклаб кўрган билан малҳам топишнинг иложи йўқдек туюларди. Шу сингари хаёлларга бораркан, у ўзини боши берк кўчага қамалгандек сезарди.

Шу зайил, бор дардини ичига солиб, ғамга ботиб қолган оға оқин тўғрисида ёш дўстлари кўп ўйлашиб, тез-тез сўзлашиб қўйишарди. Абайни юпатиш учун чоралар ҳам излашарди. Ўзаро бир фикрга келганларида, Абишнинг келиши Абайнинг бу кайфиятини ўзгартирар деб ишонишарди. Лекин Абиш келганига уч кун бўлса-да, Абай ҳали у билан очилиб, ёзилиб сўзлашгани йўқ. Фотиҳа ўқигани келган қардошлар билан йиғлашиб ўтирар, Абишни ҳам ўша ерда, Ўспон уйида кўпроқ ўтиргизарди.

Фақат учинчи кун кечга томон Дармен Абишни Ўспоннинг уйдан, кўпчилик ичидан чақириб олиб чиқди.

Қуёш ботиб бораётган пайт. Ғарбий уфқда шафақ балқиб, тўлқинланиб турибди. Бепоеъ саҳро, олисдаги уфқ устидаги кўк саҳни сокин, бениҳоят кенг.

Сари Орқанинг мулойим шабадаси эсиб турганди. Таъзиядор уйнинг ғам-ғуссасидан бўшаб чиққан Абиш далада кўкрагини кериб, чуқур нафас олди. Икки йигит овулдан чиқиб, тўғри сув бўйига кетишди. Юриб келаётган йўлларида чанг йўқ, туташ чим, ям-яшил майса. Товонини майса ялаган этиклар сирғониб, юришни оғирлаштираётган бўлса-да, ёшлар сўзлашганларича сув ёқалаб, қуйи томонга қараб, анча узоқлаб кетишди.

Олдинда сув бўйига ёнма-ён жойлашган кўп уйлик қашшоқ овул кўриниб турарди. Ўшанга кетишгаётир. Дарменнинг Абишга айтадиган гапи бор экан. У ўзининггина гапи эмас, барча ёш-ёронлари, Абайнинг ёш дўстлари номидан айтиладиган гап эди.

Четроққа чиқишлари биланоқ Дармен ўша гапдан оғиз очганда, Абиш сўнгги кунларда ҳаловатидан жудо қилган кўнгил жароҳатини эслагандек, тўсатдан ўзгариб кетди. Бор ҳислари, бутун вужуди билан Дарменга берилиб қулоқ солди.

— Биз сени Абай оғамга, ҳаммамизга ҳам бир малҳам олиб келасан деб ўйлаган эдик, Абиш. Биз уни юпа-

та олмаётирмиз. Бу ердагиларга далда бер. Мен сенга шуни айтай деб атайлаб бошлаб чиқдим! — деди.

Абиш бу гапга очилиб жавоб қилмади. Сўзлаб келаётган Дарменнинг юзига ён томондан тез-тез қараб, унинг беҳад самимият акс этиб турган сиймосига хурсанд бўлиб тикилди. Ялтироқ, қоп-қора қошли, катта-катта кўзли, қирра бурун Дармен кўп гўзал йигит эди. Ҳозир юриб кетаётиб, қизғинлик билан сўзлаётгани учун ранги хиёл ўчинқираб, оқариб кетган. Кенг пешонасида, қирра бурнининг устида, яна ёноқларида йилтираган бир ёқимли шуъла намоён бўлиб турибди. Бу ранг Абишнинг кўзига ўзгача бир ҳусндек кўринди.

Лекин Абиш энди ўзининг ҳозирги вазияти ҳақида очилиб гапирмади. Негаки ғайратли ёш, эркак боши билан ўз ичидаги ғам-ғуссани очиб, ҳасрат қилиб ўтиришни ўзига эп кўрмади. Фақат:

— Дармен, отам учун қайғираётганларинг ўринли. Ҳаммамиз бир бўлиб у кишини овутишнинг пайига тушайлик! — деди.

Абишнинг бунчалик камгап, вазминлиги Дарменга ўринсиз кўринмади. Ростгўй юрак бор. У ўзини амалда, ишда кўрсатади. Қуруқ гап билан ҳовлиқиш, чўзиб ўтириш унинг ўзига ҳам ёқмайди.

Энди сув бўйига яқин жойлашган овулнинг икки-учта ити ҳуриб, бир-иккита бароқ, ола-була қанжиқлар олдиларидан югуриб чиқишди.

Икки йигитни кўриб қолган уч-тўртта болалар ҳам буларнинг рўпараларидан чиқишди. Ҳаммадан олдин етти-саккиз яшар бир бола салом берди. Дармен ҳам уларни яхши қарши олди.

— Раҳимтой, отанг уйдами?

— Уйда эмас, эшикнинг ёнида ўтирибди! — деб, Раҳим уялиб, тортинибгина жавоб берди.

Абиш билан Дармен ҳам, Раҳимтойнинг ўртоқлари ҳам кулиб юборишди.

Раҳимтой уялганидан қип-қизариб кетиб, бир қўли билан иккинчи қўлининг тирноғини тозалаган бўлиб, ўн-ғайсизланиб қолди.

Шундай уятчан, маъсум ювош бола Абишга жуда ёқиб қолди. Бурун катакларининг усти терчиган, қоп-қора кўзларини катталарга қия ташлаб, тортинқираб турган, қорачадан келган боланинг юз тузилишлари ҳам келишган экан.

Дармен уни бағрига босиб эркалатганда, Абиш ҳам унинг топ-тоза, йилтираб турган, хиёл ўсиқ сочларини силади.

— Раҳим, сен кимнинг боласисан? — деб энгашди.

Тўра оға Абишни бу овуллардаги болаларнинг ҳаммаси сиртдан билишса-да, яқиндан кўп кўришмаган эди.

Энди Раҳим:

— Отамнинг боласиман! — деди.

— Бизнинг Дакенгнинг кенжаси! Кўп болаларидан тирик қолган ёлғизи шу! — деди Дармен, илова қилиб.

Зийрак бола Раҳимтой бу гаплардан ҳам ўнғайсизланиб турди. У буралиб Дарменнинг қучоғидан бўшаб олди-да:

— Дармен оға, отамга бориб сизларни айтаман! — деб, баҳона қилиб, югурганича уйга қараб кетди.

Раҳим беҳисоб жотоқларнинг кўп уйлари ичида оддийгина, лекин сирти бутун, кичикроқ уйга қараб кетди.

— Дакенгни зиёрат қилиб кетай. Ҳаммадан олдин ўша кишини кўриш дуруст бўлар. Танқидий фикр эгаси бўлмиш кексанинг ўткир кўзлари яна нималарни кўриб, нималарни пайқаб ўтирган экан?! — деди Абиш ҳазил аралаш.

Даркембой ўз уйининг соясида, қизил той тери устида ёғоч йўниб ўтирган экан. Қўлидаги ўткир тешасини жадал ишлатиб, катта қайин ҳассанинг соп томонини йўниб, пардоз қилаётган экан.

Салқин кеч пайтида қаттиқ-қуруқ қайинни ўткир теша билан қарс-қарс уриб, йўниб силлиқлаш ишчан одамларнинг ҳаммасини ҳам қизиқтирадиган иш. Бу меҳнат эмас, эрмакдек гап. Айниқса Даркембой сингари уста одам чопганда, теша ҳам олғир, ҳам енгил қўзғалади. Гўё қўлни ўзи бошлаб олиб кетаётганга ўхшайди.

Абишни очиқ чехра билан қарши олиб сўрашган Даркембой ишни тўхтатмади. Унинг эпчил, чаққон ҳаракатига қизиқиб қараётган Абиш ҳам, ёнига ўтириб, кунда кўриб юрган кишидек сўзлаша бошлади.

— Даке, соғлигингиз, ғайратингиз ҳали ҳам жойидами дейман? Асли ўлжанинг каттаси шу экан! — деган эди, Даркембой Абишга кўз қирини ташлади-да, кулиб қўйди.

— Бўтам Абиш, отанг икковингнинг гапинг бир жойдан чиқди-я. Тунов кун изимизнинг жотоқлардан биттасининг араваси синиб, ўшанинг гупчагига ўқ солаётсам,

Абай келиб: «баракалла, ғайратингдан розиман. Улжанинг каттаси соғлиғинг билан ғайратинг» деб қўйди. Менга: «қаддингни букма, асти бўш келма, ҳатто кексалигингни ҳам бўйнингга олма»... деди. Яхшиларнинг аввало одамга, айниқса бизга ўхшаш камчиликетишмовчилиги кўп одамга нисбатан тилаги ҳам яхши бўлади! — деб Даркембой ҳассанинг уёқ-буёғини айлантириб қараганича, ғубор қолдирмай ҳамон силлиқлаётир. Тешани енгил-енгил уриб ўтириб, Абишдан:

— Уқишинг тамом бўлди, Абиш? Энди элга бира-тўла келдингми, ё яна кетасанми? — деб сўради.

Абиш бу йил ҳам Петербургга бориб, келаси йил ўқишини тамомлаб келишини айтди. Ундан кейин яна уйда бўлмай, хизматга киришини, қаерда хизмат қилишига тўғри келса, ўша ерга боришини билдирди.

— Яна шу кетганимча кетавераман дегин! — деб, Даркембой бир оз жим қолди.

Абишнинг элда турмай, бошқа ерларга кетиши маъқул тушмаганлиги очиқ кўриниб турарди.

— Мен ўзим Абайнинг гапларидан ўқиш яхши эканлигига тан берган одамман. Айниқса, русча ўқиш кўзни очиб, қалбни равшан этса керак. Қўлни ҳам узун қилади. Мана шу жотоқлардан Абай олиб бориб ўқишга берган бир қанча болалар бор эди. Ўшаларнинг ичида русча ўқиганларининг ҳаммаси ҳам одам бўлиб етишиб қолибди деб эшитдим. Анави Мўлдабойнинг ўғли Даниёр, Муздебойнинг ўғли, қўйингчи, шоғонляк қирғизнинг боласи— Ўмарбек деганлар ҳаммаси ҳам илм олиб, ишга яраб қолган эмиш. Мусулмонча ўқишга берганлари ҳам бор эди. Садивоққос, Қасен, Самарбой деганлар. Улар ҳам энди секин-секин фойда келтиришаётир. Садивоққос мана шу жотоқларнинг манави Раҳимимдай қора болаларини йиғиб олиб, ҳар қалай, ёзишни бўлса ҳам ўргатаётир. Биз қозоқ халқи ҳамма билимга ҳам муҳтож эл эмасмизми! Қарилигим буёқда турсин, қўлим иш билгани учун менга ҳам муҳтож бўлади! — деб, ўзини-ўзи эрмак қилиб қўйди.

Дармен Абишга очикроқ тушунтириб:

— Бу кишининг ишлари, ўзи назарига илмагани билан, шу жотоқлар учун анча катта бир ҳунар бўлиб қолган, Абиш. Бу киши қишин-ёзин арава, чена, сўқа, омоқ, курак, теша, болта, ўроқларни доим тузатиб берадиган уста бўлган.

— Қозон-товоғигача ямаб-ясқайдиган ямоқчилари бўлдим-ку...

— Қисқаси, қора темирини ҳам, ёғоч асбобларини ҳам тузата берадиган устаси фаранг бўлиб кетган. «Кексай-ганда қари арслон йўрға чиқди-ку» деб бор жотоқлар мақтаб ҳам қўйишади... Ўзи ҳам мақтанишни яхши кўрадиган чол эди. Ёши етмишга келиб қолган бўлса-да, ўша халқнинг мақтови уни қанотлантириб, ўз кунини ўзи кўриб, бир амаллаб келаётир-ку. Катта илмга эришиш уёқда турсин, кичкина ҳунарнинг ўзига ҳам қозоқ халқи хуштор деятганининг боиси шунда-да... — деб, Дармен оғасига ҳазил қилди.

Даркембой Дарменнинг ҳазилини фаҳмлади-да, бош эгиб кулиб қўйди. Буларнинг ёши бир-бирларидан кўп фарқ қилишига қарамай, тенгдош дўстлардек ҳазиллашиб, тегжаклик қилиша берар эди.

— Ҳа, нимасини айтасан бўтам, Абишжон! Теша, болға ушлаб ҳаракат қилаётган мени бир чеккага қўя бер... Ҳар қалай, менинг бу ҳаракатимдан яхшими-ёмонми арава, чана чиқади-ку, у эмас, баъзи бировларнинг дўмбирани тирнаб, «ҳай жоним-эй, войдодей»ни айтишни ҳам бир санъат билиб, телмуриб юрган қозоқлар бор-ку! — деб, Абишга қараб кўзини қисиб қўйди.

Дармен билан Абиш кулиб юборишди...

— Ётиб қолса ҳам отиб қолишини қара! Ўнг ёнбошига келиб қолсанг ҳали ҳам миждози чалкаш бу чолингинг! — деб, Дармен оғасига қизиқиб қараб турди.

Даркембойнинг буларга айтадиган яна бир гапи бор экан. Энди Абишга қараб ўшани айта бошлади:

— Ўқишларинг кўп яхши-ку ўзи! Бироқ ўқиб олиб элга келмай, ўзим бўлсам бас деб кета берганларинг ёмон-да. Ана, у Мўлдабойнинг ўғли хизмат юзасидан Ташкентга кетибди. Сен бўлсанг яна ўшандоқ қиламан деб ўтирибсан. Шу ишларингиз кўнглимга ўтиришмайди. Сенларни ота-оналаринг ўқитди. Эл-юртинг сенларни пишаётган мевасидек кутди. Хўш энди, нега ҳамманг ўша нози-неъматларингни элинга олиб келиб бермайсанлар!? Ўзларинг билиб, ўзларинггина эга бўлиб, тўқис-қолда кета бермоқчи эдиларингми? Қара-чи, ана! Ёлғиз Абайнинг ўзи мана шу атрофга қанча ёруғ нур сочиб ўтирибди. Ҳатто ҳалиги, алифни калтак деб билмайдиган Боймағамбетигача келиб бир кеча ётиб кетса, ёнимдан катта бир дарё оқиб ўтгандек баҳра олиб, сувга қониб

қолгандек бўламан. Атрофига уруғ сочмаган эзгулик, — чўли-биёбонда ёлғиз ўсган дарахтдек безҳсон бўлиб қолмайдами? Эга бўлсанглар кўплашиб эл-уруғнинг билан эга бўлишга тиришсаларинг-чи...—деди.

Энг сўнгги сўзлари Абишни ҳайратда қолдирди. У ҳайрон бўлиб, беихтиёр бош ирғаб қўйди.

Ўз кўнглида ҳали отасига ҳам изҳор этилмаган фикрлар бор эди. Кўпинча ичидан: «Эл ичида туриб, ёш бўғинни русча ўқитилса нима қилади» дер эди. Мана бу танқид қилиб айтилаётган гаплар Абишдек азаматга халқ айтадиган, халқ юклайдиган ғоят оғир бир бурчдек туюлди... Абиш чолнинг сўзлари маъқул тушганини билдирди. Лекин «Ўзим шундоқ қиламан» деб ваъда бермади.

Шу чоқ озгина соғин молларини соғиб бўлгач, ранги заҳил тортган Жанғил эшик олдига келди. Қўлида икки челақ сути бор эди. Бу — Даркембойнинг ўзига қараганда ёши анча кичик хотини, Раҳимнинг онаси. Жанғил Бўкенши уруғидан бўлиб, бева қолган эди. Даркембойнинг аввалги хотини ўлгандан кейин, ёри-биродар жотоқлар Жанғилни унга унаштириб икковининг бошини қўшиб қўйишган эди.

Аввалги хотинидан кўп бола кўрган бўлса-да, ўла бериб, Даркембойнинг ҳозирги энг катта армони бола важидан эди. Жанғилдан Раҳим туғилди. Жанғил феъли-атвори, муносабати билан ҳам Даркембойга кексайган чоғида муносиб, кўнгилдагидек ҳамдам бўлди. У, эрининг яхшилигини, қардошларига ёқадиغان фазилатларини тушунди. Уни беҳад қадрлаб, ғамхўрлик кўрсатиб, чин тилак билан қўшилган дўст бўла билди. Раҳим туғилгандан буён эр-хотиннинг хўжалиги туллаб кетгандек бўлди. Ёлғиз кенжаси ўсиб, «оёқ босиб», одам бўла бошлаган кезде, Даркембой ҳатто қайта яшаргандек бўлиб кетди.

Энди аввалгидек, Абай айтмоқчи куюк чол бўла бермай, рўзғор-тирикчиликка ҳам, меҳнатга ҳам кўнгил қўйди. Айниқса Раҳим учун, Жанғил учун жони-дили билан меҳнат қилиб, янгича ҳаёт кечиришни ўзига бир бурчдек билди. Табиатан юрагида ўти бор, ғайрати, маҳорати барқ урган, кўп шижоатли Даркембой олтмиш ёшга кирганда белини кўтариб катта фазилатлар кашф этди. Бутун жотоқнинг ишчан устаси ҳар ишни уддалайдиган, ҳормай-толмай ишлайдиган бўлиб олди.

Унинг эндиги ҳаёти шу зайил яшариб, қайтадан янги қанот боғлаганини яқин дўстларининг ҳаммаси англади. Айниқса Бозорали билан Абай очиқ билишди. Шундан сўнг Абай ҳар йили сўядиган бир сўқим ёрдам қилса, ҳар ёз Жанғилга деб битта соғин сигир, иккита-учта бия юбориб турарди.

Хотини келган он Даркембой ишни йиғиштириб қўйиб:

— Жанғил! Уйингга меҳмон келди. Мана кўр, қандоқ меҳмон! Абиш менинг ҳол-аҳволимдан хабар олиб, кўриб келай деб келган-ку. Раҳим билан бориб мол олиб кел. Тезроқ овқат ҳозирла! — деди.

Жанғил ҳам тараддуд қилмади. Келиши биланоқ ўйнаб-кулиб Абиш билан сўрашиб:

— Чироғим Абишжон, қуруқ ерга ўтириб қолибсизлар-ку! Қани, туринглар, мен жой қилиб берай! — деб, тезгина уйдан тоза кўрпача олиб солди.

Шу ҳаракат устида эрининг гапини эшитиши биланоқ:

— Уни сиздан олдин Раҳим айтди-ку! Чопганича қўй соғиб ўтирган еримга борибди... «Опа, бўл, қўйингни соғмай қўя қол. Кичик оғам меҳмон билан келди. Бўл тез!» деб, мени қистаб, олиб келди-ку! — деди.

Раҳим уялиб, онасини турткилади-да, «айтма, бўлди, қўй» деярдек ўралашди. Меҳмонлардан юзини яшириб, онасини паналай берди.

Кўнгли яқин, меҳмондўст оила ҳозирлик кўра бошлаган бўлса-да, Абиш буларни чиқимдор қилишни истамади.

— Йўқ, Даке!.. Овора бўлманг, янгажон! Мол сўйишни оғзингизга олманг, қўйинг. Биз кетамиз. Фақат чой-пой ичсак бўлди. Жуда бўлмаса яхшилаб сут пишириб бера қолинг. Мен гўштдан ҳам қўйнинг сутини яхши кўраман! — деди. Дармен ҳам унинг сўзини қувватлаб:

— Даке, янга! Абишнинг гапи тўғри. Келганидан буён отаси билан ҳали дурустроқ сўздашгани ҳам йўқ. Бугун кечкурун овулда меҳмон анча сийраклашиб қолган эди. Абай оғам Абиш билан сўзлашаман деб, кутиб ўтирган бўлса керак. Яхшиси, янга, сен ҳозир «Оқ иримчик» қила қол. Унга болқаймоқ қўш... Рост, ўзимизнинг қозоқча «оқлоқ» деган овқатни қилиб бера қол. Менимча, Абиш уни Петербургда ҳар кун еб юрмаган бўлса керак.

Бу гап Абишга кўп маъқул тушди:

— Ушандан яхши овқат йўқ. Кунда ейиш у ёқда турсин, йилига бир марта ҳам еган эмасман. Ўзи ҳам жуда соғинган овқатим. Янга, ўшанинг ҳаракатига туш! — деди.

Бу уйни у ўз уйидек кўриб гапирди.

Бир оздан кейин кеч кириб, атрофни қоронғи босгач, эркаклар уйга киришди. Уйда кичикрак қозоннинг тагини, қулоқларини ялаб, қуруқ қийнинг ўти гуриллаётган, яллик отиб ёниб турган, тўрга эса намат, кўрпачалар солинган экан.

Даркембой эшикда бошланган гапни давом эттирганича кирди. Гап Абишнинг илтимосига кўра, жотоқлар ҳақида кета бошлади.

— Бу жотоқ элининг, чироғим Абиш, сўнги икки-уч йил ичида яна тинкаси қуриб қолди-ку. Ўнгдирмай тинкасини қуритди бу икки-уч йил... — деб, Даркембой сўзлаганича бориб, пастгина тўшак ёнига ўтирди.

Абиш унинг ёнига яқин жойлашиб, чолдан кўзини узмай ўтирарди.

Ҳозир у Даркембойдан авваллар сўрамаган бир гапни сўраб қолди.

— Даке, сиздан сўрамоқчи бўлиб юрган бир гапим бор эди. Мана шу жотоқларнинг ёки анави Жигитек қашшоқларининг ўша ҳужум чоғидаги кайфияти қандай бўлди? Оғзидан ўт сочиб турган Такежоннинг беҳисоб молини босиб ҳайдаб келганда, қашшоқларнинг ўзи қандай фикрда бўлди? — деди.

Даркембой Абишга синовчан назар билан эмас, хурсанд бўлгандек қараб қўйди.

— Фикрингни тўғри тушунган бўлсам, «Ушандай синов чоғида эл деганнинг ҳам таг-туғи билинади-ку. Шунча қандай фаҳмладинг?» деятирсан-ку! — деди-да, бир оз қўзғолиб қозон остидаги ёнаётган ўтни жўнаштириб юбориб, гап бошлади. — Айтиб берай... Айтсам, яна жотоқлардан ёлпасига рози бўлганимни айтаман. Қўй-чи, Жигитекнинг Бозоралига эргашиб отланган қашшоқларининг ҳам буюк фазилат кўрсатганлигини айтишим керак. Унинг ўзи бир ўзгача шиор бўлиб чиқди-ку. Ҳақиқий исқирти чиққан қашшоқларнинг шиори эди. Кейинчалик билсам, ўша ҳаракатни Бозоралигина бошламаган экан. Элнинг зардаси қайнаб, ғазаби алангаланган экан. Мана шу мўмин, меҳнаткаш халқнинг ўша иш устида дув силкиниб, қаттиқ ларзага келди-ку!.. — деганда, Дар-

кембойнинг кўзларидан ўт чақнаб, учқун отилиб кетгандек бўлди.

— «Бир Такежон эмас, қанча-қанча Такежонлар борку! Мана шу қиш бўйи гувиллаб қўзғолган қаттиқ бўрондек бир тўполон солсак!» деганда, кўп азаматларни ҳатто ўзим ҳам танимай қолдим! Шаҳарда бало улғайиб, ер ҳам ҳай-ҳай сурон, кўк ҳам ҳай-ҳай сурон бўлиб кетгандан кейин, «қўй-қўй» билан зўрға тўхтатиб қолдик. Бозорали бўлса, кўпчилик учун танҳо ўзи борди-да, ёлғиз бошини талашга солди. Орқасига эргашганларнинг бирортасини ушлатмади. Ўзи ҳам қилич дамидек хатар устида юрди. Унинг учун бу дўзахнинг қил кўприги бўлди-ку? Шу жиҳатларини ўйлаб Абулғози икковимиз бости-бости қилиб қўйдик. Бўлмаганда, «бира тўла ўртаб юборайлик-да, сўнг ўртанайлик! Бу лаънати кунга шунинг билан алвидо айтиб қўя қолайлик!» деганда, мана шу жотоқларнинг ёш болаларидан тортиб, чимилдиқдан янги чиққан келинигача тош-метин бўлиб қаттиқ туриб олса бўладими? — деб ўз атрофидагилардан, айниқса жотоқлардан миннатдор бўлганини муфассал айтиб берди.

Шодлиги ичига сигмаган ҳолда, у, яна Жигитек қашшоқлари ҳақида гапирди:

— Эрни эл туғдиради. Атрофи, яшаган шаронти ўтсиз бўлса, йигит ўтни қаердан олади? Бозорали ҳам жавобгар, ҳам вакил сифатида ёлғиз ўзи бориб, эл ичига мисли кўрилмаган ҳукми олиб келди. Такежоннинг ҳар йилқисига иккитадан беш ёшлик от бериладиган бўлди. Ушани фақат бир кўкламнинг ўзида тўлапмаса, ёлғиз Бозоралигина эмас, қанча-қанча азаматнинг шўри қайнайдиган бўлди. Бу ҳолни кўриши биланоқ Жигитеклар, мана шу жотоқларнинг ҳаммаси бирдек яна тишини-тишига қўйиб, чидаб тура берди. Кўчиб юрган унча-мунча улови бўлганлар ҳам жотоқ бўлиб, ўқ теккандек ер тишлаб ётиб қолди. Лекин чурқ этиб сир бой бермади. Кучқуввати бўлган эр-азаматлар Иртиш бўйлаб, ёлланиб, русларнинг ичига кетди. Аммо, ҳар қалай, эл бирлигидан, қайсарлигидан қайтмади. Мана бу иккинчи синов, узоққа чўзилган ҳақиқий оғир синов эди. Бу камбағаллар уни ҳам кўрди. Кўрди ҳам, кўтарди ҳам. Шу ёшга етгунимча меҳнат аҳлидан бутун вужудим билан рози бўлганим шу. Ростакам, ўринли буюрса, ташланиш керак бўлган ёвини аниқ танитиб берса, бу шўрлик халқ ҳар ишга ҳам чидар

экан. Кенг сағрилик қора норим экан деб қўйдим!.. Ушандан буён йўқчилик дарди аригани йўқ. Қайтага йилдап-йил баттар бўлаётир. Бироқ бундан ортиқ нима керак, ўша синов белимни синдириб кетмади. Аксинча, белимни кўтариб кетди. «Худого шукур, ҳаётнинг эндиги икир-чикир йўқчилик, сиқиқлари гап дейсанми?» — деган таваккалга келдим. Қўйчи, мана шу айтганларим ўзимнинг ҳам сирим, халқнинг ҳам сири, болалар! Ёшим етмишга яқинлашган пайтда қўл ҳунарига, ишчанликка бош уриб ўтиришимнинг сири ҳам шунда! — деди.

Абиш Даркембойда бўлган бу фазилатни томоша қилиб ўтирди. Бунинг ҳаммасини халқнинг сифати деб билиб, ичидан Бозоралига нисбатан зўр ҳурмат сақлади.

Даркембойга дўстларча зўр ишонч билан ихлос қўйган Абиш, ҳозир рус халқининг деҳқонлар ҳаракатидан, намойишларидан ҳар хил ҳикоялар айтиб берди. Ернинг торлигидан, ҳокимларнинг зўрлигидан, муштумзўр-бўйни йўгон бойлар, ота-оналарини қул билан оқсоч қилиб олиб кўрсатган хўрлигидан тутоқиб, ғазаби ўт олиб, кучли қаршиликлар кўрсатадиган рус деҳқонлари жуда кўп экан. Уларнинг ўз элларидаги устунлари билан ҳокимларига қарши курашлари бир неча юз йиллардан буён давом этиб келаётган экан. Шуларнинг қаторида Екатерина деган хотин подшога қарши Пугачёв курашиб ўтганини ҳикоя қилиб берди. Мана шу сўнгги замоннинг ўзида, худди шу ўн йилнинг ичида ҳар уезддаги деҳқонларнинг қарши чиқиб курашганларини айтди. Ҳаммаси бўлиб олтмишга яқин губернада деҳқонларнинг уч юздан ошиқ қўзғолони бўлибди, деганда Даркембой хурсанд бўлиб, анчагача кулиб ўтирди.

— Асли гап шу-да, бизлар мана бу Бозоралининг ўтган йилдаги ишини «юз йил мобайнида қашшоқлар шу зайилда қаршилиқ кўрсатган эмас» деган эдик. Қоронғу бир тупконнинг тагида-а, қозоқ саҳроси деганнинг ўзи! Нимани биламиз? Биз бу ишимизни аллақандоқ бир иш десак, олтмиш губерна деяпсанми, бўтам!? Унинг ўзи бир подшоликдек-ку! Ушанда уч юз марта чўқмор кўтариб қарши турганда ҳам, унинг ҳар бири кам деганда бизнинг Бозоралининг ишидек-ку! Мана буни сўз деса бўлар экан! Аслида меҳнат чиққан ердан чидам ҳам, унум ҳам мўл чиқади-ку? Рус халқи ўртак бўладиган халқ-ку! Абай «билим ва маърифатни руслардан оласан, кейинги насиллар рус деган сўзни юксалиш деган сўз деб

биладиган бўлади» дейди. Бекорга айтмайди-да ўшани, билиб айтади-ку, — деб Даркембой сўзини тамомлади.

Абиш энди Даркембойдан Бозоралининг ҳозирги аҳволини сўради.

Даркембой унинг тўғрисида ҳам, Шуйгинсудаги жотоқ бўлиб қолган қашшоқлар тўғрисида ҳам гапириб берди.

— Такежоннинг ҳамма жаримасини батамом тўлаб қутилган бўлса-да, кўп қашшоқлар то шу кунгача йўғон-устун овулларнинг қаҳрли назаридан четда қолмабди. «Нега тентираб кетмайсан?», «Нега эшигимга хайр тилаб келмайсан?» «Ириб-чириб, тўзғиб кетмай, ҳали ҳам эл бўламан деб, нега бош қўшиб ўтирибсан?» дейишса керак. Айниқса Такежон, Азимбой, Мойбосарлар шу кунга қадар уриб-туртиб, нихтаб ўтиб, муштлаб кетиб юрадиган кўринади. У қилиғини бизнинг жотоқларга ҳам қилади. Худога қараганидан эмас, фақат Абайдан сал ҳайиқ-қанидан омон қўйиб юрибди-да. Бўлмаса: «Кеча овулимни кўша чопишдинг, бола-чақанг билан хони-монингни ўртаб юборсам арзийди» деган гапни Азимбой ўзимга бир эмас уч марта айтди. Ҳали ҳам еримизни еб, экин-пичанларимизга йилқисини қўйиб юбориб, ҳар қалай эиён-заҳмат етказишнинг пайида,— деди.

Гап яна бир айланиб Бозорали ҳақида кетганда, Даркембой ундан яна бир хурсанд бўлган жойини айтиб:

— Уразбой деган кўр амалдор бор эмасми! Утган йили Успондан кўрганини гўрга кирса унутадами! Бир томондан олишадиган душманини белгилаб, бир томондан унга кўрсатаман деб тиним топмай лашкар тўплаб юрибди дейишаётир. Фақат Чинғиз эмас, қўшни эл Буғилидан, унинг нарёғидаги Шоғон элидан ҳам қўлига чўқмор бўларлик йўғон-йўғон ошналар топиб юрибди. Бу томонга ўтиб, Қўнғир-Қўкшедан, беҳисоб Мамайдан, Мирзажўкендан ҳам тинмай ёнига одам тортаётир. Тўбуктининг ички чамбарини ўзиники қилиб олиш ниятида, яна Жигитекларга илмоқ ташлаётир. «Қунанбой болаларининг ўртасини бузсам» деганда, кўкси тарс ёрилади. Шундай мўлжаллардан биттасига ишлатиш ниятида Бозоралига киши юборибди. Яқинда Абулғози келиб кетган эди. Бозорали ўзининг бор жавобини ҳам, душманининг бор сирини ҳам менга атайин айтиб юборибди!— деб, насвойидан бир чимдим олиб ҳидлади.

Бу пайтда Жангил овқат ҳозирлаб, чой тайёрлаб юрган эди. Дармен оғасининг гапини Абиш батамом эшитсин дегандек, суҳбатнинг узилиб қолишини истамади. Шунинг учун Абишга Даркембойнинг гапини очиқроқ тушунтирди. Унинг бу гапи оғасига ҳам «давом этдира бер!» деяётгандек ишора бўлди.

— Бозекенг бу киши билан кўп сирдош, ҳамдард, яқин одам-да. Эшитсин, яна Абай оғамга ҳам эшитдириб қўйсин деган бўлса керак! — деди.

Даркембой Дарменнинг зийраклигидан хурсанд бўлиб:

— Дарвоқи, тўғри айтаётирсан. Орқасидан қуршаб олиб, банди қилишга ҳозирланиб юрган душман бор. Абай «гафлатда қолиб, панд еб юрмасин» деган бўлса керак. Ўзи Ўразбойга жавоб қилганда: Ўразбойга салом айт, мени маймун қилиб ўзи тулки бўлмоқчи-ку. «Тулки маймунни ошна қилиб, сафарга чиқибди. Нима жафо бўлса бирга кўрайлик, қандай таом дуч келса баҳам кўрайлик» дебди. Иккови кетаётса, бир темир қопқон учрабди. Уртасида қип-қизил гўшт турган экан. Тулки маймунга: «Меҳмонимсан, мен билан ҳамроҳ бўлиб чиққанинг шу, йўл сеники. Ана у гўштни сен ея қол!» дебди. Маймун қопқоннинг сирини билмай, оёқ қўйиши биланоқ қарс этибди-ю, темир қопқон оёғидан шаппа ушлабди қолибди. Гўштни тулкининг ўзи илиб кетибди. Шунда маймун зорланиб: «Нима бўлдим, шўрим қуридику-а!» деса, тулки уни юпатиб, насиҳат қилибди... «Бахт икки хил бўлади. Биттаси—бошга, биттаси оёққа қўнади. Мана бу сенга қўнгани ўша кейингиси! «Тепкиласа кетмайдиган темир бахт деган шу» дебди. Ўша айтгандай, Ўразбой «Жигитекни алдадим» деб юрибди-ку. Алдагани рост бўлса, мени ўша темир бахтга эриштирган. Мечал бўлиб элим ётибди. Тўшакка танғиб қимирлатмай белим ётибди. Темир бахтга эришган қашшоқ халқ эди-ку. Мен ўша халқнинг биттасиман. Ҳовлиқмайман, ҳовлиқмагандан кейин балосига ҳам йўлиқмайман. Ошиниб-тошинмайман ҳам. Яна «араз бўл, ёв бўл» деб менга қарши қўймоқчи бўлаётган кишиси Абайдир-да. Биз Абай билан душман эмасмиз. Қанча-қанча синовлар ўтган. Абайга қарши хиёнат йўлига ўтган эмасман. Ҳали ҳам хиёнат қилмайман. Биродарлар энди мenden овлоқ юрсин!»—дебди.

Даркембой сўзида давом этаркан, «оқ-лоқни» Абиш-

нинг олдига яқин суриб қўйиб, меҳмонларга яхши илтифот кўрсатишни ҳам унутмади. Товоқ-қошиқ йиғилиб, чой ичилаётган пайтда яна бир гап айтди:

— Абулғози айтди. Ҳузурбойга шундай жавоб бериб юбориб, «кунлардан бир кун келар, тирик бўлсам, ҳозирги Жигитек боласининг Абайга душманлик қилмай, дўст бўлиб бирлашганини кўрарман. Бейсемби, Абдилдаларга сўзим ўтмас, лекин уларнинг алдашига учиб юрган Жигитек боласининг ахир бир кун эси ўзига келар. Ушанда менинг насиҳатим қор қилган қашшоқ қариндошларимнинг чамбари туташиб, сони кўпайганда, бутун элим Абай билан ҳамкорликда топишар. Ягона тилак тарзида орқамдан қолдириб кетадиган васиятим ҳам шу. Туғилганимдан буён мана бугун ўлар ҳолатда ётган кунимга қадар, Ирғизбой билан Жигитек зўравонлари эл билан элни бирлаштирмай, икки томонга айириб келишди. Ҳузурбой билан Жиреншелар Абайга қарши душман тўплашганда, Чинғиз элининг ичида ҳақиқий суянчим Жигитек эли деб юришибди. Бироқ бугунги Жигитек аввалги Жигитек эмас. Ҳозирги Жигитек мўмин, қашшоқ, меҳнатга берилган Жигитек. Буларнинг душмани Абай эмас. Буларнинг дўсти Даркембойнинг жотоқлари эканлигига ҳам кўзимиз етган»... дебди. Бу гапи Абайга ҳам, менга ҳам ишора қилаётган бир янгилик деб уқдим!— деди.

Эл ўртасида кўп балохўр ғаломуслар ёқиб юрган душманлик ўти бор. Ушани ўткир кўзи билан кўриб, билиб ўтирган Даркембой, бу гапларни Абиш орқали Абайга билдираётир.

Шаҳардан келган илм ва маърифатли, янги қувватли, янги ғайратли болага кекса дўст бу гапларни атайин айтаётган экан.

Абиш аҳволни яхши тушунди. Дармен иккови эл ётар вақтида эшикка чиқишиб, Эрали даласидан аста-секин ўтиб келишаётганларида, бу гапларнинг давомини ўзаро анчагача сўзлашиб кетишди.

Олисроқ ерда ғуж-ғуж жойлашган овулларнинг кечки оловлари кўринди. Сокит жимжит кеча. Ҳатто шабада ҳам йўқ. Фақат хиёлгина намхушлик сезилади. Тепада тўлин ой чарақлаб нур сочиб турибди. Юлдузлар ҳам йироқдан сочиб юборилган учқундек милт-милт этиб кўринади. Бироқ кўк саҳни бошқача кенгайиб, бепоён жаҳон бор бўйи чарақлаб яшнаб турибди. Кўрикка чиққан сиҳрли олам одамнинг заиф фикри ва хаёли билан ўйна-

шаётганга ўхшайди. Кўз косасига, идрок доирасига сиймайдиган коинот барча одамларнинг идрокини мана шунининг, мароқ билан боқаётган буюк сукунатнинг ўзи билан ҳам кичиклаштириб, заррадек эътиборсиз қилиб, ўзига тобе этиб тургандек туюлади.

Сутдек ойдин кеча олами одамни заиф, бўлмағур, қимирлаб юрган қурт-қумурсқа сингари қилиб, ожизлаштиргандек бўлади. Астрономиядан анчагина хабардор бўлган Абиш юлдузлардан планеталарни айириб қараб, ҳар бир юлдузнинг ўзи бир қуёш системасидек на ўлчаб, на етиб бўладиган бир оламдан иборатлигини ўйлаб хаёл суриб кетди. Шундай юлдузлар мириада бўлганда, ер фақат ёлғиз бир нуқтадек. Ўйлаган сайин ернинг бошқа планеталар олдида ҳеч гап бўлмай қолишини эсга олди. Ундаги одам-чи? Аллақандай Тўбукти-чи!?

Абиш истеҳзо билан жилмайиб қўйди. Ернинг товуши, дами-нафасига озроқ қулоқ солди. Онда-сонда салмоқ билан ҳураётган итларнинг овози келаётир. Биттаси йироқдан, биттаси яқиндан галма-гал ҳуриб, у четдан бу четга товуш бериб, хабар қилаётган тунги ҳаёт аломатларини билдирарди. Онда-сонда соқчи-кузатчи эркакларнинг ҳайқирган овози эшитилади. Уқтин-ўқтин қиз-жувонларнинг нафис, тиниқ овози, куйлари-кулгилари қулоққа чалиниб қолади. Орқанинг кечалари кўкимтир товланиб турмай, қоп-қора соя ташлаб тургандек, қоронғу бўлади. Бироқ мана шу бугунги кеча ундоқ эмас. Бир ўзгача кўкимтир-оқиш кеча.

Ешлар келаётган саҳронинг ўт-ўланли жойлари қоп-қора сиёҳдек бўлса-да, ёвшон, эрмон билан қопланган баъзи ерлари оқиш тортиб турибди. Ой ёруғи остида кумуш рангга кириб сўнук-сўнук товланаётир.

Тип-тиниқ кечада, оқиш филғонли дала унсиз, шарласиз тўлқинланиб турганга ўхшайди. Ой ёруғи остида оқиш тортиб ётган дала ҳароратсиз, шуъласиз, бир хил, хирагина нур беради. Фосфор шуъласидек билинар-билинемас нур сочади. Ёвшон, талха, ғоз ўтларининг ҳиди ҳам баъзи-баъзида димоққа урилиб кетади.

Даркембойнинг суҳбатидан оғир хаёлларга ботиб чиққан Абиш овулга етишга шошилмади. Сукут ичида ҳўрсиниб қўйиб, олами томоша қилди. Соғинган эл, соғинтирган яйлов фасиллари, мана шундай кечалар унга яна қайта бўлмайдигандек, яна қайтиб уни ҳаяжонга солиб энтиктирмайдигандек туюларди. Ундоқ эмас экан.

Агар кўнгилни гап қиладиган хаёллар бўлмаса, бугун Абиш отга миниб олиб, отнинг бошини қўйиб чоптирар эди. Тинмай ўйноқлаб, яйраб, жавлон уриб, қизиқ-қизиқ, номаълум бир тун туманини қувалар эдими! Туш туманидек жумбоқ онни борлиги билан завқланиб ўтказар эдими! Алланимага, аллакимга дуч келишни қумсар эдими...

Шу сингари бир нафас енгил тортган ёш, жўшқин кўнгил билан Абиш кўпдан буён кўнглидаги қийнаётган гапни сўради.

— Хўш, Дармен, Мағрифа қалай? Нега ундан оғиз очмайсан?

Дармен ўша он:

— Мағрифага нима қилибди, Мағрифа қандай бўлса, шундай ўтирибди, Абиш! Ўзгарган ҳеч нарса йўқ. Мағашнинг хатидан ҳаммасини ўзинг биларсан деб, индамай келаётирман-да!

— Мағашнинг хатини мен қишнинг бошида олганман. Ундан буён етти-саккиз ой ўтиб кетди-ку?

Дармен Абишнинг кўнглидаги шубҳасини дарров англади.

— Ойлар у ёқда турсин, йиллар ўтса ҳам ўрнидан силжийдимиз? Энди билдик. Мағрифа сенга қўйган чин кўнглидан асти айнимайдиган кўринади. Ўтган йили менга айтган бир оғиз гапингга ишонч ҳосил қилиб, суяниб қолибди-ку! Ўзи сенга жуда муштоқ кўринади.

Абиш унинг гапини бўлди-да. енгилгина хўрсиниб қўйди.

— Лекин мен ҳали ҳам бир қарорга келганим йўқ. Ҳали ҳам саҳро ҳушидек йироқдаман. Олдимда яна бир йил бор. Ундан уёғига яна ким билади, нима гап бўлади? Белгисиз кутдириш, адолатсизликдек кўринади...

— Рост, ота-она, қариндош-уруғлари Мағрифанинг ипсиз боғлангандек бўлиб қолганига сиқилаётган бўлса керак. Лекин бизнинг овуллар унинг бошини очиб, жавобини бериб юбормоқчи эмас. Ўтган йил бўлмаса бу йил... Жуда бўлмаса, ўша ўзинг айтган эндиги йил бўлса ҳам, ҳар қалай, фотиҳа қилиб қўямиз деб юришибди. Мана энди шу йил Мағашни умидвор қилиб, аҳду паймонни бир жойга қўйиб кетмасанг, уни узоқ вақт қийноқда қолдирган бўласан. Фақат шуни айтмоқчи эдим. Мағрифанинг ҳолини ўйламасанг бўлмас, Абиш!—деб гапни тамом қилди.

Абиш бу гапга қарши жавоб қилмади. Аксинча, бош эгиб қўйди-да, нима учундир қаттиқ хўрсиниб, қўлини кўксига қўйди. Дарменга жавоб қилмади. Ўз фикрича, «соғ бўлган тақдирда ҳам Абиш худди мана шу пайтда ўзининг уйланиши ҳақида оғиз очолмас эди. Унинг кўнглида бугун кечқурун Даркембойдан, Дарменнинг ўзидан эшитиб билган эл дарди. Отасининг қайғуси яна ёдига тушди. Мағрифа тўғрисида ҳали Дармен айтган энг сўнгги гап ҳам қийнаётир. У ҳақда йигит энди бир жавоб айтишга мажбур.

Бироқ, овул таъзияли, ота кўнгли ундан ҳам ярали. Яна атрофни жоҳил зулм қуршаб турганидан хабарсиз... бу ҳақда ҳам ўйлаш керак... англаш керак. Абиш ғамхўр фикрлар билан қизишиб ошиқади. Кўзига кўрингудек бўлса, кўп чигал тугунлар билан ҳозир ўзи олишгудек бўлиб, ғазабланиб тутоқиб ҳам кетади... Бир вақт унга мароқ билан тикилиб келаётган Дарменни қўлтиқлаб:

— Дармен дейман, бу ёвузликларга ҳеч чора йўқ экан-да. Шўрлик жафокаш бепоён саҳронинг эгасизлигини қарасанг-чи!.. — деб, хўрсиниб қўйди, — эл ичида Ўразбойни қувватлайдиганлар бор. Яна улар кўпчилик, шундай эмасми-а?

Туманга чулғанган ҳиссиётга берилишни қўйиб, бугунги оғир, ғамгин ҳақиқатга кўчди.

— Дарҳақиқат шундоқ. Абиш эшитдинг-ку... Бироқ Дакенг унча очиб гапирмади. Ундан эшитганларинг бу гапнинг учигина.

— Хўш, Ўразбойдан бошқалар ҳам ўшанга ўхшаш ғаломус, безориларми? Бу Чинғизда кимлар шундай?

— Кимлари борми? Ундайлар йироқдан ҳам, яқиндан ҳам топилади...

— Йироқдагиси ким? Яқиндагиси қайси бири, ҳаммасини айтиб бер-чи!

— Мисол учун йироқдагиси — Жиренше, яқиндагиси — қўй-чи, анави уйининг тепаси кўриниб турган ўз овулинг — Такежон.

— Такежон ҳамми? У ҳам тиниб-тинчимай, пай қирқишга тушганми?

— Йўқ, унинг душманлиги бир бошқача. У ҳозир очиқ душманлик қилаётгани йўқ. Ҳар ерда бир нишонга олиб, ўқ узадиган жой ҳозирлаб юрибди... Лекин Ўразбой, Жиреншелар нақадар тинмаётган бўлсалар, бу элнинг ичида Такежон ҳам худди ўшалардек.

— Хўш, шунда қандай ишлар қилаётир?

— Қандай иш қилаётганига кўп далил келтириб ўтирмай қўя қолай. Фақат битта мисолга қулоқ сол... Мана шу йил кўклам, эл ҳали қистовдан кўчмаган пайтда, Жиренше бир гала одам билан меҳмон бўлиб, Аслбекнинг уйига боради. Кўклам чиқиб келаётган пайтда сур гўшт ейиш, ҳар қаерга бориб меҳмон бўлишлар бор-ку. Асл оғангнинг уйига боришлари билан саломлашиб бўлмасданоқ Жиренше:—Х-а-а, бойқушим. Дамингни чиқармай, қимирламай ётибсанми тош тагида... «тагини ўйлаб ётибсан-ку бой қушга ўхшаб-а!» деб кулибди. «Бойқуш даммини чиқармай, қимирламай кундуз ётиб, кечалари озгина учади. Сен нега қимирламайсан» деб сўраганда, «мен тагини ўйлаб тинч ётаман» дер экан-ку. Қозоқлар шундай деб гапиришади. Асл оғанг буларнинг гиж-гижлатишига учмай юрган, мўмин одамларнинг биттаси бўлса керак. Ҳазрат ўша гап билан бизга эргашмайсан деб кесатган-да. Асл оғанг Жиреншега ўша он жавоб берибди. «Х-а-а... сен ҳам юрибсанми, попишагим!.. Ҳар қийнинг тагига бир бориб, попишакка ўхшаб «пис» этиб қўйиб, Ўлжайни туртиб уйғотиб юрибсанми, попишагим!»—дебди. Кўрдингни, Абиш!? — деганда, Абиш ҳам, Дарменнинг ўзи ҳам хахолаб кулиб юборишди.

Абишнинг кўз ўнгига ола қанотли, соқов кўкак — попишак гавдаланди.

— Ё пирим, буларнинг усталигини қара! Тилини кўр, топган йўлини кўр!... Хиёл баҳслашиб бир-икки оғиз гап билан қанча ишларни англата билган иккови-да? Дармен дейман, бу шунчаки гап эмас, усталик билан олиб борилган баҳс-ку. Подшоликлар ўртасида юрадиган катта-катта элчилар бўлади. Уларни дипломатлар дейилади. Ўруш, сулҳ, савдо, турли-туман келишмовчиликлар ҳақида бўладиган бор гапни икки подшолик ўртасида ўшалар олиб боришади. Кўп чечан, тили ўткир, гапга келганда устихони йўқ одамлар ўшалар бўлади. Мана бу асл оғанг билан Жиренше ўшаларнинг энг чевари, уччига чиққанларидан биттаси-ку!..—деб яна ҳайрон бўлганича Абиш кулиб келаётиб, ҳалиги сиқинтиликни унутиб бир хулоса чиқарди.

— Оббо, санъаткорлар-эй! Шунчалик ақлли, шунчалик моҳир бўлатуриб, қандоқ чидаб ўтирсин! Қани эди бу қобилиятни яхшиликка ишлатса?.. Яхшилик қаёқда? Ҳам авом, қоронғу, ҳам ёввойи, гаранг саҳро ана у. Қуни

туғмай юрган шўрлик санъат... Емонликка ишлатмай нимага ишлатади?! — деб кулиб юборди.

Дармен Абишнинг фикрига, шунчалик синчиклаб мулоҳаза қилишига ҳайрон бўлиб келаётир. Унинг назарида, Абиш ҳозир маълум фикр эгаси, ҳар нарсани негизигача кўра биладиган одамдек туйилди. Ичидан илм ва маърифат оқартирган ёш йигитнинг ҳар жиҳатдан нақадар камолга етганлигини ҳис этди. Катта бир дўстлик яқинлик қилиб, Абишнинг қўлини қўлтиғи билан қаттиқ қисиб қўйди.

Энди Абиш ундан Такежон ҳақида сўради. Дармен бу масалага келганда, билганларининг ҳаммасини очиб айтмади. Яқин қариндошлар ўртасидаги совуқ гапни кўпайтиргиси келмади. Лекин Абишни мутлақо хабарсиз қолдириш ҳам тўғри эмас деб биларди. Аниғини Мағашдан эшитаётган бўлса-да, ҳозир Дармендан кўпларнинг ичидан сақланиб келган баъзи режаларни билиши керак эди.

— Такежон оғанг режа тузиб юрибди дейишади... Буни кўз билан кўрмагандан кейин бир нарса дейиш қийин... Ичдан айнишга айниб олган-ку, лекин сиртдан сездирмай, ўзича бир баҳона топилишини кутиб, пайт пойлаб юрибди дейишади.

— Бу қандай гап, Дармен? Тушуниб бўлмайди-ку...

— Қисқаси, Абай оғам билан мана шу таъзия кутилаётган йилда айрилиш, шармандалик бўлади-да. Ўша томонларини ўйлаб, тортиниб турибди. Иккинчи томондан, Уразбойлар: «узил-кесил жавобини берсин. Ишимиз тиқилинч. Қўшилмаса четда қолгани»... — деб шошираётган экан. Энди шунинг учун Абай оғам билан хафалашиб, айрилишнинг чорасини излаб, худди мана шу кунларда ўша баҳонани топган эмиш, дейишаётир.

— Қандай баҳона экан? Яна қандай чир чиқармоқчи?

— Баҳонаси — Ўспоннинг моли-мулкини бўлиб олиш тўғрисида!..

— Бўлиб олиш?!.. Ўспон оғамнинг ўлганига ҳали йил бўлмасдан, кўзига тупроқ тўлмасдан-а?

— Нимасини айтасан! «Айрилар дўст эгарининг орқа қошини сўрайди» дейдилар-ку. Шу тўғрисида Абай оғамга тиқилинч қилиб қийнаб, бир чатоқ чиқариб, шу баҳона билан душманлар томонига ўтиб олмоқчи дейишади-ку. Уни қандай гап, қандай нарса тўғрисида чиқаради? Уёғини яқин кунларда рўй берадиган иш ва кай-

фиятдан ўзинг ҳам кўрарсан! — деб, Дармен уёғини очмади.

Абиш ҳам эзмаланиб сўраб ўтирмади. Сир энг чигал тугунга етганда, «қолганини отам билан Мағашдан эшитганим маъқул» деб билди.

II

Куз тушиб қолган. Чинғиз сирти яйловларидаги эл батамом кўчиб Эралига келди. Ендош қўнислар, кузевларга ҳам қўшни овуллардан кўпчилиги келиб ўрнашганди.

Ўспоннинг овулига фотиҳа ўқувчилар яна кўп келиб, дастлабки бир ҳафта, ўн кун меҳмон кутиш билан ўтди.

Ўспоннинг овули ҳозир Уйқудуқда эди. Такежон, Абай, Оқперди, Мойбосарларнинг овули ҳам шу ерда. Бу овулларнинг қулунсиз йилқилари алоҳида яйларди. Уларни ёйиш учун мол эгаларидан ёшлари Азимбой, Мойбосарнинг ўғли Аҳмеджон, Оқпердининг ўғли Мусатой яна шуларга ўхшаш бойларнинг болалари куз фаслида катта уйлардан бўлиниб, бўйдоқ йилқини саралаб олиб, Қашқабулоқ, кичик Қашқабулоқ деган, сувга се-роб жойларга кўчишган. Бу қўнислар Уйқудуқдан йироқ эмас, Сариандр Шўлпон деган ясси тоғлиқларнинг оралиғида.

Яқинда бу водида кўрилмаган бир тўпалон юз берди. Бу воқиа ҳалиги Шўлпон Сариандрнинг нариги бағрида ўтирган қашшоқ деҳқон овуллариининг устида бошланди.

Ўша иш рўй беришдан бир кун олдин қашшоқ овулларда ҳеч қандай фалокатнинг аломати йўқ эди. Аксинча, жафокаш меҳнат аҳлининг худди шу кунларда чиройи очилган, озгина кунда етишай деб турган ўзгача юпанчиғи бордек кўринарди. У — пишиб чайқалиб турган экини. Бу йил ёнгарчилик бўлгани учун, экин текис чиққан эди. Айниқса мана шу Шўлпон, Қашқабулоқларнинг этагида, Тайлоқбой қудуғининг атрофида жуда ажойиб серҳосил экин ўсди.

Бу ерда олтмиш хонадоннинг йигирматача жойла экини бор эди. Бу йил Бозорали, Абулғозилар ҳам шу ерга экин экишган. Кўп овуллардан бўлиниб қолиб кўчган қашшоқларнинг ҳам ярим ер, чорак ердек ҳиссаси бор. Ўроқ маҳали яқинлашиб қолган пайт, экин теп-текис

сарғайган. Бироқ деҳқон Даркембой:—«яна бир ўн кун туринглар, олтиндек сарғайсин... Чидаб тур, камбағаллар» — деб тўхтатиб турганди.

Аммо кўп уйлар ночор, соғиб ичарлик моллари — битта-яримта қўй-эчки бўлса сутдан чиқа бошлаган. Шунинг учун экин батамом пишгунча очиққан хонадонларнинг сабри чидамай ўз ерларидаги пишган бошоқларини этаклаб териб келиб, қўл билан ушалаб, оз-оздан буғдой олиб, ўшани қовирмоч қовириб чол-кампирларга талқон қилиб беришади. Ёш болаларга қовирмочдан овқат қилиб беришади... Текис пишмаса-да, пишган-пишганини териб олувчига оз-озгина экинлари шундай насибани бера бошлаши катта дармон бўлган. Сўнгги кунларда ҳар уйда гуриллаб ўт ёқиلىб, қозонида патрилатиб буғдой қовирилади. Ўғир дўқиллатиб талқон қилинади. Ҳар бир оилада ёш жувон ёки ўғил боласи бўлса, кичкина иниларини, сингилларини эргаштириб бориб, кун бўйи ўша пишган буғдой ичидан бошоқ теришади. Бугун ўша болалар орасида Асан билан Усен ҳам бор. Энаси-дан рухсат олган икки бола ўзларининг озгина экинининг четига кириб келишди.

Бу йил Асан — еттига, Усен — бешга чиққан. Икковининг ҳам юзлари, оёқ-қўллари офтобда хўп куйган. Асаниннг кўйлак-иштони бор, Усенда кўйлакнинг ўзи холос.

Экин ичига киришаётганларида Асан укасига қайта-қайта тайинлаб дейди:

— Пишган буғдойнигина оламиз. Сен тегма! Мен биламан, бошинигина узиб оламан.

— Ҳеч-да, мен нима қиламан? Энам менга ҳам тер деган.

— Сен пишганини билмайсан. Бўлмайди-да ахир. Иш бузилади, пишмаган буғдойни юлиб олсанг, ғўр бўлади. Ёйишга ярамайди.

— Менга сен кўрсатиб бер, пишганини оламан.

— Йўқ дедим-ку, шундай қиладиган бўлсанг энди сени олиб келмайман. Бўлмаса, сенчи, этагингни ушла... Мен узиб оламан, сен этагингга сол, бўптими Усентой?

— Бўпти! — деб келишиб, улар баланд бўйли буғдой-поя орасига эҳтиётлик билан кириб кетишди.

Асан кеча энаси билан териб ўрганганидан, бир икки-та бошоқни билиб узиб олди. Усенга бераётиб:

— Буғдойимизни босиб ташламайлик, синиб кетса ёмон бўлади. Бекорга нобуд бўлади. Сен бошоғини син-

дириб қўйма, менинг изимдан юр. Битта буғдойни синдириб қўйсанг, бундан кейин энам юбормайди! — деди.

Иккови тинмай сўзлашарди.

— Уйда энам яна буғдой қовиради,— деди Усен қорни очиб. Яна қовирмоч егиси келди. Ўзи бир бошоққа қўлини чўзиб, синдириб олай деди-ю, Асанга қараб, қўлини қайта тортиб олди. Асан ҳам унинг ҳаракатини пайқаб қолиб, «тегма!» деди,— яна энамнинг ўзига кечадек талқон қилиб берамиз... Сутга қорса қандай яхши? Ширин бўлади-а?

— Ширин! — деб, Усен кеча энасидан қолган талқонни еганини эслаб келмоқда. Иккови экиннинг қачон батамом пишиши ҳақида сўзлашади.

— Ун кундан кейин ўрамиз. Даркембой отам айтди! — деди Асан. У энасидан эшитган гапни айтди.

— Ундай бўлса, Дармен оғам яна ўзи келар эканда,— деб Усен Дарменни эслади.

— Ўзи келади. Ўтган куни келиб энамга:— ўн кундан кейин ўзим келиб, ўриб бойлаб бериб кетаман, деб айтиб кетган,— деди.

Асан ҳам Дарменни ўз отасидек, энг яқин одамидек кўради. Дармен Ийс кампирнинг етимларини ўтган йил Такежон овулида бўлган можародан кейин ўз жигаридек кўрарди. Ўзи бўлса, ҳали уйланмаганди. «Шу шўрлик гўдаклар ҳаммадан ғариб бўлишди-ку. Мен бўлсам оёқ-қўлим бутун азамат эканман. Ҳеч бўлмаса мана шу етимчаларга паноҳ бўлайин» деган қарорга келганди.

Юзидан шулар учун қон оқиб, тамга тушганда «қоним ҳам шуларнинг қайғусига қорилди-ку, беҳуда кетмасин!..» деб аҳд қилганди.

Бу оилани ўша йил кузда Такежон овулидан кўчириб келиб, Даркембойларнинг ёнига ўрнаштирди. Қиш бўйи топган-тутганини бўлиб, Ийс кампирникига бир тана, уч қўй, сўқим сўйиб берди. Шаҳарга бориб илгари болалик чоғида ўзлари турган Белоғошдан озроқ озиқ олиб келди. Ўша ерда илгари ёш йигитлик чоғидагидек рус деҳқонларига ёлланиб, куз бўйи ўроқ ўрди-да, ҳақиға буғдой олиб, ўлжа билан қайтди. Ўшани Даркембой билан Ийс энага бўлиб берди. Етимларнинг қишлик озиқ-овқатини ғамлаб берди. Яна ўша озиқдан уруғлик қолдириб, ярим ерга буғдой, чорак ерга тарих экиб берди.

Энди, ҳалиги болалар айтганидек, у яқинда яна келиб: «ўроқ маҳалида ўзим келаман» деб кетганди.

Иккита бола бошоқ териб юриб тариқлари ҳақида ҳам сўзлашарди.

— Гўжа бўлади.

— Тариқ гўжа қандай яхши-а!

— Сут қўшилса ундан яхши овқат йўқ-ку! — дейишиб болалар кичик бошларига тушган очлик азобининг аламини унутмаганларини сездиришарди.

Шулар сингари болалар билан қизчалар ҳам қатордаги экинзорларда бугунги овқатга етарлик бошоқ териб юришганди. Бу ерда ўтган йил Азимбой, Маникелардан жабр кўрган Қанғоқ, Тўқсон, Жумирларнинг ёш болалари ҳам бор эди.

Бозорали, Абулғозиларнинг уйдан келган кичкина деҳқонлар ҳам кўринарди. Даркембойнинг ўғли Раҳимтой ҳам бошоқ териб тўрвачага солиб олган. У ҳам «отамга талқон қилиб бераман» деяётир. У ўзини отасига паноҳ бўладиган азаматдек кўрсатгиси келарди. Ҳамма болалар бирга қайтиб келишаётганда тўрвалари, этаклари ёки ечиб олган камзул-чопончаларини тўлдириб, озиқ олиб келишарди. Юзларида шодлик акс этиб турарди. Булар ўзларининг кичкина ҳаётларига етарли нарсадан бошқани изламас ҳам эдилар.

Болаларнинг ҳаммаси экин атрофини айланишиб, ҳар бири ўзларининг озгина ердаги экинларидан нари кетишга кўзлари қиймай, қувонч ва умид билан боқишарди.

Асан билан Усендек болалар ҳам, қизчалар ҳам:

— Яқинда экин ўрилади! Буғдой кўп бўлади.

— Гўжа қандоқ-а, буғдой гўжа!

— Бизда-чи, тариқ гўжа ҳам бўлади,— деди Усен.

Аслида тариқни фақат Ийсина эккан эди.

— Ҳа нима бўпти, тариқдан буғдой яхши-ку! Буғдой гўжа тариқ гўжадан ҳам яхши бўлади!— деб, Тўқсоннинг Айтиш деган кичкина ўғли Усенга ёндошиб келаётир.

— Буғдойдан ун бўлади, кўмоч пиширилади,— деб Ўримжон деган кичкина қиз кулиб қарайди. — Бўғирсоқ, чалпак бўлади,— деб айтолмайди, чунки унга мой керакда. Кичкина бўлса ҳам, катта нарса ҳақида беҳуда умид қилмасди.

— Ҳа, менинг энам тариқдан бўтқа пиширади! — деб, Усен ҳали ҳам ўзининг ўзга болаларда бўлмаган тариғи билан мақтаниб келаётир. Раҳимтой бошлиқ бир тўп бола куйлаб ҳам юборишди. Катталар буларни эрмак қилиб,

ҳазиллашиб айтадиган ўланлари бор, ўшани айтишаётир. Улар бирга куйлашиб, кулишиб ҳам қўйишарди.

«Экинчининг боласи, қорабўрбой».¹

Экиннингни еб қўйди жўжа тўрғай...

Кичкина сариқ қиз Жамол этагига бошоқ тўлдириб келаётганига қарамай бошқаларни эрмак қилиб кула бошлади. «Ана қорабўрбой», «мана қорабўрбой», «мана бу ҳаммасидан ҳам қорабўрбой» деб елкаси билан ёнидаги Усенни туртиб қўйди. Усеннинг жаҳли чиқиб:

— Ўзинг қорабўрбой,— деган эди, болаларнинг ҳаммаси ундан кулиб юборишди. Жамол югурганча олдинга тушиб, шақиллаб кулди-да, оёғини кўрсатди. Унинг оёғи ҳамма болаларнинг оёғидан оқ, бежиримгина экан. Усен ҳам энди уялиб, ҳам жаҳли чиққанича индамай келаётир. Фақат қовоқ-димоғи осилиб, ҳали ҳам ўйноқлаб кулиб келаётган Жамолга қараб:

— Вой қизи қурғур-ей! — деб қўйди.

Шу зайил ҳазиллашиб, ўлжаларини кўтаришиб келаётган бир гала ёш болалар ўзларининг Тайлоқбой қудуғида ўтирган кўп уйлик, кўҳна кулбалик овулларига яқинлашиб келишганда, бир ишни кўриб ғоят ҳайрон қолишди. Овулнинг ёнида узундан-узоқ чўзилган кўчдек жуда кўп аравалар турганди.

Раҳимтой бошқа болалардан олдин фаҳмлаб:

— Ҳой, болалар! Булар қозоқ эмас. Вой, руслар! Ана руслар, матушкалар ҳам юришибди!— деди.

Бошқа болалар энди билишди. Отлар аравалардан чиқарилган экан. Бир қанча араванинг устида чодирга ўхшаш соябон бор. Кўп араваларнинг олдида қуюқ соқолли, сочи ўсган боболар, оталар кўринди. Аёлларнинг ҳам кўпчилиги бошяланг ёки қозоқ аёллариникидан бошқача кичкина чорси бойлашган. Айниқса сочлари сап-сариқ болалари, кичкинагина қизчалари кўп.

Кичик экинчилар ўз овулларига энди қўрқишиб, секин-секин юришиб келишаётир... Жуда кичиклари йиғламсираб, орқага чекинишган эди, Раҳимтой уларни уялтириб:

— Нимадан қўрқаётирсанлар! Булар ҳам ўзимизга ўхшаган одамлар. Яна буларнинг калачлари бор, нон...

¹ Қора, кирчир маъносида. — *Ред.*

Нон беради, ана юринглар! Қўрқсаларинг улар хафа бўлиб қойишади! — деб ҳамма болаларни бошлаб кетди.

Катта обоз деҳқонларнинг аравалари эди. Булар орасида овулнинг ёш болалари илгари кўрмаган бричкалар, кўкка бўялган, соявонли аравалар кўп эди.

Тайлоқбой қудуғи кўп овулларга қўнис бўларлик, бағри кенг, ҳар ер-ҳар ерда ўтлоғи кўп, яна суви ҳам, қудуқ, булоқлари ҳам етарлик манзил эди.

Олтмиш хонадон қашшоқларнинг ҳаммаси шу жойда бўлмаса-да, ярмидан ошиғи шу ерда. Булар ўн икки, ўн беш уйликдан бўлиб уч ерга бўлиниб ўтирган жотоқ — деҳқон овуллари эди.

Сувга сероб қудуқ мана шу уч овулнинг ўртасида эди.

Рус обози ўша қудуқ бошини ёқалаб ўтлоқларга жойлашибди... Отларни ўтлоққа қўйишибди, ҳар ерга қозон осиб, тутунини бурқиратиб овқат ҳозирлашиб, дам олишаётган экан. Кўпчилик катта-кичик эркак, хотинларнинг ҳаммаси бошяланггина эмас, оёқлари ҳам яланг.

Ёш болаларга бу ҳолат ажойибдек туюлди.

Аслида Тайлоқбой қудуғи катта йўл бўйида эди. Шунинг учун бу йўловчилар йўл бўйига тушганлари билан ҳайрон қолишмади. Лекин болаларга бир ерда шунча русни кўриш қизиқ туюлди.

Асанларнинг уйи мана шу обозларнинг нарёғидаги овулда эди. Болаларнинг кўпчилиги атрофдаги уй-уйларига тарқалишганда Раҳимтой билан Асан, Усен ҳалиги шўх қиз Жамол — тўрттови аравалар томон кетишди. Шу чоқ олдиндаги араванинг тагида, сояда ётган бир кекса рус мана бу болалар олиб келишаётган бошоқни кўрди. Русчалаб:

— Буларнинг буғдойи бор экан, қандай ўсар экан! Болалар тўхта, буғдойингни кўрсат! — деган эди, болалар унинг гапини тушуна олмади. Деҳқон чол ўрнидан туриб болаларга яқинлашиб келди. Ўсиқ оқ сочи, узун соқоли ҳурпайган баланд бўйли чолдан болалар аввал кўрқинди.

Асан «қочайлик!» деди. Усен билан Жамол «бизни ушлаб олади» деб йиғлай бошлашди. Ўзларнинг тез югура олмасликларини ўйлаб қўрқинди. Лекин, ҳалиги барваста келган рус болаларнинг қўрқаётганини кўриб, очиқ чеҳра билан кулиб келди.

— Постой ребята! Буғдойингни кўрсат! — деди у келәтиб.... Раҳимтой энди ўзини тутиб олиб, бирга кулишиб:

— Узимизнинг буғдой! — деди.

Йуловчи рус буларга «тўхта» деятгандек ишора қилди-да, аравасига қайтиб бориб, телпагини тўлдириб сухари олиб келди. Оқ ноннинг сухариси эди. Болалар бунни кўриб энди чолга зўр ишонч билан боқишди. Чол Усеннинг этагидаги буғдойдан бир ҳович бошоқ олди-да, ўрнига сухаридан солиб берди. Қолганини уч болага тенг бўлиб бера бошлади. Болалар хурсанд бўлишди.

— Сенлар сухарини олдинглар, мен бу йил бу ерда буғдой қандоқ унганини кўрай,— деб, буғдой бошоқларини кафтига солиб уқалади. Шу чоқ болалар қайтиб кетишаётган эди, бир-иккита бошяланг кекса аёл араваларнинг остидан чиқишиб, болаларга:

— Сют, сют! сют бор? — деб қозоқчалаб сүт сўрашди. Уларнинг ҳам қўлларида яримтадан калач ва сухарилари бор эди. Энди айирбошласа керак деб ўйлаб Раҳимтой билан Асан:

— Сүт бор...

— Бизникида, знамда сүт бор.

— Юр, сүт бор... ана эвул! — деб, Раҳимтой билан Асан ўз овулларига таклиф қила бошлашди. Аёллар болаларга эргашишди. Олдинги аёлларнинг йўл топганини кўриб, яна бир неча она билан кекса эналар ҳам нонлари, сухариларини олишиб, бирга кета бошлашди. Ниҳоят, бир гала аёлларчи ёш болалар ўзларининг кўп хонадонли овулларига олиб келишди.

Аёллар орқасидан ҳалиги бошоқ олган чол билан яна бир-икки деҳқон эргашди. Ялангбош, қуюқ сариқ соқол-мўйловли одамлардан болалар ҳали ҳам ётсирашиб келишаётир.

Булар мана шу обознинг бошлиқлари эди. Аввал учрашган, соч-соқоли оппоқ чол — Афанасьич, қолган икковидан бири — барваста келган, яғринли сариқ мўйловли киши — Фёдор, иккинчи, жуссаси ихчамроқ, ўткир мовий кўзлари ичига ботган, қошлари ўсиқ-ўсиқ оқ сочлиси — Сергей эди.

Болалар буларни эргаштириб келишлари биланоқ ота-оналарига: булар сүт сўрашаётир... нон беришади... Сухари берамиз! — дейишаётир. Эна сүт беринглар! — деб оналарини чақириб югуришди.

Овулда уйлар кўп. Озроққина сутларини олиб чиққан жувонлар, кампирлар ҳалиги рус аёллари билан аралашиб, қуралашиб кетишди. Рус аёлларининг орасида барваста келган, ажин босган чеҳрасида ғайрат акс этиб турган, қўллари, жуссаси эркакларникидек пишиқ, ўрта яшар она бор эди. У бошқалардан кўра офтобда кўпроқ куйиб, қоратўри тортганди. Обоздаги аёлларнинг ҳаммаси уни «мать Дарья» дейишарди. Уша Дарья бошқа аёллар номидан қозоқ аёллари билан эркин сўзлашиб, сухари — нон бердириб сут-қатиқ олдира бошлади.

Ақлли сиймосида сабот акс этиб турган Дарья бир томондан қозоқ кампири Ийсга, яна шунингдек кекса аёлларга русчалаб ҳазил қилиб:

— Меники-сеники,— деб, қозоқча, сўзламоқчи бўларди. Ийс билан Бозоралининг хотини Удек ва Даркембойнинг хотини Жанғиллар кулишиб, очиқ чеҳра билан сўзлашиб: «сут текин, олинглар — меҳмонсизлар!» дейишарди.

Баъзи бир рус аёллари пул бермоқчи бўлишган эди, Жанғил кулиб, икки қўлини силкитиб бошини чайқади.

— Керак эмас, пулнинг кераги йўқ!.. Биз савдогар эмасмиз... Ол, ма сут! — деб текинга бераётганини англатиб, қўлидаги жўмракли челагидан бир тўп хотинларга сутни ўзи куйиб берди.

Пул чўзаётган қўлини қайтариб, бошини чайқаганича:

— Йўқ, йўқ... — деди.

— Буларни қара, ўзлари қашшоқ... Яна пул олишмайди. Бизларни меҳмон ҳисоблашаётир. Қирғизлар меҳмондўст бўлишади... Шундайми? — деб Дарья Жанғилга ва шунингдек муомила қилаётган Ийсга, Удекка кўп миннатдорчилик билан қараб туришарди.

Бирга келган эркаклар ҳам Дарьянинг сўзини маъқуллаб, бош ирғаб қўйишди.

Лекин бу эркакларнинг катта бир ишлари бор эди. Афанасъич кулиб турган Жанғилнинг ёнига келиб, чаларим қозоқчалаб сўрай бошлади:

— Овул қозоқники, мужик бор?

— Бу одам нима деяётир? Битта-яримтанг уқдиларингми? — деб Жанғил кулиб, тараддудланиб қолди.

— Бу одам, эркакларни сўраётгандир дейман! — деб Удек топди.

Афанасъич унинг гапини маъқуллаб бош ирғитди.

Бу кекса одам обоздаги бошқа одамларга қараганда, қозоқ ҳаётини яхшироқ биларди. Чунки, мана шу келаётган тўпдан «ходок — билиб келувчи» бўлиб, Еттисувга бориб у ерда бир йил туриб, ернинг, халқнинг, касби-корнинг ҳамма жиҳатлари билан танишиб, энди мана бу тўпни эргаштириб, кўчириб келаётган эди. Қозоқчага ҳам унча-мунча тушунадиган бўлиб қолган.

Буларнинг эркакларни йўқлаётганини англаган аёллар, энди уйда бетоб ётган Бозорали борлигини айтишди. «Русча ҳам сўзлашади» деб ўйлашди. Абулғози, Даркембойлар ҳам шу овулдаги уйлардан бирида бўлмоғи керак... уларни ҳам эсга олишиб, аёллар эркакларининг отини айта бошлашди.

Лекин буларнинг ичида Ҳдек дадиллик қилиб, Афанасий билан ёнидаги иккита эркакка қаради-да, қўли билан ишора қилиб чақириб:

— Юр!... Буёққа юр! Эркак бор! — деб эргаштириб кетди.

Уч деҳқон Ҳдекнинг орқасидан Бозоралининг уйига келганда, ҳалиги Дарья бошлаб келган аёллар ва бошқа аравалардан идишларини олиб келган ёш болали оналар, эналар шу овулнинг бутун уйларини ёқалаб келишаётганди. Кўп уйларнинг эшигидан қарашиб, қозоқ аёллари билан имо-ишора қилиб сўзлашишарди-да, икки тараф ҳам кула беришарди. Улар буларни, булар эса уларни томоша қилишаётир. Бири-бирининг кийим-кечагига ҳайрон қолишарди. Рус аёллари қозоқ аёлларининг бош кийимлари ҳақида сўзлашарди.

— Кекса хотинлари ҳам бошяланг, у нимаси? — деб, қозоқ аёллари ҳам ўзаро сўзлашиб қизиқиб қарашди.

Дарья кўп хотинларни эргаштириб олиб, уй-уйнинг эшигидан қараб, тажрибали кўзи билан уларнинг оғир аҳволини кўриб келаётир.

— Қип яланғоч-а, уйлари илма тешик... ичида фақат увада, кийим-кечаги ҳам, анжоми ҳам йўқ, — дерди. Баъзан ўчоқ бошида фақат буғдой қовириб ўтирган оналарни, ёш қизларни кўриб овқатларини қаранглар, қуруқ буғдойнинг ўзи, — деб, бош чайқаб келаётир. Қозоқ аёллари Дарьянинг отини дарров ўзгартириб, Жария қўйиб олишди. Рус аёлларининг ҳаммаси Дарьянинг сўзига қўшилишиб, сўзлашиб келишарди.

— Бир томчи мой топилмайди.

— Буларнинг сутдан бошқа овқатлари ҳам йўқ.

— Оч бўлса керак. Лекин ўзлари пул олишмайди.

— Бу қирғизларнинг қишлоғи-ку. Шўрлик, йўқчилик қишлоғи! — дейишиб, аёлларнинг ҳар бири Дарьянинг сўзини қувватлашаётир.

— Бизнинг Пенза қишлоқларидаги йўқчиликка ўхшайди.

— Худди биздаги оч-яланғочларнинг уйига ўхшайди! — деди дағалроқ товуш билан кескин қилиб, бўйи Дарьядек, лекин ундан бўлиқ, пишиқ жуссали Фекла. Аллакимни қарғаб ҳам юборди. Дарья ҳам боядан бери бош ирғаб, ўйланиб келаётган эди.

— Эй, ит қашшоқлик, ҳамма ерда сенинг қабиҳ тумшугинг бир хилда-ку!.. — деб аччиқ истеҳзо билан ёнидаги аёлларни кулдириб қўйди.

Бу чоқ Бозоралининг уйига ҳалиги русларгина эмас, шу овулнинг эркаклари ҳам йиғилишганди: Даркембой, Абулғози, Қангбоқ, Тўқсон, Жумирлар ҳам шу ерга келишган эди. Буларнинг ҳаммаси бошқа меҳмонларни қуршаб олишиб, суҳбат қилишаётир.

Бозорали ҳали ҳам бетоб. У: бод касалига мубтало-ман, дерди. Ҳамма ери соғ, фақат белини кўтара олмайди. Ҳозир ёнбошлаб ётиб, руслар билан уриниб-суриниб сўзлашиб, сўз орасида Даркембойларга ҳам қозоқчалаб тушунтириб бераётир.

Афанасъичнинг исмини сўраб, уни «Апанас» қўйиб олишди. Апанас Бозоралига ўзларининг оғир аҳволда қолишганини айтди.

— Семейдан чиққанда йўлдан адашиб кетибмиз. Бизларга катта трактага, бекат йўлига бориб тушиш керак. Ушанга йўл биладиган, бизларни бошлаб борадиган одам топиб беринглар. Биз унинг хизмат ҳақини берайлик! — деб ўтинди.

Бу гапни билгандан кейин, Даркембой:

— Бўпти, одам топамиз, берамиз... Мана бу Қангбоқ ҳозир бўш-ку... Экинига ўроқ солгунча қайтиб келади, борсин! — деди.

Қангбоқ ҳам норозилик билдирмагандан кейин, уч йўловчи Қангбоққа тўланадиган ҳақ масаласини келишиб олишди.

Энди Даркембой буларнинг қаердан келаётганини, қаерга кетаётганларини сўради.

— Кўда пайдўм? Апанас-а-а!? — деган эди, Афанасъич тушуна қолди.

— Семирек... Семирек едем!...

— Бу Семиреги қаер?... Оқирекми? — деб Даркембой тушунолмай, қўшни бўлган Сибон элининг қўнисларидан бирининг номини айтди.

— Лепса, Лепса? — деб Сергей очикроқ тушунтирмоқчи бўлди.

Бозорали энди англаб:

— Лепси, Лепси, Шуборағаш, Қополни айтаётир.

— Да, да, Капал... Капальск, Лепса, Капал.

— Э-э-э Еттисуви! Э-ҳа, дунёнинг бир бурчаги экан-ку, ўзлари қаердан келишаётган экан? — деб Даркембой яна сўради. Бозорали буни сўраганда, Афанасий қўлини йироққа силтаб жавоб берди.

— Россия, Россейские!.. Мен Пензадан! — деб, Федор билан Сергейни кўрсатиб, — Томбов! — деди.

Бозорали уларнинг икки Россиядан, жуда узоқдан кўчиб келишаётганларини тушунтирди. Даркембой уларнинг икки ойдан буён йўл босиб кўчиб келаётганларини билганда, бошини чайқади-да, ўйланиб яна сўради.

— Нега кўчдинглар? Туғилиб ўсган ерларнинг яхши эмасмиди? Ота макони манзилингдан қандай зўрлик ҳайдади экан? — деб ҳайрон бўлиб қолди.

Апанас бу саволни англаганда, икки қўлини ёзиб қўйди.

— Жуда ёмон бўлди у ерда... Очарчилик бўлди.

— Ер оз бўлдимиз? — деганда, Апанас бош ирғаб, ўз аҳволларига хиёл истеҳзо билан кулиб қўйди.

— Баъзи кишиларда ер кўп, бизларга йўқ бўлди.

— Ушанда қанча ерларнинг бўлган эди? — деб Бозоралининг ўзи савол берди.

— Ер мана бу кафтимдек! — деб, бир кафтини ёзди. — Йўқчилик бўлса, мана бу менинг зипунимнинг катталигидек! — деганда, Бозорали Апанаснинг гапидан хурсанд бўлиб кулди.

— Кўрдиларингми, нима деяётганини!... Ер кафтимдек, йўқчилик чопонимдек бўлди, — деяётир.

— Оббо шўрлик-ей! Келиштириб айтганини қара!

— Сўзнинг пўскаллasi! Йўқчилик деган шу-да, — дейишиб Абулғози, Тўқсонлар баравар қувватлашди.

Сиймосида истеҳзо акс этган ҳолда Афанас яна:

— Беда-чи... мана бу сенинг уйингдек! — деди. Бозорали яна унинг сўзига қўшилиб кулганича:

— Бошимизга тушган кулфат ундан ҳам катта. Мана бу сенинг бошингдаги уйингдек бўлди. Кўчмай нима қилайлик!— деяётир,— деди.

Тингловчи қозоқлар Апанаснинг ақлига ҳайрон бўлиб қараб қолишди.

Даркембой Апанасга зўр ишонч, очиқ чеҳра билан тикилди.

— Тўғри-да, «орқада йил яхши келса, нега олқор кетади?» дейдилар-ку.

— Фақат ўзини эмас, ўзгалар ҳақида ҳам айтаётибди! — деб Қонгбоқ бош ирғаб қўйди.

— Тўғри! Бизда ҳам шу эмасми? — деди Тўқсон, унга бу гаплар маъқул тушди.

— Бизда фақат ер кўп-у, экин экилган жой кафтдек, йўқчилик билан фалокат ўзимиз ҳар кун кўтариб келаётган бўйинтуруғдек!... — деди.

Бозорали Апанасга жуда меҳр билан қаради.

— Шўрлик эр-азамат халқнинг авлоди-да... Ҳақиқатдан четга чиқмайди. Кўзини очиб кўргани шу, шундоқ демай нима қилсин. «Бадавлат элнинг ўғли-қизиман» деб ёлғонни дўндириб мақтанмайди ҳам! — деб, бир оз ўтирди-да, бир хаёлга келди. Уни аввало Ўдек, Даркембой, Абулғозиларга айтди.

— Сургунда юрганимда русларнинг нон-тузини кўп ичган эдим. Айниқса, қочиб келаётганимда шуларга ўхшаш қашшоқ, камбағалларнинг уйидан ёрдам олиб, элга етиб олган эдим. Булар сафарга чиққан мусофирлар-ку. Қайғуси ҳам, гапи ҳам худди бизларникига ўхшайди. Шу ерда Ўдекнинг бир катта қўзиси бор, энг азиз меҳмонимга сўяман деб қўйган эдим. Булардан азиз меҳмон борми? Ҳозир ўшани сўйиб, шу йўловчиларни меҳмон қилайлик. Абулғози, сен ўшани олдириб келиб, сўйчи! — деди.

Бу гап ўтирганларнинг ҳаммасига маъқул тушди. Бу чоқ Ўдек чой қўйиб юрган эди. Бозорали энди Апанаслардан шошилмай меҳмон бўлиб кетишларини илтимос қилди. Улар бошларини чайқашиб, ҳайрон бўлишди-да, миннатдорчилик билдиришди.

Бозорали яна икки гапни айтди. Аввало Апанас билан маслаҳатлашиб, мана шу кўчиб келаётган ўттиз ховдоннинг кексаларидан яна беш кишини таклиф қилди. Уларни Федор бориб айтиб келадиган бўлди. Сўнгра Бозорали Тўқсон, Қангбоқларга қараб:

— Буларга экинларингни кўрсатинглар. Бизлар ер тирнаганимиз бўлмаса, экин экишни биламизми? Ерни қай йўсинда ҳайдаб, қай таҳлитда экишни биладиган шу Апанаслар. Булар меҳнат оғир деб йиғлашмайди, фақат «ер» деб йиғлашади. «Меҳнат оғир» деб йиғлайдиган фақат бизлар. Экин бошига бошлаб бориб, тупроқни кўрсатинглар! Қандоқ ҳайдаш, қандоқ сепишнинг йўлини ҳам сўраб қолинглар,— деди.

Бу маслаҳатни Абулғози билан Даркембойга қарата айтганди. Уларга ҳам маъқул тушди. Апанас билан Сергей бўлса, бу атрофнинг экинини кўришга ўзлари ҳам қизиқар эдилар.

Шунинг билан кун бўйи Бозорали буларга ўз овуллариининг қашшоқлиги, аҳволлариининг жуда оғирлигини батафсил айтиб берди. Атрофдаги бойлар, зўравонлардан кўраётган зўрлик, жабр-зулмларни ҳам ҳикоя қилди.

Бозоралининг уйида меҳмон бўлиб чиққан Апанаслар ўша куни кечки пайтда ҳаммаси экин бошига боришди. Экинни уларга Абулғози билан Даркембой кўрсатди.

Деҳқонлар орасида ернинг сирини, экиннинг тилини жуда яхши биладиган Сергей, текис чиққан экинни ора-лаб юриб, бошини чайқади. Чала ҳайдалган, айниқса кесаклари бутун қолган, мола қилинмаган ерга сепилган экин ёнига келганда Апанас қўлига катта кесакни олиб, Даркембой билан Абулғозига кўрсатди.

— Джаман!.. Джалқов! Сенлар джалқов! — деди. Кулиб туриб бошини чайқади. Тўғри сўз, кескин табиатли, паҳлавондек гавдали Шўдир қўшилиб кулди-да, Абулғозининг биқинига туртиб қўйиб, ерга тупирди, тушунмаса-да Апанаснинг гапини такрорлаб:

— Джаман... джаман!.. —деб туриб,—чеге там джаман!.. Плохо! Ай как плохо сеете! Бить тебя надо Абулғози! — деб, Абулғозининг елкасидан ушлаб силкитиб қўйди.

Лекин шунда ҳам мана бу йигирматача жойда экилган экин бу йил ажойиб бўлиб бўй тортган, текис чиққанди... Бирорта оласи йўқ. Деҳқонлар унга ҳам қизиқиб қарашди. Ҳар ер, ҳар ердан тупроқ олишиб, тоза унни танлаётгандек тикилишиб, ҳавас қилишди.

Кейин русча биладиган Бозоралининг ёнига келишганда Апанас, Сергей, Шўдир учови жуда кўп камчиликларни санаб чиқишди. Ер текис ҳайдалмаган. Сўқа чуқур солинмаган. Айниқса молалаш ёмон.

— Бунчалик ялқовлик билан қилинган меҳнатга, шунчалик ҳосил берган худоинг сахий экан! — деб, Апанас кулгиликка олди. Экиннинг яхши чиққанини айтаркан Сергей ҳазил қилиб:

— Худоси нимаси! Бу жойнинг ери шундай... Менинг мана бу ҳассамни, — деб узун оқ ҳассасини кўрсатди, — бўлмаса анави араванинг шотисини ерга тиқиб қўйсанг араванинг ўзи ўсиб чиқади! — деди.

Бозорали Абулғозиларга унинг гапини тушунтириб берди.

— Меҳнатинг билан олаётганинг йўқ, ерингнинг сахийлигидан олаётирсан. Ерингнинг серҳосиллиги шундайки, шотини кўмсанг араванинг ўзи ўсиб чиқади! — деяётди, — деди.

Абулғозилар бу гапга эътироз билдиришмади. Лекин улар учун Бозоралининг ўзи гапирди.

— Мола етишмади. Олтмиш хонадонда иккитагина мола бўлди. От-улов ҳам йўқ. Мана шу олтмиш уйлик қашшоқлар, сўқани ўз бўйнилари билан сургагандек, ер ҳайдаб бу экинни экишди. От ориқ, яна бунинг устига оз бўлгани учун сўқага туя ҳам қўшдик. Ҳатто бўғоз сигиргача сўқага қўшилди. Қандай қилиб яхши ҳайдалсин! — деди.

Деҳқонлар шу кеч Бозоралилар билан хайрлашиб, арваларига қайтишди. Улар эртасига эрталаб жўнамоқчи бўлишди. Қангбоқ бош бўлиб уларни Бекат йўлига, Етти-суннинг катта йўлига чиқариб қўймоқчи бўлди. У тонг пайтида отга миниб, обоз олдида ҳозир бўлишга ваъда бериб қолди.

Бу чоқ Даркембой Бозоралининг уйида бўлолмади. Унга бошқа бир иш сабаб бўлди. Русларга экинни кўрсатиб юраркан, кечқурун отга минаётган чоғида Даркембойнинг кўзи Уйқудуқ томондаги яқин тепаликка тушиб қолганди. Ушанда Кичик Қашқабулоқ томондан мана шу яқинроқ ердаги адрга қараб ёйилиб келаётган йилқини кўрганди. Жуда яқин бўлмаса-да, Даркембойнинг ўткир кўзи тепаликда ёйилиб юрган йилқини кўриб қолганди.

Шундан кейин руслар билан Абулғозини овулга қайтариб юбориб, ўзи елиб-югурганича ўша йилқига борди. Кун ботиб бораётган пайт эди. Бир неча овулнинг гала-гала бўйдоқ йилқиси бир-бирига туташиб, яйлаб юрган экан. Мол ичида чўпонлар кўп кўринмади. Фақат битта-

гина ёш йигитча — кундузги йилқичи бор экан. Ушапга: — Чироғим!.. — деб, Даркембой кўпдан кўп тайинлаб: — Мана бу яқин ерда кўп қашшоқларнинг унча-мунча экини бор. Оз кун ичида ўроқ солмоқчи бўлиб турибмиз. Кечаси йилқичилар ухлаб қолиб, бунчалик кўп йилқи экинга тушиб кетмасин. Шу гапни бутун йилқичиларга тайинлаб қўй, нури дийдам! — деди.

Йигитча йилқичиларга унинг гапини айтиб қўйишга ваъда берди. Ўзи ҳам Даркембойнинг хавфини яхши тушунгандек кўринди. Шу гапларни уқдириб кекса деҳқон кечаси қайтиб кетди.

Ҳалиги йигитча йилқини кечки суғоришга олиб келганда, булоқ бошида ўтирган йилқичиларнинг ҳаммасига ва Азимбойга ҳам Даркембойнинг илтимосини айтди. Азимбой бу гапдан жаҳли чиқиб эзмаланиб сўраб қолди. Бир оздан кейин йилқини тунги ўтлоққа ўзи ёйиб, ўзи бош бўлди-да, бор йилқини экинзор томондаги тоғ бағрига ҳайдатди. Ўзи ҳам бу кеча йилқи қўриқлашга чиқадиган бўлди. У аввалги одатидан қилиб, бу йил куз ҳам тунги кузатчиликка ўртоқларини, йилқичиларини эргаштириб чиқа берарди. Мана шу булоқ бошига кўпгина Ирғизбой овуллари жойлашганди. Буларнинг ҳаммаси ҳам бўйдоқ йилқини боқиб юрган Азимбой сингари ёш мирзалар, бойваччаларнинг хонадонлари эди.

Ҳозир Азимбой уларнинг ҳам кўпчилигига «бугун йилқига борайлик», «кечаси далада пойга чопишиб, ўйинкулги қиламиз, отга мининглар!» деди.

Шунинг билан қош қорайган пайтда ўн тўдага яқин, гала-гала йилқилар адрни қоплай бошлади. Уша йилқиларнинг орқасидан Азимбойга ўхшаб битта-иккитадан йилқичиларини эргаштириб бойваччалар ҳам чиқишди. Буларнинг ичида Оқпердиннинг ўғли Мусатой, Мойбосарнинг ўзига ўхшаш, безори ўғли Ақмеджон, Ўсернинг бақироқ ўғли Мақа, ёш, ҳовлиқма Ақлпейис, Тонгпўлпондан Элевсиз деган баримтачи, ўғрилар ҳам бор эди. — Мана шундай ўятадан ошиқ ёш, муштумзўр Ирғизбойлар ўзларига тилсиз чўқмор — сўйил сифатида олиб юрадиган отбоқар-йилқичиларини эргаштириб чиқишди...

Азимбой бугун ёмон ният билан чиққанди. Кундузи у йилқи қайтарадиган йигитчадан Даркембойнинг сўзларини хўп эзмаланиб сўраб олди. Уша экин ичида Бозорали, Абулғозиларнинг экини ҳам бор. Азимбойнинг кўп замонлардан буён қасдлашиб юрганлари шулар. Дар-

кембой бошчилигидаги жотоқлар йилда Азимбойнинг ғазабини қўзғатарди. «Буларнинг экини зап ҳосил беради-да», «бу йилги ҳосилнинг кўплигидан жотоқлар кўчолмай қолишади» деган гапларни эшитиб, Азимбой зўр ҳасад қилиб юрганди.

Бир-икки кун илгари Азимбойнинг ўзи ҳам ёлғиз бориб, экинни кўриб қайтганди. Энди тун ярим бўлган пайтда бор йилқини жўрттага йиғиб, ҳайдаб, қалин экиннинг ўрта ерига тақаб олиб келди. Йилқи бўлса, кечаю кундуз қирнинг қовжираган ўтида яйлаб юргани учун, энди кўк ўт излаб тентирди. Айниқса, Такежоннинг минглаб йилқисини бошлаб юрадиган кулранг қашқа айғири пишқириб қўйиб, ўзининг бир катта гала уюрини эргаштириб йўлдаги кўк чўпни юлиб-юлқиб еганича кетаётир. Бошқа йилқиларнинг ҳам кўплари, бор айғирларнинг уюрлари ўз одатлари бўйича кулранг қашқага эргаша бошлашди. Кулранг қашқа бўлса олдиндан ҳид билиб, яхши ўтлоқ борлигини сезиб, чўпга бўйин чўзмай, олға кетаётир.

Йилқининг олдига чиқиб бу кайфиятни фаҳмлаган Азимбой ҳамма мирзалари билан ўртоқларини, йилқичиларини чақириб олиб:

— Қани энди, йигитлар, отдан тушиб сабр қилинглар. Шу ерда ҳангомалашиб ётайлик. Йилқида яйлоқ борми, молда тил йўқ. Қаерга қараб кетганини ким билади!.. Эрталаб йиғиб олармиз! — деб, истеҳзоли кулги билан ёмон ниятини сездирди.

Биттагина ёш йилқичи:

— Ййе, мана бу ерда экин бор, увол-ку! — деган эди, Азимбой уни ҳақорат қилиб:

— Жим ёт, алжимай! Биров экин экади деб бировнинг моли ўтлоқдан айриладими? — деди.

Зўравон Ақмеджон билан бақироқ Мақа ҳам аллакимни ҳақорат қилаётир.

— Ер тирмалаб, ота-бобомиз қилмаган касбни топибди! — деб, Мақа сўз бошлади.

— Элнинг кўркини кетказишади, мана шу жотоқ деган шумлар. Буларни турткилаб кўчириб юбориш керак! — деди Ақмеджон.

— Э-э-э, бир-икки марта меҳнати зойе қилиниб, «итга ўхшаб ер тирмалаб ёмон примни бошлама!» дейилса, ўзи ҳам кўчади,— деди Азимбой отдан тушиб, жойлашиб ўтириб белини ечаркан. Бошқалар ҳам шундай қилишди.

Отларини тизгини билан қантариб қўйиб, чилвирларига ястаниб ҳаммаси ётишди.

— «Кўчиш эмас, типирчилаб қолар, уяси бузилган аридек ғужғон ўйнар, ҳали бу мужиклар!»— деб Ақлпейис ҳам ҳақорат қилиб ирғишлаб қўйди.

Азимбой шодланиб унинг сўнгги сўзларини қайта-қайта эсга олди. Шунинг билан булар шу ётишда катта бир шумликни ўйлаб ётишди. Эндиги уйқулари эса, уйғоқ юриб ер ўртагандан ҳам ёмон. Одатлари бўйича ўғриларни отлантириб юборгандан ҳам, оч-яланғочларни зўрлик билан савалагандан ҳам баттар, одам ўлдириб, ночор овулларни ҳаробага айлантиришдан ҳам оғир бўлган бераҳмлик, ёвузлик уйқусига кетишди.

Хўш, йилқи-чи! Йилқи — тинчлик, хотиржамлик пайтда ювош, бегуноҳ жонивор. Шу сингари бебаҳо фазилатга эга бўлган мол!.. Ҳозир ўзларининг қилаётган ҳайвонликлари ёнғиндан ҳам ёмонлигини... Даланинг беомон офатига, тилсиз ёвига айланганларини билишадими улар! Мана, энди минг оёқли, сон минг тишли ашаддий ялмоғиз, аждар бўлиб чўзилди. Қора чипор бўлиб атрофни эгаллаб, экинзорга яқинлашди. Ўша дамига тортгани келаётган аждарнинг ёниб турган ягона кўзидек ярақлаб, кулранг қашқанинг қашқаси ярқираб келаётир. Ҳали ҳам олдинда ўша. Минг йилқини эргаштириб, йигирма жойга экилган экинга бошлаб келиб, ёпирилтириб юборган ҳам ўша кулранг қашқа айғир бўлди. Ўзга чўпдан ҳўлроқ, тун кечада ҳам салқин, ҳам қорамтир кўкиш товланиб турган буғдой кўп йилқининг қисир бияларини ҳам, ғўнан-дўнани, байталларини ҳам баравар қизиқтириб ўзига тортди.

Эгалари қасддан ёпирилтириб юборган бу беомон бало ҳозир худди жўрттага ўғирлиқча кирганга ўхшайди. Битта-яримта айғирлар ҳам, ғўнанлар ҳам кишнамади. Ўқрайиб, ўшқиримади ҳам. Фақат тез-тез пишқириб, мана бу яйлоққа келганликларини пичирлашиб, маъқул кўришаётганга ўхшайди.

Киртиллатиб экиннинг бошини юлиб ейиш билан бирга, ўртасидан синдириб, юлиб-юлқиганлар ҳам бор. Ёш йилқи келиштириб ейишнинг йўлини билмай, бўйдор буғдойни кўпинча тагидан тишлаб тортиб, илдизи билан қўпориб юлиб олаётир. Буғдойни пояси билан суғуриб олгани билан бошини энгаштириб чайнай олмай, босиб ташлаб, яна тишлайди... Яна юлиб олади. Четидан кир-

ган экинзорни бир томондан босиб пайхонлаб, ҳамма йилқи экин ўртасига ёпирилиб кетади. Кўп ерларда экин ичида ағанашиб, ёки чопишиб, тепкилашиб, ўйноқлаб югуришган ёш, семиз, асов йилқилар беҳисоб эди. Ўйноқлаганда қаттиқ туёқларининг остида ўсиқ буғдой шитирлаб қулаб, эзилиб ёки қўпорилиб пайхонланаётир. Кундузи келган егимчаларнинг кичкинагина ҳолсиз бармоқлари кўп эҳтиётлик билан авайлаб ушлаган буғдой поялари ҳозир ёнғиндан баттар қасдлик, душманлик зарбига учради. Мингларча пичоқдек ўткир тишлар билан тошдек қаттиқ туёқлар янчиб пайхонлаётир. Қашшоқларнинг меҳнати, пешона тери, озгина орзу, умиди, ғариб ҳаёти ҳаммаси ҳам мана шу туёқларнинг беомон тепкиси остида ер билан яксон бўлаётир.

Эрта уйғонган йўловчилар отларини қўшиб жўнашга тайёр бўлиб, Қангбоқни кутиб туришибди. Қангбоқ бўлса тонг отиши биланоқ ўтлаб юрган отини излаб, овулдан пиёда чиққан эди. Экин томондаги тепаликка чиқиши билан ҳалиги машъум ишни кўрган он дод-фарёд қилиб, зор йиғлади.

Шу чоқ эрта уйғониб, буғдойни кўздан кечиргани келаётган Даркембой рўпарасидан чиққан эди. Ийс эна сингари тўрт-бешта чол-кампирлар ҳам эрталабки чойга экиндан бошоқ териб келгани чиқишганди. Ушаларнинг тўпи овулдан чиққан замон Қангбоқни кўришди. Бўлган мудҳиш ишни шўрликларнинг ҳаммаси бир лаҳзада тушунди.

Дам ўтмай ҳаммаси бирдан чувуллашиб овулга югуришди. Кўп хонадонли уч овулнинг одамлари баравар югуриб, эшикка чиқишди. Болалар ҳам уйғонишлари биланоқ йиғлашиб, оналарининг этагидан ушлашиб, фалокатни сезгандек типирчилашаётир. Тинмай айтилаётган қарғишлар, бақириқ-ҳайқириқлар, фарёд қилиб йиғлаётган ғазабли товушлар овул устида зўр кулфат рўй берганини билдирар эди.

— Қирилгурларнинг моли!

— Тепангдан уриб, товонингдан чиққур, йиртқицлар!

— Ўртаниб ўл, Ирғизбой!..

— Етти пуштинг йиғлаб ўтсин, бойлар!

— Кўз ёшига қолгур, қасд душман!

— Етимларнинг оҳи тутсин!

— Ёв! Ёв-ку булар!

— Бу мудҳиш иш қасдликнинг иши-ку! — деган оҳизор, ғазаб овул ичини тутиб кетди.

Даркембой, Қангбоқ, Абулғозилар ҳам шу сингари ғазаб ва нолиш билан Бозоралининг олдига етиб боришди.

Ҳозир Бозорали сафарга кетаётган кишидек кийиниб олган. Лекин ўрнидан туролмайди. Ранги ўчиб кетган. Ҳали оғзидан бирор сўз чиққани йўқ. Фақат эшикда оналар билан болаларнинг, аламга тўлган оталарнинг зорини эшитиб, ерга ёзган тўшагида юз ағанади.

Энди бошлиқлардан бир неча эркак келиши биланоқ ғазаб ичида гап бошлади:

— Вой қон қускур душманлар-ей! Шўрлик элим! Шўри қайнаган меҳнаткашларим!.. Оҳу-зоринг кўкка кўтарилди-я!.. Бас, эсингни йиғ ҳамманг! Эсингни йиғ, Абулғози! — деб, Абулғозига ўхшаш бир неча шижоатли йигитларга назар солиб, буйруқ қилиб сўзлай бошлади.

— Йилқиси экиндан чиқмасдан ҳозирнинг ўзида юган, нўхта, арқон, чилвир олиб боринглар-да, танлаб-танлаб ўттизта яхши отни ушлаб келинглар. Бугун ё ўлиш, ё қолиш... Энди нимадан қўрқамиз? Бу экинлар олтмиш хонадонники эди. Ҳар бир ер бир ярим отнинг хуни. Шунинг учун ўттиз от деяётирман. Олтмиш хонадоннинг иккитасига биттадан от. Ўшани ушлаб ўтириб сўзлашамиз. Яна мана бу ишнинг оқибати жанжал-можароми, ёқалашми, бутун балоси ҳали келади-ку. Ўшанда минадиган уловинг. Қани жўнанглар, шу ишни қилиб келмасаларинг одам эмассанлар! — деди.

Даркембой ҳам бу гапларни маъқул кўрди. Шу билан бир чой қайнагудек пайт ичида, айтгандек, ўттизта яхши от қашшоқ уйларнинг бўсоғасига боғланди. Даркембой тинмай юриб, ўша отларнинг ҳаммасини эгарлатиб ҳам қўйди.

Овул устида ҳамон қий-чув, оҳу нола кўтарилиб турарди. Чол-кампир, бола-чақаларнинг фарёд кўтариб йиғлаши, қарғиши эшитиларди.

Боядан бери бу овул устида кўтарилган шовқин-суронни, тўпалонни англай олмаган ва Қангбоқни узоқ кутган Апанаслар, энди Бозоралининг уйига келишиб, ҳамма гапдан хабардор бўлишди. Бир оздан кейин ободаги эркак-аёлнинг ҳаммаси ёри-биродар бўлган қашшоқ, меҳмондўст овулларнинг бошига тушган кулфатни

билишди. Улар ҳам жонлари куйиб ачинишди, ғазаблари қайнаб, кучли нафрат қўзғалди.

Бозорали — «Потрава» дейиши биланоқ, унинг берган буйруғини Фёдор жуда ўринли деб топди.

— Потраванинг жазоси бундан ҳам қаттиқ бўлади! «Мол эгаси бўлган бойларни судга бериш керак!» — дейишиб, Апанаслар кўрганларини батафсил айтишиб, бутун обоздагилар қўл қўйишди-да, гувоҳлик беришга аҳд қилишиб, обозга кетишди.

Улар кетиши билан бир оздан кейин кўп салт отлиқлар овулга босиб келишди. Улар: Азимбой, Ақмеджон бошлаб келган бойваччалар, мирзалар билан ўшаларнинг отбоқари, йилқичилари эди.

Ҳаммасининг қўлида сўйил. Кечаси ғира-ширада жўрттага уйқуга кетган бу тўда кун чиққунча турмай ётишди. Фақат олдин уйғонган Мақа экин ичидаги йилқидан бир галасини ушлаб олиб кетаётган жотоқларни кўргандагина: «отлан!» деб бақира бошлади.

Азимбой ўша он, бор кишини отлантириб юборди. Яқин атрофда бўлган бошқа Ирғизбой овуллариининг йилқичиларини ҳам тездан чақиртириб олди. Шундай қилиб жами қирқтача ясовул тўплади. Энди чўқмор-сўйилларни шайлаб олиб, қашшоқ овулларга зарбини ўтказмоқчи бўлиб, кўп можароларни бошлаш ниятида келаётир.

Улар овулга етгунларигача отларининг бошини тортмай, тасирлатиб келишди. Бу элни оёқ-ости қилиб, айбдорлигини кўрсатиб, жўрттага чўчитиб қайтмоқчи. Азимбой четки овулга етиб келган замон от устида ўшқириб, бўйруқ қилди:

— Ҳой жотоқ! Ким бор? Чиқ олдимга! — деди.

Бу овулда Абулғози, Даркембой, Қангбоқ, Тўқсонлар ўтиришганди. Ўшаларнинг боши кўриниши биланоқ Азимбой гап сўз-у, саломдан олдин ҳайқириб бўйруқ қилди.

— Бўшат! Бўшат ҳамманг йилқимни! — деб ўдагайлади.

Уйда бемор Бозорали бу гапларни эшитиб ётибди. Лекин эшикка чиққудек мадор йўқ. Тишини-тишига қўйиб, қийналиб ўрнидан қўзғолгуси келса-да, бели силжитмайди. Зардаси қайнаб бораётир.

Мирзалар тўдаси овулга етиб қолганда:

— Потрава қилганлар келди.

— Ана, буларнинг господалари!

— Юринглар, кўрайлик, эшитайлик! — дейишиб Апанас, Фёдор, кекса Сергей уччови шу овулга қараб кетишди.

Даркембой Азимбойга жавоб қила бошлади:

— Ёв қилмайдиган ишни қилиб, беҳисоб оч-яланғочнинг фиғонини кўкка чиқариб, нима бўлди? Ҳатто қалмоқлар замонида ҳам бўлмаган босқинчилик-ку, бу ахир? — деб юбориши билан Азимбой, Ақмеджон, Мақа, Элевсизлар теварак-теваракдан жеркишиб, ўшқира бошлади:

— Сен ёвлик қилмай нима қилаётирсан?

— Ухлаб қолибмиз, шунга айбли бўлдикми?

— Нега йилқини босиб оласан?

— Қимни оёқ ости қилмоқчисан?

— Молда тил йўқ. Ҳайвон билан тенглашиб, ҳайвон бўлдингми ҳамманг! Бўшат!

— Гапни бас қил, бўшат йилқини! — деб ҳаммаси захрини сочиб, рангини ўчириб, депсиниб туришибди.

Абулғози бир гапни бошлаб:

— Гал берасанларми, арз айтдирасанларми, йўқми? — дейиши билан:

— Мана сенга гап! — деб, Азимбой қамчи билан бошига солиб қолди.

Абулғози унинг қамчисини шартта ушлаб, бир силкишда юлиб олди. Ўзига қайтариб уриб қолганда, ҳовлиқма Ақлпейис уни сўйил билан солиб юборди. Шу бўлдию, ёқалаш-муштлаш бошланди кетди.

Даркембойга ҳам қамчи ёғилаётир. Ҳар уйнинг эшигидан қараб турган аёллар, болалар чуввос солишаётир. Абулғози билан Даркембойнинг ёнида бўлмаса-да, ҳар уйнинг панасида отларни ҳозирлаб, сиртмоқ ва сўйилларини ўзларининг белларига қистириб турган кўп қашшоқлар бор эди. Ўшалар Абулғозининг фақат «отлан!» деган ҳайқирғини эшитган он шартта-шартта отларига қўниб, душман тўдасига қараб:

— Ур, йиқит!

— Ур, йиқит! — деб дув ёпирилиб келишди...

Буларни шу зайил киши билмас қилиб, ҳозирлаб қўйган Абулғозининг ўзи эди. Қашшоқ деҳқонлар орасида ўша бир йили Бозорали, Абулғозиларнинг йўлбошчилиги остида Такежоннинг йилқисига ҳужум қилган эркаклар ҳам бор эди.

Абулғози ўзига ёпирилган сўйилдан аввало бошини қўрғаб, орқага чекинди. Отлиқларга урдирмай, уйларни оралаб айланиб қочди. Шу чоқ ҳалиги йигитлар ҳайқиришганича чопиб чиқишиб, Азимбойларга ташланишди. Абулғози учиб бориб, овул ўртасидаги ўз уйига етиши биланоқ панада турган Такежоннинг қора човқар отига ирғиб миниб, бўз уйнинг белига қистириғлиқ турган қора чўқморни илиб кетди-да, ҳайқирганича Такежоннинг ўғлига қарши чопиб чиқди. Отилиб бориб душман тўдасига ташланди. Чўқморни ўнгга ҳам, сўлга ҳам баравар ура берди. Йигитлар отга минганлари билан душман тўдасидан кам экан. Ёв қирққа яқин бўлганда, булар йигирмадан ортиқ эмасди...

Даркембой ҳали сўйил зарбидан йиқилиб қолиб, бошидан қон оққан ҳолда ётар эди; уни Ўдек зўрға кўтариб, уйга олиб кирди. Ярадор Даркембойни кўрганда, Бозорали:

— Аҳ, худо шуни кўрсатгунча, шунча хор қилгунча, менинг жонимни олсанг бўлмасмиди! — деб эмаклаб, интилиб эшикка талпинди. Ўдек суяб тўхтатмоқчи бўлган эди:

— Нарн тур, ёвим билан олишиб ўламан. Олиб бер чўқморни! — деб, керегеда қистириғлиқ турган чўқморни юлқиб, сурғаб олганича эшикдан қичқириб:

— Қир! Янчиб ташла! Қўлида ўл, ўчингни ол! — деб ҳайқирди.

Сўйил еб, боши ёрилиб, энди уйда тўрдаги керегеге суяниб, ёнбошлаганича, юзлари оқариб кетган кекса Даркембойнинг ёнига Раҳимтой югуриб келди. Йиғлаб юбориб, отасини қучоқлаганича пийпалаётир. Унинг орқасидан кетма-кет югуришиб Исонинг иккита кичкина ўғли: Асан билан Усен ҳам келишди. Даркембой отани улар ҳам ўз отасидек яхши кўришарди. Даркембой бўлса, бу иккита етим болани ардоқлаб, яқин жигаридек доим паноҳ бўлиб юрарди.

Уч бола Азимбойлар даст аввал ёқалаш-муштлаш бошлаганда, Ийс энанинг уйи эшигидан қараб ташқарига чиқолмай қўрқишиб туришганди. Кейин Азимбой билан унинг безори ҳамроҳлари қамчи билан сўйилни ишга солиб, Абулғозини ура бошлаганда Раҳим уйдан югуриб чиқди. У ўз отаси учун қўрқиб, жонининг борица югурганди. Отасини урган ёвни ҳам кўриб, йиғлаганича ҳайқириб юборганди.

— Терма отамга! Ёвуз! — деб икки кўзидан ёш отилиб чиққанди.

Овулда от устида, пиёда олиб борилаётган жангга қарамай, орқасидан келаётган Асан, Усен учрови қушдек учиб боришиб, Бозоралининг уйига етишганди.

Чириллаб ёнига боласи етиб келганда, Даркембой тездан эсини йиғди. Ярасига эътибор бермай, ғайратга кирди.

— Кўзимнинг қораси, йиғлама, қўрқма! Ҳеч нарса қилмайди,— деб Раҳимтойнинг бошидан силаб, бағрига босди. Даркембой отасига жони ачиб, тишини-тишига қўйиб, йиғлаб ўтирган иккита етимчани ҳам бошларидан силаб ёнига олди. Раҳимтой йиғлаганича:

— Отажон, мен катта бўламан. Ушанда мен ҳам ўша Азимбойнинг бошини ёраман! — деди.

Асан ҳам унга қўшилиб:

— Тура турсин ҳали булар. Биз ҳам катта бўлармиз. Ушанда отамнинг ўчини олиб берамиз! — деди. Бу пайтда эшикдаги қаттиқ жангнинг ҳай-ҳай сурони авжига чиқа бошлаган эди.

Муштлаш-ёқалаш овулда бўлаётир. Эшик олди, қўранинг ўртаси — ҳамма ерда қасир-қусур жанг бораётир. Отдан йиқилиб юмалаб тушаётган ёвлар ҳам, жотоқлар ҳам бор. Ҳайқиришиб олишаётир.

— Қайтма! Қайтма!

— Айрилмас! Айрилмас!

— Ўлдир, янчиб ташла! — деган товушлар ёвлар томонидан дамба-дам чиқиб турибди.

Бозорали эшикка интилганда, эсини эндигина йиғиб олган Даркембой Ўдекка ҳайқириб:

— Интил, ана унга бор! Суя ўшани! Мени кўявер! — деди.

Эшикда ёвга етолмаса-да, чўқмор ўйнатиб, ҳайқириб Жотоқларга буйруқ бериб турган Бозоралини Ўдек қучоқлаб, суяб турди.

Худди шу чоқ эл ҳам, ёв ҳам кутмаган бир куч келиб қўшилди.

Ҳалигина шу овулга келиб кетган Апанас, Фёдор, Сергейлар Потрава тўғрисида қоғоз ёзгали обозга қайтиб боришганда, галалашиб келаётган Азимбой тўдасини кўриб қолишди. Муштлаш-ёқалаш юз беришини пайқашди. То улар овулга етиб келишгунча, ўйлаганларидек

жанг бошланиб кетди. Уша заҳоти Апанас билан Фёдор товушининг борица қичқириб, бутун обоздагиларга:

— Отларни чиқаринглар!

— Қани, ёрдамга! — дейишиб, буйруқ қилиб қолишди.

Шу бўлдию, барча деҳқонлар дарҳол отларини чиқариб, кўпчилиги тезда араваларнинг шотиларини суғуриб-суғуриб олишди-да, яйдоқ отларга миниб, чопиб чиқишди.

Обоздаги Дарья, Фекла сингари аёллар кечаги қашшоқ хонадонларнинг аёллари билан болалари уввос солишгаётганларини кўриб, қўлларига болта, курак, паншаҳалар олишиб пиёда югуриб кетишди. Апанаснинг ўзи ҳам отга миниб, шотини кўндаланг кўтарганича чопди. Фёдор бундан олдин ёлғиз ўзи от қўйиб келиб, Абулғози билан ёндошган замон ёвга ташланди.

Ақлпейис сўйил билан унинг елкасига бир уриб кетаётганда, Фёдор унинг белига бир солиб қолди. Шошилиб урди. Сўйил билан олишиш йўлини ҳам билмасди. Қозоқнинг чиниққан сўйилвозлари бошни, билакни, тиззани кўзласа, бунинг ундай усуллар билан ҳам иши йўқ. Фақат дуч келганини бошлаб белига тушира беради. Ёлғиз Ақлпейис бўлмаса, ураётганларнинг бошқалари от устидан тумоқдек учиб тушиб, юмалаётир.

Ҳозир Апанас билан яна бир қанча деҳқонлар ҳам жангга киришди. Овулда қирғин-қиемат бўлаётир. Бу чоққача қашшоқларни қаттиқ зарбага учратиб, уй-уйга сиқиб бориб, ёпирилиб келаётган душман тўдаси, энди худди шу ернинг ўзидаёқ етим-есирнинг қарғишидек ураётган қаттиқ қўлларга йўлиқишди.

Бир оздан кейин руслар «Ура», «ура!», «урра!», дейишиб, катта жанглардаги сингари ҳай-ҳай сурон кўтаришиб, эндигина билак ҳордигини чиқариб, қулоч ёзиб келишаётганди.

— Вой ниятингга етказсин!

— Айланай русларим!

— О-о-о, оқ йўл берсин!

— Бола-чақаннинг эгилигини кўр! — дейишиб, эрлари таёқ еяётган хотинлар, оналар душманни айри-тирмалар билан уришиб, эшикда югуриб юришганди.

Дарья билан Фекла ва бир неча ботир деҳқон аёллар бу чоқ овул ўртасига етиб келишди-да, қозоқ хотинларга аралашиб кетиб, улардан таёқлар олишиб, душманга

ташланишди. Яқинларига келган яхши кийимли ёвларни орқасига уриб қолишаётир.

— «Анчихрист!» деб Фекла, «окоянные звери» деб Дарья жангга киришиб кетишган. Қўрқиш йўқ.

Бир вақт шу икковининг орасидан чопганича ўтиб қолган бақироқ Мақа сўйил билан Феклани бир солиб қолди.

— Ах ты сукин сын Анчихрист! — деб, Фекла шап этиб, Мақан отининг сувлигидан ушлаб олди.

— Айрилма-а-ас!... — деб бақирган Мақани Фекла бир қўли билан юлқиб, отдан туширди. Мақа қулаб тушганда ҳам «айрилмас» деб бақираётир. Лекин Фекла қаттиқ юлқиганда лоп этиб чалқанчасига тушди.

— Эх, суккин сын, барантач! — деб туриб Фекла войсаётган Мақани ялангоёқ товони билан қоқ бошига тепиб-тепиб юборди. Уни кўрган қозоқ аёллари севинишиб:

— Шўқлани қара!

— Ҳой, Шўқлани қаранглар!

— Оғзига тепаётир... — дейишиб, чувуллашиб севинганларидан кулиб ҳам юборишди.

Энасига ёпишиб, остонадан жанг бўлаётган томонга қараб йиғлаётган Усен ҳам Мақанинг шарманда бўлганини кўриб турганди.

— Ажаб бўлди! Ана керак бўлса, ажаб бўлди! Ажаб бўлди! — деди.

Ийс кампир Шўқладан миннатдор бўлиб, кичкина етимчасининг сўзига севиниб, нафаси ичига тушиб қаттиқ кулаётир. Ёлғиз ўғли Исо ўлгандан буён бу совуқ ҳаётда даставвал кулгани шу эди.

— Айланай, Шўқла! Ўғил-қизингнинг роҳатини кўр!.. Ажаб қилди, хўп қилди! — деди.

Шу чоқ қўранинг ўртасига йиқилиб қолган ёвлардан бир нечасини рус аёллари билан қозоқ аёллари қамчи билан савалаб ура бошладилар. Деҳқонлар аралашгандан кейин Азимбой тўдаси зарб еб, чекина бошлашди.

Ёв чекиниб, овул четига чиққан, эндиги жанг худди Бозорали уйининг рўпарасида бўлаётган эди. Абулғози билан Шўдир, Апанаслар ёнма-ён туриб олишиб, ўнлаб мирза билан қарс-курс уришиб, яқинлаб келишди. Шунда Бозорали кучининг борица қичқириб:

— Янчиб ташла, жонингни аяма! Ташлан, қашпоқлар! — Бей! Бей, собак! — деб юлқиниб ҳайқирди. Айтганидек, ўзга жотоқ йигитлари ҳам шу ерга ташланиш-

ди. Худди Бозорали буюрганидек, жотоқларнинг чўқморлари билан обознинг йигитлари Иргизбой мирзаларига қарши хоҳлаганларича жанг қилиб, жазосини беришди.

Шу дамнинг ўзида бемор Бозоралининг аламли ҳайқириғини эшитган номусли деҳқонлар билан Шўдирлар роппа-расо беш мирзани отдан учуриб, юмалатиб юборишди.

Бозорали ҳамон:

— Янчиб ташла, биттаси ҳам омон қолмасин! Бор кучингни аяма! — деб ҳайқиради эди.

Унинг товуши бутун овул устидаги чуввосни, ўпир-тўпирни босиб кетиб, олғир қирон овозидек янграйди. Қулаган бешта мирзанинг биттаси Ақмеджон, биттаси зўровон Ақлпейис ва айниқса боядан бери бир қанча қашшоқларни қонига белаган зўравон Элевсиз эди. Буларнинг қулаганини кўргандан кейин, Азимбойлар энди қоча бошлашди. Ўшани сезиб, ҳуруж қилиб интилган Абулғозилар яна бир ташланишганда, жони ширин мирзалар овулдан жўнаб қолишди.

Шўдир энди роса қизишган эди. У, тўғри Азимбойни кўзлаб интилаётир. Лекин унинг оти етказмай чап бериб кета берди. Энди Шўдир яна ўшани кўзлаб, тепиниб интилганда, Азимбой чиндан ҳам қочиб берди. Тўдаси сийраклашган ҳолда жўнаб қолди.

Шўдир билан Абулғози уни кўп қувишди. Лекин ёв етказмади. Абулғозининг оти семизлик қилиб чополмади. Шўдирнинг оти ҳам чополмай қолди. Ҳали ўзи қулаш олдидан зўр ғайратнинг биттаси мана шу Шўдирда эканлигини англаган Элевсиз, унинг отини қулоқ чаккасига уриб, қулатиб кетаёзганди. Шундан кейин Шўдирнинг «Сивка»си дурустроқ чополмай қолди. Ҳар қалай, мирзаларни Шўдир билан Абулғози адргача тирқиратиб, ўтакаларини ёриб қувлаб боришди-да, овулга бемалол қайтишди.

Бу маҳал таёқ еб йиқилганларнинг отлари ушланиб, бойлаб қўйилган эди. Ёвларнинг ичидан эси ўзига келганларини Бозорали бирорта уйга ҳам киргиздирмади, далага ҳайдаб юборди.

Жотоқлардан ҳам ярадор бўлганлар кўп эди. Уларни ўз оилалари парвариш қилиб, жароҳатларини танғишди.

Бугунги жанг жафокаш меҳнат аҳлининг ғазабли руҳини кўтарди. Беўрин тортган жазо, хўрлик ачинтирмай қўймасди. Унинг эвазига йўловчи деҳқонларнинг

дўстлиги билан кўмаги ҳам бўлакча бўлди. Мана ҳозир ҳам бой овуллариининг ўттиз оти қўлда турибди. Йўғонлар келишиб иш тутадиган бўлишса, буғдойни тўлаб молларини олишар, бўлмаса, қилмиш-қидирмиш бўлади. Шунини қисқачагина ўйлашиб олган Даркембой, Бозорали, Абулғозилар энди ўз элларини руҳлантириб, кўнгилларини кўтариб сўзлашди.

— Бош ёрилса, бўрк ичида. Қари чол бўла туриб, менинг ҳам бошим ёрилди. Улганим йўқ. Фақат тап тортманглар. Белингни маҳкам боғла! Ҳали олда анча машаққат бор!— деб, Даркембойнинг ўзи уч овулга бориб насихат қилиб чиқди.

Бугун икки-уч уйда баравар гўшт пиширтириб, рус дўстларини бўлиб-бўлиб меҳмон қилишди. Хотин ва болаларигача Апанас, Фёдор, Дарья, Феклаларга чексиз раҳмат айтишди. Бугун уйларда ёшу қарининг оғзидан бугунги қизиқ воқиа — Мақанинг Фекладан тепки егани тушмади.

— Бошига тептираётиб, бақ этади-да, «айрилмас!» деб қўяди! — дейишиб, аёллар кула-кула гапиришарди.

Бугун кечга қадар ёв овуллар томонидан тиқ этган шарпа келмади. Шу куннинг ўзида Апанас билан Бозорали маслаҳатлашиб, обоздаги бутун одамлар қашшоқ халққа кўмаклашиб, катта бир гувоҳлик қоғозини ҳозирлатишди. У «потрава» тўғрисида берилган гувоҳлик акти эди. Экиннинг миқдорини, яхши унганлигини, бой овулларнинг минг йилқиси ўша экинни қай йўсинда босиб-янчиб еб кетганини айтиб ёзишди. Шундан кейин ҳам Потрава, ҳам босқинчилик қилинган йиртқичлик, зўрлик батафсил тасвирланди. Бу ишнинг қасддан қилинганлиги айтилди. Бу ҳолларни холисона кўриб, ноилож шохид бўлган ўттиз хонадонли, янги кўчиб келаётганлар Семейнинг уезд начальнигига бор билганларини маълум қилишди.

Ёзганларининг ростлигини тасдиқлаб, бутун обоздаги эркагу аёл қўлларини қўйишди. Шу сингари қонуний ёрдамни яна кўрсатган янги кўчиб келувчилар кўп қўллар қўйилган катта тахта қоғозни Бозоралига топширишди. Копияси билан икки нусха қилиб беришди. Апанас бунинг биттасини шаҳарга юбориб, биттасини қўлда аҳтиёт қилиб сақлашни айтди. Кейинчалик ҳам кўп марта керак бўлиши мумкинлигини эслатди. Шунинг билан йўлдан қолиш энди ҳеч тўғри келмаслигини айтишиб,

дўст йўловчилар жўнашга ҳаракат қилишди. Жангда юзи ярадор бўлиб, боши шишиб кетган бўлса-да, Қангбоқ ўша яраларини танғиб олиб, обознинг олдига тушди.

Энди уч овулнинг эркагу аёли, болалари чувиллашиб келиб, йўловчилар билан узоқ-узоқ хайрлашишди. Икки тараф ҳам бир-бирларига кўп-кўп раҳматлар айтишиб, бир-бирларини қия олмай айрилишди.

Шу билан кеч кирган пайтда обоз йўлга тушди.

Бой овулларнинг тинч қўймаслигини ўйлаган деҳқонлар кенгашиб, икки ишга қарор қилишди: аввало деҳқонларнинг гувоҳлигини қўшиб, шаҳардаги улукқа ариза юборадиган бўлишди. Бу ариза билан шу кечанинг ўзидаёқ шаҳарга аралашиб юрадиган, пишиққина йигит Серкеш жўнатиладиган бўлди.

Иккинчидан — Даркембой билан Абулғози бўлган ишларнинг ҳаммасини ўз оғизлари билан айтиш учун Абайнинг ёнига борадиган бўлишди.

Шу қарорга кўра, икки тарафга одамларини жўнатиб, қашшоқ овуллар келаси кунни кутиб қолишди.

Даркембойлар келишганда Абай овули ҳали кечки овқатини емаган эди. Айгеримнинг уйида Абай, Мағаш, Дармен — уччовигина ўтиришган экан. Меҳмонлар билан эсон-омонлик сўрашиб бўлганларидан кейин, Айгерим дастурхон ёзиб қимиз шопиртирди.

Абай кундузи бўлган ишни батафсил эшитиш устига, ҳали туш оққан пайтда Мағаш билан Дарменни юбориб, пайхон бўлган бугдойнинг қай аҳволда эканлигини кўриб келишга буюрганди. У иккови ҳаммаси бўлиб йигирма ерга экилган экинни хўп оралаб, батамом ишдан чиққанлигини билиб келишганди. Ерга тушиб, синиб, янчилиб ётган бошоқлардан қолгани бор. Лекин уни йиғиб олиб бўлмайди. Аввало унча пишиб етмаган, хом эди; иккинчидан — тупроққа қорилиб расво бўлган эди.

— Битта қўймай тозалаб, текислаб ташланган!

— Ер билан яксон қилиб янчиб ташлабди! — дейишиб келишганди Мағаш билан Дармен.

Абай уларга:

— Жотоқларнинг овулига кирманглар. Ҳозир ўртадаги холис қардош бўлиб, фақат ишнинг ҳақиқатини билиб турайлик! — деганди.

Бу гап «келажак тортишувда айблайдиган бўлмасин» деб айтилган гап эди.

Мағашлар ёвуз душманнинг кўп зарар етказганлигини айтганидан буён Абай қаттиқ қийналиб, тинчлана олмади. Бир вақт унсиз хўрсиниб, кўнгли нолишга тўлиб кетганда, Успонни ёдига олди...

«Ҳар томонга пайқамай оғиб юрсада қувватим, суянчигим экан-ку! Уша бўлганда ҳозир мана шу итлик қилиб ўтирган бутун Ирғизбойларнинг безори-каззоб мирза бўлисларини сургатиб келиб, «даставвалги жазо шу» деб, бир бошдан дарра урдирган бўлардим. «Йиртқиچликнинг эвази йиртқиچлик» деб, асти эсидан чиқмайдиган қилиб, сўйдиран эдим!» — деб, бор вужудини ларзага солаётган кучли ғазаб устида ўтирганди.

У гоҳо кўпдан бери вужудини қамраб олган халқ қайғусига чўмиб кетарди.

— Ҳаётни қаердан бошлаган бўлсам, ҳали ҳам ўша жойда тургандайман. Золим ёвуз билан олишган сайин етти бошлик илонга ўхшайди. Битта бошини чопсам, яна биттаси пайдо бўлади. Қаерда, қани қутилиб кетадиган йўл? Эл роҳатини қачон кўраман! Умрим шу билан ўтганими? Кўп ниятларим бор эди, эришолмай кетганимми? Юртим дейишга уялмайдиган бўламанми, йўқми?

Шу сингари буюк тўлқин бўғзига текилиб келган дарддек бўғдимми? Юрагига тош теқилгандек нафасини сиқиб юборардимми?

Отасининг бугун ўзгача ғамгин аҳволини эшитган Абиш, кечга яқин Абай ўтирган холи уйга атайин ёлғиз ўзи келди. Хафа эканлигини Абай бугун Абишдан яширмади. Шунга яраша ўғли ҳам ўзича бир қарор билан келган экан, ўша фикрини айта бошлади.

— Оға, бу галги ёвузликда ёвуз ҳам ёнингиздан чиқиб ўтирибди. У, туғишган оғангизнинг ўғли қилган хиёнат, йиртқиچлик бўлгани учун, сиз бир томондан номус қилиб қийналаётирсиз. Индамай ичингизга солиб ўтириб эзилаётирсиз. Менинг айтмоқчи бўлганим,— деб Абиш Абай томон силжиди. Абай ҳам бугун Абдирахмондан «аниқ суянчиқ бўлгудек маслаҳат», кўмак кутиб, тикилиб қаради.

— Сиз мана шу саҳронинг ҳокимларидан, устунларидан, бой-киборларидан, золимларидан мўмин халқни ҳимоя қиламан дедингиз. Шунинг учун душманларингиз ҳам баттар ўчакишиб, шиддат билан зарба беради. Жотққа текканлар жўрттага, сизга тегаман деб қилди-ку бу ишни. Шундай эмасми?

— Рост айтасан.

— Хўш, сиз-ку «кўп халққа қўшилдим» деган йўлингиздан қайтмайсиз? — деб, Абиш жавоб кутаётгандек қараб қолди...

— Қайтмайман, қайтмай ўламан! Бу менинг аҳдим билан ақидам...

— Шундай экан, ўша йўлда жасорат билан иш олиб боринг. Айниқса халқ учун қилган бундай ишингиз ўша халқни уйғота боради. Руҳлантириб курашга тарбиялайди. Рус халқидаги ишчилар тортишувини, деҳқонлар қўзғолонини олсак, подшонинг тўраларига қарши, кўп халқ билан тилакдош бўлган яхши одамларнинг ҳаммаси ҳам, шу сингари олишишларда бутун кучини сарф қилади. Улар виждон билан аралашади. Шу пайтда ўша ишни сиз ҳам қўллаб-қувватлашингиз керак! — деди.

— Хўш, нима қил дейсан, мен ҳам сўйил кўтариб отга минайми?

Афтидан, Абай худди шундай қилишга «вақтим ўтган, ёшим улғайганлиги бу ишга халақит беради» деб ўйлаётганга ўхшайди.

— Керак бўлса, ҳатто ўшани ҳам қилинг! — деди Абиш қатъий қилиб. — Бундай ёвузлик, зўрлик, ўзига қарши чиққан кескин жасоратни кўргандагина кўрқади. Бозорали, Даркембойлар ўшани бошлаб қўйишди. Энди сиз ҳам уйда ўтириб қайғира бермай, отга миниб керак бўлса, отга миниб, ўзингизни кўрсатинг. Сизга дўст бўлган халқингиз кўп. Ўша жотоқлардек мазлумлар билан ҳуқуқдан маҳрум кўпчиликка мурожаат қилинг! Қани, сизга ким эргашмас экан! Ана душманларнинг ўшандагина ўти ёрилиб, бош тортади. Фақат шу йўл билангина халқни ҳам, ўзингизни ҳам тинчитасиз! — деди.

Абай ичидан ўғлининг бу фикрини кўп маъқул кўрди, энди чуқур хаёлларга бориб, кескин ҳаракат қилиш йўлини излай бошлади.

Шу кайфиятда ўтирган Абайнинг устига Даркембойлар кириб келишди. Абай булар билан гапни чўзиб ўтирмади. Фақат кескин курашга чоғланган ҳолда, қатъий жасорат билан:

— Ҳозир овқат ичиб, уйингизга қайтинг. Эртага бошингизга қандай фалокат келса-да, бор ғайратим билан билганларим сенларники, мен сенларнинг ёнларингда бўламан. Гапим шу! — деди.

Дарменининг ёнига иккига-учта чапдаст йигитчаларни

қўшиб, жотоқлар томонига юборди. «Эртага эр талабдан бошлаб қандай янги гап, янги иш бўлса, менга одам юбориб хабардор қилиб тур» деди.

Овқат ичиб бўлишлари биланоқ Даркембойлар билан Дарменлар отланиб жўнаб кетишди.

Шу чоқ Такежон овулида катта-кичик Ирғизбойларнинг кенгаши бўлаётганди. Улар кун бўйи югуришиб, энди ўрдали бўрилардек улишиб, бир-бирлари билан топишаётганди.

Эртасига, чошгоҳ бўлар-бўлмас, қашшоқ овуллариغا Ирғизбойлардан Оқперди келди. Ёнида битта ёш йигити ҳам бор эди. У ҳам гапни қисқа, кескин буйруқсимон қилиб гапирди.

— Ирғизбой тўдаси буйруқ қилаётир. Ушлаб олинган йилқини ё бугун кечга қадар батамом келтириб оёғимизга йиқилсин, ё бўлмаса эртага чошгоҳда жанг майдонини тайин қилсин. Бор Ирғизбой отга минади. Худди овулининг устига бориб, чанғароғини тушириб, вайрон қиламиз! — дебди.

Оқперди Бозоралининг уйига келиб тушганди. Даркембой билан Бозорали, Абўлғози учови холи ўтириб маслаҳат ҳам қилишмади. Жавобни Бозорали берди:

— Балони мен бошлаган эмасман. Балонинг ўзи келиб ямлаб юта бошлагандан кейин савалаганим рост. Индамай қўя қолсам ҳам ўлганим. Оғзимдаги насибамдан маҳрум қилганлар аяб қўяди деб ўтирганим йўқ. Исканжага олиб кўз очирмай аёздек бўралай бераман деяётирсан-ку! Йиғлаб ўлмайман. Улдирсанг ҳам, қирсанг ҳам ёқангга тармашиб ўламан! Ўзим излаб бормайман. Агар тиклаб келадиган бўлсанг, келиб кўр! Ўсиз ҳам тирикчилиги хонасалот бўлган оч-яланғочларим бор. Ҳар қалай, ўлган эканман-ку!.. Лекин зойи кетган ёшлигимни ола ўламан. Бор, жўнаб қол! — деди.

Ирғизбойлар бу гапни эшитган замон яна югуришиб, кун бўйи куч тўплашди.

Дармен жотоқлар овулига келиб Ийс энанинг уйига тушганди. Булар кечаги Азимбойдек, озиқ тиши олти қарич келадиган, қуролланиб келган ёв билан олишган қашшоқлар тўпи. Буларнинг кўпчилиги билан Дармен танишгина эмас, қадрдон дўст ҳам. Ўша элнинг бошлиғи, мустақил одамлари бўлган Бозорали, Даркембойларгина эмас, Абди, Қангбоқ, Сержан сингари кўп азаматлари билан ҳам бир-икки оғиз сўз билан сирлашишди. Уларни

қандай мустаҳкам, жасорат бирлаштириб енгилмас куч-га айлантирганини билди. Тишини тишга қўйиб, мардлик кўрсатишга аҳд қилиб, билак шимартирган жасоратни кўрди.

Ҳатто Ийс энанинг кеча кўрганларини гапириши, бакироқ Мақанинг шарманда бўлганини кула-кула сўзлаши ҳам, шу зайил қаршилиқ кўрсатиш орқасида бу элнинг сергаклашиб, қаддини ростлаб олганини кўрсатарди. Номус ва ғайрат қачондан буён букулиб қолган қадларни бир нафасда ростлаганга ўхшайди. Ийс эна билан Дармен анчагила суҳбатлашиб ўтирди. Даркембой иккита кичик боланинг кеча ўзига ачиниб йиғлаганини ҳам, «биз катта бўлганимизда отам учун ўч оламиз» деганини ҳам айтиб берган экан. Дармен Асанни ёнига чақириб, эркалатиб орқасига қоқди.

— Яхши, азамат бўласан. Эр-азамат бўлиб етишасан, бўтам. Отанг Исо ботир эди. Сен ҳам ўшанга ўхшаб ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан қўрқмайдиган, асил азамат бўлиб етишасан,— деди.

Дармен оғанинг ёлғиз Асанни мақташига кўнмаган Усен Дарменининг бағрига кираркан, унинг тиззасига шаппалаб қўйиб, норозилик билдирди:

— Ҳа, Дармен оға, мен-чи? Битта Асанми? Мен ҳам азамат бўламан, оғамга ўхшаб мен ҳам ботир бўламан!— деб Ийс эна билан Дармени кулдирди. Ўзи аччиғланиб қовоғини очмай, жиддий сўзламоқда эди.

Дармен энди тушунди. Усенинг юзида Исога ўхшаган жойлари кўп экан. Қовоғи, кўзлари, бурни — ҳаммаси ҳам айниқса бу йил отасига жуда ўхшаб кетибди. Дармен Ийс энага шуни айтди-да:

— Айланай Усенбой, рост айтасан. Сен ўшандай бўласан, бўлишинг турган гап! Мен сени унутганим йўқ. Усен ҳаммадан бошқача бўлади деб, атайин сени алоҳида атайман,— деб кулиб қўйди.

Усенинг отасига ўхшашлигини айтиш билан бирга, Дармен Исонинг ўзини эслаб, жим хаёлга чўмиб кетди. Кўнглида:

«Бугунги кунларда Исо бўлса, қанчалик ғазаб билан олишар эди. Одилона кек учун чўқмор урган бўлар эди. Азимбойга, Такежонга Исонинг берган зарбаси қабиҳга, ёвузга берилган зўр жазо бўлар эди-да! Аттанг, кечаги жангда ҳеч бўлмаса, ёвнинг бошига қора чўқморини яхшилаб бир уриб, сўнг ўлмади-да» деган армон уйғонди.

Шу билан бирга Дарменнинг кўнглида: «мана шу кўҳна кулбалар ичидаги етим-есирлар ҳақида, бегуноҳ, покиза одамлар ҳақида, улуғ бир фикр пайдо бўлди. Афсоналар ҳақида дoston ёзишнинг нима кераги бор? Абайдан маслаҳат олиб, Исонинг ҳаёти, ўлими ҳақида дoston ёзиш маъқул эмасми?» деган қарорга келди.

Ҳозирги серҳархаша, ғалаён кунда шундай фикрга келган бўлсада Дармен бу ишга берила олмади. Ирғизбойларнинг ҳужумга, жангга чиндан ҳозирланаётганини билиб, яна Абайга одам югуртирди.

Дарменнинг йигитлари бир неча бор Абайга хабар олиб келишди.

Ирғизбойларнинг кун бўйи қилган ҳаракатини эшитгандан буён Абай ҳам тайёрлик кўра бошлади. Ёнидаги Эрбўл, Оқилбой, Мағашдан тортиб, ҳамма қўшниларини йиғдириб келди.

— Кўзғол ҳамманг, боринглар. Шу атрофдаги бутун қашшоқ овуллар, мазлумларнинг ҳаммасига менинг номидан салом айтинглар. Ҳозирдан бошлаб тун бўйи, эртага чошгоҳгача улови бўлганларнинг ҳаммаси жотоқ овулларига ёрдам учун етиб борсин. У ерга етолмайдиганлари менинг ёнимга, менинг овулимга йиғилсин. Ирғизбой кўпми, халқ кўпми? Бир кўрсатиб қўяй уларга! Пиёдаман демасин, дуч келган уловни миниб, қуролини шайлаб, фақат шу икки ерга тўплансин! — деди.

Айтганидек, шу кеча ҳамма йигитлар тезлик билан атрофга тарқалишди. Уша куни тонг ғира-шира отгандан буён Уйқудуқ, Киндикди, Қўруқ, Шўлпон, Эралидан, бутун атрофдаги қўнислардан ҳамма қашшоқлар жотоқлар овулига йўл олди. Ораларида от минганлар ҳам бор эди. Айниқса туяга, ҳўкизга минганлар кўп эди. Лекин ҳамма эски чопон, ранги сариқ камбағал азаматларнинг қўлида сўйил чўқмор бор. Қалбларида ўзгача жўш урган номус, ғазаб, жасорат қайнаб тошарди.

Кутилмаганда жотоқлар сафи шу зайил орта берди. Бу ишларни қилаётган Абай эканлигини билганда, Бозорали дардини ҳам сидириб ташлагандек бўлди. Севинчдан кўзлари чақнаб кетди.

— Кела бер!.. Қашшоқ элим... Кела бер! Ҳақсан!.. Ота-урони бирлаштирмай, ота хўрлиги бирлаштирган ҳамдамим, куч-мадорим! — деди.

Ирғизбойлар бўлса, чошгоҳ пайтида отларга қўнишди. Катталари ҳам, ёш мирзалари ҳам сўйил-қуролни

шайлаб олишибди. Ёнларида юз элликка яқин терилган жангчилар... буларнинг орасида кеча зарб еб кетган мирзалардан ҳам бор. Улар обоз жўнаган-жўнамаганини билиб келишни жотоқларга юборилган Оқпердига тайинлаб юборишганди. Чунки Шўдирнинг шотисидан шикаст еган талончи мирзаларнинг унга яна дуч келишга асти юраклари бетлай олмайдиган бўлиб қолганди.

«Бугун мужиклар йўқ» деган гапни эшитишгандан буён ўша мирзалар жотоқларни ҳақорат остига олиб «қўйворчи-қўйвор» деяётгандек ўдағайлаб, гердайишиб йўртиб кетишаётир.

Кечаги: «Жанг майдонини тайин қилсин, бўлмаса овулининг устига бориб чанғароғини туширамиз» деган шарт билан Ирғизбой лашкарлари шошилмай юриб, ҳайбат билан келиб ҳам қолишди. Сўйилларини қўлтиқларига қистиришган, тумоқларининг боғини сиқиб боғлашган эди; башараларидан бераҳмлик аломатлари бемалол кўриниб турарди.

Жотоқлар томонидаги барча азаматлар мингудек от бўлмаса-да, қўлларида борини йиғиштириб, эгарлашиб, сўйилларини олиб тайёрлана беришди. Айниқса туяга, ҳўкизга минган ва пиёда қуролланганлар кўпайиб қолди. Ҳаммаси Бозорали, Даркембойларнинг уйи олдида тўпланиб, ёвни кутиб туришди.

Уловнинг йўқлигидан, пиёдаликдан анави қора тўда бўлиб дабдаба билан секин бостириб келаётган отлиқ, уловлиқ, қуроллиқ душман олдида буларнинг кўриниши жангчиларга ўхшамай қолди.

Лекин шу чоқ икки тараф учун ҳам кутилмаган бир иш юз бериб, тўсатдан бир кўриниш намоён бўлди. Қашшоқ овулларнинг экини томонда пастаккина тепа бор эди. Ўша тепадан ошиб, қашшоқлар тўпига қўшилгани келаётган юзга яқин қуролли отлиқлар кўриниб қолди. Булар елиб-югуриб яқинлашиб келганларида, олдинда келаётган Абайни таниб қолишди. Қашшоқлар шодланиб қичқиришиб:

— Абай!!

— Абайнинг ўзи ҳам бор!

— О-о-о, барака топкур, суянган тоғим! — деб Даркембой Абайнинг олдидан чиқишга ҳаракат қилди.

— Мана, Даке, қошингдаман... келиб кўрсин, энди олиб кўрсин ёв! — деганида, халқ чувуллашиб миннатдорчилик билдиришди.

Ирғизбойлар яқинлашиб келиб, бу аҳволни кўрганларидан кейин, отларнинг бошини тортишди. Олдинда келаётган Оқперди, Такежон, Исҳоқ уччови дарғазаб бўлишса-да, эсларидан адашгандек:

— Бу ким экан?

— Абай-ку!?

— Кечадан буён шунинг учун дамини чиқармай ётган экан-да!

— Хўш, бу қандай гап бўлди? Қунанбойнинг икки ўғли бир-бирига қарши жанг қиладиган бўлдимми!?—деб, Такежон бақириб Абайга сўз қотди.

Абай шошмасдан отини тепиниб, олдинроққа чиқди. Абулғози ёнидаги кўп йигитларни бошлаб Абайга эргашди. Абай товушининг борица ҳайқириб:

— Қайт ҳозир, хўрозлик қилмай! Сен Ирғизбой бўлсанг, бу ерда беҳисоб халқ бор!.. Булар менинг иним, жигарим, дўстим! Ёвга чоптирмайман, эсинг борида жўнаб қол! Бўлмаса, Қунанбой боласи аввал мен билан олишасан! — деди.

Такежонларнинг орқасидаги Ирғозбойлардан кўпчилиги ҳайиқиб, ноиложликдан ҳаяжонга тушишди.

— Кўйинглар, шармандалик бўлади-ку!

— Жотоқ учун жонини фидо қилади-я бу Абай!

— Қараб туриб, ўзимиз ўзимизга ҳужум қиламизми? — деб жанг қилишдан айниб қолишди.

Абай бу кайфиятни фаҳмлаб, яқинроқ борди-да, уларни ерга уриб сўзлай бошлади.

Сиймосида жангга кирадиган ғазаб йўқ. Лекин кўринишида ҳукм чиқариб, қаҳрини сочиб турган одил қозининг шижоат ва жасорати акс этиб турарди.

— Ҳой, Ирғизбой, мана бу халқни кўрдинг-ку!.. Улмагунча қайтмайди. Уларга мен уқдирдим. Қани, тегиб кўр-чи, Ирғизбой, шарманда бўласан. Мана шу турганлар ҳаммангни шилиб, қип-қизил қон қилади. Бошларингга қонга беланган дўппи кийиб, башарангларга ўчмас тамға тушириб қайтасанлар. Шундай қилишни мана бу бечора, бегуноҳ халқимга мен буюраман!.. Яхшиликча ҳозир орқангларга қайтинглар-да, сўзлашгани ораларингдан уч кишини сайлаб юборинглар! — деди.

Ирғизбойлардан биронта киши ҳайқириб жавоб қилмади. Улар яна ҳайиқиб қолишди. Кейин орқага чекинишди-да, анча ерга боришиб бир оз маслаҳатлашгандан кейин, уч кишини юборишди. Исҳоқ, Оқперди, Шубор

келди. Буларнинг уччови ҳам — юзма-юз келишганда, Абайдан ҳайиқиб юрадиган қариндошлар эди.

Буларни кўргандан кейин Абайнинг ўзи ҳам отдан тушди. Бошқалар ҳам кейинроқ чекиниб, отларини боғлай бошладилар. Абайнинг ёнида фақат Даркембой билан Дарменгина қолди.

Исҳоқлар ёшлари кичик бўлгани учун отларидан тушиб, Абайга салом бериб келишди. Абай энди буларни аччиқ истеҳзоли кулги билан қарши олди.

— Отга миниб, сўйил кўтариб Абай чиқмайди. Мард, ўғил бола туғилган фақат бизларгинамиз, деб ўйладингларми? Йўқ, сенлар шу мартабага етишган бўлсаларинг, мен ҳам шу даражага чиқдим. Сенлар ўтказган алам худди шу бугун мени гўримдан ҳам турғизгудай бўлди. Халққа қилган мана шу зўрликларингни фақат кўрибгина қўя қолсам, хўрликдан ўлганим бўлар эди. Буларнинг ҳақини олиб бермагунча тинмайман!..

Битимни ҳам, ҳукмни ҳам, мана, Исҳоқ, Шубор ўзларинг айт! Яширмай юзимга айт!.. Ҳозир шу ернинг ўзида айтасан! — деб буйруқ қилди.

Шу зайилда бошланган гап кечга қадар чўзилган тортишувга айланди. Лекин бугун Абай топш-метиндек бўлиб қайсарлик билан қаттиқ туриб айтган сўзидан қайтмади.

Шу билан кеч кирган пайтда қилинган қарорга кўра, ўттиз от таланган қашшоқ овулларида қолдирилди. Ўспоннинг йилини бериш олдидан Қунанбой овуллариини шу сингари бир катта тўқиниш остин-устин қилиб ўтганди.

III

Бугун эрталаб бўлис чопари Абайга бир даста хат, қоғоз олиб келди. Ҳозирги вақтинча бўлис, Ўспоннинг кандидати Шаке эди. Унинг чопари новча бўйлик, келишимсиз, қотма, қора тўридан келган ёш йиғит — Бегдали Абайга қоғозларини топшириш билан бирга, бўлис айтиб юборган яна бир гап ҳам борлигини билдирди.

Уйда Эркежондан бошқа аёллар ҳам бор эди. Покизот, Авбакир сингари ёшлар ҳам ўтиришганди.

Абайнинг ёнида ўтирган Мағаш чопарга: «ўша гапингни айта бер!» дегандек бир вазият олса-да, Бегдали:

— Абай оға, Шаке ўзингизга холи ўтириб, битталаб айт, деб юборган эди! — деди.

Абай тўнини елкасига ташлаб, бошига енгилгина оқ мўйна тумоғини кийди-да, эшикка чиқди.

Холи ерга бориб ўтиришлари биланоқ ўйчанлик акс этиб турган катта-катта кўзларини Бегдалига тикканича индамай қулоқ солди.

— Шакенинг айтиб юборган гапи яна бир алоҳида қоғоз тўғрисида, Абай оға. Манави, сизни чақиртираётган қоғоз экан. Ўяз маҳкамаси юборибди деяётир. Шу билан бирга, бўлисга ҳам алоҳида буйруқ келибди. Унда Абай оғам чақиртирилаётган мана шу жойга боришлари мажбурий экан, «сизнинг ўша ерга вақтида етиб боришингизнинг жавобгарлиги бўлис билан тилмочга юкланади» деган мазмун англашилади, деяётир. «Устидан тушган чақиқ бўлиб, афтидан, улугнинг мўйлови ўша чақиқ туширганлар томонга оққанми деб қолдим» дея гумонсираётир. Шаке... «Бориб айт» деган гапи шу эди... — деб, Бегдали сўзини тамом қилганда, Абай индамай ўрнидан турди-да, уйига қараб кетди.

«Бирор оғиз сўз қотмади. Чурқ этмай кетгани қандай бўлди? Улуғлар билан кўп ишлашиб, ўрганишиб кетганими? Ёки, менга зарда қилиб кетганими?» — деб Бегдали ҳайрон бўлганича ўтирган жойида қола берди.

Абай уйига кирганда Абиш конвертларни очиб, бор қоғозу хатларни ўқиб чиққан экан. Отасининг сўрашига кўра айтиб берди.

— Мана бу битта қоғоз Семей уезининг начальнигидан. Биттасини Федор Иванович ўзингизга ёзибди. Менга ёзган хати ҳам бор экан...

Павловнинг хатини эшитганда Абайнинг қовоғи очилиб, юзида шодлик акс этди-да, хиёл жилмайиш кўринди. Бироқ ҳалиги Бегдали айтган гап ёдида бўлгани учун, Ўяз юборган қоғоз ҳақида яна қайтадан аниқлаб сўрай бошлади, ўша қоғозни ўзи ҳам ўқимоқчи бўлиб қўл чўзди.

Абиш бу қоғоз важини уйдагиларга билдирмаслик учун отасининг ёнига яқин келиб, пичирлаб ўқиб берди.

«Ўяз Ибрагим Қунанбоевдан маълумотлар, жавоблар эшитмоқчи. Губернатор маҳкамаси ҳам шуни талаб қилади. Чақиртиришда яна «недоимка»чилар иши юзасидан жавобгар сифатида чақиртирилаётир» дебди. Яна ўтган йилги иш. Абай ўтган йилдан буён уезд маҳкама-

сига уч марта чақиртирилиб, кўп жавоблар бериб, терговдан ўтганди. Энди иш жондорол маҳкамасининг терговига тушибди. Уяз орқали Семей жондороли чақиртираётир. Балки ундан юқори жойлар ҳам бордир. Чунки кўкламдаги терговда бу ишни Омскдаги корпус генерали — губернатор маҳкамаси ҳам сўраётир, деган гапни Абайга бир таниш чиновник эслатиб ўтганди.

Сентябрнинг бошида Қорамўла деган ярмарканинг ўрнида Семипалатинск, Уст-Каменогорск, Зайсан уездларининг биргалашиб ўтказадиган фавқулодда съезди бўлади. Уша ерга Қунанбоевнинг бориши мажбурий. Келмай қолишига йўл йўқ, деган мазмунни англатибди.

Федор Иванович ҳам хатида Абайнинг устидан тушган аризалар кўплигини айтибди. Унинг ўзи шу кунларда илмий текшириш важидан Иртиш бўйини кезиб юрган эди. Яқинда Семейга келиб, эскидан таниш чиновниклар билан учрашганда, ўшалар унга дўсти Абайнинг устидан чақиқлар тушганлигини айтишибди. Павлов бу хабарни ёзиб келиб, Абайга: «Аполлонга қурбонлик келтириш ўрнига, сиздан саҳронинг сутяжниклари — қозивозлари билан губернатор маҳкамаси «адолатга», бошқача қилиб айтганда, порахўрлик деб аталадиган тангрига қурбонлик келтиришингизни талаб қиладиган кўринади. Менинг маслаҳатим шуки, чақиртирадиган бўлишса, қай даража, қай мансабдаги чиновник билан бўлмасин, ўзингиз юзма-юз кўришиб, тап тортмай очиқ сўзлашинг. Бу кунларда саҳро халқи олдида сизнинг қадри-қимматингиз жуда ошган. Уни мен Зайсан, Уст-Каменогорск уездларининг қозоқлари билан сўзлашганимда кўп пайқадим. Айниқса шунинг учун беҳад шодланиб, фаҳрландим. Халқингиз сизнинг қошингизда. Тирикликда одам учун бундан улуг мукофот йўқ. Ҳаёт бўлса — кураш деган гап эканлигини икковимиз англаган эдик-ку» дебди.

Шу хатни Абиш ўқиб бераётганда, Абай энтикиб уйғонгандек бўлди. Зилдек оғирлигини солиб, унинг елкасидан босаётган вазминлик қаддини букиб, ҳаётнинг ўзидан ҳам совутиб юбораётганга ўхшаб турганди.

Павловнинг дўстлиги билан унинг шу сингари кучли, букилмас иродаси, ботил фикри уни қўлтиғидан суягандек бўлди. Қабиҳликларни чуқур фикр, файласуфларча донолик енга олади. Ушангагина қўл чўзсанг турли-туман разиллик, беомон ёвузлик, қасдликлардан баланд туриб, юксалиб, юқоридан қараш мумкин. Ушанда уймала-

шиб, биқсиб ётган ҳасад, макрга тўла ёмонлик, кундошликларнинг ҳаммаси тўпигингдан келмай, заррадек эътиборсиз бўлиб қолади.

Абайнинг фикрига шундай жасур сергаклик бахш этган Павлов, унинг энг содиқ дўсти эди. Шу сингари дўстликнинг ўзи, фақат шугина, шоир қалбини умидли шуълага тўлдирди.

Абиш Павловнинг ўзига ёзган хатини ҳам ўқиб берди. Павлов ўз ҳаётидаги сўнгги ўзгариш ҳақида ёзибди. Кўп йилларча ҳукм сурган ғовлар билан жандармлар маҳкамаси барпо қилган қамал йўқолибди. Ниҳоят, Федор Иванович ўзининг севгилиси — Сашага уйлашибди.

Саша қаллиқлар орасида йўли улуг, ўзгача қаллиқ. У Павлов сургун қилинган Харьковдан, ўша ердаги университетдан Павлов билан бир вақтда ҳайдалган эди. Жасур революционер қиз навқирон ёш боши билан Сибирь сургунини, нақадар мудҳиш, нақадар машъум жойларни кўрса-да, ҳориб-толмоқ у ёқда турсин, парво қилмаган ҳам эди.

Сургун қилиниб Тоболда турганларида, иккови дўст бўлиб топишганди. Кейинчалик Павлов сургун устига сургун бўлди.

Абиш ҳозир Федор Ивановичнинг бу сирларини уйдигиларга атайин, тафсилий равишда айтиб берди. Кўп қайғулининг қайғуси, кўп азият чекканларнинг азияти — ҳаммаси ҳам ғайратлик, ақлик, ноёб одамга дуч келса, ҳеч гап бўлмай қолади. Павлов билан Сашадек ўтли ёшларнинг ҳаёти шуни кўрсатади, — деяётгандек қилиб, ўрناق бўларли мисол тарзида гапирди.

— Бир жазо берилган кишига яна иккинчи ҳукм ҳам чиқариладими! Нега энди Федор Иванович устма-уст сургун бўлган? — деб Мағаш савол бергандан кейин, Абиш Павловнинг иккинчи марта ҳайдалишини аниқроқ айтиб берди.

— У ҳайдалишнинг сабаби нима десанг-чи!? Ана ўша Павлов қилган ишни Россиядаги йирик революционерларнинг бир нечтасигина қилган. Бу иш шараф саналади. 1881 йилда, Александр II ни халқ ғамхўрлари отиб ўлдирган кунларда, янги подшо бўлиб, учинчи Александр тахтга ўтиради. Ўша кунларда бутун Россия халқини ва улар ичида, айниқса тутқунда, турмаларда, сургунда юрган революционерларнинг ҳаммасини қасам ичиради.

«Янги подшога қасд қилмаймиз, ҳалол ният билан тобе бўлдик» деб, қасам ичиш керак эди. Ўзи сургунда юрган Федор Ивановичга бундай талаб айтилганда, у:

— «Мен ўзим озодликда юрган одам эмасман. Ёш умрим подшолик зулмида ўртанган одамман. Бир подшодан бундай ишни кўриб, энди яна ўшандай иккинчи подшога қандай қилиб мен ишончлик одам бўлар эдим? Барибир ишончсиз одам эканман, менга қасам ичдиришнинг нима ҳожати бор. Менга берилган жазо ўзгариб, оқланганим йўқ. Шундай бўлгандан кейин, подшонинг эскиси ҳам, янгиси ҳам бир, менга берилаётган азоб ҳам ўзгармайди. Ҳамон шундай экан, нима учун мен ўзгаришим керак!» дебди.

— Оббо шўрлигей! Зап айтибдими-а, зап гапирибди-да?

— Бўлмасамчи, бошқа нима ҳам десин? — дейишиб, Мағаш билан Какитойлар ҳам Павловнинг гапини қувватлашди.

— Бироқ, Павлов айтган мана шу гапни сургундагиларнинг кўпчилиги айтолган эмас. Ҳаммасига ҳам қасам ичдирган. Фақат бир яхши рус ёзувчиси Короленко шундай қилибди. У сургунда эмас, озодликда ўтирибоқ қасам ичиндан бош тортган. Шунинг учун уни ҳам Сибирга ҳайдашибди. Павлов омон қоладими? Уни Тобольскдан Омскка, ундан Семейга ҳайдашибди, иккинчи жазонинг туғилиши ҳам шундан бўлибди. Ўша пайтларда уни яхши кўрадиган Саша Тобольскда қолади. У, шунинг хотиниман деб ариза берса ҳам, икковини бирга ҳайдамабди. Кейин ўзини ўтга-чўққа уриб, Павловнинг орқасидан боришга ҳаракат қилгани билан Саша рухсат ололмабди. Ўша Саша кейинчалик қамоқдан чиқади. Аммо шунда ҳам қайтмай, ҳормай-толмай, энди сургунда қолиб кетаётган Павловнинг орқасидан ихтиёрий равишда тутқун бўлиш чорасига киришади. Орадан неча бор берилган аризаларни суриштириш, текшириш ойлари ўтади. Ниҳоят, яқиндагина жандарм маҳкамасидан рухсат олишиб, иккови бутхона йўли билан зўр-базўр никоҳ ўқитдиришибди.

Абишнинг ҳикояси бу ердаги дўстларга ғоят қизиқарли кўринди. Бўлакча ҳаёти, тақдири бўлган «оташини ёш» — Сашани ҳам мақтаб кетишди.

Мағаш Ўяздан келган қороз важдан анча безовталаниб, ўша ҳақда маслаҳатлашиб олишни зарурроқ деб

билганди. Нима учундир унга Абайнинг ўзи қаршилиқ сездирди.

Яна Павлов ҳақида гап очди.

— Павлов узоқ умр кўрса, юксак даражада ўсадиган одамга ўхшайди. Бизнинг қозоқ Россияни билади дейсизми? Бошқаларни қўйиб, ўша менинг устимдан ариза ёзиб юрган Уразбойларнинг ўзи нимани билади? «Оқ подшо», «Корпус», «Жондорол», «Ўяз» — уларнинг билгани шу-да.

«Рус деса» — урядник, стражникларни эсга олади.

Улар Павловни ким деб билишади дейсан, ўйлаб кўрингларчи! Ўғри, қароқчи, таловчи деб билишади. Таке-жон билан бирга юрадиган, тиним топмайдиган ўғри, босқинчи Соптоёқ, Қусен, Мингяшар, Серикбойлар деб билишади... — деганда, ёшлар беихтиёр кулиб юборишди. — Шунда гўё одам сифат бўлиб юрган ўзларининг бор фазилати ҳалиги — «ўғри-қароқчи» деб юринган Павловнинг бир тола тукига арзийдими?

Энди истеҳзоли олғир фикри уйғонган Абай илҳомга тўлиб, тили ўткир, кўзлари ҳам чароқлаб жўшқин бир вазият олди. Ўзи кулмайди, ранги ўчинқираган, кўзлари катта-катта очилиб, ялт-ялт ёниб қарайди, порлаб, ўт ёниб турганга ўхшайди.

— Шукур, минг маротаба шукур! Битмас-туганмас ҳақиқий хазинаси бўлган, чин санъатга, илғор фикрга, юксак ғояларга тўла хазинаси бўлган эл — руслар эди. Менинг элим ҳориб-толиб, озиб-тўзиб, «яланг оёқ чувуринди»¹ бўлиб унинг паноҳига келган эди. Қоронғуликда қолган авом юрти, тилсиз гунг саҳроси билан келган эди. Ўша саҳронинг даставвалги элчиси, жарчиси бўлиб Олтинсарин умр кечирибди. Мен унинг қудаси, оғайниси эмасман, пора орқали дўстлик топганим йўқ. Бахтимга ноёб руслар билан учрашдим. Ҳақиқий русларнинг чин яхшилигига суяндим. Ўзимгина суянганим йўқ. Мана, худога шукур, озми-кўпми баҳра олиш билан сенлар ҳам суянаётирсан. Бизларнинг ҳаммамиз аввал уйғонганлармиз. Бироқ биздан, сиздан кейинги насилларнинг толеини айтсангчи! Улар борганда кўплашиб, халқ билан халқ сифатида қучоқлашиб топишади. Тарих кучи шу

¹ Яланг оёқ чувуринди — XVIII асрда, жунғорларнинг жабридан Сирдарё бўйидаги қозоқлар шимолга, Орқа саҳроларига кетишган ва узоқ йўлни пиёда, азоб-уқубатда ўтишга мажбур бўлган эди.

томонга йўл тутади. Шу гапим рост эмасми, Абишим?! — деди...

Абиш бор ихлоси билан унсизгина маъқуллаб, қайта-қайта бош эгди.

Ёшлар Абайнинг авваллар кўп айтилмаган катта бир тугунли гапини фаҳмлаб, жим бўлишди-да, оғир ўйланиб қолишди.

— Ўша ноёб юксалишга қараб кўчган эл карвонининг кўч бошловчиси бўла олсам меҳнатим беҳуда кетмаган бўлади. Ҳатто меҳнатим ҳам — ўлжам бўлади. Биров бўлмаса бировга «роҳат осонлик билан топилмайди», «изланиш билан, қийналиш билан топилар экан» деган фикрни англатар. Буни ҳам ўша ноёб русларнинг ўрнагидан минг марталаб кўриб ўтирганларинг йўқми? Мен даставвал дўст тутган кишиларим, — Пушкин, Лермонтовлар нималарни кўрмади? Герцен, Чернишевскийлар қандай жаҳаннамларда, қандай заҳар-завқумларни тотиб ўтмади? Мана Павловлар ўзлари кўраётган қувгин-сургуни оталари мерос қолдириб кетган бир насибадек билишади, ўшалар ранжиб чурқ, этадими? Зўр матонатни, қайсарлик, саботликни ҳам рус азаматлари кўрсатади. Қозоқнинг ҳам сенлардек ёш бўғинидан, кейинги насилларидан, ўғил-қизларидан мана шундай таълим-тарбия оқибатида одамгарчилиги камолга етган авлод чиқади-ку! — деб, бир оз ўйланиб ўтирди-да, кейин илова қилиб сўнгги сирини ҳам айтди:

— Мен ўз ҳаётимда унга етмасман... У кунларни кўрмасман. Лекин келажакда замон ўзгариб, жамият мутлақо бошқача даврда ўтар. Бошқача қонунлар яратилиб барча халқ барабар улуғ бахт-саодатга эришган кунлар бўлар.

«Ўша келажак, порлоқ кунларни бир бино деб ҳисобласак, шу бинога биттагина ғишт қалаб кетсам, беармон кетардим». Агарда сен халқингни ўша бахтли-саодатли кунларга яқинлаштириш учун бирор кўмак етказган бўлсанг, ўзингни мангу барҳаёт, бахтли деб ҳисоблашга ҳақлисан. Шундай қилиб, бизнинг мусулмон уламоларимиз узоқ асрлар давомида «охир замон», «махшар куни» деган гапларни қулоққа кўп қуйиб келган бўлсалар, мен ёнимда ўзимга энг «оқил замон», «яқин замон» қўл чўзиб тургандек кўраман... Ёшларга халқингни, жамиятингни ўшанга ҳозирлай беришни бил, дегим келади! — деди.

Сўнгги, «охир замон» га қофиядош қилиб, «яқин замон»нинг нақадар моҳирлик билан айтилишидан Дармен, Какитойлар жуда хурсанд бўлиб кетишди. Улар ичларидан маъқул кўрганларича Абайдан кўз олишмай, яна гапиришни ўтинаётгандек тикилиб ўтиришарди. Бироқ Абай сўзини тамом қилганди. Узун қора нос қовоқни салмоқ билан қоқа-қоқа кафтига бир отим нос солди-да, отиб юбориб, атрофдагиларга бир назар ташлаб олгач, индамай ўтира берди.

Катта бир дарс тинглагандек бўлган ёш дўстлари бир оз вақт унинг билан бирга жим қолишди. Дармен, Мағаш, Какитой учови бир-бирларига қарашганда, ҳаммасининг кўзларида ҳам ҳозирги сўзлари учун Абайга миннатдорлик билдираётгандай аломат кўринарди.

Булар кўп вақтлардан буён оға оқиннинг ҳалигидек оқилона фикрларини, ноёб насиҳатларини эшитолмай қолишганди.

— Тилагингни бергур, Федор Иванович, хатларининг ўзи билан ҳам фикрингизни жўш урдириб юборди. Кўпдан буён айтилмаган сўзлар туғилди-ку! — деди Какитой.

— Оға, шу сўзларингизни ёзиб қолдирса ҳам бўладиган экан... Бу ахир келажак билан сўзлаша оладиган фикрлар-ку!.. — деди Абиш, энди отасини ёзишга ҳам ундаётгандек кўринди.

Сўзсиз ҳаракат, жиддий вазият, маъноли кўз қарашлар билан бошқа ёшлар ҳам шу гапни маъқуллаётгандек бўлишди. Бироқ Абай совуққина, қисқа жавоб қилиб:

— Бунинг аввал айтган мен эмасман-ку! Абиш ўзинг биласан... — деб ёнида турган Пушкин томини силади-да:

Товариш, верь: взойдет она,

Звезда пленительного счастья...

деб, Пушкин айтиб кетган эмасми? — деди.

— Айтишга айтилган-ку. Бироқ кимнинг қай таҳлит-да айтишида ҳам кўп гап бор-да. Яна русларда кўплар айтган бўлса ҳам, бизнинг қозоқда ҳали шу сингари юксалишга ундовчи, умид бахш этувчи фикрни келажакка бағишлаб айтган одам йўқ-ку! — деб, Абиш яна гапни айлантириб келиб, илтижо қилди. Абай жавоб қилмади.

Абиш шу фикрнинг узилиб қолишини истамай, энди Павловнинг хатига қайта тикилди-да, яна гап бошлади:

— Шу сингари улуг фикрни қайта-қайта айта берилса-да, ҳеч эскирмаслигини Павлов ҳам эслатган экан. У ҳам ҳалиги оғам айтган фикрнинг бир тармоғини жуда яхши тасвирлабди. Мана буни қарангларчи! — деб хатни ўқиб ўтириб қозоқчалаб:

— Ибрагим Қунанбоевич, бугунги меҳнат, айниқса сизнинг шоирлик меҳнатингиз келажак учун қилинаётир. Келажакка етади — дебди.

Уша келажакда халқлар бахтли, гўзал ҳаёт кечиришади. Уша замон келади. Келмаслиги мумкин эмас. Ҳеч қандай кишан, жазо, қаҳр-ғазаб деган нарсалар ғов бўла олмайди. Ўз халқингиз билан ёш авлодни ўшанга ҳозирлай беринг. Ушалар нечоғлиқ ҳозир бўлишса, келажакнинг мевасидан кўпроқ тотади, — дебди. Мана кўрдингизми, оғамнинг худди ҳалиги фикри билан чирмашиб кетган эмасми? — деди.

— Жуда яхши! — деб, Абай ҳам хурсанд бўлди.

Павловнинг хатини ҳали қўлига олгани йўқ эди. Энди бир қанча вақт индамай, хатга тикилиб қолди...

Уша куни кечқурун, қош қорайган пайтда Абай ўз овулига келиб отдан тушди-да, Айгерим уйининг эшигини очди. Уй ичи қоронғу экан. Ҳеч ким товуш бермади. Эшикда ҳам Абайни қарши олиб, отдан туширган киши бўлмади.

Абай қоронғу уйнинг ичига бошини суқиб:

— Айгерим?! — деди.

Шу он уй ичидан, тўшак ёнидан илдам қўзғалиб Айгерим жавоб берди.

— А-а-б-а-й! Сизмисиз, Аба-ай! — деган товуш тўсатдан шунчалик қувониб кетиш аломатидек эшитилди. Майин, латиф товуш борица яқин шарпа билан жон тортаётгандек иссиқ туюлди.

Абай эшикдан отилиб кирганда, Айгерим ҳам унга томон юриб ёнига келиб қолган экан. Эрининг қўлига томон чўзган узуклар ва билакузукларга тўла юмшоқ кичкина бармоқлари иссиққина бўлиб мулойим тегди.

— Соғиниб қолибман-ку, Айгерим! Товушинг қандай майин чиқди. «Абай» деб отимни атаганингнинг ўзини ҳам, куйдек чўзиб айтдингку-а. Товушингдан ўзим ўргулай, кўнгил ғам-ғуссага тўлиб келди... Қани, юпатчи мени иситчи шу латиф нафасинг билан, ҳозиким!.. — деди.

Айгерим Абайнинг елкасига қўл ташлаб, барваста гавдасини қучоқлар экан, алангаланиб кетган юзини эрининг кўкрагига босди... Нозик ипак толасидек майин товуш билан астагина сўз қотди:

— Ўзим ҳам жуда соғинган эдим. Қуёшим!..—деди. Шундай деганига, қалбини очганига уялиб, Абайни қаттиқроқ қучоқлаб, бағрига кириб кетди...

Ўспон ўлгандан буён Абай ҳам, Айгеримнинг ўзи ҳам мотам тутишди. Кўпинча Эркежоннинг ёнига бориб, фотиҳа ўқувчилар кўп келаётган кунларда Айгерим ҳам узоқ-узоқ ўтириб, бирга йиғи беришиб келарди.

Абайнинг чеҳраси очилиб, ғам-ғуссага тўлган кўнгли ёзилган эмасди.

Лекин шунда ҳам иккови ўзларининг бир-бирларига берилган, ҳануз алангали ҳисларини сусайтиришмаганди. Аксинча, сабот билан чидаб, фақат кўз қарашларидан, муштоқлик акс этиб турадиган чеҳраларидан ички сирларини англашарди. Ўзлари тутиб-тежаб юрган кўнглилари ҳам, ишончли, садоқатли дўстлик ҳам, кучли ва содиқ муҳаббат ҳам ўз-ўзидан ўт олиб, туташиб кетарди... Алангали иссиқ онларни хотирлаш, соғиниш кучайган... Шу бугун ўша соғиниш Айгеримнинг жуда тинкасини қуришиб, енган эди. Шу сингари кечқурунлар у бедор ётиб, ёлғиз ўзи бўлишни истарди.

Хизматкор хотинни эрта бўшатиб юбориб, уйни холи қилиб ёлғиз ўзи қолди. Ҳали Абай келиш олдидан, баъзан кўп кунлар айрилиб қолиб, йироқ сафардан келган чоқларида, эрининг қанчалик соғиниб келишини ўйлаб ётганди.

Бу он икки юракда ҳам қилдек ғашлик йўқ.

Овулдаги майда гап кампирлар, баъзи бир ивир-шивирларни яхши кўрадиган овсинлар, Ўспоннинг бева қолган хотинларини гап қилишаётир. Орқаваротдан ўзича жўплаб қўйишлар, сояга қараб тўн бичишлар ҳар кимда ҳам бор-да.

Бу овулдагиларнинг ўзларигина эмас, ҳатто бутун Тўбуқти миқёсида миш-миш тарқатиб, астар пахтасини ағдариб, гап қилиб ўтирадиган чоллар, оғзи катта кампирлар ҳам «Ўспон ўлгандан кейин оқибати қандоқ бўлишини» гап қилмай ўтиришмасди.

Шундай пайтларда ўзларининг жўплаб кўришларига кўра: «Ўспоннинг уч хотини қолган бўлса, унга яраша уч оғаси ҳам қолди. Уччовига уч келин мос келиб

турибди. Талашнинг ҳожати борми? Фақат қайси бири қайси биттасини олар экан? Гап шунда!» дейишиб, мароқ билан ўтириб гапиришарди. Шундай гаплар Успоннинг йили тўлиб келаётган сайин кундан кун кўпаймоқда эди.

Шу йўсинда оғизга тушиб кетган майда гаплар Айгеримнинг ҳам қулоғига етмай қолмасди. Лекин у ўзининг шу кунга қадар биронта ажин тушмаган, нурланиб турган оппоқ юзини яшнатиб куларди-ю, индамай ўтира берарди. Қисилиб, қимтиладиган бу эмас, шубҳага соладиган Абай эмас. Бу юраклар содиқ дўстликнинг юзига ғубор қўндирадиган юраклар эмас.

Бугун кечқурун Айгерим Абайни соғиниб қарши олганда, унинг ҳам ҳалигидек айланиб-ўргилиб қучоғига олганини кўрди. Бир лаҳзада Айгеримнинг бор юрагини соф, порлоқ ишонч-олқишга тўлдириб юборди. Шунинг учун Абайнинг уни «ўзим ўргулай», деб боласидек қилиб бағрига босиши янгилик бўлса, Айгеримнинг ҳам «Қуёшим» дейишида ўз осмонининг чин қуёшини ҳис этгандек ишонч бор эди.

Соғиниш шарпаси ҳукм сурган алангали ондан кейин, Абай мулойимгина қилиб Айгеримга:

— Айгерим, бир оздан кейин ёшлар шу ерга келишмоқчи. Уй ичидаги баъзи маслаҳатларни холи ўтириб сўзлашай деб Мағаш, Абишларни шу ерга айтиб келдим. Сен ҳозир бориб мол сўйдир, чой ҳозирлат! — деди.

Айгерим катта чироқни ёқиб, кенг хонтахтани Абайнинг олдига қўйди-да, қалин қилиб кўрпача солиб, баланд кроватдан иккита катта-катта оппоқ ястиқни олиб эрининг ёнбошига ташлади. Энди чиқиб кетаётган эди, Абай тўхтатиб:

— Лермонтовни олиб берчи! — деди.

Лермонтов китоби Айгеримга оилада кунда керак бўлиб турадиган нарсасидек таниш эди. Анча эскириб қолган томни Айгеримдан олган заҳоти Абай маълум бир саҳифасини очди-да, ўшанга энгашиб тикилиб қолди...

Ёшлар келганча Абай китобнинг очиқ турган саҳифасига тез-тез кўз ташлаб, ёлғиз ўтирганди. Сўнгги мисралар ўзини ҳам қаттиқ ҳаяжонга солди. Жўш уриб келган илҳом устма-уст тўлқин отиб, қуйилиб келаётгандек бўлиб:

...Қим билади бу ёзган мунгли сўзим
Утказмай, кўп тутар унинг кўзин.
Йўловчи йўл устида туриб, боқиб —
Томоша қилгандек бир гумбазни...

Қундуз ёшларга айтган сири — хаёлининг бир тармоғи шу зайилда Байрон, Лермонтов нидолари билан ҳам-оҳанг бўлиб чиққандек туйилди. Кескин товуш билан ботил нидо ташламади. Ғамгин кеч пайтида мулойим, мунгли соз хиёл чертилгандек нафис садо бериб босилди. Гўё келажакдаги ўқувчиларга ишора орқали сиполик билан қисқагина салом йўллагандек бўлди. Ушанда ҳам хушфаҳм, ҳушёр, идрокли ўқувчи билан «мунгли сўз», «гумбаз» деб, хиёл кўриниш бериб ўтиб, тортинибгина сўзлашгандек бўлди.

Ёшлар бир тала бўлиб, гангур-гунгур сўзлашиб ҳазиллашишди-да, бу уйга қувонч ола келишди.

Абай улар билан ўтириб, Айгеримнинг қўлидан чой ичди. У сўнгги йиллардаги одатига кўра, чойни оз ичарди. Павлов унинг юраги ва соғлиги ҳақида ташвиш тортиб, маслаҳат бергандан буён Абай суюқ овқатни камроқ истеъмол қилишга тиришарди. Айниқса чойхўрликдан ўзини тежаб юрарди.

Мағаш бу ўтиришда отам биздан бир маслаҳат кутаётир деб ўйлаган эди. У ичида «қундуз ўяздан келган қоғоз важида маслаҳатлашсак керак» деб ўйлаганди. Уша қоғоз келгандан буён ўзи ич этини еб, кўп безовта бўлаётганди.

Отасига қаттиқ ачиниб, раҳми келаркан, «жароҳат устига жароҳат» тушгандек бўлиб, катта бир қасдликнинг нишони кўринди. «Энди оғамни қандоқ қилиб ҳимоя қиламиз, унинг кўнглидаги ранж, озорнинг дамини қай таҳлитда кессак бўлар экан?» деб ўзича турли-туман чоралар ўйлаб келганди.

Ҳозир Абайдан фақат ўша ҳақда гап чиқар, деб ўтирганида, унинг хаёлига мутлақо келмаган бошқа бир янги гап очилиб кетди. У гапни шу ёшлар ўртасига солиб, маслаҳат қилиш учун Абайнинг ўзи бошлади:

— Хўш, чироқларим, мен бугун сизларнинг олдингизга ўзимизнинг қариндош уруғлар бошлаётган, менга ҳам айтиб юборилган бир гапни ташламоқчиман. Бугун эрталаб Эсиргеп келди. Уни менга Такежон билан Исҳоқ юборибди. Биттаси акам, биттаси укам. Улар гапни бир

жойга қўйиб, энди мени ҳам маслаҳатларига таклиф қилишаётир! — деб, хиёл тўхтаб қолди.

Какитой ўз отаси Исҳоқнинг номи Такежон номи билан бирга айтилганда, Абайга озор бўлиб тушадиган бирор гап борми деб ғоят сиқилиб кетди. Унинг ўзи Исҳоқнинг ўғли бўлгани билан Абайнинг тарбиясида ўсиб, ўз боласидек бўлиб кетганидан Исҳоқнинг гапи, иши, баъзи кайфиятлари бўлса, уларнинг ҳаммасига ҳам аввало Абайнинг кўзи билан қараб баҳо берар эди. Ота-онаси билан борди-келдиси ҳам кам эди. «Абайни безовта қиладиган гаплар, ишлар Исҳоқ томонидан содир бўлмаса экан» деб ич-ичидан ҳадиксираб, жонсарақ бўлиб юрарди.

Абай бир оз тўхтаб қолганда, Какитойнинг сиқилиб ўзгариб кетганини сезди-да, уни юпатиб гапирди.

— Қайси кунги, жотоқлар можаросига тааллуқли яна бир қўлаяса, низолик гапни қўзғашадими деб ўйлаган эдим. Гаплари унча вожўяга ўхшамайди. Уй ичига, мана шу овулга тегишли гап бўлгани учун атайин сизларнинг ўртангизга ҳам ташлаётирман. Такежон билан Исҳоқ Ўспоннинг йилини берсак дейишаётир.

Мағаш ўзи кутаётган маслаҳат бу эмаслигини ўйлаб, одатдаги ҳозиржавоблигига бориб:

— Ийе, Ўспон оғамнинг ўлганига йил тўлмай туриб уларнинг бунча шошганлари нимаси? — деди.

— Шошилишида ўринали бир далил борга ўхшайди, — деб, Абай Мағашга бир қараб қўйди-да, сўнгра кўпчилик ўртасига ташланаётган маслаҳатдек қилиб гап бошлади. — Ўспоннинг йили тўлишини кутсак, декабрнинг ярмига боради. Қаҳратон қиш бўлиб кетади. Қистовда, тор жойда ош бериб бўладими? Ҳали қиш қай таҳлитда бошланади? У ҳам маълум эмас. Ҳозир бўлса, эл ҳам бир жойда, жамоат жам. Тиқилинч келиб турган тирикчилик иши ҳам йўқ. Яна бир ўн беш-йигирма кунларда йилини бериб улгуриш мумкин. Ундан кечикадиган бўлсак, кузнинг ёғин-чочини ҳам келиб қолади. Ўтин-сув важидан ҳам анча қийинчилик туғилиб қолади. Элдан эл айрилиб, ҳаммаси қистов-қистовига тарқалиб кетади. Энди қолган икки-уч ойнинг нима фарқи бор? Шу сингари кенгроқ ерда ўтирганимизда йилини бериб олайлик дейишибди! — деди.

Аввало ўтирганларнинг ҳаммаси ўйланиб қолишди. Абай сабр қилиб улардан қандай маслаҳат чиқишини кутиб турди. Бир оздан кейин Кўкбой томоғини қириб олиб:

— Абай оға, менинг фикримча, ушалар тўғри айтишаётирми дейман. «Ош бериш» денг, «йилини бериш» денг, ҳар қалай, бир тумонатдек одамни кутиб жўлатиш керак. Унинг учун шу пайтдан қулайроқ вақтни мен ҳам тополмай турибман! — деди.

Абиш ҳам, Какитой ҳам унинг гапини қувватлашди. Ниҳоят Абайнинг ўзи ҳам қаршилиқ билдирмади. Шунга қарор қилгандек бўлиб, Кўкбойга эртага бориб, Такежонга шу гапни маъқул кўрганларини айтишни ҳам топширди. Отаси маъқул кўргандан кейин Мағашлар ҳам қарши бўлишмади. Фақат ўзининг одамгарчилиги, хуш феъл кўнгилчанлиги орқасида ҳалиги қарорга маслаҳатомиз қўшимча қилиб:

— Шу қарор дуруст бўлар, оға,— деб ўйланиб Абайга қаради-да,— фақат эндиги гап-сўзларни ўртага одам қўйиб, элчи юборишиб сўзлашмай, оилавий маслаҳат тарзида ўтказиб қўя қолинса яхши бўлмайдими? Катталарнинг ҳаммаси Ўспон оғамнинг уйларига йиғилишиб, анави учта келинингизнинг ҳам бошини қўшиб, яна уларнинг болалари: Авбакир билан Покизодни ҳам ёнингизга олиб ўтириб, гапни бир жойга қўйиш яхши бўлар эдими дейман! — деди.

Бундай қилиш Абайнинг эсига ҳеч келмаган экан. Бу гап кўп маъқул тушибди-да, дарҳол маъқул кўрди. Ўзларининг камчилигини тузатган Мағашдан жуда хурсанд бўлди.

Оппоқ юзли, кўсароқ Мағаш ҳам ихчам, матолгина бўлгани билан одамгарчилиги яхши, кўп хушёр йигит эди. У доим бошқаларнинг қош-қовоғини, руҳидаги заррача ўзгаришларни дарҳол фаҳмлайдиган кўп зийрак йигит эди. Унинг Абай қадир қиладиган, яхши кўрадиган ноёб фазилати ҳам шу эди.

Ўспон ҳақидаги гап шунинг билан тамом бўлди. Мағаш энди бошқача бир маслаҳатга кўчди.

— Хўш энди, бугун кечқурун қилинадиган ишнинг каттаси Ўяздан келган ҳалиги қоғоз масаласи эмасми? — деб, Абишга қараб, — ўшанинг бир маслаҳатини қилсак дуруст бўлмайдими? — деди.

Абиш ҳам бу масалада отасининг бепарволигини англай олмагандек:

— Шунга айт. Билмадим оғам қандай фикрга келиб, нимага қарор қилганини мен ҳам ҳали эшитолмадим,— деб, жавоб кутаётгандек Абайга қаради.

Абай энди ишчанлик, кескинлик билан қаттиқ-қаттиқ гапира бошлади:

— Э-э-э, у ҳақда ўйлаб, қарор қилиб ўтиргудек нима-си бор? Федор Ивановичнинг хати ҳал қилиб қўйди-ку? Йиғилишига бораман. Улуғлари билан кўришиб, қандай гуноҳ ортишларини кўраман. Тухмат билан ҳам, тухматчилар билан ҳам ўша ўзлари тайин қилган майдонда курашаман. У масала боя ҳал қилиб қўйилган,—деганда, кундузи хат келгандан буён ичига чироқ ёқса ҳам ёрмай юрган Мағашнинг кўнгли таскин топиб, чиройи очилиб кетди.

Бошқа ёшлар ҳам бу масаланинг ечилиши маҳол бўлган бир чигал тугундек кўриб юришган экан. Энди улар ҳам Абайнинг шунча осонлик билан ҳал қилиб қўйган жасуруна қарорини маъқуллагандек бир вазият олишдида, бошқа гап қотишмади.

Абайнинг кўп қабиҳликлар билан майдонда олишиши очиқ кўриниб турарди. Шу билан оға дўст ўзининг таваккал қилганини, чидамини билдирди. Шу сингари синов, тиқилинч бир пайтда ёш ва кучсиз тўпга оғирлиқ солмай, маслаҳат ҳам қилмай, танҳо ўзи туриб беришга бел боғлаб турибди. Балки Абайнинг тарбияси ёшларга дарсдек бўлганидан, буларни баъзи бир машъум ишлардан четда, пок сақлагиси келаётгандир. «Бундай ишлар ҳақида кўп ўйлатиб, буларнинг кўнглини бузмай соф қалбига гард қўндирмай» деяётгандир. Абайнинг бу ишидан Кўкбой шундай хулоса чиқарди.

Такежон билан Исҳоқнинг бу ишни бошлашининг тагида шу ердаги ёшларнинг ҳаммаси сезадиган қандайдир бир сир бор эди. Абай уни ҳам очмади. «Кейинчалик ўзлари кўриб, англашсин» дегандек қилиб қўя қолди. Фақат чақиртириқ билан боришга қарор қилганини айтиш билан бирга, анчадан кейин:

— Қорамўлага жавобгар тарзида боришдан олдин Ўспоннинг йилини бериб улгуришнинг ҳам бир маъноси бор экан. Ҳали бир ой вақт бор-ку!...— деди. Бу гапи ўзи ичида ўйлаётган гапларнинг давоми бўлса керак. Аввалги гапларига алоқаси бўлмаган бир тахминга ўхшайди.

Абиш бу гапга тушуна олмаганини ҳаммадан олдин айтди.

— Бу икковининг бир-бирига қандай алоқаси бор, оға?

— Алоқаси...— деб Абай йироққа қараётгандек кўзларини қисинқираб турдида,— алоқаси бўлмаса жуда соз... Ҳар қалай, бошқалар билан тортишадиган бўлсам, бу томондан кўнгил хира бўлмасин... Бу ердагиларнинг кўнгли таскин топсин! — деди.

Бу гапи, четин бир сир ҳақида тортиниб айтилган тахминга ўхшайди.

Дармен бўлса, хушёрлиги орқасида ўзича, кўнглидан: «Такежон мана шу Ўспон важидан бирор баҳона тополмайдиган бўлсин. Ўшанинг оёғига тушов урилиб, ёвлар томонга ўтолмайдиган бўлсин!» деяётир,— деб, Абайнинг чақиртириқ билан Ўспоннинг йилини бериш масаласини бир-бирига боғлашидан шундай хулоса чиқарди.

Келаси кун Ўспоннинг катта уйида бор қариндошларнинг йиғилиши бўлди. Унга Ўспоннинг хотинлари билан асраб олган иккита боласи қатнашди. Катталардан: Такежон, Абай, Исҳоқ бўлди. Ёшлар бу йиғилишга қатнаштирилмади. Улардан ёлғиз Абишнигина маслаҳатга қўшишди.

Эркежон билан Зейнеб, Такежон бошлаган бу гапни ҳали ўринсиз кўриб, аввал унча хуш кўришмади. Лекин Абай тушунтиргандан кейин индамай қолишди.

Жотоқлар ишидан буён Абайнинг Исҳоқ билан Такежонни бетма-бет кўргани шу. Бироқ мана бу иккита ака-ука ҳозир у можорани бутунлай унутиб юборганга ўхшайди. Бирор ҳаракат, вазият билан ўшандаги низо важидан сир беришмайди.

Бу жиҳатини улар яширган сайин Абай уларга ишончсизлик билан қарайди. Аммо, ичидан билиб ўтирган бўлишига қарамай, Абай ҳам сир бермасликка тиришади. «Булардан садоқат, софдиллик, тўғрилиқ чиққанми ҳеч?» деб ўйладида Ўспонни ёдлади. Яхши кўрса ҳам, нафратланса ҳам, ишни ўринлатадиган ўша эди-ку. Усиз мана бу жигарлар отаси ёт, сири бегона нарсаларга ўхшайди. Шундоқ деган билан илож йўқ. Энди шулар билан бирга ўтириб, бурчим бўлган ишларни бирга адо этишим керак. Айниқса у, Ўспонни хотирлаш иши... Шунинг билан Абай эндиги ишларни қариндошлари билан довсиз, жанжалсиз, иложи бўлса, ҳатто, дамини ҳам чиқармай ўтириб, адо этмоқчи бўлди.

Шундай қилиб, шу ерга йиғилганлар бир қарорга келишди-да, яна йигирма кундан кейин Ўспоннинг йилини

берадиган бўлишди. «Ош берилади» демай, «йили берилади» деб хабар қиладиган бўлишди.

Аслида «ош бериш» деган одат, сўнгги бир қанча йиллардан буён бу элнинг таомилидан чиқиб, қолиб келаётган эди. Шунинг оқибати бўлиб, Қунанбой ўлганда ҳам бу овуллар ош беришмади.

Шунинг учун орқаваротдан Абайни айблаб, гап қилувчилар кўп бўлса-да, Ирғизбойлар эндиги ўлимнинг ҳаммасини «ошсиз» ўтказадиган бўлишган.

«Йили» деб қарор қилингандан кейин, унга чиқариладиган молнинг миқдори, чақириладиган одамнинг сони ҳам белгиланди. Барча Ирғизбой Успондан фойда кўрган. Шунинг учун Такежон билан Исҳоқнинг гапига қараганда, уларнинг ҳаммаси чиқимни барабар кўтаришга ҳозир экан.

Одам ҳам кўп айтиладиган бўлди. Шундай қилиб, Успоннинг ўз молидан, Қунанбой болаларининг молидан ва кўп овуллик Ускенбой, умум Ирғизбойлардан баравар мол чиқариб сўйиладиган, бериладиган моллар ҳозирланадиган бўлди. Абай билан аёллар бундай сахийликка қарши бўлишмади. Абиш бўлса хўп қулоқ солиб ўтирди-да, ўз фикрини ҳам айтди.

— Ош маъқул бўлмаганда мана бу ишнинг «ош» дан қандай фарқи бор? Икковида ҳам ёру дўстларгина келмайди. «Ош еб, от чоптириб, полвон кураштириб, ўйинкулги, томоша қиламан» деган бедард кўпчилик йиғиладди. Ўлган одамни эслайдиган, унинг арвоҳини хотирлайдиган ўша кўпчиликми? У эмас! Уларнинг ичида юздан биригина ўшани ўйлайди. Мол-дунё сочилади. У ҳам ўринсиз. Бир куннинг товоғи, томоғи учунгина қирилади. Шундай қилгандан кўра, бошқа бир улугъ эзгулик иш топиб, сон-саноқсиз молни ўшандай ўринлик, фойдалик ишга, самаралик бир яхшиликка сарф қилиш яхши эмасми? — деди.

Такежон Абишнинг гапига ҳайрон бўлмади. «Русча тарбияда ўсгани учун тушунмаётир» деб, узрсимон хиёл кулимсираб қаради-да:

— Оббо чироғим-эй, қозоқ йўли шу эмасми? Бундай кор-хайрда мол сарф қилиш ўринлик, асли шунга ишлатиш керак-да. Бу иш ҳатто шариатимизга ҳам хуш келади! — деди.

— Шариатга хуш келганда, ғарибларга, мусофир-бечораларга берилса хуш келадигандир! — деб, Абиш

ўзининг ҳамма ишни билиб, ўйлаб кўриб сўзлаётганини билдиришга уринди:

— Шариатда тўқни тўйдириб, қимиз билан қиздириб, гўшт билан кепчит, демайди-ку. Менга қолса шу гал чиқариладиган мол батамом сарф қилинсин. Сарф қилинганда ҳам ҳақиқий муҳтож, ночорларга улаштириб берилсин... Ўликка бериладиган хайри-худойи шу зайилда берилса, шараф учун, донг чиқариб мақтаниш учун эмас, эзгулик учун берилган бўлади! — деди.

Абишнинг бу хилдаги ўзгача фикрини Абай очикроқ англагиси келиб сўради:

— Қимларга бериб, қай таҳлитда сарф қилинса, дуруст бўлади дейсан?

— Кими борми? Атрофимизда йўқчилик хароб қилган эл озми? Аввало, мана бу беҳисоб қашшоқ жотоқларга бериб, ўшаларнинг юпун хўжаликларини оз бўлса ҳам тиклаб кетилса бўлмайдами? Улар ҳаммаси мана шу овулларнинг кўп йиллардан буён мол боқари, чўпони бўлиб хизматдаги қўшнилари эмасми? Ҳатто ҳақиқатга келинса, ота-оналаридан тортиб, узоқ йиллар давомида меҳнат қилган. Елкаси яғир бўлиб, озиб-тўзган бечораларга ҳеч бўлмаса шундай пайтларда ёрдам берилса нима қилади? Сизлардек юрт устида юрганлар онда-сонда бир ўйлаб қўйса увол бўладими? — деди.

Унинг гапи Такежонларга бўлакча кўрингани билан келтирган далили тўғри кўринди. Абишнинг ўзи кутмаган ҳолда нотиқларча гапирди. Абай шу жиҳатинигина назарда тутиб, боласининг гапидан янги бўғиннинг янги нидосини эшитаётгандек бўлди.

Ўз ичида Абишга қарши даъво қилмади. Лекин Такежон учун унинг «чўрт кесар» гапи фақат бир юзаки, енгилтакликдек туюлди. Бу сўзлар устида унинг ўйлаб ўтиргиси ҳам келмади.

Хушламай, пиқ этиб мийиғида бир кулиб қўйди-да:

— Жотоқ-потоқ деб, нима қиласан, Абдурахмон. Қашшоқлар десанг, қашшоқ ўзимизнинг ҳозирги хизматдаги қўшниларимиздан ҳам истаганингча топилади. Керак бўлганини эслармиз ҳали! — деб, энсаси қотиб, юзини бужмайтириб, Исҳоққа қаради.

Исҳоқ ҳам Абишнинг сўзи устида тўхтаб ўтиришни истамади. У ҳозирча икки оғасининг гапига қулоқ солиб, даммини чиқармай ўтирган бўлса-да, энди Абишни гапиртирмаслик ниятида, гапни қисқа қилиб қўя қолди:

— Йили берилганда хайри-садақа учун мол ҳам булинар... Ушанда кўрилар, ҳозирча у ҳақда сўзлашиб ўтиришнинг нима ҳожати бор? — деди.

Абай ҳозир оғиз очмади.

Ҳамма иш ҳақида маслаҳат қилиб бўлган қариндошлар кеч кирган пайтда тарқалишди.

Абай ҳам Абишни эргаштириб ўз овулига қайтди. Ота минмай, иккови битта-битта босиб сўзлашиб кетишди.

Ҳозир Абай бир қўлини Абишнинг елкасига ташлаб келаётиб, унинг ҳалиги гапларини эсга олди:

— Сен ҳали дуруст гап гапирдинг, Абиш... Оч-яланғоч жотоқлар ҳақида айтган гапларинг, шунчаки айтилган гап эмас, маъноли, дуруст гап. Бироқ, шу гапни китобдан уққан фикринг орқасида айтдингми ёки жотоқларнинг ҳол-аҳволини билганингдан айтдингми?

— Китобдан уққаним ҳамда жотоқларни кўзим билан кўриб билганим учун айтдим.

— Жотоқлар томонга борган эдингми? Ё бўлмаса, Даркембойни кўрддингми?

— Даркембойни ҳам кўрдим... Ҳар кун пиёда айланиб юрганда ҳар уй, ҳар уйга бош суқиб зеҳн солиб юрибман.

— У ишинг жуда яхши, Абишим... Даркембой билан ҳамсуҳбат бўлганинг ҳам дуруст. Сен билан мен китобдан ўқиб билганларнинг кўпини Даркембой турмушда бошидан кечириб, кўзи билан кўриб билган...

Ўз оғзи билан тотиб ҳам кўрган...

— Чиндан ҳам аччиғини тотиб билган, оғирини орқалаб билган. Асти ечилмас, туганмас тугунларнинг кўпини ақлли боши билан ўйлаб, синчиклаб билган. Унинг билан дардлашиб, сўзлашсанг, ҳақиқий халқ нидосини ҳам, халқ дарди-ҳасратини ҳам уқасан... Бироқ сендан яна бир гапни сўрамоқчиман... Хўш, Ўспоннинг «Йили» деб мол чиқардик. Ушани майдалаб кўп жотоқларга бир қора-ярим қорадан бўлиб бердик. Тўғри, сен айтаётган таралла-бедодларга сарф қилинадиган беҳуда чиқимдан кўра бу анча фойдали. Ҳар уйга биттадан мол тегса, бирор ойга бўлса-да ҳарна мадор, катта ўлжа бўлади. Лекин беҳисоб қашшоқ халқнинг оғир муҳтожлигига нима дейсан? Мана бу қилмоқчи бўлаётган ишинг уларга қанчалик мадад бўлади? Бир қисмигагина, заррадек, арзимайдиган ёрдам-ку бу... Хўш, сен қоронғуликда ётган

юртингининг даст аввалги мададкори экансан. Уша беҳисоб қашшоқ халқингга атаган бошқа бир фикринг, атаган яхшилигинг борми?... — деб, Абай боласига тикилиб, синовчи назар билан қаради.

— Мен ҳали ўқишни битирганим йўқ-ку,— деб Абиш аввалига ўз фикрини бир жойга тўплай олмай ҳам қолди.

— Тўғри, ҳали тамом қилганинг йўқ. Яқинда тамом қиласан. Мен ёлғиз сени айтаётганим йўқ. Қозоқнинг ўқишни тамом қилган бошқа болалари ҳам бор-ку. Эштитишимга қараганда, Қарқаралидан, Ҳамби, Қораўткелдан яна ундан нари Оренбург, Тройскийдан, Кичик юздан ҳам ўқиб юрган қозоқ ёшлари чиқа бошлади. Янги йил қуши сенларсан. Янги давроннинг олдинги элчилари бўласизлар. Ҳўш, халқ тўғрисида, унинг ҳозирги оғир аҳволи тўғрисида ўйлайдиганларинг, ўшани англаганларинг борми? Бунини мен бир сенга эмас, сен билан бир қаторда барча ўқимишчиларга айтаётирман. Рус тилида илм маърифат олишга, тўғри йўлга тушганларнинг ҳаммасига, барча қозоқ ёшларига айтаётирман... Қани, шунга жавоб берчи!— деди.

— Аввало, бир ишнинг бошини очиб гапирайлик, ога. Ҳалити сиз санаган, кўп ерлардан келиб ўқиб юрган кўпгина қозоқ ёшлари салгина ўқиб, давом этдириб ташлаб кетишаётир...

— Тўғри... тўғри,— деди Абай Абдирахмоннинг сўзини бўлиб,—давом этдириб ташлаб кетаётгани йўқ. Улар галалашиб бориб, тилмоч, мирза бўлиб юришибди. «Қозоқ ёмони рус бўлмас, рус ёмони қозоқ бўлмас» деган гапни бизнинг халқ ўшаларни кўриб айтади-да. Бу нима деган гап? Менинг билишимча, жуда чуқур ўйлаб, синчиклаб айтилган гап. Яъни, аввало, яхши қозоқ бўлмай туриб, яхши рус бўлолмайсан. Ёки яхши азамат бўлиб ўз атрофиндагиларга, ўз халқингга одамгарчилигинини кўрсата олмасанг, бошқа элнинг одами бўлиб ҳам ёлчитмайсан, деган гап. Ана энди бизнинг чаласаводлар ярлақганда яхши чиновник бўлар экан. Салтиков-Шчедрин билан Толстой ҳажв қилиб, ҳамма сирийни фош этган маккор тўрачаларга ўхшасанг, бўлмай қўя қол,— деб ўйлайман.

— Биламан. Сизнинг «Интернатда ўқийди» деган шеърингизни менга Петербургда, Омскда ёдга ўқиб бериб, кўп маъқул тушганини айтган ёшлар бўлган эди.

— Маъқул тушган бўлса, улар анча идрокли, уёқ-бу-

ёқни ўйлайдиган ёшлар экан. Танқидни кўтара берадиган фазилатга молик одам бўлгани-да у. Хўш, энди ўша ёшлар бўлиб, сен ўзинг бўлиб, ҳалиги гапимга қандай жавоб қиласанлар?

— Жавоби ҳозирча биттагинами дейман, оға...— деб, Абиш ўйланиб, сал тараддулланиб гапирди. Жавоби: «Ўқишни битирамиз-да, хизмат қиламиз! Уша хизмат юзасидан халққа фойдали бўламиз» дейишаётир улар.

— Хизмат юзасидан жондоролнинг, Ўзининг, суднинг маҳкамасими? Ундайларни кўриб ҳам юрибмиз-ку. Янги бир йўл, бошқача юксалиш топиб, ўшанга халқингни тортиш йўлида хизмат қилиш керак эмасми? Бўлмаса, рус доноларидек халқнинг ғамини еб, ташвиқот қилиб, юрганлар борми?

— Билмадим, ҳали ундайлар йўқдир... Илми, маърифати у даражада ошиб, етишганлар йўқ...

— Дарҳақиқат, қозоқлардан ўшандай ўқимишлиларни кўрмаётирмиз... Мен ўшани кутган отанинг бири эдим... — деб, Абай бу гаплардан бир қаноат ҳасил қилолмади-да, индамай қолди.

Бу чоқ Абишнинг эсига бир иш тушди.

— Ҳозирги ўқиганларнинг ичида сиз ўйлаган одамни тополмадим. Лекин қозоқ ўқимишлиларининг ичида шу сингари кўзга кўринарли юксалишга қадам қўйган бириккита одам бўлган экан. Эшитмаган бўлсангиз, ўшалар ҳақида гапириб берай.

— Улар кимлар экан?

— Уларнинг биттаси — бундан йигирма беш йил муқаддам, ёшгина чоғида вафот қилиб кетган Шўқон Валихонов деган одам дейишади. Иккинчиси — Оренбург атрофидан чиққан — Ибрай Олтинсарин! — дейди. Абай, Олтинсарин отини эшитган экан. Шўқон Валихоновни билмади..

Абиш улар ҳақида ҳурмат билан батафсил гапириб кетди. Шўқон ҳақида Сибирнинг анча йирик одамларидан кўп мақтовлар эшитганини айтиб берди.

— Фақат китобларини, қолдирган асарларини учрата олмадим. Ўзи қозоқ халқига ғамхўрлик қилишда кўп ноёб гаплар гапириб, ёзиб кетган экан, деган гапни уни билувчилардан иккиннинг бири айтади! — деди.

Абай ҳам, Абиш ҳам у одамнинг навқирон чоғида кетганига ва қолдирилган асарларининг йўқолганига қаттиқ ўқинишди.

— Ана энди, Олтинсарин бўлса, Русско-киргизский мактаб очган, ўз билимини қозоқ ёшларини ўқитишга сафарбар қилган. Кўп ерларда мактаб очдириб, орқасида шогирдлар қолдирган. Яна китоблар, шеърлар ёзган. Халқни учун хизмат ҳам, насиҳатлар ҳам қолдирган, ҳақиқий самарали меҳнатга берилган одам экан! — деди Абиш.

Абай Олтинсаринни хотирига олди. Қозоқлар учун русча интернатлар, мактаблар очишда унинг ҳақиқатан ҳам катта хизмат қилиб кетган ғамхўр, азамат эканлигини айтди. Гапининг охирида Абишга қараб:

— Хўш, мана Олтинсариндек меҳнат қилса чакки бўладими? Ўшандан бир ибрат олинса дуруст бўлмасмиди? Бунга нима дейсанлар? — деди.

Даркембой билан кейинги учрашганидан буён Абишнинг ўз кўнглида сақлаб келган муҳим бир ният бор эди. Ҳозир отасига ўшани айтди. Боядан бери қўзғалаётган гапга Абай ўзининг ҳозирча берадиган жавоби тарзида ишонч билан сўзлади:

— Албатта, жуда катта ўрнак. Агар барча ўқиган, илмга эришган қозоқ ёшларининг ҳар бири ўз элига, уездига бориб ўша ерда Олтинсаринга ўхшаб, битта-битта русча мактаб очса, ҳозирги ҳаётимиз учун катта иш бўлмасмикан?

— Дарҳақиқат... ҳамма муҳтожликни шунинг ўзига ҳал қила олмас-ку! Бироқ, кўп йўқчилигимиздан ҳозирча энг мушқули — илм ва маърифатдан четда қолганлигимиз-ку!

— Ундоқ бўлса яна бир гапни ҳам айтай, оға. «Ўзининг келажакда қилмоқчи бўлган умидим шу!» — деганда, Абай индамай Абишнинг белидан қучоқлаб, бутун ихлоси билан қулоқ сола бошлади.

Абишнинг ичда сақлаб юрган яна бир шубҳаси бор эди. Отаси унинг билан сирлашиб келаётир. Шу сингари камдан кам холи қолишадиган пайтда атайин унинг юрагидаги чин сирларини очиб сўзлашга ундаётганга ўхшайди. Шу жиҳатларини Абиш ҳалигидек остин-устин келаётган кўп ҳислар билан бирга англади-да, энди ўз кўнглида бўлган бир ғусса ҳақида гап бошлади. У—шу кунларда ўқиётган ўқиши тўғрисида эди. Абиш анави йили ноилож кирган ҳарбий ўқиш, бу кунларда ўзига ёқмас экан. У ерда бериладиган таълим-тарбия қадим замонларда рус ҳарбий мактабларида бериладиган таълим-

тарбиядан мутлақо бошқача бўлиб кетган экан. Ҳозирги ҳарбий таълим фақат подшоликнинг беомон қудратини, тожи-тахтинигина қўриқлайдиган қўпол, шафқатсиз кишиларни тайёрлар экан. Бу мактабда халқ ғамхўрлиги, озодлик фикр деганнинг сояси ҳам кўринмас экан. Абиш мана шу артиллерия мактабининг бугунги тарбиясидан ҳам, келажакдаги хизматидан ҳам қутулиш орзусида экан. Шу мақсадини очди...

— Худди шу Эрали, Оқшўқига келиб мактаб солдириб, унда шу атрофдаги барча болаларни русча ўқитишга киришсам деб юрибман. Ўша куни Даркембой: «билган билимингни қўйнингга солиб олиб кетма... Элингга ёғду олиб кел. Орқангда илмга интилаётган жигарларинг, ўсмирларинг бор. Уларни ҳам ўзингдек русча илмдан баҳраманд қил» деди. У фақат Даркембойнинг гапи эмас, халқнинг тилаги эди. Бугуннинг ҳам, келажакнинг ҳам мендан кутаётган бурчи шунга ўхшайди. Тўғрисини айтсам, ҳали анави оқсоқоллар билан сўзлашганда жуда очиб айтмадим. Тўғриси, мен Успон оғамга атаб чиқарилган молни сарф қилиб, жотоқларга мактаб солиб берса деган хаёлга ҳам борган эдим... Бу йил шу ишга қаттиқ аҳд қилиб юрибман. Бунга нима дейсиз? — деб Абиш сўзини тамом қилди.

Абай боласига дарҳол жавоб қилди:

— Бунга мен олқишдан бошқа нима дейишим мумкин, Абишим!.. Мана, сен йўлингни топдинг... Эндиги ўқишингда ҳам, ундан кейинги талабингда ҳам мана шу ниятинг етакчи бўлсин. Сен элингга келиб, жотоқлардек кўп элнинг молбоқар-хизматкор бўлиб юрган камбағалларидан ғайратли азаматлар етиштириб чиқара олсанг, ўзингнинггина эмас, менинг ҳам халқ олдидаги кўлгина бурчимни ўтаган бўлмасмидинг? Шу элнинг ёш бўғинига сен устоз бўлиб, таълим бериб ўстирсанг, армоним борми! — деб, товуши негадир қалтираб эшитилди.

Отасининг сўнгги сўзлари Абишни қаттиқ ҳаяжонга солди. Отасининг кўксидagi энг зўр орзуси халқ учун шушчалик ғамхўрлик қилиш эканлигини англаганда, Абишнинг қалбида ўз отаси учун хиёл фахрланиш уйғонгандек бўлди.

Шунга яраша, Абай ҳам ўз боласининг шу сингари танқидий фикрлари борлигини шодлик билан қабул қилди. Ўтган йилги ва бу йилги суҳбатларида Абишда ҳам рус халқининг илғор фикрли одамларига яқинлашиб юр-

ганлик, ўзгача фазилатли гоя борлигини кўриб, хурсанд бўлди. Энди ўғлидан шу жиҳатларини сўрай бошлади. Мактаб бермаётган бўлса, Абиш идрокига сингдираётган бу озодлик фикрларни кимдан олаётир. Русларда Герцен, Чернишевскийлардан кейин бу кунларда ўз даврининг қийинчиликларига қарши янги йўл кўрсатаётган, янги гоя эгалари бўлган жамият борми? Еки Абишнинг эндиги тарбия ва талабида ўшалардан ўтган таъсир бормикин? Шунини сўради.

Абиш бу ҳақдаги жавобини, аввало, Павловга раҳмат айтишдан бошлади. Питерда у одамнинг яқин кишилари ва эски дўстлари бор экан. Абиш улар билан кўп алоқа қилиб, кўп тарбия, ҳаёт шуъласини ўшалардан олаётган экан.

Павловнинг илгариги революцион жамияти ўзгариб, юксалиб бу кунда кўп олдинга кетган экан. Шуларни айтиб келиб, ҳозир подшога қарши кураш ўтли, ёш жамият кўлига, ишончли қўлларга ўта бошлаганини билдирди. Бугунги куч русларнинг фабрика-заводларидаги меҳнат эгаси бўлган беҳисоб меҳнаткашларга суянишини айтди. Ўшаларнинг орқасида бутун меҳнат аҳли, фуқаролар ҳам, ҳатто аслида подшоликдан зўрлик-хўрлик кўрган, қозоқлар сингари кўп эзилган халқлар ҳам ёруғликка чиқиб, порлоқ кунларга эришажагини айтиб берди.

Абай жамиятнинг раҳбарлиги, меҳнати қай йўсинда ёйилиб, тарқалишини сўради. Абиш у жамиятнинг қаноати кундан-кун бақувват тортиб, қатори тобора ўсиб келаётганини айтди. Лекин бу ишларни бошқараётган бошлиқларнинг ўзи билан таниш эмас экан. Шундай бўлса-да, ўзи оладиган эндиги ҳамма билими, халқпарварлик гоёлари ўшалар берган таъсир орқасида рўёбга чиққанлигини сезди.

Тафсиллий равишда айтиб бергани: эндиги кураш мутлақо бошқа йўлдан, мутлақо зўр юксалишга чиқиб кетаётир. Чунки Россиядаги чин кураш эндигина келажакнинг чин эгаси бўладиган беҳисоб кучга суянади. Бунда биргина подшони ўлдириб, иш битирамиз демайди. Барча подшолиқнинг бутун томир-томирини тузуми билан бирга, бира тўла йўқотамиз, дейди. Беҳисоб халққа озодлик, ҳуқуқ, тенглик олиб берадиган ва барча мазлум эллар билан халқларга жигарлик, қардошлик келтирадиган йўл шу жамиятнинг йўли эканлигини билдирди.

Бугунги Россияда мардоналик билан олиб борилаётган зўр кураш, Чернишевский йўлидан ҳам илгари кетди. Беҳисоб меҳнат аҳли тинмай уйғонмоқда, кундан-кун кўтарилмоқда, деди.

Абай шу сингари янгилик бўлган сирни изҳор этган ўғлидан ниҳоятда миннатдор бўлди.

— Абишим, янги замоннинг элчисидек бўлдинг. Ўзим учун ҳам, дунё учун ҳам янгидан отадиган тонгнинг шабадасини сезгандек бўлдим. Ўзимни қозоқ сингари шўри аримаган, қоронғуда адашган элнинг чорасиз, кучсиз етакчисидек кўрар эдим. Эндиги бўғиннинг, янги авлоднинг бошлиғи бўладиган азамат, тўралик билан подшоликнинг қошида, ўшанинг паноҳида қолмас дер эдим. Ўша кўпчилик билан тилакдош бўлишинг яхши фазилят. Нима топсанг ҳам, ўкинмай, бўйин товламай, бундан буён ҳам шу йўлнингдан излагайсан! — деди.

Ҳозир икковининг пиёда сайр қилиб юришлари тамом бўлиб, овулга етиб қолишганди.

Абай энди яна Ўспон уйида бўлган гапларга кўчди.

— Хўш, энди, ҳозирча бўлса ҳам, Ўспонга атаб чиқарилган мол-мулкдан жотоқларга улаштириб бериш керак, деган гапинг ўринли. Бу гапни эртага айни тақсим чоғида мен ҳам қувватлайман. Мол берилганда уни тарададиган Такежон, Исҳоқ уччовимиз бўламиз. Шунда менинг ихтиёрим билан ҳам оз мол улаштирилмас. Балки уларга қараганда мен кўпроқ улашарман. Шунда сенинг гапингни амалга ошириб, жотоқларга борица кўп қилиб бердираман! — деди.

Бу пайтда иккови Айгеримнинг уйи олдига етишганди. Абиш сал энтикиб, кўкрагини ушлаганича тўсатдан тўхтаб қолди. Абай унга қараб тўхтади-да, нима бўлганини сўради. Абиш қошларини хиёл чимириб, қўлини кўкрагидан олди-да:

— Кўкрагим бир санчиб кетдики. Кеча кечаси юпунроқ ёпиниб ётган эдим, совуқ тегиб санчиқ туриб қолибди! — деди.

Ўзининг кўнглидан қандай гаплар ўтгани ҳам маълум эмас. Лекин ҳалиги ноқулай ҳаракатни оддий бир гапдек қилиб гапирди. Элга келгандан буён шу сингари алоҳида бир аломат бўлмаган эди. У, санчиқ деб тушунтиргани учун бу гап Абайга ҳам у қадар қўрқинчли туюлмади.

Орадан етти-саккиз кун ўтди. Бугун туш пайтида Дармен, Абишлар билан сўзлашгани Ўтегелди келибди. У алоҳида бир топшириқ олиб келган эмас. Лекин кўнглидан Мағишга қаттиқ ботиб юрган жиҳатларини яхши билиб юрарди. Ёлғиз Мағишгина эмас, тотор овулининг катталарига ҳам мажҳул бўлган бир қийинчилик бор эди. Аслида, қозоқнинг қайси овули бўлмасин, булар билан қуда бўлишни орзу қиларди.

Шу ёз икки жойда Мағишга совчи ҳам келганди. Фақат у ўтган йил кузда Абайдан олдин Дилданинг ўзи Туройга ва Мағрифанинг онасига зимдан айтиб юборган гапи бор эди.

«Кўнглини бузиб, бошқага бўлишиб қўймасин. Худо қўшса Абиш билан Мағрифанинг орзу ҳавасини кўраман, деб қилган ниятим, ният. Фақат сабр қилишларини сўрайман» деб юборган эди.

Ўшандан буён бирор оғиз янги гап бўлмади. Ипсиз боғлангандек, Мағрифа ўтирибди. Тотор овулининг бу йил қудалик важидан бирор гап кутадиган вақти ҳам етган. Лекин «Ўспоннинг вафоти, шундан бери Абайнинг ғам-ғуссага ботиб қолиши, мотам тугиладиган бир даврда янги бир шодлик кўнглига ҳам сиғмасди. Шу маҳалгача гап бир жойга қўйилмади, деб айблаш мумкин эмас» деб юришганди.

Энди Абиш келгандан буён ҳам, ҳеч бўлмаса, Мағрифанинг ўзига аталган бирор оғиз салом келмаётганидан аёллар, ёш янгаларнинг кўнгли хира бўла бошлаганди. Ўтегелди бу кайфиятларни ҳам жуда яхши биларди. Мағрифанинг ўзидан норозилигини билдирадиган бирор оғиз гап чиқмаганини ҳам биларди. Аслида, бу ҳақдаги сирнинг ҳаммаси Ўтегелдига маълум эди. У Мағишга шу кузга қадар юпонч бўлиб келган сабабни ҳам билади. Ўтган қишнинг бошида Дармен билан Ўтегелди бири олиб, бири қўйиб, Мағашга айтиша-айтиша, Абишга инилик йўли билан Мағрифа ҳақида хат ёздиришди. Шунда Абиш Петербургдан жавоб ёзди.

Ёлғиз Мағашнинг ўзига эмас, шу иниси орқали Мағрифага ҳам хат ёзган эди. Вазминлик, сипоҳлик билан, одоб сақлаб хат қилганди. Ўша хат келган пайтда Дармен билан Мағаш Ўтегелдини чақиртириб, хатни шу орқали Мағрифага юборишганди. Ўтегелди бўлса: «қуруқ хат ташувчигина бўла олмайман. Ййе, янги билмайдиган ҳам сир бўлар эмишми? Вой шўрим, у нимаси? Аввало

хатни мана, менинг ўзимга ўқиб бер! Шундан кейин лобаримга ўзим олиб бораман» деганди.

Шодланиб, ўйноқлаб, шўхлик қилиб ўтириб, хатнинг бор мазмунини уққан эди.

«Оладиган ниятим бор, Аҳди-паймон қилайлик. Менга рози бўлсангиз кўнглингизни билдиринг!» деганга ўхшаш гапларни ёзгандир деб, умид қилганларнинг ҳаммаси ҳам, Абишнинг хатидан ёлчишмади.

Фақатгина: «Азиз дўстим, мен сизни унутганим йўқ. Сизга нисбатан кўнглим садоқат ва ҳурматга тўла. Сизга шуни билдириб, салом йўллаймай!» дебди холос.

Бундай хат, бу хилдаги назокат, сипоҳгарчиликларга Утегелдиннинг иши тушиб кўрмаган эди.

— Бу тўранг нима деяётир ўзи-а? «Мен сенга мубталоман, ошиқ бўлдим. Сал кунда овулингга совчи боради, менга ҳалол жуфт бўламан деган ваъдангни берсанг экан» деган гапни худо шунинг оғзига нега солмайди-я? Тўғрисини айта қолса, биров тўнини ечиб оладими? Бу нима қилгани? Яна ўша мужмаллик, яна оворан сарсон. Мен энди оладиган бўпти деб бораманми? Йўқ, айтдирмайдиган бўлибди, шунчаки салом айтиб юборибди, деб бораманми? — деган эди.

Ҳалиги гапларнинг ҳаммасини товушини хиёл ўзгартириб, аразлаётган боланинг товушига ўхшатиб гапираркан, Мағаш билан Дарменга кўз қири билан қиё боқиб ўтирди-да, азбаройи бўғилиб кетганидан йиғлагудек бўлиб, қизғинлик билан гапирди.

Абишнинг хати Мағрифага келиб етганда, унинг шодлиги ичига сиғмади. Бир неча кунгача Утегелдига Мағрифанинг кулгиси тез-тез эшитилиб турди. Қиз доим майин товуш билан ҳиргойи қилиб, турли-туман куйларни куйларди. Ўша кунларда Абайнинг қўлёзма китоби яна қўлидан тушмай қолди. Неча хил куйларга солиб, нозик ҳисларни ифодаловчи муҳаббат қўшиқларини ўқиди. Айниқса Татьяна! Шўрлик Татьяна, ёш қалбнинг тўлқинларини нақадар жўш урдириб айта билган! Баъзан Мағрифа товушини баралла қўйиб, қайта-қайта такрорларкан, Утегелдига ҳам эшитдириб куйларди:

Чидар эдим ёниб, ўртаниб,

Ойида бир бор кўрсам ҳам,—

деб, ғам-ғуссасини босиб, айтиб кетади.

Еки яна бир нафасдан кейин:

Ошиғингман, тақдир араз,
Ишқингда ёндим найлайин,—

деб маъноли қилиб айтилган ўланни ҳазин куйлаб ўтади.

Шунинг билан бирга Абишдан келган хиёл ишорани ишонувчан кўнглидан беҳад шодланиб қабул қилди. Уни кўрган сайин Утегелди Абишдан норози бўлиб, ўз-ўзидан сабрсизланарди-да, ғижиниб қўярди.

Мана энди сабри ҳам, чидами ҳам охирги чегарасига етганини ўз оғзи билан айтмоқчи бўлиб келган эди. Аввало Дармен билан сўзлашди. Дармен уни бу кеча шу ерда олиб қолди-да, ўша кунни кечқурун Абишни бир чеккага олиб чиқиб, кўнглидаги бор гапини айтди.

Абиш бу гапни ҳам чўзиб ўтирмади.

— Утегелди келибди. Мағиш шунчалик умид билан мендан бир оғиз сўз кутади деяётирсиз. Менинг бир сирим бор. Уша сиримни Мағрифанинг ўзи билсин! Унга мен ўз оғзим билан айтиб, ўтинай. Ранжитсам, жафо чектирсам, ўзим узр сўрай. Утегелди икковингдан менинг бирдан-бир ўтинчим шу. Мен сени олиб, кечки пайтда татар овулига борай. Уша кунни мени бир соатгина Мағрифа билан учраштиринглар,— деди.

Абишнинг Мағрифа билан учрашиши жуда зарур эканлигини Дармен Утегелдига осонгина уқдирди. Шунинг билан Утегелди тўғри татар овулига қараб кетди. Мағрифанинг ўзи билан, сўнгра Мусабойнинг хотини билан сўзлашиб, уч киши бўлиб, Абишга жавоб қилишди.

Икки кун ўтиб, учинчи кун кечқурун Утегелдининг ўтовида Абиш билан Мағишни учраштирадиган бўлишди. Утегелди бу хабарни ҳам Дарменга етказди-да, ўзи ваъда қилинган кечаси булар билан овул четида учрашадиган жойни тайинлаб, қайтиб кетди.

Айтганларидек учинчи кун эл ётар пайтда Абиш билан Дарменга татар овулининг рўпарасида, чўлоқ адрдаги сўқмоқ, тошлоқ йўлда Утегелди йўлиқди.

Куз туни салқин бўлса-да, сутдек ойдин, ёқимли, соқит кечалардан бири эди. Абиш билан Дармен Эралидан одамларга сездирмай чиқишди. Улар мол кечги ёйилишдан қайтадиган пайтда, от устида юришлар унча кўзга ташланмайдиган бир чоқда отланиб кетишди. Ҳали Успоннинг йили берилмаган, овулдаги қариндош-уруғлар таъзиядор. Шундай бир вақтда қаллиқ-қудалик де-

ган ишларнинг ҳаммаси тугаган бўлганда ҳам Абиш ўзи-га эп билмасди. Ҳозир айниқса сирини четга чиқариш тўғри келмасди. Шунинг учун бугунги бориш-келиш сирига ҳеч кимни аралаштирмади.

Ўтегелдиннинг ёшлар ўртасида танакор бўлиб тургани бугунгина эмас. У ўзининг бу иши ҳақида «ота касбим шу» дер эди. Устига кулранг чопон кийиб олган, остидаги оти ҳам оқиш кўк. Оқиш ернинг рангига ўхшаш экан. Тақир ерда келаётган отнинг туёқ товушидангина пайқаб, Дармен «келаётир!» деди.

Кузги ўт-ўланлар ҳам ой ёруғида оқиш товланиб, кумуш рангга кирган. Кечалари бу зайилда юришларни қулайлаштиришнинг йўлини биладиган эпчил йигитнинг усти-боши, оти ва эгар-жабдуғигача ўша рангда.

«Келаётир» деганда Абиш ишонмаган эди. Фақат отларнинг тумшуқлари бир-бирига тегаёзгандагина сирдош йигитни кўриб, қувониб кетди:

— Оббо Ўтегелди-ей, ер тагидан чиқдингми, деб қолдим? Сихр қилиб олганмисан? Ҳеч кўринмайсан-ку! — деди.

Ўтегелди елкасини ҳазилнамо қоқиб олди-да, кейин отининг ёлига ёпишиб ётиб, пастдан мўралаб Абишга:

— Мана қарачи! Ҳақиқий ўғрининг ўзи эмасманми! «Ит сезмас» деган ўғри биз бўламиз! Ҳозир овулга кирсам қандай зийрак қанжиқлар бўлмасин чурқ этмай қолади! — деб, мақтаниб олди. — Мана энди айни вақтида келдиларинг. Овулдагиларнинг кўпчилиги ётиб қолган. Энди икковинг аста-секин силжиб, анави сариқ юлдузга қараб йўл олинглар! — деб, ғарбдаги бир юлдузни қамчиннинг учи билан икки йигитга кўрсата бошлади. — Ўша юлдузни нишона қилиб отларингнинг туёғинигина қимирлатиб, секин-секин кета беринглар. Овулнинг қораси кўринганда тўхтанглар. Мен ўзим қайтиб келаман, — деди.

Кейин улар адашиб кетмасин деб, ҳалиги юлдуздан бошқа иккинчи бир белгини ҳам тайинлади.

Татар овулининг четида баланд чўққили Дўғаланг деган тоғ бор эди. Ҳозир йигитларга ўша тоғнинг занжир каби қаторлашиб ётган тошлоқ чўққиси аниқ кўриниб турганди. Тоғнинг этаклари тун туманига чулганган. Бениҳоят кўк саҳни ҳам ой шуъласи остида оқиш тортиб, кўкимтир туманга ўхшаб турарди. Шу сингари чексиз, уфқсиз ғира-шира олам орасида аниқ қилиб ўйиб, илон

изи қилиб чизилгандек қорамтир тоғ сиртлари кўриниб турарди. Ҳалиги сариқ юлдузнинг худди тагида бир қоя тош алоҳида қад кўтариб кўзга ташланиб турганди. Утегелди қамчин билан яна йигитларга ўша тошни мўлжал қилиб кўрсатди.

— От бошини ўша тошга тўғрилаб юринглар. Хўп энди мен кетдим! Отни елдириб бориб, уларга хабар қилиб, «кел» дейдиган вақтини аниқлаб келаман! — дедида, отини чоптириб кетди.

Шундан бир соат кейин йигитлар отларини овлоқ ерда қалмоқча боғлаб қўйиб, қаттиқ уйқуга чўмган овулга келишди.

Мағрифа билан янгасининг сўнгги қарорига кўра, учрашадиган уй Утегелдининг ўтови эмас, Мусабойнинг уйи ёнидаги меҳмонхона, оқ ўтов тайин қилинибди.

Абишлар кирганда уй ўртасига тегарак хонтахта қўйилган, катта чироқ ёқилганди. Меҳмонлар учун тўрға қалин кўрпачалар ташлаб қўйилган экан. Мағрифа билан янгаси ўнг томондаги баланд кровать ёнида туришган экан. Мағрифанинг эғнида камзул, устидан қалин қора шоҳи пешмат, бошида ўтган йил Абиш кўрган ва қиш бўйи хаёлидан бир нафас нари кетмаган тилло зар тикилган, укипар тақилган дўппи. Ҳозир Мағрифанинг сиймосида кучли ҳаяжон акс этиб турарди. Шунинг учун ҳам ранги жуда ўчиб, оппоқ бўлиб кўринарди. Яна ўтган йилги даставвал етилган тўлалик бу йил бир қадар қайтган. Унинг эвазига учи хиёл кўтаринки, қисқароқ, бежирим қирра бурни тўғри, кўзга ташланиб турадиган бўлибди. Катта-катта, хиёл мовий кўзлари ҳали ҳам зийраклик билан порлаб нур сочиб турарди. Меҳмонлар кирганда, оқариниб кетган юзи, энди ёнига Абиш келиб, шаҳар таомили билан қўл чўзиб сўрашганда, бирдан қизариб, алангали иссиқ тўлқин отди.

Мусабойнинг хотини Абишга опа ҳисобида бўлгани учун, очиқ чехра билан иссиққина сўрашди. Уйда самовар қайнаб турган экан. Янга ўзи хизмат қилиб, чой қуйида, Мағишни ҳам, Абиш билан унинг ҳамроҳини ҳам иззат билан сийлаб, уларга чой узатди.

Чой устида бу эслик янга Абишдан қанча вақтга келганини, яна қанча ўқиши қолганини, ўқиши битгандан кейин қаерда бўлишини ётиғи билан сўраб олди. Уйдагиларни гапга солиб, орада сўз юргизиб, бир оз ҳазиллар ҳам қилишга журъат этди; даставвалги учрашувнинг ода-

тий такаллуфларини, ўнғайсизлигини осонгина кўтариб ташлади.

Абишга опалик йўли билан унинг нияти, фикрини билишда ўринсиз кўринадиган ҳеч гап йўқ. Аксинча, жуда ўринли. Ўзи билмоқчи бўлиб сўраётган гапларнинг ҳаммаси Мағишнинг ҳам кўнглидаги гаплар. Шунинг билан кўп дилдор янга икки ёшнинг ўртасида муносиб танақорликни жуда мулозимат билан бажарди.

Чой ичиб бўлгандан кейин, Ўтегелди билан Дармен «от-пот» деган баҳона билан чиқиб кетишди. Янга ҳам дастурхон, чойнак, пиёла йиғиштирган бўлиб чиқиб кетди.

Абиш холи уйда қолган Мағиш томон хиёл ўгирилиб қаради-да, бир оз ҳаяжонли товуш билан гап бошлади.

— Мағрифа, бир кўришишни ўтинган эдим. Аввало ўтинчимни қабул қилганингиз учун раҳмат!

Мағиш жавоб қилмади. Сал ўнғайсизланиб жилмайдиганда, ялт этиб Абишнинг юзига кўз ташлаб қўйди. Йигит нима демоқчи бўлиб келди? Мағрифа бугун унинг оғзидан қандай гап эшитади?! Шу кунга қадар ҳаётида бирорта йигит билан шу сингари холи ўтириб, сирлашиб кўрмаган, кўнглига ғубор қўнмаган, маъсум гўзал, уялиб ва ўнғайсизланиб, чўчиб қаради. Айниқса бу йигит шу кунга қадар қилаётган муносабати, бугунги гап-сўзлари билан ҳам Мағиш учун чин жумбоқ. У шундан кейин уялиш-ийманишданми, ё бўлмаса Абишга кўнглидаги бор гапларни айтдириб, батамом эшитиб олмоқчими? Ҳар қалай, жавоб қилмай ўтира берди. Онда-сонда Абишга бир кўз ташлаб қўйиб, унинг гапларига қулоқ солди. Шунинг эвазига Абишнинг ҳар бир гапига ўз ичидаги ҳислари, жавобини кўнглидагина гапириб, айтаётгандек бўлиб ўтирди. Абиш бир оз ўйланиб ўтириб, яна гап бошлади:

— Азизим Мағрифа, мен шу келишимда аввало узр сўрагали келдим.

Мағрифа ичидан: «нега узр деяётир? Менинг олдимда айбдор бўптими?!» деб қўйди.

Абиш яна давом қилиб:

— Шунчалик узоқ вақт бир қарорга келмай, ипсиз боғлаб ўтирганим учун мен сиздан узр сўрамоқчиман.

Мағрифа ўзига-ўзи: «мен айблаган эдимми?» деб қўйди.

Ҳозир унинг икки юзи гул-гул ёниб, қип-қизил шафақ отиб турарди. Йигит нимадандир қийналаётгандек, қошларини бир чимириб қўйди. Ранги ҳам бир хил бўлиб, ўзгариб кетди. Бироқ бу ҳолат ҳам шунчалик латиф, гўзал Мағрифанинг юрагига ниссиқ тегди.

— Уэр сўрашимдан мақсад бугун мен қатъий бир қарор билан келган бўлганимда «Игиликнинг кечи йўқ» дейиш ҳам мумкин эди. Бироқ бугун мен сизга отам билан онам, оға-иниларимдан бирортасига изҳор қилмаган бир ҳақиқатни, фақат ўз кўнглимдагина сақлаб келаётган бир сиримни олиб келдим. Ҳақиқатим шуки, мен бугун ҳам қатъий бир қарор билан келганим йўқ!... — деганда Мағрифанинг ранги ўчиб, тўсатдан оқариб кетди.

«Ундоқ бўлса, нимага келди!?»

— Ростини айтсам, сирим шу, Мағрифа! Мен сизни ўтган йили бир кўрганимдан буён кўнглимдаги энг қадрли, бебаҳо, азиз одамим деб билган эдим. Лекин дунёда сизни ҳаммадан ортиқ кўришимга қарамай, ҳамон бир катта тўсқинчилик олдида турибман. Сиз билан сўз беришиб, аҳду паймон қилиб эртага ота-оналаримизга «қудла бўлинглар» дейишга менда қад йўқ. Фақат ўзингизгагина изҳор қиламан деган сирим билан олдимдаги тўсқинчиликни айтай.

Бу чоқ Мағрифанинг кўнглида оғир бир ғусса, шубҳа уйғонди. У энди очиқдан-очиқ норозилик акс этиб турган кўзларини Абишнинг юзига тўппа-тўғри тикиб ўтирарди. Кўнглида «Сирим дегани, бошқа бир одам билан ваъдаси бўлса керак. Бошқа бир севгилиси бордир. Унинг бўлмаслиги мумкин эмас! Шундоқ йигитни севадиган қиз ёлғиз мен бўлмасам керак? Тўсқинчилик даяётгани ўша билан қилган ваъдасидир! Шундоқ экан, энди уни айниқса менга айтишининг, изҳор қилишининг нима ҳожати бор экан?» — деди.

Лекин, Абишнинг чеҳрасида шу қадар гуноҳсизлик, садоқат акс этиб турарди. У дам қизариб, дам оқарганича сўзлаётир:

— Тўсқинчилигим, сирим деб айтганим билан иккови битта нарса!

Мағрифа ҳам ичилан: «Албатта биттадир, бу нарса эмас, қиздир» деб ўйлади.

Ҳозир ўшанинг «отиними, бошқа бир жиҳатиними эшитаман-ку» деб хиёл ўйланиб қолганида, қизнинг юраги титраётгандек бўлиб, ичи музлаб, қаттиқ қийналди.

— Уша айтаётганим бошқа нарсa эмас, менинг дардим... Мағрифа...

— Қандай дард? — деб, Мағрифа биринчи марта Абишга тездан савол берганда, юзи яна дув этиб қизариб кетди.

У Абишнинг гапидан чўчишини ҳам, шодланишини ҳам билмай қолди. Бунинг кутгани мутлақо бошқа эди. Ҳаётга қадам қўймай туриб, худди бир бахтини талашувчи бордек ҳис этган содда кўнглини энди ўзи айблаётгандек: «Қасаллик бўлса, албатта бошқа гап! Бироқ мана бу Абишни шу туришида ўша дарди билан ҳам ётсинар эдимми? Яна, яна... Билиш керак».

Энди Абишга мутлақо бошқача, очиқ чирой бериб, борлиги билан тикилиб қараб қолди.

— Утган йилдан буён, Петербургдаги докторларнинг айтишига қараганда, ўпкам дардга чалиниб келаётир. Чўзиб ўтиришнинг нима ҳожати бор. Қисқаси, мени даволаб юрган катта доктор менга ҳозирча уйланиш мумкин эмас деяётир. Айниқса, оладиган ёрингизга сизнинг дардингиздек дарди бўлган одамга тегиш мумкин эмас, деди. Мана, Мағрифа, бор сирим, тўсқинчилигим шу. Бугун сизга келтирган, ўзингизгагина айтмоқчи бўлган гапим шу эди! — деди.

— Фақат шугинами, Абиш!

Мағрифанинг икки юзида иссиқ қон ўйнаб, катта-катта кўзлари порлаб ёнган ҳолда қаради. Абишга шу қадар зўр ишонч билан, шодланиб ва қадри ортиб яқинлашаётгандек бир вазият билдирди. Йигит Мағрифанинг сиймосида олқиш акс этиб турганини кўраётгандек бўлиб ҳайрон қолди.

— Дардим юқумли дедим-ку! Орамизда икковимизни қўшмай турган оғир сирим, энг зўр қайғим, беомон тақдирим ўша дедим-ку!

Енгидтаклик билан эмас, соф ва содиқ қалби билан катта бир қарорга келган Мағрифа энди ўз-ўзини танимаслик даражада эркинлик билан очилиб гаширди. Бошқа вақтда, бамайлихотир ўтириб ўйлаганда, шу қадар чин ва кескин қарорга келмаган бўлар эди.

— Дардга чалинганингизга ачинаман, Абиш. Лекин тўсқинчилик деганингиз ўшагина бўлса, уни мен учун ўйлаб, мени сақлаш мақсадида тўсқинчилик деяётган бўлсангиз, мен ўз жавобимни айтай. Ҳаёт, чин муҳаббат боғлаган одам билан жонингни шодликларга ҳам, хавф-

хатарга ҳам барабар қўшганингдагина ҳақиқий ҳаёт бўлиши керак. Мен Абай оғамнинг китобларидан уққаним рост бўлса, шундай эди. Жонини фидо қилишга тайёр турган дўстликни излайман. Сизнинг бошингизга нима келса, ўшани бирга кўтариб, бирга яшаб ўтсам армоним йўқ!

— Жоним, Мағрифа, сиз мени шунчалар севаман дингизми!

— Ўша севги йўлида менга ҳеч нарса хавфли эмас!

— Жоним, Мағрифа, тушуниб-билиб айтаётирсизми? Орамизда ўлим турибди-ку? Ажал-а! Агар менинг дардим кучайиб кетса, сизга ҳам юқади-ку?

— Фақат шуми?

— Ўлимга бирга олиб кетаман-ку, ажал-ку бу ахир!

— Сиздан айрилган куним тилаганим ўша ўлим бўлсин,— деди-да, Мағрифа иссиқ кўз ёшларини тўкиб-тўкиб, йиғлаб юборди.

Абиш ўзи севган гўзалнинг қалби нақадар соф, ноёб эканлигини кўрди.

Ҳозирги айтилган гаплардан чин бахт топгандек бўлди. Бор эшитганини жони-дили билан маъқул кўрди. Энди йиғлаб юборган Мағрифани қандай қилиб қучоғига олиб, қай таҳлитда унинг ёшлик кўзларидан, ёшланган юзларидан ўпа бошлаганини ўзи ҳам билмай қолди. Бу ҳаракатга қаршилиги бўлмаган, аксинча, шу чоқ кўз ёшлари ичида орзусига эришиб, бахт-саодатини топган Мағрифа ҳам, оппоқ узун-узун бармоқли қўлларини Абишнинг елкасига ташлади.

Икковининг ҳам шу он бир-биринга шунчалик бағрини ёзиб интилиши ҳеч кутилмаганда рўй берган бир ҳол бўлди. Лекин бу ҳолатлари жуда қонуний эди. Ҳалигидек биридан-бирини йироқлаштириб айириб турган «дард», «тўсқинчилик», «тақдир», «ажал!» деганларнинг ҳаммаси ҳам умид соҳилига бориб урилиб қайтди. Қийналиш онлари ўзгариб, чин муҳаббат энди бирини-бирига англашиб, ўнг қаратганда, беихтиёр, иссиқ аланга билан қовуштирди.

Шундан кейин бир қанча вақт жим қолишиб, шодлик ичида мароқ билан бир-бирларига унсизгина тикилиб ўтиришди. Иккови ҳам чин кўнгилдан бир-бирини англаб топишгандек, ҳажрида алам тортиб етишганлар унсизгина кечирадиган бахтли онларни кечиришди.

Лекин, айрилиш пайти етиб қолганди. Абиш дарҳол гапни бир жойга қўйди.

— Яқинда Успон оғамнинг йили берилади. Ушандан кейин қариндошларим қуда тушгани сизнинг овулингизга келишади. Мағрифа, энди менинг ҳаётдаги энг яқин одамим, азизим, маъшуқам ҳам, ёрим ҳам сиз! — деди.

Шу сўзлар билан ўз бахтини ҳам ифодалади. Мағишнинг ҳам қувончига-қувонч қўшгандек бўлди.

Тонг отган пайтда отларига қўнишаркан шу ерда қоладиган Утегелдига ҳам, Дарменга ҳам қандай қарорга келганини айтди.

— Кўп хурсандман, икковингдан ҳам беҳад миннатдорман! Буюрса Мағрифа менинг ёрим бўлади. Ҳамма гап ҳал бўлди. Успон оғамнинг йилини бериб бўлгандан кейин, бизнинг овуллар қуда бўлишади! — деди.

— Ҳа, мундоқ дегин, куёвжон, оғзингдан айланай! Бормисан, ҳа деб тўралик қила бермай, бундоқ менинг йўлимга ҳам юрчи бир! — деб, Утегелди бир томондан табрик қилгандек, яна «аввалги ишлар ўринсиз» эди деб айблаётгандек кўнгил билдирди.

Абиш билан Дармен бундан кейин татар овулига куёв бўлиб келишга аҳд қилишиб, қувончлари ичларига сиғмай, шод-хуррамлик билан қайтишди.

Қамалда

1

Успоннинг йилига келадиган меҳмонларни кутишда Қунабойнинг барча овуллари қатнашди. Меҳмонлар кўп бўлгани учун ҳамма овуллариинг ўтирган жойлари эскириб, ўт-ўланлари тамом бўлди. Энди жойни янгилаш керак эди.

Уни ҳаммадан олдин ўйлаган Исҳоқнинг танноз, димоғдор хотини Манике бўлди. Эрининг инон-ихтиёри қулида бўлган эрка бойвучча ўрнини янгилаб, бошқа жойга қўнди. Жўрттага Такежон овулининг пинжига келиб ўрнашди.

Энди Такежон, Қоражонларнинг Исҳоқ билан тизза тирашиб ўтириб, маслаҳатлашиб қиладиган ишлари бошланди. Такежон шу жиҳатларини ўйлаб Исҳоқ, Маникеларни, уларнинг овулидаги барча эслик-хушлик катталарни қўни-қўшнилари билан зиёфатга чақирди.

Тушлик овқатни еб бўлгандан кейин катта уйдаги эркаклар тарқалишди. Такежоннинг ўзи Исҳоқни бошлаб, холи бир қапага кирди. Бирга келган ҳамма эркагу хотинларга Манике қўпол товуши билан буйруқ қилиб:

— Қани, бизнинг овулдан келганлар! Аҳкемнинг зиёфатини еб бўлдинглар, еярингни еб, ичарингни ичдинглар (Аҳкем деб у қайноғаси Такежонни айтар эди). Энди овулга жўнаб қолинглар. Иш-ишингга жўна ҳамманг!— деди.

Шундай қилиб, Қоражоннинг уйи меҳмонлардан бўшаганда, холи ўтириб, сўзлашмоқчи бўлиб икки овсин қолишди.

Очатқи, гезариб турадиган Қоражон бу кунларда кексайиброқ қолган. Манике ундоқ эмас. У — тўладан келган, қорачагина, бақбақали, кўркам юзли аёл. Қўнғир кўзларида доим чўғдек ўт кўриниб туради. Қисқароқ, хиёл кўтаринки ва думалоқроқ бурни билан ҳар чоқ кесатиқ, эрмак қилишларга ҳозир турган сўлим лабларида, энгагию бақбақасида бу хотиннинг ўзгалардан бошқачароқ саботи, такаббурлиги билиниб туради.

Кийимни ҳам бу атрофда Маникедек олифта, озода киядиган киши йўқ. Лачак, чорси, кўйлакни ҳам ҳар доим синькалаб, қотириб кийиш мана шу Маникедан чиққан. Қалин қора шоҳи камзулида қимматбаҳо тошлар ўрна-тиб ишланган катта-катта кумуш тугмалар ҳам бодрайиб туради...

Манике болани кам туққан. Ҳозир унинг ёлғиз битта-гина қизи бор. Исҳоқнинг иккита ўғли — Какитой билан Аҳмедбек унинг аввалги хотинидан қолган. Уларнинг она-си ўлиб, Манике Исҳоқнинг суюкли хотини бўлиб қолган.

Эрига эрка бўлиб, уни биратўла бийлаб олишига Маникенинг фақат таннозлиги, такаббурлигигина сабаб бўлган эмас. Шу билан бирга, у гапга уста, ҳар нарсани синчиклаб кўриб, тўғриси айти берадиган ўктам хотин. Уша эркаликнинг оқибати бўлиб, бу хотин сўнгги йилларда бу элда йўқ бир расвогарчиликка ўрганган: эрига қўшилиб афюн ейдиган бўлган.

Тошкентлик карвонлардан афюн, наша олдириб, уйда ўзича бир хурсандчилик қилиб, «кайф чоғлиқ» ўтказди. Шундай эркин, талтайиб кетган чоқларида Исҳоққа бўлсин, бошқа камтар қўни-қўшни меҳмонларга бўлсин, ҳамиша шаддотлик билан гапиришга одатланган.

Табиатан сўзамол, эси-ҳуши жойида, бунинг устига манманлик ҳам қўшилгач, бу хотин ўзини унутиб, билармон бўлиб, кимни бўлмасин эрмак қилишга устихони йўқ, оғзига келганини қайтармайдиган бўлиб кетган. Бунинг зарбига аёлларгина эмас, Ирғизбой, Ўлжайларнинг кўп эркаклари ҳам бетма-бет келолмай, чап бериб кетишар эди.

Мана шу янгасининг босар-турарини билмай, кундан кун такаббурлиги ортиб бораётганини эшитган Ўспон, ўладиган йили уни ҳазил тариқасида беомон танқид остига олиб, хўп таъзирини бериб қўйганди.

— Сен эрингга эга бўлиб, биратўла гердайиб кетдинг. Озодалигинг, таннозлигинг ер босиб юрганларнинг ҳам-

масидан устун. Айланай, фақат бир нарсани айтчи. Ўзинг-ку ҳаммамиздан ортиқсан, ҳеч кимни менсимайсан, негаки туғилишда, яратилишда бизлардек бўш-баёв қозоқларнинг ҳаммасидан бошқача яратилгансан. Сени одамзод эмас, кўп латиф, кўп нозанин паризод деб биламиз. Хўш, энди сен ҳам мана шу бизларга — гуноҳкор бандаларга ўхшаб, бўйингдан нажис чиқарасанми, ё бўлмаса, саройингга сигмай қолган ортиқча зотлар, ҳур қизларники сингари ипорга айланиб, тарқалиб кетадими? — деб кулган эди.

Бу — ҳазилнамо заҳархандалик билан айтилган гап эди. Ёлғиз Манике эмас, кўкрагини керган ҳамма такаббурларнинг ҳам кўкрагини босадиган, ўйлаб айтилган ўткир ҳажв эди.

Маникенинг тилидан озор топган катталарнинг ҳаммаси бу гапнинг ҳар бирини эгриликка олиб, бундан ҳам қўполлаштиришар, ҳар нарсани ўз оти билан атаб, сиртдан кулиб юришарди.

Манике Исҳоқ учун, юзини сидириб ташлаб, жаҳл қилиб ўдағайлашларга ҳам уста. Ғазаб билан кекни ҳам қаттиқ сақлайди.

Шундай феъли-атворини ҳаммага ишлатгани билан, Маникенинг ҳам тиши ўтмайдиган битта одам бор. У — Абай. У қайни бўлса гўрга эди, яна қайноға. Манике уни кичиклиги, келинлиги туфайли ноилож «Айнаке» деб атайдди.

Манике қалбидан Абайни хуш кўрмайди. Холи ерда Исҳоққа, молбоқар қўни-қўшниларга Абайнинг овулини, Абайнинг болаларини, ҳатто Абайнинг баъзи ишларини ҳам ёқтирмай, орқасидан муқатиб гапираверар эди. Ўзи яна Абай айтди деган ҳамма гапни эшитиб, ёдида сақлай билади. Бироқ, унинг яхши гапига бирор марта хурсанд бўлган эмас.

Агар уни синчиклаб кўрувчи идрокига хиёл қўполроқ сезилиб, қаттиқроқ тегадиган гап бўлса, лабларини чўчайтириб, буриб, кесатиб-муқатиб гапираверарди.

— Оббо, қўйсангчи, ўша бир ўтиб кетган гапни айтмаёқ қўя қол... Оддий киши эмас, ҳатто Айнекем шундоқ депти деганда, кўнглим айниб кетади! — деб, ёки, «қусгим келади» ҳам деб юборарди, — биларманд бўлгани, ақлли, донишманд бўлгани шуми? Шундоқ ақлли одам ҳам янглишаверар экан-да! — деб қўярди.

Баъзан Абайнинг «Манике келин шундай кесатиб ўти-

рибди» деган гапларини эшитганда, Айгерим қиқирлаб кулиб юборарди. Унинг учун хижолат тортгандек қипқизариб кетарди. Бир кун бу ҳам одоб сақлаб, усталик билан эрмак қилди:

— Бир Ажекенга,— деб, қозоқ урфи-одати бўйича Ирғизбой деган қайинотасининг отини атамай,— икки бирдек доҳо қандоқ қилиб сиға олади! Абай биларманд бўлса, бизнинг Манике келин ундан ҳам ошиб тушади. Бир қозонга икки зўравон қўчқорнинг калласи сиғмаётгани шу-да? — деди.

Бир томондан «келин» деб, бир томондан Маникедек латиф, серноз жувонни «зўравон», «қўчқор» деб шунчалик қарама-қарши қўйиш — тўсатдан ўқдек тегадиган масхаралаш эди.

Ҳозир ўша Манике овсини Қоражон билан бир катта махфий сир ҳақида сўзлашмоқда. Гап эркаклар ҳақида. Улар ўзларининг эрлари билан Абай тўғрисида сўзлашмоқда. Ҳамма гап Ўспондан қолган мол-мулк билан, унинг бева қолган хотинлари ҳақида кетаётгиди.

Аслида бу икки овсин ақлли, ўктам бойвуччалар бўлишлари устига, яна эрларининг бор инон-ихтиёрларини қўлларига олиб ўтиришлари устига, молпараст, бадавлат хотинлар ҳам эди. Шўрими ёки рўзими, ҳар қалай, яна бир бошқа томонлари шуки, жуда номусли кишилар. Ўша номусни яна аёлларча ўйламай, эркакларча, ҳатто ўша эркаклар учун ҳам ўзлари ўйлашади.

Шу хусусиятлари туфайли бу иккови бирлашиб, Ўспоннинг йил ошини бермасдан олдин, бир гап юзасидан келишиб, сўзни бир жойга қўйишган эди. Гап — эрларига ўзлари буйруқ қилиб, ўз устиларига хотин олдириш хусусида. Урфи-одат бўйича эрлари олиши шарт бўлган, Ўспондан қолган беваларни эрларига ўзлари танлаб олдиришмоқчи.

Ўша куни Ўспоннинг йилини эртароқ бериш зарурлигини Такежон билан Исҳоққа икки жойда шу икки хотин буюришган. Улар келажакда бўлинадиган мол-дунёдан хавотир олиб шундай қилишган.

Бундай хавфни даставвал Азимбой билан Манике эсга олди.

Отасига Исҳоқни доим шерик қилиб, уларни ҳаммита бирлаштиришни Азимбой «бу йилги катта мақсад» деб биларди. Ўспоннинг меросхўрлари унинг уч акаси бўлганда, уларнинг иккитасининг гапи бир жойдан чиқиб

турса, булар бақувватлик қилиб кетишади. Азимбой уйда Такежон билан Қоражонни аврашдан ташқари, Исҳоқнинг ўзига айтиладиган гапларни, ҳисоб ва режаларни аввало Маникега айтар эди. Бу йил Азимбой билан мана шу янганинг холи ўтириб қиладиган ивир-шивири кўп бўлди.

Шундай суҳбатнинг бирида Азимбой Маникега:

— Янгажон, мана шу бизнинг кишиларимиз нима қилмоқчи ўзи? Катта уйга Абай жойлашиб олди-ку. Булар йили тўлсин деб, анграйиб юришибди... Улар бўлса, Успоннинг боласи деган бўлиб, бир ўғил бир қиз набира-сини эга қилиб қўйишган. Энди Абай эртаю кеч Эркежоннинг уйидан чиқмай қолди. Бола-чақасию, навкарларидан тортиб ўша уйдан чиқмайди. Шунинг жони бормикан дейман? Эртага бўлинадиган мол-дунё ҳақидаги гапни ер тагидан пишитиб юрибдими? Бунга кимнинг кўзи етади... Нима дейсиз? — деди.

Шунда Манике Азимбойнинг гапини қувватлаб, Абай томонини кесатиб, бурнини чийирганича гапира кетди:

— Оббо хумпар-ей, мен уни аллақачон билганман... — Ҳам ақлли, ҳам мағрур Манике гапни ҳамиша «ҳа, мен уни аллақачон билган эдим» деб бошлагувчи эди. — Айнекем мотам тутаетган ҳам ўзи, ғамхўр ҳам ўзи бўлиб, тўрини тўқиб юрибди. Эркежонни сиҳрлашнинг пайида. Бўлмаса, у азадор хотин эмас, катта уйдан ёзин-қишин нега чиқмай қолди, деган гап аллақачон кўнглимга келган эди! — деди.

Азимбой ҳийла ишлатди-да, Маникенинг билағонлигини мақтаб:

— Бизнинг оқсоқол билан Исҳоқ оғамга худо шу ақлни бермаса нима дейсиз! Эртага оғизлари очилиб, қора ерга ўтириб қолишгандагина билишади. Шундай қилиб бир ўкинса экан! Гўллигидан, ҳалоллигидан бир панд еса эди шулар!.. — деб авради.

Отасининг мол-дунё ҳисобига мутлақо «гўл» ҳам, «ҳалол» ҳам эмаслигини билса-да, Азимбой бундай гапларни тилининг учида айтаверарди. Абай билан унинг яқинлари бу гапларни чин кўнгилдан тез-тез айтишса, Азимбой жўрттага ҳазиломиз, разилона қилиб айтарди.

Манике унинг ҳалиги сохта соддалигини англамади. Еш бўлгани учун буни ҳам ғўр деб билди. Шунинг учун:

— Дурустсан... Сен ҳам қойил қилдинг. Кўрган-билганини отаси билан отасига айтиб, маслаҳат берар десам... Сен ҳам «панд еса экан» деб, юрибман дегин. Ушанда бор мол-дунё қўлингдан чиқиб кетганда, сенинг ортдирган ўлжанг нима бўлади? — деб, бунинг ҳам танобини тортиб қўйган бўлди.

Азимбой макр ишлатаётир. У бир-икки кун Маникени шу зайилда гапга солиб, ўзини унинг олдида «гўл» кўрсатиб юрди. Янгасидан ўзини эрмак қилаётган гапларни эшитган сайин, ўзини гўлликка сола берди. Шундай қилиб, ниҳоят, Маникенинг гапини эндигина англаган киши бўлди-да, бир кун унга:

— Энди шу ақлингни Исҳоқ отамга, менинг отамга, анов овсинингга ўзинг уқдир! — деб топширди.

Аслида Азимбой ўз отасининг Қоражондан кўрқишини яхши билгани учун яна бошқа бир хавфга ҳам тушиб юрғанди. Отасининг Қоражондан кўрқиб, Успондан қолган бевалардан биронтасини олишга ботинолмаслигидан чўчирди.

Агар меросхўр қолган бевалардан бирини олмас экан, мол-мулкка ҳам қўл чўза олмасди.

Азимбой кўнглига тугиб юрган хавфнинг каттаси шу эди. Бўлмаса Такежоннинг йўли улуғ бўлгани учун олдин ўша танлаб олмоғи керак. У ҳолда Эркежон билан катта даргоҳ аталадиган — катта уй буларнинг ҳиссасига тушмоғи керак. Азимбойнинг бутун орзуси ҳам, талашадигани ҳам ўша катта уй. Абайнинг катта уйга серқатнов бўлишидан хавфланишнинг боиси ҳам шунда эди. Шунинг учун Такежон бевалардан бирини олмоғи керак. Бордию отаси бу ишдан бош тортиб қоладиган бўлса, бутун мўлжал — ҳисоб барбод бўлади.

Шу жиҳатларини ота-онасига тикка айтишга неча-неча марта оғиз жуфтлаб кўрди. Лекин бу хилдаги таомилда йўқ гаплар билан ота ва онанинг ўртасига суқилишнинг ҳисобини тополмади. Шундай қилиб, Маникени йироқдан тузоққа илинтириб, унинг маҳтанчоқлигидан фойдаланаркан, ўзи унинг назарида биров вақт аҳмоқ бўлиб кўриниб, мушукчасига ўйнашининг тагида шундай гап бор эди. Маникенинг яна бир яхшилиги — сир тута былади. Уй ичини, қариндош ўртасини бузадиган сирларни зинҳор четга чиқармайди. Мана шундай харомзодалик билан келган Азимбой Манике орқали бир талай мақсадларини, ташвиқотларини ер тагидан юргизиб келди.

Манике орқали Қоражонни ҳам устига хотин олдиришга кўндирди. Ўспоннинг йилини вақтидан олдин бердирди. Энди бугун янги жойга кўчиб келиш муносабати билан берилаётган зиёфатда Исҳоқ овулини яхшилаб кутиб, бошга кўтариб иззат-икром қилишни ҳам, дамини чиқармай Азимбойнинг ўзи бошқарди.

Ҳозир ҳам икки овсини холи қолдиртириб, эндиги янги бир гапни эркин сўзлаштириш учун сиртдан уйча тиклаб юрган ҳам Азимбойнинг ўзи.

Манике билан Қоражон холи қолган заҳоти Азимбой сиртмоққа соп йўнган киши бўлиб уйнинг ёнига, остонага яқин ерга ўтириб олди. У ўзининг хотини, лўппигина, қоп-қора жувон — Матишни чақириб олиб:

— Мана бу уйга, опамларнинг устига ҳеч кимни киргизма, анави капачада оғамлар ўтиришибди. Уларнинг ҳам устига биров кириб сўзларини бўлмасин, ўзинг қараб тур! — деб, қовоғидан қор ёғилганича тўнғиллаб қўйди. Қунанбой овулида бошланадиган янги тортишувларнинг ички танобини Азимбой шу йўсинда қўлига маҳкам ушлаб олган эди.

Қора қарғанинг қанотидек, ёки кўмирдек йилтироқ, қоп-қора, ясси пахмоқ соқолли, ялпоқ қизил юзли, қовоғи қалин Азимбой шу йўсинда тўр қуриб қўйиб, ўзи ташқарида сиртмоққа соп йўниб ўтирарди. Фикри-зикри ички тортишувнинг режаларида... У қисик кўзлари билан баъзан ер тагидан қия мўралар, ўз мўлжалидан мамнун бўлгандек, мийиғида кулиб ҳам қўярди. Кўз ўнгидан Қунанбойнинг катта даргоҳига қарашли мингларча «қизил жийрон»лари, ўйноқлаб турадиган йилқилари «биз сеники!» деб юнглариини йилтиратиб, қатор-қатор ўтиб бораётгандек бўларди.

Бу чоқ Манике Қоражон билан сирлаша бошлаган эди.

— Янгажон, Аҳкем нима деяпти? Энди гап бошлаймиз деяптими, йўқми?

— Ким билади. «Нега бунча шошаяпти. Йили тўлмай туриб ҳали нима бўпти» деб, анавилар билан хотинлар гуноҳкор қилишадими деб иккиланиб юрибдими, дейман.

— Дарвоқи... «Катта бўлса ҳам, шундоқ дейди-ку» — деб, аллақачон ўйлаган эдим. Бу киши ҳам бизнинг уйдаги қайнингизга ўхшаган мўмин-ку... Иккови ҳам ялҳак эмасми! Айнекемнинг авзойига қарамай, овқат ичадими ҳаммани қўйиб!..

— Ўзи нима гап, келин, булар қуруқ қолишаяптими?

— Йилини бермай туриб ёнбошлаб олган киши, энди ойга боқиб юрибдими?

— Хўш, нима бўлаётган экан! Зимдан олиб бораётган гаплари эшитиляптими? Хабаринг борми?

— Ундай гапларни эшитдиради дейсизми? Йилини эрта беришга кўнган киши кетини ўйламади деган эдингизми? Бу кишиларнинг хаёлига келмагани улар бичиб-тўқиб қўйишган-ку. «Булар йилни эрта бердирса, мен унинг нарёғини тайёрлаб қўяй» деб, катта уйнинг остидан ит, устидан қуш учириб юрмагандир дейсизми? Уёғини айтсангиз, ўша Эркежоннинг уйида Айнекемга тарафдор бўлмаган киши борми? Уруғ-аймоқ, молбоқар, хизматкор қўшнилари тортиб, ҳаммасини ўзига оғдириб қўйгандир. Икки бирдек набирасини эга қилиб ўтирибди. Ҳатто, тумшук сиққудек жой қўймаслик учун ҳамма болалари, ёр-биродарлари билан ўша катта даргоҳни қўршаб чирмашиб ётгани йўқми?

— Кенжанинг ўзи ҳам кўзи тириклигида қариндошлари ичида ёлғиз ўша Чироққа топиниб кетди марҳум. Ўша вақтлардаёқ атрофига тўплагани фақат Чироқнинг тарафдорлари бўлди...

— Энди унинг устига, мана шу кунларда ўша кишиларнинг ҳаммасига ўзининг сўзини маъқуллашиб юрибди. Уларни ҳам ер тагидан ўз ниятига оғдирмай қўяди дейсанми?! Уёғини сўрасангиз, ўзи индамай ўтириб, аввало ўшаларга гапиртириб, ишни пиштаётгандир.

— Ўшаларнинг ичида сенинг боланг ҳам юрибди-а!

— Янгажон-э, Какитойни бизнинг бола деб нимасини айтасиз! У Айнекемнинг қанжуғасида эмасми? Ўша кишининг ўзи билан болаларининг аврашига учиб юрган оқ кўнгил, содда шўрлик-ку...

— Шўрлик эмас, Чироқнинг гапини қувватлаб сўйилини ҳам кўтариб юргани йўқми?

— Бироқ Какитойнинг қўлидан нима келарди дейсиз? Бу кишиларнинг иккови бир бўлганда, Айнекемнинг ёлғиз ўзи бўлади. Болалар, набираларга тегишли гапу ҳисса борми?

— Ҳа, шундоқ демасанг... Какитой отасига қарши чиқиб, Чироқ томонни кучайтириб юрмасин тагин. Шундан бохабар бўл, келин. Айниқса бу гапни эринга уқдириб қўй! — деди.

Бу ҳам Қоражоннинг ўзидан чиққан гап эмас. «Мани-

ке билан сўзлашганда, Какитой тўғрисида тайинлаб қўй» деб Азимбой топширган эди. Ҳиланиб қолган Маникега Қоражон ўз сўзини батафсил англатди.

— Бу иккови бир бўлиб туришса, сўзлари устун чиқади. Азалдан иккита «оқ сариқ» бир, иккита «қора тўри» бир эди. Бугун қора тўридан ёлғиз Чироқ қолди. Ҳалиги ўзинг айтган гапларнинг ҳаммаси ҳам дидимга ўтиришадди. Ҳаммаси ҳам ўринлик. Чироқнинг катта уйи атрофига тўр қуриб сўзлаётганига шубҳа йўқ-ку? Бироқ унинг ҳаммасини енгганда, бу иккови ўзларининг иккита бўлиб турган бирлиги билан енгади. Унинг устига, буларнинг биттаси катталиги билан йўл тутаман деса, ким қарши тура олади? — деб, мулк бўлганда Такежоннинг йўли бўлак эканлигини уқдириб, бошидан соқит қилиб олди.

— Чироқ бўлса, ўртанчи... Ундан сизнинг уйингизнинг йўли улуғ... эндиги қолган учқовиннинг кенжаси тўрам-ку,— деб Исҳоқни ҳам кўтариб қўйди. — Ишқилиб, Какитойдан бир гап чиқиб, орани бузиб юрмасян! — деб сўзини тамом қилди.

Иккала овсинни шу хилда гиж-гижлаб қизиштирган жонли суҳбат эндигина тугунли ерга келиб тақалди.

Бу икковини бир-бирига ҳам тотук, тилакдош қилиб ҳам баъзи масалаларда бир-бирини илинтиришнинг пайига тушириб, чалкаштириб қўйган ҳам Азимбой.

Азимбой ҳар бир гапни қисқа қилиб, томдан тараша тушгандек тарс этиб айтиб қўя қолади. Шунда ҳийласини ҳам, балосини ҳам англатмайди. Қўрс, тўғри сўзликши бўлиб кўрина билади. Доим қовоғидан қор ёғилиб, жиддий гапиради.

Мана шу одатлари орқали ўз гапининг ростлигини ҳам, ҳазил-аския эканлигини ҳам билдирмайди. Ёшлик чоғидан буён ичи билан сиртини бўлак тутиб, моҳир ўйинчидек чиниқиб қолгани учун, бошқаларни эрмак қилиб алдаганда ҳам ҳеч сездирмасдан ютиб чиқар эди.

Икки қўшнини бир-бирига чақиб аразлатиш, икки молбоқарни қимизга қиздириб олиб ёқалаштириш, уччига чиққан икки эзмани жўрттага гап талаштириб, олиштириб, кечирилмас дов-жанжалларга олиб бориш Азимбойнинг ёшлик чоғидан буён қиладиган одати эди.

Мана бугун устамон ва ҳийлакор иккала онани ҳам беғараз кўнгил билан учраштиргани йўқ. Шунчаки, эрмак учун эмас, ўзининг ҳожатига керак бўлганидан шундай қилди.

Маникени ёрдамга олиб, керагига яратиш билан бирга, бир томондан унинг ўзини ҳам бир хатар билан чўчи-тиб қўйганди. У — Эркежон масаласи.

— Янгажон, онам кўнмаганда нега кўнмайди дегин?.. У киши устига кундош олдираман деганда ҳам худди ўша Эркежондан қўрқади. Нега десангиз, Эркежон бор мол-мулкнинг, хазинанинг ўртасида ўтирибди. Ундай хотинга қандай эркак бош урмайди? Яна ўзи чиройли, хушфёъл. Эрга ҳам, элга ҳам ёқа билади. Уни олган куёв, боши олтин эркак бўлганда ҳам, айланиб-ўргулиб, гирди-капалак бўлиб, пинжидан чиқмайдиган бўлади-да! — деб, Азимбой бу жиҳатини бўртдириб гапирди. Бу гап Қоражонга эмас, Маникенинг ўзига ҳам ўқдек тегди...

Ранги ўчиб, тамшаниб қўйди. Икки кўзи олайиб бақрайганича тикилиб қолди... Оғзи ёмон ўрганган ўша ода-тидан қилиб:

— Ҳ-а-а, мен аллақачон... — деб қолди-ю, ёлгон айтолмай дами ичига тушиб кетди.

Азимбой айтаётган гапларни ўзи «аллақачон эмас» шу онгача ҳам ўйламабди... Қоражонга деб айтилаётган хавф, бунинг ўзи учун ҳам шу сингари хавф эди. «Шу маҳалгача нима қилиб бу ишни ўйламай юрган эканман?» деяётгандек қаттиқ ҳаяжонга тушди. Унинг шу ҳолатга тушганини зимдан боқиб ўтирган Азимбой, яна пайқамаган киши бўлиб, бу хавфни кучайтира борди.

— Эркежон эса, Зейнеп, Тўримбола деган гап эмас-да. Улар сизларнинг икковингизнинг ҳам паноҳингизда юра беради. Мана бу суйик хотин бўлиб қолган ёшгина Эркежон ҳали ҳам суйик хотин бўлгиси келмайди дейсизми? Бизнинг отамиз бўлса, хотинининг райига кўнган, мўмин киши! — деб қўйди яна.

Бу Такежонни эмас, аслида Исҳоқни ўйлаб, ўшанинг ўзига тегизиб айтилган гап... Манике ичидан аввалгидан ҳам кучлироқ даҳшатга тушди.

— Фақат, онамнинг ўзидан туғилган менга ўхшаш азамат ўғли бор, юпанчиғи ўша бўлади дейилмаса, кўни-ши қийин. Унинг устига, сизга ўхшаш ёш ҳам эмас, тўхталиб, эрдан ҳам чиқиб қолган эмасми?

Бу гапларнинг тагида ҳар хил маъно бор. Маникеда Азимбой жўрттага маъно бериб айтаётган: «Ўзидан туғилган» ўғил бола ҳам йўқ. Шундай бўлгандан кейин, Исҳоқ Эркежонни оламан деб қолса, ёшроқ деб у ҳам

Исҳоқни хоҳлай қолса, Маникенинг куни нима бўлади? Қоражондек кексайиб ҳам қолган эмас. Эрнинг ҳузур-ҳаловатидан Манике ҳалитдан нега умид узсин?! Шундоқ Исҳоқни қандоқ кўзи қийиб, бировга раво кўрсин?

Азимбой бу томонларини ҳам Маникега сездириб ҳўп тушунтириб олди. Шунинг билан у, аввало мана шу ўйинга аралашаётган меросхўрнинг биттасини, яъни Исҳоқни Манике орқали оқсатди. Ўзи ўктам, эрка Манике энди ўлса ҳам Эркежонни олдирадими?! Шунинг билан талаш-тортишдан Исҳоқ ҳам четга чиқди.

Иккинчиси бу хавф Маникени тинч қўймайди. Шунинг учун Эркежонни Такежонга жуфтлашга жони-дили билан ҳаракат қилади. Ана энди Қоражонни мана шу Маникенинг сўзи билан бир эплаб кўндирилмаса, Такежон ўз ихтиёри билан «Эркежонни оламан» дейишга ботинолмайди.

Азимбой учун отаси Эркежонни олмай, чап бериб, Зейнепга ёки Тўримболага кўз тикса, унда ҳалиги катта даргоҳ буларнинг ихтиёридан кетган бўлади.

Қоражоннинг Какитой ҳақидаги паст-баланд гапи айтилиб бўлгандан кейин, Манике эндиги гапни, Азимбойнинг боягидек авраши бўйича, айлантириб келиб, ётиги билан Эркежон зиммасига юклади:

— Хўш янгажон, энди: «Қайси биттаси қайси биттасини олади?» — деган бир чигал масала бор-ку! Бунга нима дейсиз?

— Ўзинг нима деб юрибсан. Қани сен айт-чи! — деб Қоражон аввало Маникенинг муддаосини билмоқчи бўлди.

— Қайдам, талашсизини оламан дейишса, бизнинг кишилар анови иккита кичик хотинни олар. Лекин талашсиз бўлгани билан бу ишлар бебунёдлик ҳам-ку. Бу ерда ҳаммасининг талашадигани Эркежон-ку. Ўша бўлмаса, гапириб ўтиргудек нимаси ҳам бор дейсиз! Ўшанда йўли ҳам улуғ, ёши ҳам улуғ Аҳкемга Эркежондан лойиғи борми? Бошқаларда талашгудек ҳад борми! — деб Қоражонга синовчи назар билан тикилиб турди.

Гап шу ерга келганда, Қоражоннинг заҳраси учиб, қовоғини солганича дами ичига тушиб кетди.

Ичида турли-туман хаёлларга борди. «Ўз наслига тегса экан» деган мол-мулк, хазинасига ҳам қизиқали. Эркежон хавфини ҳам ўйлайди. Ҳаяжонга тушиб ўтириб:

— Хўш, ўша Эркежонни олмасданоқ мол-мулкдан бўлиб олинса нима қилади? — деб кўрган эди, Манике у ҳақда оғиз очирмади.

— Вой янгажон-ей? У нима деганингиз? Бошқа хотинларни олганда, уларнинг ўз энчисига тегадиган моли бор эмасми? Ўшанинг ўзини беради қўяди-да. Эркежоннинг мулкани, у уйдаги мол-дунёни бўлишига йўл қўядими?! «Ўртада турсин» дейди-да, қўл урдирмай қўяди. Ана ундан кейин Авбакир бир эга, уёғига Айнекемнинг ўзи бир эга бўлади қўяди-да...

— Шундоқ бўлади дейсан-да, а?..

Манике овсинининг нақадар ичидан зил кетаётганига зеҳн солиб ўтириб, энди энг сўнгги оғир гапни айтди:

— Сизнинг Азимбойдек ўғлингиз бор. Бири ака, бири уканинг ўрнини босади. Худога шукур, «ўвалик-жўвалик, бахтли» она эмасмисиз? Эркежон нима? Мол-дунёнинг ичида ўтиргани билан сўққа бошқу?! Аҳкемнинг ҳам ёшлари сиз қизғонадиган вақтдан ўтган... Шундай ишлар устида сиз «йўли бўлсин» деб юбормасангиз, бор катта даргоҳ ҳам, ундаги мол-мулк ҳам Айнекемга кетади!.. Ўшанинг авлодига ем бўлади... Ўзимнинг болам қуруқ қолди деяверинг... Мен буни аллақачон... билганман!

— Шуниси бор... Шуниси бор? — деб Қоражон иягига таянди-да, чорасиз тўлғониб, маъюс ўтириб қолди.

Ўзундан-узоқ ҳаётда баъзан қитимир-ҳасис, баъзан ихтиёткор қурумсоқ аталиб юргани ким учун эди? Ёлғиз Такежоннинг номи чиқиб, обрўйи ортиши, ҳаёти учун шундай бўлибди. Ундан бошқа, унинг болаларидан бошқа бирор одам ҳақида ўйлаб кўрган эдими? Ҳам хиёнатсиз, ҳам ношод, совуққина кечган умрини Такежон деб ўтказганда, бирорта ўзга эркак бор экан деб ўйлаганмиди?.. Энди мана ҳуснидан айрилиб бўлганида, азалги дўст айниб ўтирибди. Эрини ўз қўли билан, ўзидан зўр... Зўр бўлмаганда нима, ҳам бундан чиройли, ҳам бундан ёш, мол-мулки ҳам беҳисоб бўлган кичик хотинга жуфт қилаётир.

Қоражон анча вақт индамай ўтириб, ниҳоят бирданига тарс ёрилиб кетгандек, ўксиб-ўксиб йиғлаб юборди... Аччиқ-аччиқ йиғлаб олди-да, куч билан ўзини зўрға тўхтатди.

— Марҳума семиз бойвучча,— деб Ўлжонни хотирлади,— бир кун куйиб кетганидан айтган эди-я... «Хотин кишининг кўрган кунни қурсин... Эрка бўл, ўктам бўл, эр-

нинг кўнгли сендан бошқага оққан кунни эски патакча қадрига бўлмайди» деб. Эркагинг сендан юз ўтириб, кичик хотин билан бўлиб олганда, сен кўчиб кетган юртида эсидан чиқиб қолган кучукдек ҳам бўлмайсан-да, а? Сен ўртанарсан, ёш тўкарсан... У бўлса янги ёрнинг қизил юзига қизичиб кета беради... Шу-да!.. — деб яна йиғлади.

Манике эндиги гапни бас қилиб, фақат Қоражоннинг кўнишини кутиб ўтирди. Ўртансин, ёш тўксин... Бироқ Қоражон энди кўнадиган бўлди.

Манике шундан негадир шодланиб, мамнуъ бўлди. Овсинига кўрсатмай, лабларини бир кўтариб, чўччайтириб ҳам қўйди. Ўз гапи ўтгани учун, гашт қилиб ўтирди.

Ақлли, кўп уста, сўзамол бўлгани билан бу хотинда бир эриш кўринадиган даражада ҳисдан маҳрумлик бор эди. У ҳам бўлса, киши қайғусини англамаслиги эди.

Аслида кўз ёшлари йиғловчигагина оғир эмас, кўрувчига ҳам оғир бўлади. Уни севиб, томоша қилиб бўлмайди. Фақат англаш керак. Инсон бошига тушган қайғуга шерик бўлишлик ҳар бир шафқатли, раҳимдил, чин инсоннинг хусусияти. Йиғлаб ўтирган одамнинг юзи ҳеч кимга ҳам гўзал бўлиб, ҳўнгирлаган товуши эса нафис оҳангдек бўлиб кўриполмайди. Ундай юзни яхши кўришнинг ўзи ҳам қийин. Манике бўлса, шу тахлитда йиғлашлардан, кўз ёшлардан жирканиб ўтирарди. Ёлғиз ўзи билан фақат ўз хонадонидаги йиғловчилар бўлмаса, ўзгаларнинг йиғисига қайишиш эмас, олдиндан энсаси қотарди.

Шунинг учун хизматдаги кўни-қўшниларининг боласи ёки катталари ўлиб, қайғуга ботган уй ичи йиғлаётганда, бу тошбағир, буйруғини қайтариб бўлмайдиган бойвучча бориб йиғлаш ўрнига, ўша уйнинг келини борми, қизи борми жеркиб уришиб, босиб қўярди. Кўнгил сўраш ўрнига уришиш билан тиярди. Ўзи «аллақачон билиб» қўядиган билимдон бўлгани билан, шу сингари чин ҳисга келганда ўлгудек тўмтоқ, бефаҳм эди. Ўша Манике Қоражоннинг қайғусига ҳам сиқилиб қайишгани йўқ... «Нима қилсанг ҳам кўнасан-да!» деган қарор билан кетди.

Катта уйнинг соясига ўтирган Азимбой ҳам кечки салҳан тушган пайтда турди. Ингичка қайин сиртмоқнинг сопини йўниб, боғини тақиб бўлганди. Уйдан онасининг

йиғлаётган товуши эшитилганда, у ҳам сиқилмади. Аксинча, «Маникенинг омади келган кўринади, бу яхши аломат» деб, ўрнидан турди. Ёғочдан йўнилган пайрахаларни икки баридан қоқиб турди. Қоражондек ёлғиз онасининг кўз ёшларидан ҳам «этагини қоқиб», «менга мутлақо кераги йўқ кўз ёшлари» деяётгандек орқасини ўгирди.

Йилтироқ қоп-қора мўйловлари остидан қип-қизил лаблари илжайиб, оппоқ тишлари кўринди-да, Маникега эргашди... Унинг билан Исҳоқ овулига қараб пиёда бораркан, уйда бўлган маслаҳатга қулоқ солиб кетди.

Капада Такежон билан Исҳоқ орасидаги, холи ўтириб қилинган маслаҳат эрта битганди. Улар хотинларини қай тахлитда бўлиб олиш ҳақида гап очишмади. Бир томондан, у, ҳали ўз ичларида ҳал бўлмаган чигал масала. Иккинчидан, гапни бундан бошлаш лозим эмасдек, ҳали эртадек туюлди.

Икки меросхўрнинг ҳозирги гапи: «Қандоқ қилиб Абайни маслаҳатга қўшамиз, тўғри ўзи билан сўзлаша берамизми, ёки ўртага киши қўямизми?» «Одам қўядиган бўлсак, кимни кўмакка оламиз?» деган гапдан бошланди. Бу тўғрида улар ўртага одам қўйиб сўзлашишни маъқул кўришди. Анови кунгидек Абайнинг ўзи: «бирга ўтириб ҳал қилайлик» деса, уни ўшанда кўрармиз. Ҳозирча холис ёру биродарлардан энг яқин кишини кўмакка олайлик-да, даставвалги гапни ўшалар орқали ҳал қилайлик» дейишди.

Уларнинг аввал айтиб юборадиган гаплари — Ўспоннинг мол-мулки, хотинларини ҳозир бўламизми, йўқми, деган мазмунда эди. Орага кимни қўйиш ҳақида бу иккови хўп сўзлашиб, хўп танлашди. Ниҳоят, манзур кўрганлари Шубор билан Эрбўл бўлди.

Икковининг ҳисобига кўра, аслида бир норозилик чиқса Абайдан чиқади деб билишарди. У ҳали «молдунё бўлишни қўя турайлик» деб қолиши ҳам мумкин. Унга далил ҳам топади. Хотинларни ҳам осонгина йўлга солади. Иккинчидан, буларнинг фикрича, катта уйнинг мол-мулкига набиралари орқали эга бўлиб ҳам ўтирибди. Шунинг учун бўлинадиган энг катта мулкни яна кўп сабаблар кўрсатиб, асраб туриши мумкин. Учунчидан, Манике, Қоражон, Азимбойларнинг айтишига қараганда, ўзи ўша мулкка катта уйга ёндошиб юрганидан, ҳеч шошилмасдан пойдеворини мустаҳкамлаб кўмиб олишнинг пайида. Шу сабабларга кўра, Абай мол бўлишни

жўрттага кечиктириб, чўзиб юборишга киришмоғи керак эди.

Шундай бўлгандан кейин, энди Абайга юбориладиган кишиларни унга сўзи ўтадиган дўстлардан, яқин одамларидан олиш керак бўлади. Эрбўлни мана шундай мўлжал билан танлашди. Шуборни бўлса, иш бориб ҳақиқатга келганда, Абайга эмас, ўзларига ён босади деб ишонишарди. У ҳийла ишлатиб Абайга ёқишни ҳам билади. Унинг устига, ўзи энг яқин қариндошларнинг биттаси. Мол-мулкни бўлишда унинг четда қолиши тўғри ҳам келмайди. «Сен нега аралашасан?» деб, айбловчилар ҳам бўлмайди деб ўйлашди.

Шундай қилишга қарор берганларидан кейин, ўша куннинг ўзидаёқ Эралига одам югуртириб, Эрбўл билан Шуборни Исҳоқ овулига чақиртиришди.

Эртасига эрталаб Шубор билан Эрбўл Исҳоқнинг уйида бўлишди-да, тушлик овқатни еб ўтириб, бор гапни батафсил эшитиб олишди. Элчилик вазифасини адо этишга иккови ҳам норозилик билдиришмади. Успоннинг йили берилиб бўлгани учун, Такежон бошлаган гапни ўринсиз ҳам кўришмади. Фақат Эрбўл ичидан: «Абай хурсанд бўладиган гап эмас, Успоннинг доғини яна ҳам кучайтирадиган бир жароҳат-ку бу. Лекин унинг бундан қутилгудек чораси борми? Унинг бошига шу сингари мушкул иш тушганда, мен ўзимни четга тортаманми?! Бирга кўтаришиб кўраман-да, қўлимдан келса, бирор ишда кўмагим тегар» деб ўйлади.

Манике кундузи бир қулай пайтни топиб, Шуборни холи бир жойга чақириб олди. Шунда бу тарафнинг маслаҳати тариқасида: Эркежонни Такежонга жуфтлаш кераклигини айтиб қолди. «Йўл ҳам ўшаники! Унинг устига Исҳоқнинг ҳам талаби шу. Қоражон бўлса рухсат берди. Уч бевани оладиган уч меросхўрнинг иккитаси шунга қарор қилгандан кейин, бошқаси бу қарорни бузмас. Яна дунё деб бир оғаси билан бир инисининг дилини оғритмас. Буларни ранжитмас» деб, бир қанча далиллар келтириб, даъвосини ҳам айтиб юборишди.

Сўнгги кунларда Маникенинг нуқул ёпишгани, олишгани Абай бўлиб қолган... Ҳали отини атайди, ҳали шу хилда отини атамай, унга тегизиб аччиқ-тиззиқ гаплар гапиради, ҳар ҳолда сўйиб сота берарди. Ҳаммасининг ҳам ёпишгани, олишгани ёлғиз Абай бўлиб қолган. Илгари Қоражон Абайни ёқтирмаганда, «Такежонга яхши

қарамайди» деб хушламас эди. Мана бу Манике Абайни ёқтирмаганда, тўғридан-тўғри ҳасад қилиб, юзи қоралик билан ёқтирмайди. Абай нега яхши? Нега бунинг эридан ортиқ? Нега эл-юрт ўшани «билимдон донишманд» қилиб олди? Аввало Маникени Абайнинг шу жиҳатлари ўртайди.

Шуборнинг кўнглидаги бор сирини ўзи биладиган Манике, ҳали уни ёлғиз олиб ўтириб, олддаги мақсадни жўрттага билдириб қўйиш зарур деб ҳисоблади. Шу билан Азимбой Такежондан бошланиб, Манике Қоражонлардан ўтиб, Исҳоқни ҳам қўшиб олган хупия маслаҳат, ҳозир Шуборни ҳам илаштириб олди. Сафи туташиб келаётган тортишувнинг чўққиси ҳозирча шу таҳлитда кўриниб турганди.

Шу ҳийлага, макрга тўла оғир иш билан машъум феъли-атворлар энди ўзининг бутун кучини, маккорлик салмоғини йиғиб, Абайга осилмоқчи бўлиб келди.

Лекин ивир-шивири кўп, ўзи мўл можаро бўлиб кўрингани билан, бу иш Абайга етиб келганда, уни гангита олмади. Шубор билан Эрбўл келиб, холи ўтириб гапирганларида, Абай совуққонлик билан қулоқ солиб, қисқагина жавоб қилди қўйди.

Эрбўл Абай ёнига киришдан олдин Мағашнинг уйида бир нафас ҳаяллаб, ўша ерда Мағаш билан Оқилбойга бу ишларни айтиб берди. Уларга: «Балки Абайга бирор маслаҳат беришингиз зарур бўлар. Ёнида ўтириб бизнинг гапимизга бирга қулоқ соласизларми, нима қиласизлар?» деганда, Оқлбой бундай можароларни ёқтирмагани, эл ўртасидаги можаролардан доим холи бўлгани учун, бу гапни эшитган он тортинди;

— Йўғ-е, мен нима қиламан!.. Абай оғамнинг ўзи бир гап қилар... Мағаш чиқмаса... Мени нима қиласиз!..— деди.

Мағаш отаси учун анча ачинди:

— Яна бир беҳаловатлик бўлибди-да, оғамнинг бошига... Қорамўлага жавобгар бўлиб кетаётганида, тиқилинч қилишмаса бир нарса бўлар эканми, а! — деди у, бу гапга аралашишни ўзига эп кўрмай. — Катта қариндошлар билан оғамнинг ўзлари биладиган ишлар-ку. Биз аралашадиган гап эмас. Ёлғизлигига ачинганимиз бўлмаса, «мол улашади, мерос талашади» деб, ор-номусдан хатлаймизми? Мени ҳам, ҳатто бизнинг атрофимиздаги ёшларнинг ҳаммасини ҳам бу ишдан авлоқ қолдиринг.

Дўстингизнинг юкини ўзингиз орқалайсиз-да, Эрбўл оғал! Бизларни бу маслаҳатга қўшмай қўя қолинг!—деди.

Сўнгги вақтлар ёшларнинг ғоят қизиқарли меҳнатга, санъатга берилган кунлари эди. Энди шоирлик санъатига берилишган. Янги яратилган шеърлар, дostonларни муҳокама қилишда ғоят қизиқ ва қизғин баҳслар ўтказиларди.

Эрбўлдан айрилиб кетганларидан кейин, Мағаш билан Оқилбой ўзларининг ўша дўстлари ёнига кетишди. Чоққина ўтов ичи қизғин суҳбатга, кулги ва баралла чиқаётган товушларга тўла.

Уй ўртасида ловуллаб ўт ёниб турибди. Унинг устига гўшт пиширилаяtir. Уй ичига гир айлантириб қалин наmat, шолча, гиламлар ёзилган, гул кўрпалар тутилган. Оқ санг-санг пўстаклар, узун мўйнали олқор терилари ташлаб қўйилган. Ёшларнинг устларида кузга мос тийин, сассиқ кўзан сингари енгил терилардан камзулга ўхшатиб, ихчам қилиб тиктирилган иссиқ кийимлар.

Мажлис аҳлининг ичида шоирларнинг ўзларидан бошқа тингловчи дўстлари ҳам бор. Ўртада Абиш ўтирибди. Яқинда шаҳардан чиқиб буларни шодлантириб етиб келган Павлов ҳам бор. Ҳозир у ҳам мана шу уйдагилар сингари қозоқча енгил пўстин кийган. Оёғида қора духоба сирилган иссиқ пайпоқ. Устидан қўнжи узун янги қора этик кийган. Бошига Тўбуқти нусхасида қилиб тулки тумоқ ҳам тиктириб берилганди. Бироқ қимиз ичиб, қизишиб ўтирган Павловнинг тулки тумоқда боши қулоғи ғивирлаша бергандан кейин, тиззасига қўйиб, бошга кийишнинг ўрнига икки қўлини тумоқ ичига тикиб иситиб ўтирибди. Яна бироздан сўнг қалин этик оёғини димиқтириб юборгандек бўлди-да, ечиб остига босиб олди. Энди онда-сонда тулки тумоқнинг ичига оёғини ҳам суқиб иситиб қўяди.

Павловнинг бу овулга келганига икки кун бўлганди. Аввалги бир кечаю, бир кундузни Абай билан Павловнинг иккови холи ўтириб, узоқ-узоқ суҳбатлашиш билан ўтказишди. Бир-бирини жуда яхши кўрадиган ва жуда соғинишган дўстлар холи ўтириб суҳбатлашганларида, галма-гал савол беришиб, кўп масалаларни сўрашарди. Бор садоқатлари билан биридан-бири ҳеч нарсани яширмай батафсил очиб айтишганди. Бир вақт Абай Семейга сургун бўлиб келган янги одамлар ҳақида сўради. Ушалар орқали ички Россияда эндиги курашда қандай янгиликлар борлигини суриштирди. Рус халқининг янги чиқ-

қан жасоратли йўлбошчилари ҳақида, энг сўнгги, ноёб китоблар, қимматли журналлар ҳақида, янгидан чиққан ёзувчилар, шоирлар тўғрисида сўради. Ниҳоят, Семейдаги Гогол кутубхонаси олган, ўзи олдириб ўқиса бўладиган қимматли китоблар тўғрисида ҳам аниқлаб сўради. Икковининг суҳбати подшолик маҳкамаси устига кўчганда, Павлов бир нечта порахўрлар, мансабпарастлар, лаганбардорлар ҳақида Салтиков-Шчедрин ҳикояларидаги сингари қанча-қанча кулгили ишларни айтиб бериб, Абайни неча бор хўп кулдирди. Павлов ҳам саҳро ҳаёти ҳақида кўп нарсаларни синчиклаб сўради. Қозоқларнинг меҳнатга берилган кўп халқи тўғрисида Абай пайқаган қандай ўзгаришлар бор? Ушаларни сўради. Яна ўтроқ ҳаётга кўчиб, деҳқончилик билан шуғулланаётган жотоқлар тўғрисида ҳам қизиқди. Уларнинг илгариги ҳукмрон, мансабдорлар билан қай йўсинда олишаётганларини билишга қизиқди. Шу сингари меҳнат аҳлининг онгисавиясида энди қандай янгиликлар кўриляётганини сўради. Қозоқларнинг саҳродаги қашшоқлари орасидан шаҳарга бориб, бирор ишни касб қилиб, ҳаётини ўзгартирган кишилар қанча эканлигини сўради. Саҳро халқининг болаларини русча ўқишга беришга ота-оналарнинг онгидаги ўзгариш қандай, қай даражада янгилик бор, буни ҳам алоҳида билгиси келди. Абай дўстининг саволларига жавоб бераркан, кўп фикрларни ўзи ҳам энди англаб, сезаётгандек бўлди. Павловнинг саволлари қозоқ халқининг меҳнат аҳли бўлган беҳисоб кўпчилигининг ташвишини тортаётган ғамхўр дўст эканлигини билдирарди. Ушани англаган сайин, дўстига нисбатан Абайнинг миннатдорлиги, ҳурмати орта борарди. Қозоқ халқи тўғрисида қилган хаёли, орзуси ўзи билан бир оқимга кетаётган ҳалол дўстини, жигар дўстини топгандек бўларди. Икки дўст шундай суҳбат билан кечаю кундузларни ўтказишганларидан кейингина Абай Павловни Абиш бошлиқ бўлган ёшлар орасига юборди. Кечадан буён ёшлар орасида ўтказилган мажлис давомида Павлов булар билан ҳам дўстлашиб кетди.

Унинг ҳалигидай қилиб ўтиришига Абиш билан Дармен узр омиз кулиб қўйишарди.

Кучли бўлиб етилган қуюқ қимиз мажлис аҳлини анча қизиштирган пайт. Тегарак хонтахтанинг атрофини ўраб ўтирган шоирлар ичида Какитой, Муқа, Дармен, Алмағамбетлар бор.

Ез буйи элма-эл юриб келган Боймағамбет ҳам ҳозир шу ерга келиб утирганди. Унинг бугун шоирлар ёнига келиб ўтиришининг тагида гап бор эди. У ёз буйи уйига бир келмай юриб, кеча кечасигина келганди. Бугун эрталаб, нонушта чоғида кўриб чиққани борганида, Абай уни эрмак қилиб кулганди.

Бу кунларда ажойиб ҳикоячи-эртакчи бўлиб қолган Боймағамбет беҳисоб элларга кўп қадрли одам бўлиб кетган. Қайси қистов, қайси яйловга борса-да, уни шодланиб қарши оладиган ота-оналар, ёшларнинг ҳисоби йўқ эди. Шунинг учун Боймағамбет овулдан бир чиқиб кетса, кўп вақтгача қайтиб келмасди. Уйида хотин-боласи қолади. Унга ҳам парво қилмайди. Рўзғор ишлари ҳам унутилади. Абай унинг йўлига кўз тутиб, баъзан соғиниб юради. Кўп кечиккан чоғларида, жаҳли чиқиб, орқасидан қойилган ҳам бўлиб қўяди.

Бугун эрталаб Боймағамбет Абайнинг уйига кирганда, Абай унинг саломига алик олмай туриб, ялт этиб юзига қараганича бироз вақт жим қолди. Боймағамбет катта-катта, чақнаб турадиган ўтқир мовий кўзли, қовоғининг туклари ўсиқ, ҳурпайиб тушган, юз-кўзини узун, қалин, сап-сариқ соқол босган, кўринишдан анча салмоқлигина одамга ўхшайди. Лекин бепарво-бедардлиги ҳали эси кирмаган болага ўхшарди. Дўстидаги шу сингари қарама-қаршилиқни ўйлаб, Абай кулиб юборди.

Боймағамбет ҳадиксираб:

— Ҳа, нега кулаётирсиз? Нега кулдингиз? — деди.

Уйда Айгерим чой ҳозирлаб бўлиб ўтирганларга энди-гина узата бошлаган эди. Самовар ёнида кўркам, гўзал юзли Злиҳа ҳам ўтирганди. Уйда булардан бошқа одам ҳам йўқ. Абайнинг уйи бугун одатдан ташқари холи эди. Шунга ҳам назарда тутган бўлса керак, Абай энди Боймағамбетга юзма-юз туриб, тегишди.

— Бақо, сен билдингми! Анави кунга сен йўғингда уйингнинг ёнига борсам, Қора хотин бир ўлан айтиб ўтирибди! — деди, Боймағамбетнинг хотинини эслатиб, — ўзи, илҳоми жўш урган шоир экан-ку! Бу нима деяётир экан, деб яқинроқ бориб қулоқ солсам, ҳиргойи қилиб, сенга марсия айтаётган экан:

Ҳожининг тузук қизи эдим,

Елчитамай деб олди!

Елчитгани шу экан

Бошида мени нега олди?

Ҳовлиққани-ҳовлиққан,

Жинни сариқ йўқолди.

Оҳ-воҳ қилган бўлайин,

Йўқламасам уволди! —

—деб дарбадарлигингни қўшиб, сенга йиғи бериб ўтирибди! — деган эди, Боймағамбетнинг юзидаги туклари ҳурпайиб кетди-да, лол бўлиб қолди.

Абай унинг юзига қаради-да, тентаклик қилган инига узромиз боқиб, бутун гавдаси билан селкиллаб кула бошлади.

Нафис товуш билан пиқирлаб Айгерим ҳам анчагача кулди.

Злиҳа эса кулгидан сиқилиб, юзини эшик томон ўгирганича икки елкаси дириллаётир. Боймағамбет буларга зеҳн солиб ўтириб, ғазаблана бошлади.

— Нима бўпти? Хотинлар ҳам кулаётир! У нимаси?— деб юборди.

Абай «Нима қилар экан!», «қандоқ жавоб қилар экан!» деяётгандек, қараб турганда, Боймағамбет гижиниб ўтириб, бир оғизгина гап топа олди.

— Хўш, «бўриклининг номуси бир», ўшанда мен учун ўзингиз бир оғиз гап айтмадингизми? — деди.

Абай бу гапга жавобан нари-бери, шу онда туғилган бир бандли ҳажвий шеърни яна айтиб юборди.

Қора хотин деганда, қара хотин,

Узиб-юлқиб олавер қаноатин!

Ез бўйи эринг сира уйда ётмас!

Нетасан қозоқнинг бу шариятин! —

— дедим мен унга, бу гапимга нима дейсан?

— Ҳа, жуда соз бўпти! Халққа етган ақлинг, Қора хотинга келганда шу бўпти-да! Жуда соз бўпти, яхши қилибсан! — деб Абайдан аразлаб бир пиёлагина чой ичди, пиёлани тўнкариб қўйганича тез чиқиб кетди.

Ҳозир шоирларнинг уйига келганда, шуларнинг биттасига илтижо қилиб, Абай билан Қора хотинга қарши шеър тўҳитиб олмоқчи эди. Бироқ ҳозирча ўз илтимосини айтишдан тортиниб ўтирибди. Бу гапни кўпчилик ўртасига солишга хижолат бўлаётир.

Павлов бу ёшларнинг ҳаммасига қараганда тажрибали, эслик одам. У кулимсираб, сиполик билан ўтирганди.

Кўп идрокли, ўйчан одам бўлгани учун, ёнида ўтирганларга боқаркан, ҳайрон қолди. Одамнинг юзига синовчи, сергак назар билан боқувчи Павловга бу одамларнинг деярлик ҳаммасининг сиймоси ҳам ғоят қизиқарли, ўзгача янги бир жамиятдек кўринди. Мана шу ерда ўтирган кишиларнинг кўп типларини, ҳаммаси қозоқ бўлган тўпни кўриш, уни ўша қозоқ халқи ҳақида ҳам ҳайратда қолдирадиган ҳаёлларга олиб борди. Ўзи табиатшунос, бунинг устига медицина ходими бўлиб бир илмий текшириш йўлида юрганига ҳам кўп йиллар бўлган. У, одам бош суягининг тузилишидан, андозасидан, турқидан ҳар элнинг антропологик типларини текширарди. Шу жиҳатдан эҳди солиб қарайдиган одати билан, мана бу бир қанча одамни бир ерда кўрганда, қозоқ деган халқнинг этникалик жиҳатдан ўзгачаликларини ҳам беихтиёр ўйларди. Бу кўриб турган қозоқлар тузилиш, андоза жиҳатдан неча хилга ўхшайди. Соқоли сариқ, кўзлари мовий Боймағамбет бир бошқа. Новча бўйли, юқорига томон чўзинчоқ бошли, оқ-сариқдан келган, қўй кўзли, қирра бурун Оқилбой — бир тип. Унинг соқол-мўйловлари ҳам сийраккина, кўсалиги юзидаги бир ўзгача аломатни билдириб турарди. Кулча юзли, косасидан хиёл ирғиб чиққан, ялт-ялт ёниб турадиган ўткир кўзли, кичкина танқа бурунли, лекин иссиқкина қора тўридан келган Какитойнинг типини ҳам бошқа бир элнинг вакилига ўхшарди. Дўндиқкина, кулча юзли, қизил мағиздан келган ёш қиз — Покизод эса қалмоқларга ўхшаб кетар, у ҳам бошқа бир тоифадан дарак бериб турганга ўхшарди. Буларнинг орасида Абиш билан Мағашнинг андозаси мутлақо бўлакча. Оппоқ, қошлари ингичка, лаблари юпқа ва нафис, соқол-мўйловлари сийраккина бўлган бу икки йигит, бутунлай бошқа бир тоифага ўхшарди.

Қуюқ-қуюқ ялтироқ қошли, катта-катта қора кўзли, улкан қирра бурунли, андозланган чиройли мўйловли, қора тўридан келган Дармен Павловнинг кўз ўнгидан кавказ типларидан биттасини гавдалантирди.

Оқилбой билан Мағаш Эрбўлдан айрилиб, шу уйга келишганда, Шубор ҳам булар билан бирга келади. Уйда куйга солиб айтилаётган шеър янграб турганди. Қўлига дўмбира олиб, ширали, мунгли овоз билан янгратаиб куйлаётган Дармен экан.

У елкасига духоба, қайтарма ёқали сирма тўн ташлаган. Янги тикилган тулки телпагини хиёл чаккасига қўй-

ганича хонтахтага яқин ўтириб олибди. Олдига қўлёзма китобини очиб қўйиб, ўшани куйга солиб жўшқинлик билан айтаётир.

Оқилбойлар уйга киришган он, ҳам чуқур маъноли, ҳам чин илҳом орқасида туғилган сатрларни эшитишди. Илдам одимлар билан тўрга чиқиб, жимгина ўтира қолишди.

Абиш билан Кўкбойларга ўхшаб, булар ҳам бутун борлиғи билан берилиб, хурсанд бўлишган ҳолда Дарменнинг оғзига тикилиб қолишди. Ғўзал шоирнинг шеърида, гоҳ аламли дард терандан тўлқин отар, гоҳ ғазаб жўш урарди. Қуюлиб келаётган зўр илҳом тинмай отилиб борарди:

Тинчлигидан шеър туғилмас бўлар дамлар,
Ҳасратидан ўй жўш урар баъзи онлар.
Чайқалиб, денгиз отган марвариддек
Найза каби сўз туғилар ўша онлар.

Ажалнинг оқ чангалин кўриб келган,
Ҳасратда кетганларнинг зорин терган,
Эскининг айбини оқ, танқид қил деб,
Неча бор оқин оғам йўл кўрсатган.
Во-ей!

Мен кўрдим ўтмишдаги эл аламин,
Қўп кездим оҳин тинглаб паст-баланин.
Зор йиғлаб қуёш билан бирга ботган
Еш ўғлонни аямаган эл бийа ким?

Мен кўрдим қон йиғлаган икки ёшни,
Ноласи тутаётир тоғу тошни.
Қовишган қучоғидан лаъват уқдим,
Ўз зорим ўша зорга аралашди.

Мен кўрдим ёмон куннинг Қабан бийин.
Ошкор этай, шу сирии савқла, йиғин!
Ривож берди оқин Абай ижодимга,
Азиз оға, тияглагин ушбу куйим. —

— деб яна бироз куйлаб, қизишиб бориб тўхтади.

Павлов Дармен достонига шоирларнинг ихлос билан шодланиб қулоқ солганларини пайқаган эди. Энди унинг илтимосига кўра, Абиш достоннинг қай таҳлитда тамом бўлишини аниқлаб айтиб бера бошлади.

Мағаш, Какитой, Муқа билан Алмағамбетлар шоир-га дўстларча шодликларини изҳор қилишди. Гарчи достоннинг бошини эшитмаган бўлса-да, ўзи келган вақтда айтилаётган жойидан айб топган Шубор қандайдир совуқ чеҳра билан гапирди. Бу уйга у озгина вақтга кирганди. Белини ҳам ечмаган, қўлидаги қамчисини ҳам ташламаган. Ҳозир ўша тўбилғи сопли, бошига қалин жез қоплаган қамчисини икки буклаб олиб, Дарменнинг қўлёмасини кўрсатиб гапирди. Қисқа бўлса-да, турткидек заҳарханда қилиб:

— Бунинг санъат эмас, оғу-ку! «Қобон бий» деганинг бир тоифа элнинг муқаддас ҳисоблайдиган арвоҳи! Санқиб, нималар деб алжигансан? Эртага халқ эшитса, мана шу кундаги тирик авлодлари билса, юраги сескансин дейсанми? Абай оғамни «маслаҳатгўйим» деб атабсан. Бироқ у кишининг муқаддас ўғитларига бусиз ҳам ўчакишиб юрган тўнг бўйин, нодон душманларининг ҳаммасини яна ғазаблантириб, баттар ҳуришга келтириб юборарсан. Бундай гапни тарқатмай, йўқотиш керак! — деди.

Бу уйда ўтирганлар ичида ёши каттаси ва эл ўртасидаги гапларга аралашиб юрадигани шу. Қариндошлар ичида ҳозир иш билармони ҳам, эътиборлиси ҳам мана шу Шубор эди. Унинг гапига тўсатдан жавоб қайтарган одам бўлмади.

Лекин ҳалиги гапга ичидан бутунлай қарши бўлиб, ўйланиб қолган Абиш энди Шуборга ғазабланиб қаради.

— Шубор, сиз шу гапни шунчалик қизишиб, жаҳлингиз чиқиб айтдингиз. Аслида-ку жон жонингиздан ўтиб кетди-я бу гап! — деди.

Шубор дарҳол жавоб қилди:

— Жаҳлим чиқиб айтдим, жонимдан ўтгани рост. Бугун эл арвоҳи бўлган бийини, эртага қадрли хони — султонини эрмак қилиб, ундан эл юртни бир бездирсак, авом қоронғу йўл деб, ота-бобонинг йўл-йўриғидан яна бездирсак, эртага шу зайилда диндан, исломият йўлидан оздирсак, шунинг ҳаммасини «рус», «қибла русда», «яхшилиқ русда» деб қилсак, қаерга борамиз асти! Бугунги халқни, келажак наслни қаерга, қаерга олиб борамиз? Бу овул нима бўлиб кетаётир ўзи. Қаёққа қараб кетаётир! — деди. Аслида бу гаплари кўпдан ичида хафгазак бўлиб, оғуга тўлиб юрган катта бир тугун бўлса керак.

Абиш ўшани фаҳмлади-да, чин ҳамият билан ғазабланди. Шуборнинг ҳалиги кинояси кўпроқ Абайга қарата айтилаётган ҳаршилиқ эканлигини англаган сайин, Абишнинг номуси билан ғазаби ўт олиб кетди. Лекин Шубор Абайнинг отини атамай гапирди. Бу ҳам сопини ўзидан чиқариш таъбирига мувофиқ қилиб:

— Шундай қилиб, бу овул сизга фитначи, йўлдан адашган овул бўлибди-да! Йўқ, қариндош!— деб Абиш кўнглидаги русча гапни қозоқчалаб айтди.— Бу овул қибласидан адашган эмас, саҳронинг ҳақиқий кўпчилик халқига чин қиблани излаб, ўшани кўриб турган яккаю ягона... овул. Сиз руслардан чўчитмоқчи бўласиз. Русларнинг подшолигидан кечагина қўлга бўлисликни олиб, кўп йиллар ҳузурини ҳам кўриб, ўлжаларни ҳам ҳазм қилган ўзингиз эдингиз-ку.

— У тирикчилик ўтсин учун! Ишим тушганликдан.

— Йўқ, сизнинг ишингиз ҳеч қачон тушган эмасди. Елгиз сиз эмас, қозоқ саҳросида ўтган замонда ҳам, бугунги кунда ҳам худди мана шу сизга ўхшаш йўғонлар, зўравонлар бўлган. Бир томондан ҳокимликни олиб, элнинг елкасига миниб ўтиради. Иккинчидан мусулмон, ислом, ота-бобо йўли деб эскиликка — хурофотга тортиб, халқни орқага сургаб юради. Сиз сингари кишилар — ҳаёти сохта йўлда бўлган, икки юзламалик билан юрадиган кишилар ҳам халқини алдайди, ҳам улуғни алдайди. Ҳеч кимга ҳам садоқати йўқ. Кўзлагани ўз манфаати, жиғилдони-ю, мансаб-мартабаси. Мана бу овул билан яна бошқа бир янги йўлдан бораётган қозоқ халқининг ғамхўри бўлса, аввало мана шу сизга ўхшаш кишини халқнинг шўри деб билмоқ керак.

— Ҳой, нима деяётирсан?

— Дейман-да. Ўразбойларнинг, Такежонларнинг ақлига келмайдиган гапларга сизнинг тилингиз келиб, шу сингари маломат қилиб ўтирганингизда, менинг ҳам қаттиқ айтмаслигимнинг чораси йўқ! — деб, Абиш одилона ғазабдан оппоқ оқариб кетди.

— Хўш, ўзинг ҳам русларни яхши кўрасан-ку? Ўзинг қай томонга қараб кетаётирсан? — деб Шубор энди пайпаслаган бўлиб, кесатиб гапирди. Товуши ҳалигидан бўшроқ чиқди. Абишни ғазаблантирган гап Абайга бориб етадими деб, энди ўзини босиб, секингина гапирди.

— Мен ҳам, шу овул ҳам русларни яхши кўрамиз. Лекин қандай русни дўст деб биламиз? У Ҳазрат Казанцев билан жондороллар эмас. Авоҳ халқимизга, тилсиз қоронғу саҳрога билим, санъат, маърифат, нур олиб келадиган русни севамиз. Ундан бошқа, чиндан ҳам ундан бошқа дўст ҳам йўқ, қибла ҳам йўқ. Шунинг учун илгариги билан ҳозирги нодонликнинг оғмачи, бели бардам ҳомийларининг ҳаммасининг номини атаб, айбини очиб бериш керак. Бир томондан халқнинг кўзини шундай қилиб очиш керак. Дармен тўғри йўлда, менинг отам ҳам ўша тўғри йўлда!— деб, сўзини тамом қилди.

Шубор энди жавоб қилмади, чатнаб кетгудек бўлиб, отилиб турди-да чиқиб кетди. Шубор Такежонлар топширган иш билан келганини эндигина эслади. Қовоғидан қор ёғилган ҳолда кетди.

Шу билан у беомон ҳукм айтиб кетган бўлса-да, бу уйдагилар унинг гапига парво қилишмади.

Абиш Павловга дoston мазмунини айтиб берди. Павлов кўп хурсанд бўлиб, қулоқ солди-да:

— Жақси Дармен! Джигит, жақси шоир! Молодец!— деб интилиб, Дарменнинг қўлини олди-да, қаттиқ қисиб анчагача силкитди.

— Шеър, поэзия ҳақиқатни шу сингари тап тортмай, ғазаб билан айтмоғи керак! — деди.

Абиш унинг фикрини қозоқчалаб Дарменга тушунтираркан, ўз сўзини ҳам қўшиб:

— Мана шундай қилиб «янги замоннинг янги жарчиси туғилади» дейилади. Шоир ёвузлик, нодонлик, зўрлик ва турли-туман зулмлар билан курашмоғи керак. Халқ номидан курашсин! Бегуноҳ кўпчиликнинг одилона ҳукмини айтсин. Унинг қаттиқ қаршилигини, нафратини тап тортмай, яширмай айтиши шарт. Номус эгаси бўлган шоирларнинг бировнинг бийига, бир элнинг хонига, ёки бир юртнинг подшосига қарши айтиб келган гаплари мана шундай жанговар минбардан айтилган бўлиши керак. Халқнинг олтиндек сақлайдигани, наслдан-наслга етказиб, қадр қиладигани ҳам мана шундай шеърлар бўлади! — деди.

Павлов ҳам ўз фикрини аниқлаб:

— Дармен, Мағаш, сенлар мана шу ўз турмушларингда бўлаётган қанчалик оғир қабиҳлик-ёмонликларни ҳам, қизиқ тортишув, жасур ҳаракатларни ҳам ёзишла-

рийг керак. Масалан, анави йил, ўз элларингда бўлган Бозоралининг ҳаракатини ёзсангиз бўлади. Айниқса, кечагина бўлган жотоқлар тортишувида Бозорали яна қандай ақлли, сабот ва чидамли бўлиб чиқди. Ўзи бемор бўла туриб, шу йўсинда йўлбошчилик қилиш... О-о-о, унинг фазилатларидан меҳнат аҳлининг келажаги кўриниб турибди-ку. Мана шуни халққа кўрсата билиш — энг ноёб бурч-ку, шоирлар,— деди.

Дармен бу гапларни жуда яхши англаганини билдириб:

— Федор Ивановичнинг гаплари кўп маъқул тушди. Ҳалиги Шубор жириллаб кетди-ку. У Кенгирбойнинг ўғли — авлоди бўлгани учун номус қилди. Хўш, Абиш ҳали ўзинг айтган гап билан Павловнинг гапи чиндан тўғри гап бўлса, унда мен ҳам кечагина Қунанбой бегуноҳ қонини тўккан Қўдарнинг ўғли, авлоди бўлсам нима қилибди? Ғазабли кек билан куйласам тўғри бўлмас эканми? Омон бўлсам, ўша Қўдар кўрган жабр-зулмни куйлаш менинг бурчим, Федор Иванович, яхши эсимга солдингиз. Бозорали ҳам мен куйлайдиган азаматларимнинг бири эканлигида шубҳа йўқ! — деди.

— Ёлғиз Бозорали эмас, анови жотоқ бўлган барча қашшоқлар, ҳуқуқдан маҳрум меҳнаткашлар билан менинг қоним ҳам бир, жоним ҳам бир эмасми? Борлар нимани гапиради? Йўқларга қилган зўрлигини гапиради. Йўқлар нимани гапиради? Борлардан кўрган жабр-зулмни гапиради. Бозорали билан жотоқлар кўрган, ўзимнинг кўз олдимда содир бўлган ёвузликларни эсга олсам, олтмиш икки томирим ларзага келиб, қоним жўш урмайдими? Шундай қилмасам, мен азамат бўлмаганим бўлсин!

Ҳозир Дармен аввалги илҳоми барқ уриб турган ҳолда қизғин, самарали бир фикр топиб, ўсиб кетгандек бўлди. Халқ ўғлони-идрокли шоир ўша халқнинг ғазаби, номуси билан қаттиқ қизишиб кетгандек бўлиб, олишишга чиққан жасур қирон сингари бирдан силкиниб олгандек кўринди.

Абиш, Мағаш, Какитойлар Дармендаги кайфиятни яхши англашди. Унинг ҳали ўқиб берган достонини ҳам, айтган сўнгги фикрини ҳам барабар қувватлашиб, бир овоздан қабул қилишди.

Абишга энди Дармен ҳаммадан қимматлироқ, қадирлироқ бўлди ва зўр санъат эгаси бўлиб кўринди. Унинг

устига, энг яқин дўстдек ҳис этди. Фахрлантирадиган дўстлик. Ҳозир Абиш уни табриклаб бахтини, шодлигини бирга манзур кўраётгандек бўлди. Бу кунларда Абдирахмонни Мағрифа билан қовиштирган энг ҳадрдони ҳам Дармен эди.

Қиз билан йигит орасига абадий ҳижрон тушай деб турган пайтда, Абдирахмоннинг барча тўсқинчиликларни енгишига ёрдам берган ҳам шу Дармен бўлди.

Успоннинг йили берилиб бўлгандан кейин Оқилбой, Кўкбой яна Дарменнинг ўзи бўлиб, татар овулига боришди-да, қуда тушиб олиқ-солиқларни битиришиб, фотиҳа қилиб келишди. Унга озгина кун бўлди. Дармен ўша боришида Мағрифага Абишдан хат олиб бориб, бу ёш йигит учун беҳад қимматли бўлган жавоб хатни ҳам олиб келганди. Мағрифанинг хатдаги тили ҳам жуда назик, ифодали тил эди. Чин қалбдан туғилган, жуда гўзал ёзилган оташин салом эди.

Мағаш «Ҳозирги ҳаётда, атрофда бўлаётган воқиялар ҳақида ёзиш керак» деган гапни хотирлаб, мажлис аҳлига янгилик бўлган бир гапни гапирди. Эрбўлдан эшитгани Такежон овулида бўлаётган турли-туман ҳийлаю макрга тўла чораларни айтиб берди. Яна эркакларгина эмас, бугунги гапда ҳамма бало Манике билан Қоражон сингари бойвуччалардан чиқаётганини билдирди. Федор Иванович бунга нима деяро экан? Мана шундай ишларнинг атрофида ҳам яққол кўриниб турган қанча-қанча қабиҳликлар бор-ку, ўшаларни ҳам ёзинглар дейдими? — деб Абишга маслаҳат қилди.

Павлов Абишдан Маникеларнинг қилигини эшитаётганда, кулиб ўтириб, қулоқ солди.

— Қизиқ, жуда қизиқ! «Тарих саҳро ҳаётида секин қўзғолади, ўзгармайди» дейсизлар. Мана шу айтаётганларингизнинг ўзи ҳам катта ўзгаришнинг аломати эмасми? Яқиндагина, Қунанбой оға-султон бўлиб турган чоғида, Ўскенбой овулида бирорта бойвучча мана шундай гапларга аралаша олармиди? Мана бутун гапнинг боши, асли даъвогарлар шулардан чиқаётир. Тўғри, нодон, қабиҳ, қўпол бир тарзда чиқаётир. Бироқ шунинг ўзига ҳам бир қанча замон бўлиб, илгари хаёлга келмайдиган янги феъли-атворлар, тортишувлар рўй бераётгани кўриниб тургани йўқми? Оға-султон оиласи бир ҳукмронликдан бир қанча майда-майда ҳукмронликларга бўлинаётир. Ҳар қандай «султонлик», «хонлик» доим худди шу

хил емирилади... Ана энди айнан шу сингари хотинларни жуда яхшилаб ёзиш мумкин. Лекин уларни ёзганда, албатта, Бозоралидек азаматларга ўхшатиб, фахрланиб, кўтариб ёзиш эмас, нафратланиб ҳажв қилиб ёзиш керак. Кулгили қилиб бор макрини фош этиш керак. Оҳ! Орангизда ҳозир энг зарур бўлган ёзувчи — фақат биттагина одам дер эдим. У Салтиков-Шчедрин. Нақадар зарур! Шчедрин ҳозир сизлар учун қанчалик қимматли, керакли ўрнаклар берар эди! — деди.

Абиш бу гапларнинг ёнига ўзидан ҳам қўшиб, тафсилий равишда тушунтириб берди. Халқ ҳаётидаги баъзи эриш кўринадиган ярамас ишларни кулги қилиб ёзиш — «асл санъат, қимматли санъат!» деган гапни эшитганда, Мағаш билан Какитойлар Павловга қозоқларда шу сингари ҳажвий, эрмак гаплар кўп тарқалганлигини айтишди.

Фикри секин амал қилса-да, кўп ишларни чуқур тушунадиган Оқилбой ҳалиги Маникелар тўғрисида ўйланиб қолган эди. У энди шу ҳақда ўзининг бир тахминини айтди.

— Ўша бойвуччаларни шундай аҳволга туширган ким эканлигини биласизларми?— деб, уйдагилардан сўраб қўйди-да, ўзи жавоб қилди:

— Икковини ҳам алдаб, гиж-гижлаб қўлтиғига сув пуркаётган, менинг билишимча, худди ўша Азимбой!— деганда, уйдагиларнинг ҳаммаси унинг гапини қувватлашиб, кулиб юборишди.

— Рост, унинг ота касби шу-да!

— У ҳамиша биров билан бировни олиштириб, ғажштириб ўтирмаса, еган-ичгани ичига тушмайди. Қовоғини солиб ўтириб алдашга келганда, тинч оқар қора сувга ўхшайди.

— Алдоқчиликка, бировни эрмак қилиб ўйнатишга келганда, уччига чиққан маккор-ку!— дейишиб, Какитой, Оқилбой, Мағаш — ҳаммаси ҳам Азимбойнинг фитналиги, бировни гиж-гижлатишга устихони йўқлигини эсга олишди.

— Икки кишини ёқалаштиришга усталигига қойилман!— деб қўйди Алмағамбет ҳам.

— Ийе, унинг устозини билмайсанми? Унинг устози Қолдибой-ку?— деб, Какитой бир янги одамнинг отини айтганда, кўпчилик ўша одамнинг ўзларига маълум бир кулгили воқиясини эслашди.

Абиш энди ўша Қолдибой ҳақида сўради.

Какитой икки кўзи кулимсираб ўтириб, товушини баралла қўйдида, бир қизиқ ҳикоя айтиб берди.

— Қолдибой деган киши, кўринишига қарасангиз кўп совлатли, кам гап, анча беозор, мўмин одамга ўхшайди. Унинг қўшнилари орасида хиёл эси пастроқ бир йигит бўлса керак. Қолдибой йигитнинг ўзига сездирмай, уни ҳар кимга гиж-гижлаб, ёқалаштира берар экан. Бир куни қўшни овулдан ўшанга ўхшаган, ўзини ундан ҳам зўравон фаҳмлайдиган яна бир йигит келиб, Қолдибойнинг уйида чой ичиб ўтирган экан. Шу чоқ ҳалиги, ўз овулидаги йигитнинг Қолдибой уйига яқинлаб келаётган шарпаси эшитилиб қолади. То у эшикни очиб, ичкари киргунча Қолдибой ҳар икки йигит эшитарлик қилиб, лекин хотинига айтаётган бўлиб, бир оғиз гап ташлайди:

— Ё пирим, шу икковини бир-бирига қарши дейишгувчи эди, олишиб кетмаса гўрга эди!

Шунда уйда ўтирган ҳовлиқма йигит, анавиниси кириши биланоқ:

— Ҳой, сен нега устимга бостириб кирасан?— дейди. Униси ҳам шартта:

— Ҳа, устингга кирмаганда отангни...— дейиши биланоқ Қолдибой гапни илиб кетиб:

— Айтмадимми, бу иккови энди ёқалашади!— деб қолади.

Шу шу бўладию, ўтирган йигит:

— Сен нима деяпсан ўзинг, отангни...— деб ирғиб ўрнидан туради.

Шунда Қолдибой дарҳол дастурхоннинг бир четини қайириб:

— Ол хотин, энди булар ёқалашадиган бўлди! Бай-бай, оёқларининг тагида қолмасак дегин ҳали, вой-вой! Йиғиштир пиёлаларни, ол ана муштлашди!— дейди.

Энди икки тентак йигит бир-бирига таппа ташланади. Ёқалаша бошлашади. Шу топда Қолдибой хотинига:

— Бу иккови ҳам зўравон одамлар. Биз икковимиз ажрата олмаймиз, нари тур! Буёққа чиқ!— деб, ёқалашаётганларга уйни бўшатиб беради.

Ҳалигилар муштлаша бошлашади. Шунда ўзи кўрпачага чиқиб бемалол ўтириб олган Қолдибой:

— Айтдим-ку биз ажрата олмаймиз деб, ҳой хотин, югур! Сен бориб узун оёқ Мусани айтиб кел, ўша ажрат-

син! Ажратишга менинг кучим етмайди! — деб ўтириб олади.

Хотинини юбораётган Узун оёқ Мусанинг уйи ярим чақирим ерда экан. Хотини кетаётганда, товупининг бо-рича қичқариб:

— «Келсин деяётир» деб айт! Бўлмаса, бу икковининг муштлаши босилмайди! — деб қўяди. Шундай дейди-да, ўзи яна жимгина ўтира беради.

Икки йигит муштлаша беради, ажратадиган одам йўқ. Орачаловчи киши бўлмагандан кейин, ўз-ўзларидан тўхташга иккови ҳам ор қилишади. Тўхтаб қолишса, енгилганидан тўхтади дейишмайдими, ахир! Шу билан ҳолдан кетгунча муштлашади-да, туриб-туриб эсларини йиғиб олиб, яна муштлаша беришади. Хўп тинка-мадорлари қуриб кетади. Шу топда Узун оёқ Муса келса, икковининг ҳам тинкалари қуриб, ҳарсиллашиб, шунчаки хўжа кўрсинга бир-бировларини қўйиб юбормай, ёқалашиб туришган экан.

Узун оёқ Муса эшикдан кирмасданоқ, «орача» демасданоқ ҳолдан кетган икки зўравон бир-бирларини қўйиб юборишиб, икки томонга таппа-таппа ташлашади! — деди.

Какитойнинг ҳикоясини энди эшитган Абиш ичак-бағри узилгудек бўлиб, кула-кула тинглади. Кейин хушчақ-чақлик билан Павловга ҳам батамом айтиб берди. Павлов ҳам хўп ҳузур қилиб кулди. Бошини чайқаб, ҳайрон бўлди-да:

— Мистификатор! Ловкий мистификатор! — деб кулди.

Бироздан кейин мажлис аҳли яна шоирлик меҳнати ҳақида гап бошлашди.

Ёшлар кечга қадар шу сингари, мазмун жиҳатидан ноёб бўлган узоқ бир дарсдек мажлис ўтказаетганларида, Абайнинг ёлғиз ўзи янги чиққан ғавғо билан овора бўлиб ўтирганди.

Абай Такежонларнинг гапини етказган Шуборнинг сўзига қулоқ солаётганда, совуққина синовчи назар билан унинг юзига қараб ўтириб:

— Улар-ку шундай дейишибди. Хўш, бу гапга ўзинг нима дейсан? — деди.

Абай товлама гапларни ёқтирмаслигини Шубор яхши биларди. Яна ундоқ эди, бундоқ эди, деганинг билан унинг фаҳмига етмай қўймайди. Шу жиҳатларини назарда тутган Шубор, ўз фикрини ҳам айтди.

— Йили берилгандан кейин бошланаётган гаплар-да. Бирор ой шошмай туришса ҳам бўлар эди. Лекин гап бошланиб қўйилгандан кейин, уни чўзиб ўтирган билан нима чиқарди деб ўйлайман!..— деди

Абай ҳам шу томонларини ўйлагандек бўлди.

— Ундай бўлса, бориб айтинглар, ихтиёр ўзларида. Шу ишни лозим топдик деб у иккови қарор қилса, мен уни бузармидим? Гапларини бошлай беришсин!..— деб, бир нафас индамай ўтириб қолди.

Ўспонга юраги эзилиб, ғам-ғуссага ботиб кетди. У ўлиб, бугун унинг мол-мулкини бўлиш деган машъум ишнинг чиқаётгани мана бу.

Ўйлаб кўрса, умрида Ўспон билан Абай учун Такежон билан Исҳоқ жигар эмас, бегона кишилар бўлиб ўтишган экан... Энди Ўспон йўқ. Булар бўлса, бир туки хато бўлмагандек, сергак, эслик бўлиб, дунёга ҳирс қўйиб, жониқиб ўтиришибди. Келган Шубор ҳам ўшаларнинг гапини, қилаётган ишларини чакки деяётгани йўқ.

Абай мана шу жигарлар орасида ўзини ёлғиз, ёппа-ёлғиз ҳис этди. Бироқ бу унинг ўрганиб қолган ҳолати. Эндиги ҳаётда у ёлғиз. Шунини эслаш ўзинию, эсини йиғиб олишга мажбур қилиб, ич-ичидан ғамгин этди.

— Ягона ўтинчим — бундан кейин юзма-юз ўтириб сўзлашайлик. Бошидан охиригача сен икковинг бирга бўл. Яна улар ҳам Ўспоннинг бизга ўхшаш жигарлари эди-ку. Исмоғул билан Шакени ҳам айтдириб юборишсин,— деди.

Ўша кунини туш оққан пайтда бор қариндошлар Ўспон уйига йиғилишди. Яқиндагина жотоқлар можаросида Абай нақадар қизгин, битимга келмайдиган қайсар даъвогар бўлса, бугун жуда суст. Бошқаларнинг жониққани мол-мулк, мерос-ку. Бу унга парво қилаётгани йўқ. Шунинг учун кейинги гап-сўзларга ҳам анча совуққонлик билан аралашди.

Абай даставвал Такежоннинг ўзини сўзлатди. Такежон анча гапириб: «Ўлганнинг орқасидан ким ўлибди», «тирик банда тирикчилигини қилади» деб келиб, аввал унинг мол-мулкини бўлиш бир онадан туғилган учта жигарнинг ихтиёрида эканлигини айтди. Исҳоқ билан ўзи гапни бир жойга қўйганини сездирди. Мерос олиш тўғрисида ҳали ҳам бирор фикрини изҳор қилмаган Абай бўлгани учун, энди унинг ўзидан кўнглидаги ниятини сўради. Абай ўзининг бир ҳафтадан кейин Қорамўла Шер-

бешнайига¹ жўнашини эслатди. Йўлга икки-уч кун керак. Унда бу ишларни бартараф қилишга тўрт-беш кун вақт бор экан,— беш кунда битмайдиган гап бўладими? Фақат кўнгилдаги бор ният билан қарорнинг ҳаммасини очиб айтиб, ўртага ташлаш керак» деди.

Ўзидан кутилаётган даставвалги жавоб мол-мулк, мерос бўлиш важида бўлгани учун, Абай:

— Мерос бўлинсин. Менинг қаршилигим йўқ,— деди.

Такежонга: «Қандоқ бўламан дейсан? Бор молини, қистов, уй-жой, рўзгорини ўзинг эсга олиб, ҳисоб қил-да, ўзинг бўл. Ўзинг бийла!» — деди.

Шунинг билан биринчи кун барча қариндошлар, Ўспоннинг бугунги кунда қўлда бўлган ҳамма йилқиси, қўйи, туя ва сигирларини ҳисобга олиш билан бўлишди.

Ўспоннинг уч хотини, уч қистов, яъни уч қишловга эга эди. Катта уй, Эркежон қистови Жидебой бўлганда, унинг кун чиқиш томонидаги уч-тўрт чақирим жойда бўлган Мусақул, бу кунларда Зейнебнинг қишлови эди. Такежон Чинғизда катта қишов солиб, ўша ерга кўчгандан кейин, Ўспон билан келишиб Мусақулни унга берган. Учинчи қишовда Ўспоннинг кичик хотини Тўримбола турарди. У Қишов Бароқ деган жойда, Жидебойнинг ғарб томонида. Бу ҳам беш-олти чақирим жойда эди..

Ҳозир ўша қишовлар билан ёз яйлайдиган, куз кузлайдиган ерлар, яйловлар ҳам, сўнгги йилларда Ўспон овули ўтирадиган қудуқ, булоқлар, кўл, оқар сувлар, қуруқ пичанзорлар — ҳаммаси ҳам ҳисобга олинди.

Дастлабки кунда бўлган гап-сўзлар Қоражон билан Маникенинг қулоғига келиб етганда, улар тамшанишиб, ҳайрон бўлиб қолишди. Абай «мерос бўлинсин» дебди. «Ҳамма нарсани ўзинг бўл... Сен каттасан» деб Такежонга йўл берибди. Ўзи, афтидан, можаро қилмайдиган кўринади... — дейишганларида, Манике:

— Айнекемнинг бундоқ қилиши чиними, сирими! Ким билади... Оқибатини кутайлик... Хўш, ихтиёрни Аҳкемга берибди-ку, бергани рост бўлса, эртага Аҳкем мероснинг каттасини ўзи олишини айтсин қўйсин-да, нимасига андиша қилади? Биров орқали айтдириб нима қилади? Уч жигар бирлашиб, бичиб тикамиз деган экан, энди ўз қўлига бериб қўйилган чилвирни ўзи бийласин, бўшатмасин! — деб маслаҳат берди.

¹ Чрезвычайный съезд.

Бу маслаҳат кўп маъқул тушган Қоражон Азимбой билан холи ўтириб сўзлашди. У ҳам, «шундан яхши гап йўқ» деди.

Шу билан «уй ичидагиларнинг, қариндошларнинг маслаҳати шу» деб Қоражон қарорини Такежонга айтди.

Эртасига бош қўшилган пайтда, Такежон ёши улуғлик йўли билан мероснинг каттасини ўзи олмоқчи эканлигини айтди. Абай унга ҳам қарши бўлмади.

Шунинг билан кузак, кўклам кўчиладиган жойлар, яйловларда Такежон билан Исҳоқ оладиган ерлар ҳал қилинди. Молни Такежоннинг ўзи оғзига сиққунча, ётиги билан айтиб олди. Узининг, Исҳоқнинг ҳиссасини айтди-да, Абайга: «Сен нима олмоқчисан, шуни ўзинг айт» деди.

Абай: «Тақсим қилинаётган мол-мулк, қўнис ва ўтлоқлардан, Успоннинг уйидан ҳеч нарса олмайман» — деди. — Бу уй отамнинг, кечагина ўтган овамнинг уйи. Урни йўқолиб кетмайди. Йўқотишга бизнинг ҳеч ҳақимиз йўқ, ҳамма мерос батамом бўлиниб олингандан кейин ким эга бўлсада, катта даргоҳ қолади. Қайси биринг катта уйга эга бўлсаларинг ҳам, менинг ҳақим йўқолмайди. Икковинг менга қарамай, оладиганларингни олаверинглар! — деди.

Шундан кейин Такежоннинг уйида бўлган гапда энди қандай ҳийла ишлатишни отасига Азимбойнинг ўзи айтиб берди.

— Абайнинг сизга ҳавола қилгани рост бўлса, катта уйга ўзим кираман денг, яна гапни Эркежондан бошламасангиз, қолган гапларингизнинг ҳаммаси шунчаки «ҳийлаи-шаръий-ку!» — деб тўнғиллаб қўйди.

Сўнгги кунларда ота-онасининг ўртасидаги сирга сиртдан араллашиб, эти қотиб қолган ҳаромзода йигит, энди қандай ҳаромлик бўлмасин, бошлай берадиган, сира тап тортмасдан гапира берадиган даражага етган. Учинчи кунги маслаҳатда Такежон янги гапни, асил мақсадини айтди.

— Йўлимнинг улуғлиги рост бўлса, Абай, Исҳоқ икковинг бир бўлиб, инон-ихтиёрни менга берганларинг рост бўлса, эндиги гапнинг каттаси қишлоқ масаласи экан. Яна асосий гап уйлар, бевалар масаласи экан. Уша масала ҳал бўлса, бошқа гапларнинг ҳаммаси ўз-ўзидан ҳал бўлади. Успондан қолган уч бева бор, шунга яраша

уч аменгер¹ бор эканмиз. «Ушалардан кимни ким олади?» Бу ишни атрофдагилар ҳам, ўзимиз ҳам шу маҳалгача ҳал қилмай келдик. Энди менинг сўзимга кирсаларинг ўша бевалар ҳақида сўзлашайлик! — деди.

Исҳоқ бу гапга қарши эмаслигини Абайдан олдин айтди. Абай жавобида бунга ҳам қаршилиқ билдирмади.

— Хоҳлаган беваларингни айтинглар, оғизга олинглар! — деди.

Энди қариндошларнинг асил мақсадини эшитмоқчи эди.

Такежон сирини яширмади. Ўзининг Эркежонни олиш ниятида эканлигини очиқ айтиб қўя қолди.

Абай энди «бу хусусда қандай вазият олар экан» деб Шубор ҳам қараб турган эди. Эрбўл ҳам, бошқа қардошлар ҳам унинг қандай жавоб қилишини билишмаган эди.

Абай бу тўғрида ҳам дарҳол жавоб қилди. Инон-ихтиёр Такежоннинг ўзига берилганлигини яна айтиб келиб, энди танлаб олишни ҳам унинг ўзига ҳавола қилди.

Шунинг билан ҳамма гап-сўзлар ҳал бўлди. Яна бир оз ўтирганларидан кейин, Такежонга тегадиган бор ҳиссанинг аниқланмоғи кераклиги маълум бўлди. У оларини олиб бўлгач, қолган икковиники осонгина ҳал бўлади.

Хўш, Такежон оладиган мероснинг каттаси Эркежондан бошланаркан, энди у билан сўзлашиш керак. Шунинг оғзига олган Исҳоқнинг гапини Шубор билан Эрбўл қувватлашди. Шу чоққача сўз қотмай, фақат тингловчи бўлиб ўтирган Шаке энди гапга аралашиб:

— Ёлғиз Эркежон эмас, уччови билан ҳам сўзлашиш керак. Асли ўзи, бу гапларнинг бошидан охиригача нега у одамлар четда қолаётир? — деб қўйди.

Исҳоқнинг кўнглидаги гап бундай эмасди.

— Б-е-е, ҳаммаси билан сўзлашиб ўтиришнинг нима ҳожати бор? Эркаклар ўртасида ҳал қилинадиган ишга хотинларни аралаштиришнинг нима кераги бор? — деди Исҳоқ, энсаси қотиб.

Шаке бу жавобни мутлақо ўринсиз топди.

— Оҳ-ҳо, у нима деганингиз, Исҳоқ оғал? Ўзлари билан маслаҳат қилмай, сиртдан буйруқ қилиб, улаша бегонизми? Булар шунчалик бегона, ёт одамлар эдими? Ўлжа мол улашилгандек қилиб бўлинадиган бўлдимиз ҳали? Ўз ихтиёрлари ўзларида, ўз тилаклари бор одам-

¹ Эски урф-одат бўйича, ўлган ака ёки уканинг хотинини ёки унашилган қизни қолган ака-укалари олар эди.

лар эмасмиди? Ешлари ўн етти — ўн саккизда эмас. Ҳаммаси ҳам эс-ҳушини йиғиб олган... — деди.

Қариндошлар ичида Шаке кўпинча Абайнинг насихатларидан, қилган ишларидан ўрнак оламан деб юрган яқинларининг бири эди. Ҳозир у, гарчи аввал ҳеч ким билан маслаҳат қилиб олмаган бўлса-да, Такежонларнинг ниятида зўрлик билан нодонлик борлигини англади. Икки-уч кун мобайнида фақат тингловчи бўлиб келиб, ўзи гапга аралашадиган пайтни шу дақиқа деб билди.

Унинг сўнгги сўзига парво қилмай илож йўқ эди. Ичларидан уни ёқтиришмаса ҳам Такежон, Шубор, Исҳоқларнинг дамлари ичларига тушиб, анча қўнишиб тараддулланиб қолишди. Абай буларнинг авзойига бир-бир қараб, кўнглидаги гапларни ҳамон очиқ айтмай, синовчи назар билан боқиб ўтирганди.

Шакенинг гапи Абай айтадиган, унга кўп маъқул тушадиган гап эканлигини Эрбўл ҳам билиб ўтирганди. Шу чоқ у ҳолис биродар тарзида шартта айтди қўйди:

— Баракалла Шаке, баракалла, Шакенинг гапи тўғри. Бу аёллар ҳаммангизга ҳам яхши келингина эмас, инингиз-жигарингиздек бўлиб кетган. Уччовининг олдидан ўтиш—мана шу ўтирган ҳаммамизнинг бурчимиз. Ҳамма гапни шу йўсинда ҳал қилиш керак!—деди.

Такежон Абайга қаради:

— Сен нима дейсан?

— Мен фақат бир ишга қаршиман. У—зўрлик! Қандай қарорга келиб, қай таҳлитда улашсанг-да, ўша аёлларнинг райига қарамай ҳал қилмайсан, Такежон... Ундан бошқасини ўзинг билавер. Инон-ихтиёр ўзингда!..—деди.

Ҳамма иш шу билан равшан бўлиб қолди.

— Ундай бўлса, уччовига ҳам гап ташлаб кўрайлик. Қани Шубор, Эрбўл, икковинг эндиги гапни ўшаларга етказ!—деди Такежон. Ичидан: «Бу масала бузилса, шу ердан бузилади» деган шубҳага борди. Шубор билан Эрбўл кетаётган пайтда:

— Аввало бир гап юзасидан уччовининг ҳам олдидан ўтинглар. Ота-она йўли, шариат йўли буюрган. Кўзи ҳаёт аменгерлари бор. Ҳаммаси ҳам эр қилсин деган қарорга келди. Аввало шу ишга розилик билдиришсин!—деб, бир оз индамай ўтирди-да, сўнгга Шуборга қараб, яна бир маслаҳат берди:

— Бирини-бири қора тортиб, бир-бирига солади-ку. Гапни Тўримболадан бошланглар. Бошқаларга нисбатан ёши кичик. Бу ерда ўша бошлаб ўртак кўрсатсин! — деди.

Шунинг билан Шубор, Эрбўл иккови учта бева билан сўзлашгани кетишди. Даставвал Тўримболанинг ёнига боришди. У дуруст жавоб қилмади. Шубор зўр бериб тушунтириб, авраб кўрса-да, Тўримбола маълум бир жавоб қилмай қўйди.

Ҳозирча дудмол қилиб:

— «Мен Эркежон билан Зейнебнинг олдига тушмайман. Ўшаларнинг гапига қараб жавоб қиламан, ҳозирча мени зўрламанглар!» — деди.

Бундан кейин икки элчи Зейнебга боришди. Шубор унга кўп гапирди. Жуда узоқдан айлантриб келиб, айниқса унинг йўл биладиган, донолик қиладиган бева эканлигини ётиғи билан гапирди.

У сўзлаётган пайтда кўркам, хушёрлик акс этиб турадиган чеҳрасини эркаклар томон яққол буриб ўтирган Зейнеб киприк қоқмай, ўйланиб қулоқ солди. На ранжиди-ю, на ҳайратда қолди. Эрбўл ичидан: «Зейнеб бу гапларни аввал эшитган кишидек қулоқ солаётир. Ёки бу аёллар икки-уч кундан буён бўлаётган ивир-шивир гапларни эшитиб ўзаро маслаҳатлашиб қўйганмикин? Ундай бўлганда бу ҳам Тўримболанинг жавобини берадими?.. Эркежонга соладими?» — деб ўйлади.

Бироқ Зейнеб гап бошлаганда у ўйлагандек бўлиб чиқмади.

Йил бўйи Ўспонни йўқлаб йиғи берган шу эди. Ҳамма қариндош-уруғ билан фотиҳа ўқигани келганлар: «Байбай, Зейне-б-е-й, шўрликнинг фиғони фалакка чиқаётир-а!», «унинг дарди-алами, унинг кўз ёшлари, унинг гийрандалиги — ҳаммаси ҳам чинакам содиқ ёр эканлигининг аломати-ку!», «бу дунёда ким армонда кетмайди. Лекин орқангда мана шу Зейнебдек фарёд чекиб ёд этгувчи бўлса, ўлсанг ҳам армонинг борми?» дейишиб, ҳатто бетона кишиларгача орзу қилиб кетишганди.

Зейнеб Ўспоннинг йилини эрта беришга ҳам қарши бўлганди. Даставвал ўша гап ҳал қилингандан бошлаб, худди йили бериладиган кунгача йўқлашни яна бошқача қилиб олди. Кунига икки маҳал эмас, ҳатто уч маҳал йиғи берадиган бўлди.

Шубор бунинг олдига келганда: «Қийини шу бўлади-

ку», «Қайғусини кўпга фош қилган шу эди. Ҳали ҳам эрнинг доғи нари кетгани йўқ-ку!» — деган гапларни кўнглидан ўтказганди. Даставвал гап бошлаганида кўп эҳтиётлаб ётиғи билан гапиришининг сабаби ҳам шу эди. Энди ўша Зейнеб икки элчини ҳайратда қолдирди.

Чинлаб бир-икки оғиз гап айланмасданоқ кўна қолди. «Ота йўлидан озмайман. Айтганингиздан чиқмайман. Қарорни бузмайман, биродар! Қолганини ўзинг билавер» — деб ўтирибди.

Кўринишдан сездирмаса-да, ичида уни сал эрмак қилган Шубор: «оббо бола пақирей!» деди-ю, индамади.

Зейнебнинг булар кутмаган яна бир гапи ҳам бор экан. Товушини баралла қўйиб, уни ҳам айта қолди. Узи серғайрат, зийрак, тўғри сўз шаддот хотин бўлгани учун, шундай пайтларда эркакларнинг гап ташлаб, эзмаланиб ўтирадиган одатларини ёқтирмас эди. Бугун шу топда Шуборлар айтмагани билан эртага буларнинг яна келишини, ўзларининг олдиларига кўндаланг қўйиладиган яна бир гап борлигини ҳам билиб турганди. Ушани ҳам айтди:

— Билиб турибман. Бугун айтмаганингиз билан эртага ўша гапни ҳам очасизлар-ку. Уни ҳам айтиб қўя қолай. «Киминг кимга теккинг келади» деб ҳам сўрайсизку ҳали. Менинг жавобим эсларингда бўлсин, у масалани ҳам ўзларингга ҳавола қилдим. Уч бева қолган бўлсак, худога шукур, уч аменгер қолибди. Кексайиб, ер тираб ўтирганлар улар эмас. Менинг ҳам тўлишиб, ўн еттига энди чиққан чоғим эмас. Уччовининг биттаси беш-олти ёш катта, биттаси беш-олти ёш кичикдир. Қирқнинг ичи билан эллик ўртасидаги эркакнинг «униси ёш», «буниси қари» дегулиги борми?! Ҳаммаси ҳам ўрта яшар, ҳаммаси ҳам етилган одам. Қаричдан эллик кичик, деб нима қиламан! Ўзларинг ҳал қила бер.

Шубор бу жавобни эшитиб ўтираркан, бир ҳазил ҳам қилиб юборгиси келди. Ичидан: «тегмайман» деб ғашғаша қиладими десам «ол» деб, машмаша қиладиганга ўхшайди-ку. Ҳали ҳам бир эрни олиб ёмоқчи-ку! — деб эрмак қилди-да, хиёл жилмайиб қўйди.

Зейнеб сезиб, жаҳли чиқиб кетадими деб, чеҳрасидаги бу кўнгилли вазиятни тездан йўқотди.

— Янгажон, ақлингдан айланай. Одоб сақлаган бўлиб, андиша қилган бўлиб ўтирмай, тўғрисини дангал ай-

тиб қўя қолганинг қандай яхши бўлди, а! — деб кулиб қўйди.

Эрбўл иккови Зейнебнинг уйидан йироқлашиб олганларидан кейин, бемалол сўзлашиб, кулишиб кетишди. Шубор ҳазилга олиб:

— Тилагингни бергур, олдимга ўзи тушиб йўрғалаб кетди-ку. «Берадиган эринг қани! Қайси бири бўлса ҳам ярай беради. Фақат олиб келиб қўлимга бир тутқазчи!» деб ўтирибди.

— Рост, а, жуда ҳам... ўктамда... тап тортмайди!

— Ҳ-а-а, ўша ўктамлигидан эрни ҳаммадан олдин олаётганини кўрмайсанми, маккор қизил тулкидек...

— Шуни айтгин, бошқалардан олдин чўққига чиқиб, мана бу аменгерларига бўй кўрсатаётир-да.

— Жилва қилиб, саробдек тўлғаниб, кўз тортади-а-а, мен бу ердаман деб!.. — Шубор чиниққан овчиларнинг тили билан Зейнебни маккор тулкига тенглаштириб ҳажв қилганича кулди.

Сипогина, кам гап, оғир ва босиқ Эркежон, булар билан совуққина сўрашди. Қотма, баланд бўйли, қадди-баста келишган матолгина Эркежоннинг юз тузилишлари ҳам қозоқ аёллариникидан бошқача эди.

Пушти ранг товланиб турадиган оппоқ юзларидан, хиёл кўтаринки, узунроқ, бежирим бурнидан, катта-катта, сурмадор қўй кўзларидан, чўзинчоқ келган юзидан ҳар наслнинг аралашидан туғилгандек кўринарди.

Уйни холи қилиб олган Шубор, Зейнебга гапирганидек бунга ҳам анчагача сўзлади. Бироқ у гапни тамом қилмасданоқ Эркежон йиғлаб юборди.

— Мақсадингни англадим, мулла йигит!—деб ёшга тўлган кўзларида ғазаб акс этди-да, Шуборга қаради.— Тушунтирмаёқ қўяқол. Шўрлик бўлган ҳолимни мой билан силаб тузатаман деб эдингми!—деди-да, ўкириб йиғлаб юборганича, юзини ёнидаги ястиққа босди. Бағрини ерга бериб ўксиб-ўксиб йиғлаганича ётиб қолди.

Шуборнинг гапи ноилож бўлиниб қолди. Кейин Эркежон ўзини бир оз тутиб олгани билан, кўнглидаги алами, ғазаби асти камаймади.

— Мен эр излаётганим йўқ. Кенжа ўлган куни,— деб Успонни оғзига олди,— аҳд қилган эдим. Ўзи билан икковимиз йўрғагидан олиб, бағримизга босиб ўстирган жўжаларимиз бор. Авбакир билан Покизод бор. Мен бефар-

занд хотин эмасман. Шу икковининг тилагини тилаб, Кенжанинг чироғини ёқиб, дунёнинг бошқа орзу ҳавасларини йиғиштириб қўяман деб, қилган аҳдим бор. Уч қайноғамга шу гапимни айт. Катта уйдан сургаб ташласа ҳам, энди эрга тегмайман. Бўлмаса, шу даргоҳни кечаги онамнинг, Кенжанинг уйи қилиб, қўзғолмай ўтираман...— деди. Гап шунинг билан тамом бўлди-да, Шубор билан Эрбўлни яна қайта оғиз очирмади. Саботли, ғамгин сиймосида кескин қарорга келиб, қаттиқ аҳд қилгандек бир гайрат акс этди.

Шубор яна қайта бирор нарса дейишга ботинолмади. Ниҳоят, Эркежон кўз ёшларини тийиб, Шуборга яна бир тикилди-да, бу ҳақда гап очмасликни буюрди.

Бу уйдан иши ўнгмай чиққан элчилар яна Тўримболанинг ёнига боришди. Шубор унга фақат Зейнебнинг жавобини, қилган қарорини айтаркан: «Кўниш керак»—деган гапни қатъий қилиб гапирди. Тўримболанинг ёшлиги, мўминлиги бор. Эркежондан хафа бўлиб чиққан Шубор энди бунга жўрттага салмоқ солиб, буйруқомиз гапирди.

Зейнебнинг гапини қайтадан сўраб, англаб олгандан кейин, Тўримбола ҳам кўнди.

Аёлларнинг жавобини Шубордан батафсил эшитишганда, Такежонлар индашмай гангиб қолишди. Барча ҳисобни ёлғиз Эркежон бузаётир. Ҳамон у кўнмайдиган бўлгандан кейин, мерос бўлишнинг нима ҳожати бор? Маккор Такежоннинг кўнглида энди бир ишончсизлик, шубҳа туғилди. Абайни синамоқчи бўлди. Шунинг учун аёллар масаласини қўя туриб, Абайнинг ўзидан гап олиш ниятида:

— Хўш, беваларни бўлиб оламиз дедик. Мен тилагимни айтдим. Исҳоқ ҳам бева олишга тайёр. Бор мақсадимизни қардошлар олдида очиб айтдик. Хўш, Абай, сен нима дединг? Сен кимни олмоқчисан? Шунини айтчи!— деди.

Абай тараддуд қилмади. Салмоқ билан Такежоннинг юзига тикилиб қаради.

— Мен нима дедим? Танлайдиганим ҳам, талашадиганим ҳам йўқ. Мен бева оламан деган эдимми? Мен ҳеч қайсисини олмайман.

— Ийе, бу нима деганинг?

— Бу қандай гап?— дейишиб Такежон билан Исҳоқ барабар савол беришди. Шубор, Исмағул, Шакеларга

ҳам Абайнинг жавоби кутилмаган гап бўлди. Улар ҳам Абайнинг юзига тикилиб қолишди.

— Мен сенларнинг қай таҳлитда бўлишингларни кўрай деб ўтирибман. Хотин олгани келди деб эдингларми?

— Бу гапни қўй, биз олганда сен нега қоласан? Аменгерлик бурчинг қани! Олмайман деган гапни гапирма!— деб Такежон инисига буйруқ қилаётгандек гапирди.

Абай истеҳзо билан кулиб:

— Нима, менга зўрлаб хотин олиб бермоқчи эдингми?

— Йўлдан чиқаман десанг, ўзинг биласан. Бўлмаса: «ихтиёр» ёки «зўрлик» деб ўтирар эдими ота йўли.

— Ота йўли... Замон ўзгарган сайин, йўл ҳам ўзгаради. Ота йўлини тутадиган бўлсанг, қон ютиб ўтирмас эдингми шу кунларда!? У йўлнинг ҳам қанча-қанчаси бузилиб, қанча-қанчаси ўзгарган...

— Ие, ундоқ бўлса бу гапларимиз беҳуда экан-да... Абай, қўйсангчи асти шунақанги уя бузар гапларни.

— Мен ҳали сенинг уянгни бузганим йўқ... Ер улашаман дединг, қарши бўлдимми? Молини оламан дединг, йўқ дедимми? Хотин улашаман дединг, қўй дедимми? Хоҳлаганимни оламан дединг, қарши чиқдимми, талашдимми? Қачон буздим сенинг уянгни? Нима десанг хўп деб, дамимни чиқармай ўтирибман-ку.

— Кўнганинг чин бўлса, сен ҳам бева оласан.

— Йўқ чироғим, у эркалигингни кўтара олмайман. Ихтиёрига қарамай, зўрлаб қўйнига бева хотинни солиб қўядиган Абай деганмидинг? Бу нима деганинг?— деб Абай зарда билан Такежонга қаради.

— Нега олмайсан?

— Олмайман.

— Даставвал бева олаётган сенми?

— Йўқ. Даставвал бева олмайдиган мен.

— Қани, сабабини айтчи бўлмаса?

— Сабаби шу, севган ёрим бор. Ундан бошқа ёр топиб, эндиги ҳаётда ҳузур-ҳаловат изламай қўя қолдим. Олгиларинг келаётган экан, ўзларинг бўлиб олаверларинг!..

Бу гапдан кейин ўтирганлар довдираб қолишди. Бир оздан кейин Такежон гапни яна аёллар ҳақида бошлади.

— Абай кўнмаса ихтиёри. Лекин кўнмаганининг ҳаммаси бошини олиб кета бермас. Хотинлар ҳақида гапиринглар! — деб Исҳоққа қаради.

Исхoқ унинг ниятини англаб, Эркежоннинг «эрга тегмайман» деган гапини нотўғрига чиқарди. Такежон иккови бири олиб, бири қўйиб, Эркежонни кўндириш керак, кўнмаса ҳам эрга тегдириш керак. «Кўнаман» деб аёлларнинг ҳаммаси ҳам айта бермайди. Йиглаб ўтириб ҳам бўйсуна беради,— деган гапини келтира бошлашди.

Лекин ҳамон ҳалиги фикрда турган Шаке бу гапга қарши чиқди. Исмоғул ҳам:

— У, сиз ўйлаган аёллардан эмас, Эркежонни бу таҳлитда кўндириб бўлмайди!— деди.

Абайнинг фикри айтмаса ҳам маълум. Шунинг учун Шубор ҳам айна Эркежонни ундай қилиб олиш мумкин эмаслигини айтди. «Авваллари бундай чоқда зўрлик ишлатилса, фақат ёш келинларга ишлатилар эди. Аммо ўзи бир овулнинг, яна унинг устига катта даргоҳнинг эгаси бўлиб, бағрига бола босиб, эл онаси бўлиб қолган аёлга нисбатан бундай қилишни осон тутиб бўлмайди!» деди.

Шунинг билан Такежон, Исхoқ бир тараф, бошқаларнинг ҳаммаси бир тараф бўлиб қолди. Гап бир жойга қарор топиб тинчимади. Шу сингари ҳар дам хаёллик билан йиғилганлар яна тарқалишди.

Сўнгра Такежон ғазабланиб, норози бўлди-да, қовоғини солганича индамай чиқиб кетди.

Уша куни кечқурун, туни билан Такежон ва Исхoқларнинг уйида галма-гал маслаҳат бўлди. Азимбой билан Манике, Исхoқ билан Азимбой, Такежон билан Исхoқларнинг жон талошига учраб, қилаётган ивир-шивирлари тонг отгунча босилмади.

Эрта эмас, индин Абай жўнаб кетади. Сўнгги куни ҳамма гапни ҳал қилиб, юзни ёруғ қилиб қолиш керак. Тонг отарга яқин бир нафас тинчиган меросхўрлар бугун нонуштани ҳам эрта қилишди. Чошгоҳга бориб бия бойланадиган пайтда Шубор ҳам шу ерга келди-да, ҳамма гапдан хабардор бўлиб олди.

Такежон овулига Эрбўл ҳам чақиртирилган эди. У кечикиброқ келганида, бу ердаги гап-сўзлар тамом бўлиб қолган эди.

Энди Такежон билан Исхoқ аввалгидек Абай билан юзма-юз ўтириб сўзлашмайдиган бўлишди. Олдиларида чигал тугун турибди. Бундай пайтда учқун отиб чиққан гапдан аланга олиб кетиши мумкин. Яқин қариндошлар

қизишиб кетиб, нари-бери сўзга боришиб қолмасликларини учун, энди орага одам қўйиб сўзлашишни маъқул кўришди.

Аслида эса Такежон билан Исҳоқ, Абайнинг аямай, тўғриси шартта-шартта айтишидан, илиб кетиб, чўрт кесадиған чечанлиғидан чўчишарди. Холис биродарларнинг ҳам булардан олдин оғзидан гапини олиб қўядиған, ўзига оғдириб кетадиған қуввати ҳам бор. Сўздан ютқазилса, йўлдан енгилиш ҳам қийин эмас. Ўша ҳисобларга кўра, бошқалар орқали йироқдан отишиб харомлик билан кураш олиб бораётгандек, «тиргович тираб» қўйиб олишадиган бўлишди. Абай чалиб йиқитмасин деб, ўзларининг ёнбошларини узоққа ташлаб курашадиган бўлишди.

Эрбўл билан Шубор бу ердаги қардошларнинг талабини эшитишаркан, Абайнинг ёнига бориш учун отга минадиған бўлишди. Иккови кермадаги отлар ёнига келишганда, Азимбой ҳам отга минай деб турган экан. Ёнида ёшгина отбоқар йигити ҳам бор. Афтидан, йироқ сафарга жўнайдиган кўринади.

Шубор унга қараб:

— Нима гап, сен бирор ерга жўнамоқчи бўлаётирсанми?— деди.

— Ҳа, жўнамоқчиман! — деб, Азимбой қовоғини солди-да: — Бу ердаги қариндошларнинг гапи кўнгилни айнатаётир. Шунини кўрмай деб, бошимни олиб қочиб кетаётирман!— деди.

У, гўё соф юраги сесканиб, ҳалоллик-оқлигини сақлаб қолиш учун тез йўл олаётганга ўхшайди.

— Қаерга кетаётирсан?

— Ҳа, ҳалиги Медев дўст бўлайлик дегандан кейин, бир қарон бургут топиб бер деган эдим. Ўша «бургутни олдириб қўйдим, келиб олиб кетсин» деб салом айтиб юборибди. Ушанга кетаётирман деди.

Эрбўлга ҳам, Шуборга ҳам сир маълум бўлди. Азимбой жўнаб кетмай, жўрттага Эрбўлларни кутиб, шу бугун кетишини гўё шунчаки айтиб кетмоқчи эди. Оддий бир ишдек қилиб гапиргани билан бу кетишнинг тагида тортишув бор. Бугун ўртага ташланадиған оғир масала устида Абайни жўрттага ҳайиқтириб қўймоқчи. Медев Ўразбойнинг ўғли. У овул Такежонни домга илинтириб, ўзига тортишнинг пайида юрган овул.

Азимбой ўшани пеш қилиб иш тутаетир.

Унинг қаерга кетгани ҳозир Абайга етади. Жигарлари қиммат бўлса, Абай Такежоннинг бугунги айтиб юборган гапларига кўнади. Кўнмаса, у вақтда ажралиб, Уразбой томонга ўтиш учун Такежон билан Азимбойнинг қўл-оёғи ечилади.

Шубор бу вазиятларнинг ҳаммасини англаш билан бирга, айтиш замонда Такежоннинг Уразбой билан топишишини маъқул кўрмайди. Ичдан бир-бирларини англашиб, келишолмай турган ҳолда Азимбойга:

— Бе, шошилиб нима қиласан. Мана бу гаплар бар-тараф бўлсин. Овулдагилар хотиржам бўлсин. Бургунинг ундан кейин олмайсанми?— деди, чиндан ҳам кетишига райи йўқдек.

Азимбой жавоб қилмай, индамай турди-да, отига миниб кетди.

— Аразлаган-да!.. Яна ўпкасини орқалаб бораётир-ку анави!— деди Шубор Эрбўлга тушунтириб.

Бу гапда ҳам бир мўлжал бор. Ўзидан кўра Эрбўлнинг Абайга яқинроқ, сирдошроқ эканини ўйлаган Шубор, Эрбўл жўрттага Абайга бориб: «катта бир фалокат рўй берай деяётганини айтсин» деб гапирди. Шу билан Азимбойни ғаломус, фитна демай, бегуноҳ, фақат «аразчи» гўдакдек қилиб, жўрттага унинг қилмишининг устини ёпиб енгиллаштириб гапираётир.

Абайнинг ёнига келганда Эрбўл ҳалиги кўрганини яширмади. Оддий гап гапираётгандек қилиб, Азимбойнинг Уразбой овулига жўнамоқчи бўлаётганини билдирди. «Жўнаб кетди» дегани йўқ. Сабаби, Эрбўлнинг англашича, ҳали Шубор айтган сўнгги сўздан кейин, Азимбой индамай кетганда, бугун жўнамай, бўладиган гапларнинг оқибатини кутишга кўниб кетди. Уни Эрбўл билиб қолмасин деб, Азимбой жўрттага жавоб қилмади. Қош-қовоққа қараб зеҳн солиб ўргангани учун Эрбўл ҳам бу ишларни Абайга оддий бир хабар тариқасида гапирди. Уни кўпиртириб, лоф уришнинг ҳожати йўқ. Фақат бир хабар тариқасида Абайга етказиб қўйгани маъқул. «Абай турли-туман ҳаракат, вазиятларни билиб турсин. Қайси ишда қандай сир борлигини, қандай хулоса чиқаришни Абайнинг ўзи ҳам билади» деб ўйлади. Дўстининг зийрак, сергак кўнглига доим ишониб келган Эрбўлнинг ўзи ҳам унга мос келадиган саботлилик кўрсатди.

Абай Азимбойнинг хабарини эшитганда, индамай бошини бир оз қуйи солиб ўйланиб қолди-да, кейин тез ўзгарди. Бир ишга қаттиқ аҳд қилгандек вазият олиб, қизишиб кетди. Ялт этиб Шуборга қараб:

— Қани, Такежоннинг тилагини айт-чи! — деди.

Такежонлар кенгаши Абай олдига икки хил талаб қўйишибди. Биттаси — «Эркежон билан Абайнинг ўзи сўзлашиб, Такежонга тегишга кўндирсин» дебди. «Бўл-маса иккинчи қарорни қувватласин. Агар Эркежон тег-майман деган гапидан қайтмайдиган бўлса, жамийки аменгер бир бўлиб, зўрлик билан кўндирамиз. Райига қараб ўтирмай, Такежонга тегишга мажбур қиламиз. Шу масалада Абай биз билан бирга бўлсин» дебди.

Абай бу гапларнинг икковига ҳам кўнмади. Шундан кейин кун бўйи Такежон овули билан Абай овулининг икки ўртасида элчилар тинмай қатнашди. Абайнинг қатъий сўзи:

— Мен ўзим Эркежонни олмайман. Оламан деган Такежондан қизғонмайман. Бироқ зўрлаб олмасин. Ундай қилса, қарши чиқаман. Зўрлик қилдирмайман! Одам қўйиб сўзлашсин, кўндириб келишсинда, ола берсин! Шундан бошқа гапим йўқ. Энди мени ортиқ қийнаманглар, — деди.

Кейин Эркежонга яна киши юборилди. Исҳоқни юборишди. У бор гапларни айтиб, ялиниб-ёлвориб ҳам кўрди. Эркежон қаттиқ қаршилиқ кўрсатиб, кеча Шуборга берган жавобидан қайтмай туриб олди. Гап яна боши берк кўчага тақалди.

Шу чоқ Такежон уйидаги маслаҳатда энг сўнгги, бешафқат, разил гапни гапирди. Бу Эркежон билан Абайга нисбатан баравар қилинган қасдлик эди. Шу гапни Шубор билан Эрбўл орқали йўлларкан, Такежон ҳақиқатан ҳам совуқ бир сирни очди:

— Ака-ука ўртасига низо тушай деб турибди. Агар шу паллада бир-биримизни англаша олмасак, Қунанбой болаларининг ўртаси бузилгани. Бунга сабаб Эркежон билан Абай деб биламан. Оқибати қандай бўлса, ўз гиналари ўзларида. Бироқ бир-биримизга ганиматмиз! — деб, кўнглидаги бутун гапни тўкиб солди.

Бу гап билан бирга қўйган талаби: «Эркежон эрга тегмайман деса, ўша жойида ўтирсин. Лекин уйи, мол-мулки, Қунанбойнинг, Улжоннинг ҳамма болаларига баравар тегишли уй бўлиб ўтирсин. Ҳозир Абайнинг икки-

та набираси Эркежоннинг қўлида экан, биз бу уйни ҳам-мамизнинг ҳаддимиз сиғадиган уй деб билмаймиз. Абайнинг иқболида ўтирибди деб биламиз. Эркежоннинг айтгани бўлсин. Лекин Авбакир билан Покизодни уйдан чиқариб, Оқилбойнинг ўзига берилсин!» — деди.

Бу хилдаги машъум гаплардан Абайнинг руҳи тушгандек қийналди. Аслида у Авбакир билан Покизодни «ўз набирам» деб умрида ўйламаганди. Ҳамма овуллар, эркагу хотин, қўни-қўшни ўша иккита болани Ўспон билан Эркежоннинг ўз боласи деб билишарди. Лекин Такежон айтдириб юборган гаплар илоннинг захридек бўлиб оғу сочиб турибди.

«Эртанинг ўзидаёқ душманнынг томонига ўтиб кетаман» деб ўтирибди. Абай шу тўғрисида қаттиқ қийналиб, ўйланиб қолган бўлса-да, бўш келмади.

— Мен бунчалик зулм қилолмайман! Эшитгим ҳам келмайди. Боринглар, нима деса ҳам ўша Эркежоннинг ўзидан эшитинглар, жавобини ўзи айтсин! — деди.

Эркежон бугун, зўрлик ишлатилаётган пайтда ёш тўкмади. Олишишга биратўла бел боғлаб, дидаси қотиб қолган экан. «Бу ишлари менга қилинаётган қасдлик-ку. Мени катта даргоҳдан кетсин дегани-ку. Майли, бунисига ҳам кўндим. Кетай, шу овулнинг бир четига бориб, битта кулба тиклаб, холироқ ўтирай. Мен Кенжанинг суйик хотини эдим, менга тегишли озроқ мол-мулкимни бўлиб беришсин... Бу уйдан кечсам ҳам, Кенжанинг арвоҳидан кечмайман. У болам деб бағрига босган иккита етимчасидан айрилмайман. Ўшаларни олиб, бу уйни ташлаб чиқиб кетаман» деди.

Кўп тортишиб, неча кун савдолашганлари билан Такежонлар бу гапдан ҳам ютиша олмади. Айтганлари ўтмайдиган бўлди.

Бундан кейинги қарорни кўнгилсиз бир тарзда ноиллож вақтинча келишиб туришга тақашди. Аввало, мерос бўлиш деган гаплар шу билан тўхтатиладиган бўлди. Такежон билан Исҳоқ иккови ҳам Ўспоннинг хотинларини олмай турадиган бўлишди. Хотинлар олинмайдиган бўлгандан кейин, мол-мулкни бўлиш ҳам кейинга қолди. Ҳали ҳам бўлса ётиғи билан Эркежонни кўндирадиган бўлишди.

Гап шунга келгандан кейин, эндиги янги бир қарорлари:

«Ўспоннинг уйи ўрнида турсин. Эркежон аввалгидек

катта даргоҳда ўтирсин. Лекин у уйда фақат Абайнинг наслигина бўлмасин. Мол-мулкка бош-қош бўлишга ҳали улар ёшлик қилишади. Бошқа иккита жигари ҳам катта уйга баравар кўз бўлиб турадиган бўлсин. Шундай қилиб, Исҳоқ билан Такежон болаларидан биттаси яна Эркежоннинг қўлига бола бўлиб кирсин» дейишди.

Абай бу гапга мутлақо қаршилик билдирмади. Эркежон ҳам осонгина кўнди. Лекин ўз хоҳиши билан оладиган бўлса, қўлига Исҳоқнинг ўғли Какитойни бола қилиб беришларини илтимос қилди.

Азимбой Такежоннинг ёлғиз ўғли бўлгани учун, Қоражон уни юбормайман деди. Шундай қилиб, мерос можароси кейинга қолдирилди-да, вақтинча тинчлик барпо қилиш учун Какитой ҳам бош-қош бўлиб турадиган ҳамда асранди бола бўлиб, Ўспоннинг уйига кирадиган бўлди.

Тўрт кунга чўзилган оғир тортишув шу билан кеч кирган пайтда тамом бўлди.

Абай эртага Қорамўлага жўнамоқчи бўлиб, ёшларни Айгеримнинг уйига йиғди-да, сўнгги бир беғалва кечда жони тинчигандек бўлди.

Аввалги кунлари бўлаётган беҳаловатликни ёшларнинг ҳаммаси эшитишганди. Абай ўша кунларда рўй берган қабиҳ ишларнинг ҳаммасидан нафратлаганидан, ҳатто эслагиси ҳам келмай, фақат қисқагина қилиб:

— Менинг Қорамўлага жавоб беришга боришим билан Ўспоннинг йилини беришимизни Такежон жўрттага бир вақтга тўғрилади. Ўшани сезиб ичидаги бор гапини айтсин, деган эдим. Қандай баҳона топиб душман томонига ўтар экан? Уни гиж-гижлаб, менга қарши қутиртишга чиндан ҳам журъат этармикан? — деган эдим. Энди ҳамма сир очилди, ҳал бўлди. Такежон Ўразбой билан гапни бир жойга қўяди. Ўразбой бўлса, Такежон билан ҳамнафас бўлиб олиб, менга қарши одамларини кўпайтиради. Мерос даъвоси орқамда қолаётгани йўқ. Энди Ўразбой орқали мана шу Қорамўлада йўлимга ғов бўлишга уринади! — деди.

Эртасига Абай ўнтача ҳамроҳ билан Қорамўлага жўнамоқчи бўлди.

Ўша куни Такежон овулидан Азимбой ҳам отланиб, тўппа-тўғри Ўразбой овулига кетди.

Абай Қорамўлага кўп ҳамроҳ билан кетмади. Енига Эрбўл, Кўкбой, Боймағамбетларни олди. Ешлардан: Мағаш билан Дармен кетди. Какитой билан Абишнинг ҳам бирга боргиси келган эди, лекин Абай уларнинг икковининг ҳам овулда бўлишларини лозим топди.

— Сен кўп керак бўлар эдинг,— деди Абай Какитойга,— бироқ, қариндошларнинг кечаги қарорига кўра, сен Успоннинг уйига бола бўлиб кирасан. Уша ерга жойлашмай, яна менга эргашиб кетадиган бўлсанг, ивир-шивир гап авж ола беради. Сен ўша ерга бор! — деди.

Абишга бўлса, кўп далил келтириб ҳам ўтирмади:

— Сен ўқишдан дам олгани келган одамсан. Саҳронинг тортишуви билан талаши, менга қарши ёвлик-қасд-лиги бугун бошланиб, бугун тинаётирми! Сенинг ёрдамнинг қалдирғочнинг қаноти билан сув сепгандек гап, қабихлик ёнғинини ўчира олмайди. Ўз бошимга тушганини ўз елкам билан кўтариб кўрарман, бўтам. Сен беҳаловат бўлмай, дам олгин-да, куч йиғиб тиниққин! — деди.

Абай саҳронинг ғалаёнидан ҳам, ҳатто ўз ишидан ҳам Абишни овлоқ тутиб, омон қолдиргиси келганини шундай деб билдирди. Абиш бўлса, аслида отасининг шу галги сафари учун сўнгги ҳафта ичида кўмак-хизмат қилганди. Лекин у ҳақда Абайга билдирмай, фақат ёш дўстлари, Павлов билан маслаҳатлашиб, ўшалар билан биргалашиб қилганди.

Авалло шу гал Қорамўлада, жондорол олдида бериладиган жавоб озмунча хатар эмас. Шундай шубҳали пайтда закончи, қоғозвоз, аризавоз маҳкама билан ҳокимларга ғов бўладиган далил қоғозлари керак. Абайнинг устидан берилган чақиқларнинг ҳаммаси ўшандай қоғоз юзида... Бунинг суянчиғи фақат адолат, ҳалоллик билан беҳисоб халққа дўстлик бўлса — чиновниклар бозорида уларнинг қиммати йўқ. Айниқса оғизда, кўнгилда юрса, фақат кўринмас кўмак.

Шу масалада Павлов билан маслаҳатлашиб, аниқ билган Абиш кўп қоғозлар ёзишга киришди. Бунда ўтган йилги недоимшчиклар иши нимадан келиб чиққанини, қандай хиёнат қилиниб, бўриларча иш олиб боришдан меҳнаткаш халқнинг қон-қора қақшатилоганини ёзди. Халқ номидан ёзди. Уша ишда Абайни «қора солиқ» йиғувчилар билангина олишган қилиб кўрсатилди. «Агар

Абайнинг ёрдами бўлмаса, ўша кунларда саҳрода катта ғалаён кўтарилиб, қашшоқ, молбоқар, хизматкорларнинг чопарлар, старшиналар билан қаттиқ тўқинишга боришларига шубҳа йўқлиги айтилди. «Шу сингари халққа, саҳронинг қашшоқ халқига кўп ёрдам қилувчи жонкуяр, кўп адолатли бўлгани учун, бутун қозоқ саҳросидаги беҳисоб халқ уни яхши билади, севади, яна улуғлар олдида оқлайди» — шунинг ростлигига Чинғиз бўлисининг ҳамма овулнайларидаги кўпчилик халқ қўлларини қўйишади деб, — ёзди.

Абиш бундан бошқа яна бир ариза ҳам ёзди. Унда: жотоқларнинг экинини пайхонлаган потрава, яъни нобуд қилиш ҳақида ёзилди. Ҳалиги аризага қўшимча қилиб Абайнинг ювош меҳнаткашларни ёввойи, кўчманчи золимлардан мудофаа қилгани айтилди. Бу ишнинг нимадан келиб чиққанига, ҳақиқатда қандай бўлганига қозоқлар эмас, ҳатто холис гувоҳ рус крестьянларининг ҳам алоҳида акт ёзишиб, кўрсатиб кетганларини далил қилиб келтирилди. Крестьянлар ёзган актнинг копиясини ҳам Абиш бир неча нусха кўчириб ҳозирлаб қўйди.

Шунинг билан бир неча кун ичида Абиш, Дармен, Мағаш ҳаммаси бўлиб, халқ номидан ёзилган аризага Абайни ёқловчи халқнинг қўлини қўйдириб чиқишди. Бу кунларда Кузевларда тиғиз ўтирган Эрали, Ўйқудуқ, Киндикти сингари жойларда Чинғиз бўлисининг ўн беш овулнайига қарашли халқ бор эди. Ҳалиги йигитлар ўшаларни оралаб юриб, ҳақиқий халқ талабини кўрсатиб, қўлларини қўйдиришди. Аслида Ўяз, суд маҳкамасига иш тушарда халқ ичидан шундай гувоҳлар йиғилиши бу саҳродагилар ўрганиб қолган одат. Лекин илгари халқ номидан ёлгон гувоҳлар тўпланарди. Бунинг устига, бировни жазолаш, қоралаш, саргардон қилиш учун йиғиладиган «гувоҳлар» бўларди. Уларни тўплаганда ҳам бўлис, бийлар, ғаломуслар ғалалашиб, улардан бегуноҳ одамларни ярадор қилишга фойдаланар эдилар. Бу галги «приговор» Абайга нисбатан халқ тилагини билдирадиган беғараз гувоҳлик бўлди.

Бу қоғозлар билан жотоқлар ичига Дармен келди. У уйдан-уйга кириб юриб Ийснинг, Жумирнинг, Қанғбоқ, Тўқсон, Серкешларнинг ўзларининг ҳам, аёлларининг ҳам қўлларини қўйдирди. Даркембой, Бозорали, Абулғовилар бу ишда чин муқаддас талаб борлигини англашди. Ўзлари ёлғиз бошларининг қарзидек ҳисоблашиб, «Абай

учун қўлим эмас, қоним керак бўлса, тап тортаманми!»— дейишди.

Жотоқнинг ёш болалари Раҳимтой, Асан, Усенларгача Абайга керак бўладиган қоғоз деган гапни ўқишиб, оналаридан қўлларини яхшилаб қўйишларини ўтинишди. «Абай оғамга керак», «Абай учун кўмак», «Абай оғамнинг улукқа берадиган жавобига керак», «Бизнинг жотоқ учун жавобгар бўлиб кетаётир. Оқ йўл берсин!»— дейишарди.

Даркембойнинг ўзи келиб, Абиш билан маслаҳатлашди-да, Абайнинг ёнига жотоқлардан Серкешини қўшиб беришни лозим топди. Яна ўзининг кекса дўсти, Абай кўп қадр қиладиган қашшоқ оқин Бойкўкшени ҳам атайин Қорамўлага жўнатадиган бўлди. Бутун қўллар қўйилиб, бир даста аризалар, актлар ҳозирланиб бўлгандан кейин, Абиш бир тўп қоғозни Алмағамбет орқали Семей жондоролнинг ўз маҳкамасига жўнатди. Яна бир тўп копияларини Қорамўлага, ўша жондоролнинг олдига, эл юрт номидан Бойкўкше билан Серкеш олиб борадиган бўлди.

Мана, Абай ўзича Абишнинг беҳаловат бўлмаслигини ўйлаганда, Абиш ҳам отасининг сафарига ўқимишли боласининг шу сингари ёрдамини бирга йўллаганди.

Отланай деб турган пайтда, Абайни холи ерга чақириб, маслаҳатлашган одами — Павлов бўлди. У Абайнинг гапига қулоқ солишдан олдин, сирдош дўстларча бир гап устида ундан узр сўраб, олдидан ўтди.

— Ибрагим Қунанбаевич, кўнгилсиз сафарга кетаётирсиз. Вақт ҳам тифиз. Баъзи бир майда-чуйда гапларни айтилмаса ҳам бўлар эди-ку, бироқ энди яқин ўртада кўришамизми, йўқми? Шунинг учун айтиб қолай дедим. Мен сизни, сизнинг овулингизни ўзимга шу қадар яқин дўст кўриб қолибман. Мен келганимдан буён сиз доим машаққатли, қайғули кунларни кечирдингиз. Сиз Успенга ош берганда ёрдамим тегмаса-да, саҳро таомилидаги бу ишларни кўрдим. Ундан кейин сизнинг саҳрода янги чиққан Салтичиха, Кабанихалар солган беҳаловатлик, оворагарчиликларни ҳам кўрдим!— деди. Манике билан Қоражоннинг феъли-атворларини эсга олди. Бу гапга Абай ҳам кулди.

Павлов ҳамон кулганича:

— Мерос бўлишда Қунанбойнинг яна битта ўғли Федор Иванович бўлмагани учун унда яна аралаша олмадим. Мана энди ҳозир кетаётган сафарингизга ҳеч бўлмаса баъзи бир гаплардан ёрдамим, маслаҳатим керак-

дир. Мендан нима ҳақда бўлса ҳам сўрай беринг! — деди.

Абай Павловнинг ёрдам беришга шунчалик тайёрлигига, содиқ дўстларча қилаётган ғамхўрлигига раҳмат айтди. Шундан кейин:

— Семейнинг генерал-губернатори шу гал Қорамўлага келиши керак. Илгари мен дуч келмаган одам. Феълитвори қандай чиновник у? Яна у билан қай таҳлитда сўзлашишимни маслаҳат кўрасиз? Маҳкамасидаги баъзи одамлар орқали сўзлашайми? Ёки ўзим юзма-юз туриб сўзлашайми? Устимдан душманларим бераётган ариза кўп. Сон-саноқсиз туҳмат, ёлғон чақиқлар бўлса керак. Ёки бирорта адвокат ёллаб олайми?— деди.

Павлов бу ҳақда тезгина жавоб қилди.

— Семейнинг ҳозирги губернатори янги келган одам. Шаҳардаги адвокатлар билан йирик чиновникларнинг орасида юрган фикрларни эшитган эдим. Унинг бир одати: «ўзидан қўрқиб ҳайиқадиган одамга раҳм қилмас экан»,— лекин «жасурлик билан тикка туриб тўғрисини айтадиган одамларнинг баъзан улар ўйламаган, кутмаганлари ҳолда гуноҳларидан ўтиб юборади» дейишади. Шу жиҳатлари ёдингизда бўлсин! — деди.

Абай бош ирғаб қўйди.

— Буни айтиб қўйганингиз яхши бўлди.

— Иккинчи — сизга яна бир тайинлаб қўймоқчи бўлган гапим подшонинг қандай чиновниги бўлмасин, қозоқ саҳросини «ёввойи, авом, нодонлар саҳроси» деб билади. Энди сиз уларнинг қайси бирига дуч келсангиз ҳам, ўша саҳрода Ибрагим Кунанбаевич бор эканлигини англатиб қўйинг! Билиб қўйишсин! Шу элда туғилиб шу ерда ҳаёт кечириб юрган, одамгарчиликни, адолатни, ҳақиқатни ва поэзияни, маданиятни ўша чиновникларнинг ҳаммасидан яхши тушунадиган, севадиган Ибрагим Кунанбаевич борлигини билдилинг! Ҳамият билан кўрсатинг, ғазаб билан билдилинг. Ахир бу, сизнинг халқингизнинг ор-номуси-ку! — деди.

Ҳозир Павловнинг юзлари қизориниб, қовоғи осилиб кетганди. Катта-катта мовий кўзларида жўшқин, одилонга ғазаб алангаси акс этиб турарди. Абай ичидан: «Сургунда, азобда юрса ҳам оддий бир сайилда юрган кишига ўхшайди. На тортинади, на ҳайиқади» деб русларнинг тутқундаги, сургун, каторгадаги сон-саноқсиз халқ фарзандлари, жасур азаматларини хотирига олди.

Шу чоқ усти-боши шалдир-шулдур қилиб, гурс-гурс қадам ташлаб, буларнинг устига бир киши бостириб келиб қолди. Иккови ялт этиб қарашса, ёнларида ер тагидан чиққандек сариқ-ола жез қинли қилич таққан, қизил хошияли кийим кийган, ўрта ёшлар чамасидаги бир жандарма турибди. Овулда, саҳрода ҳақиқий — яроқ аслаҳали жандарма!

— Господин Павлов, его превосходительство Семипалатинск полицмейстерининг алоҳида топшириғига биноан, сизнинг рухсатсиз қирғиз саҳросига чиқиб кетганингиз учун тезда топиб, тутқанга олиб, шаҳарга етказиш буйруғи билан келдим. Ҳозир олдимга тушинг! — деди.

Абай ҳайратда қолиш билан бирга ғазаблангандек бўлди. Павлов бўлса, парвойи палак, ҳалиги ўдағайлаб, шалдираб турган жандарма тўрага худди бир арзимайдиган, бўлмағур кишига қараётгандек тикилди. Бунчалик тўсатдан келишидан бир нафас бўлсин саросимага ҳам тушмади. Кўзларини хгёл қисинқираб, қўполроқ товуш билан бамайлихотир туриб жавоб қилди:

— Ҳозир сизнинг олдингизга тушиб кета бермайман! Уни сиз яхши билишингиз керак! — деди.

Полиция ходими дўқ қилган бўлиб:

— Йўқ, бир нафас бўлсин хаёллашга вақтим йўқ! Ҳозир олдимга тушинг... — дейиши биланоқ Павлов кучли истеҳзо аралаш кулди:

— Ҳозир сизнинг олдингизга тушиб, Семипалатинска, юз чақирим ерга пиёда бормаслигимни яхши биласиз. Аввало, от топдириб эгарлатинг! Ўзингизда от бўлмаса, шу овулнинг эгаларидан одоб билан,— деб, сўнгги сўзларини таъкидлади,— менга атаб от сўраб олинг. Мана, мен бу йил сўнгги марта тўйгунимча яхшилаб қимиз ичиб оламан! — деди.

Шундан кейингина Абай иккови шошмасдан ўринларидан туришди. Уша кунни тушга яқин Абай жандармнинг кўз олдида Павлов билан қучоқлашиб, ўпишиб хайрлашди. Ёшлар тўпи бу азиз меҳмонни ноилож отлатириб юборишди. Улар йироқлашиб кетганларидан кейингина Абай ҳам отга минди.

Худди шу кунларда Бозорали ҳам кўпинча от устида бўлди. Азимбойлар билан бўлган жанг соатида уйдан сурғалиб чиққан Бозорали, ўша жангнинг охирида қизишиб кетиб, қаддини тиклади-да, чўқморини ўйнатиб, азбаройи ғазабдан ҳайқариб, ўзи ҳам олишгудек бўлди.

Кейин, кучли курашнинг кўп салмоғи ўз бошига тушганда, белининг дардини унута бошлади...

Уша кунларда Абай аралашиб, жотоқларнинг иши бир паллага етгандек бўлса-да, ўнгидан келгани учун унинг кўнгли ҳам кўтарилиб, қадди ҳам тиклана бошлади.

Белининг бодини бўлса, Даркембойнинг маслаҳатига кўра, мана шу ўтган ёз бўйи қунт қилиб даволаганди.

Тайлоқпой қудуғининг ёнгинасида Ушқора деган шўр кўл бор эди. Ушанинг шўр балчиғи бод касалига жуда даво деган гапни кўп эшитган Даркембой, дўсти Бозоралини ёз бўйи ўша балчиқдан тўлдирилган повга солиб эмлаганди.

Уша даволашнинг оқибати бўлиб, авваллари қўрқоқлик қилиб ётган Бозоралини қаторга қўша бошлади. У томонини Бозоралининг ўзи ҳазилга олиб гапирарди.

— Э-э-э,— тулки кўрганда учишга қўрқиб буқина берадиган тўрғайдек, шунчаки, буқина берсам қутилар эканман, деб ўша касалдан бекорга қўрқиб ёта берибман-да...

— Шўрга тушиб шифо топдингми?

— Шўрнинг ўзи даво бўлди-ку! — деганларга ҳам ҳазил қилиб жавоб берарди.

— Нимасини айтасизлар, мен азалдан яйраб, пар тўшақда ётиб ҳузур-ҳаловат кўрган киши эдимми! Ушандай шўрдан, турткидан, жабрдан роҳат топаман деган жони сабил киши эмасманми? — деярдди.

Ҳозир Бозоралининг отга миниб, яқин ўртадаги беҳисоб овулларни тинмай оралаб юришида бошқа бир маъно бор эди.

У энди Абай учун хизмат қилишга киришганди. Бу ишни Дармен жотоқлар ичига келиб, Абайни ёқлайдиган «приговор»¹ йиққандан кейин бошлади. Ушанда Дармен холи ўтириб сўзлашиб, шу гал Абайга ҳасдлик кўплиги, хатар борлигини билгач, Бозорали жотоқларга «приговор» бердиришдан ташқари, ўзи ҳам бир қарорга келди.

Дармен билан сўзлашганда, у яна анов кунги можародан кейин Такежонлар бир оғиздан Абайни «Қунан бойликдан, Ирғизбойликдан чиқди, отадан кетди, ота йўлидан озди... Арвоҳга қарши, қариндошга қарши, ота ўғлига қарши бўлди» дейишибди.

¹ Имзо тўплаш маъносида. Тарж.

Абай тергаладиган катта ишнинг бири — ўтган йилги «қора солиқ», недоимка масаласи. Ушанда «қашшоқларни қаршилик кўрсатиш йўлига бошлади» деб ҳам айбловчилар бор... Йироқда ўтирса-да, Абайга илондек ништарини қадаб, тикилиб турган Уразбой бор. Ҳалиги гапларнинг ҳаммаси унинг жони-дили... деб Дармен бу томонларини ҳам сўнгги сир тарзида айтганида, Бозорали ўйланиб қолди.

— Қунанбойнинг ўғли эмас, ундан кетди деса, ота йўлидан озди деса,— тўғри айтибди. Уша кетишнинг ўзи нуқсон эканми? Кетгани рост, лекин халққа суяниб кетди... Бир отадан тарқалган бўриваччаларга қарши халқ учун олишди-ку. Шунинг учун энди жавобгарликка, сулга илинади-ку... Ундай бўлса, дамингни чиқарма. Бу ҳам халқ жонини тикадиган, борини берадиган бир пайт экан. Сен Абайнинг ўзига айтмай қўя қол... Мана, мен энди отга миндим... Кўп элдан кўлдек қоғоз йиғаман-у, ўз йўлим билан Абайнинг йўқловчиси бўламан! — деганди.

Шундан кейин, яқиндаги кўп кузевларни бир ҳафта тинмай оралади.

Бозоралининг касалдан тузалиб, қайтадан азамат ҳолига келганига оддий хонадонларнинг катта-кичиги барабар қувонишди.

Яқинда бўлган Азимбой билан юлқилашиш можаросини батафсил эшитган халқ, Бозоралининг хулқи билан ишидан яна шодланиб, қанча-қанча афсоналар айтиб юришган экан... Кузевда тигиз ўтирган Мамай, Кўкшелардан бошлаб, Жуантаёқларгача ҳаммасининг овулида кўниб, тушлик қилиб юриб оралаган Бозорали, қайси овулда бўлса ҳам Абай ҳақида ўзича дўстона кўнгил билан сўзлаб юрди.

— Абайнинг қанча-қанча ерда кўпларимизга ён босиб, қилган яхшилигини айтамиз. Қани, бизларнинг Абайга қилган бир яхшилигимиз, дўстлигимиз борми? — «Мана бу ўшанинг эвазига!» деб, баъзи овулнинг приговорини шунинг билан йиғди. Яна бир овулда: «Улуғ билан элдаги йўғонлар бирлашиб, Абайга қарши шиор ташлабди... Бу ерда туҳмат ортиб беради, у ерда улуғ ушлаб олади. Халққа қайишдинг деб қаҳрини сочади. Улар шу зайилда бирлашганда, энди халқ ҳеч бўлмаса Абай учун ғалаён қилмаса бўладими?!» — дейди.

Яна баъзи овулларнинг меҳнаткаш, мўмин қашшоқларини йиғиб олиб сўзлаганда:

— Абай халқ учун, халқ Абай учун олишади. Ҳақиқий оқ йўл билан олишадиган жасоратли сафари шу бўлади. Бахт йўлида бундан ортиқ олишган одамни бу саҳронинг қозоғи билган эмас! — дейди.

Мана шундай ўз ихтиёри билан бошлаб, ўзи йиққан хуржун тўла приговорларни олиб Бозорали ҳам бир ўзи алоҳида сафарга чиқди.

Шундай қилиб, озгина ҳамроҳ билан кетган Абай Қорамўла шербешнойига етишга унча ошиқиб кетмади. Йўл-йўлакай ўзини яхши кўрадиган ёр-биродар, меҳмондўст овулларнинг бирида тушлик қилиб, бирида қўниб уч кун йўл юрди. Фақат тўртинчи кунигина бу йўловчилар Қорамўланинг рўпарасига етиб Шар сувини бўйлаб кетишди.

Кеч кириб қолган бўлса-да, бугун сентябрь ойининг ўзгача иссиқ, очиқ кунларидан бири. Ҳали унча салқин тушган эмас. Отларга ҳам, одамларга ҳам ёқимли мулоҳим шабада эсиб турибди. Энсиз Шар наҳри илон-изн бўлиб кўм-кўк, тиниқ суви узилмай секин оқарди. Соҳилнинг баъзи жойлари жарлик бўлса-да, кўп жойларида кўм-кўк майса, сўрқилдоқ ўт-ўланлар қулп уриб турарди. Наҳрнинг таги майда, тоза шағал бўлгани учун, сувн ойнадек тиниқ оқарди. Куз кириб, соҳилда хиёл сарғайган чўпларни ёқалаб, гоҳ сўрқилдоқ ўтларни аста силкитиб шилдирайди. Бу ўлканинг далалари пайзини анча йўқотган. Йироқдаги адир, увалар ҳозир оқинш тортган. Лекин ўт-ўланлар яшил рангидан ҳали бутунлай айрилган эмас. Куз ёмғири қайтадан етилтириб, оқинш эрман бағрида қайта ғовлаб чиққан сўрқилдоқ ўтлар ҳам бор. Ҳар туп гиёҳ оқинш, сарғинш, баъзан оч-яшил бўлиб кўринадди.

Кузга атаб, шошмасдан яхшилаб семиртириб минилган катта отлар сув бўйидаги кўм-кўк майса бўйлаб тез-тез пишқириб, сувга томон бўйинларини чўзиб, аста босиб келишаётир. Шар сувини ёқалаб келаётганларидан бери йўловчилар бу сувни икки йўл кечиб ўтишганди. Энди учинчи марта яна кечиб ўтадиган бўлишди. Ясси майсани, кенггина ўтлоқни оралаб келиб, йўловчиларнинг катталари Шар сувининг ёйилиб оқадиган текис бир жойига дуч келишди.

Олдинда: Бойкўкше, Абай, Эрбўллар келишаётир. Буларнинг отлари Шарнинг тиниқ сувига сувлиқлари билан бўйин чўзиб қолишди. Йироқ сафарнинг таомили, одат-

ларини яхши биладиган Бойкўкше йўловчиларнинг ҳаммасига катталиқ йўли билан буйруқ қилди:

— Отларнинг сувлиғини олинглар! Шардан яна қайта ўтмаймиз. Кечаси тонг ошади-ку. Эл ётар пайтда бориб қолармиз. Отларни бир оз совитиб, дам бериб олайлик! — деди.

Йўловчиларнинг ҳаммаси отдан тушмай туриб, отларининг сувлиғини олишди. Абай билан ёнма-ён келаётган Эрбўл, Абай энгаша бошлаганда унинг тўлалиги, оғирлигини назарда тутиб, олдинроқ энгашди. У аввал Абай отининг сувлиғини олди. Абай унинг ҳаракатидан хурсанд бўлса-да, енгилгина ҳазил қилди:

— Ё пирай, ҳеч бўлмаса: «ўз отини ўзи суғоришга ҳам ярамайди», демайсан ҳам. Қап-катта бошинг билан ўзингдан олдин мени ўйлаш одатингни асти қўймадинг-да, Эрбўл!

Эрбўл кулиб қўйди.

— Э-э, азалдан суякка сингиб кетган ёмон одат-да. Сенга: «бундай ишлар қўлидан келмайди, уқуви йўқ шўрликнинг» деб ачиниш одат бўлиб қолган-ку!

Барваста, кўркам, қобилиятли Абайга нисбатан Эрбўлнинг «шўрлик», «ачиниш» деган гаплари қизиқ ҳазил эди. Ҳамроҳлари ҳам кулиб юборишди.

Бойкўкшенинг оти бошқа отлардан сал ўзиб, сувнинг ўрталиғига борган ва тиниқ сувдан ичаётганди. Бойкўкше Абай билан Эрбўлга кўзини шинграйтириб, жилмайиб қўйди.

Чўққи соқоли бу кунларда бутунлай оқарган Бойкўкшенинг ажин босган юзида каттароқ бурнигина кўркамлик бериб турарди. Қовоқлари салқиган, кўзлари ўнгиб, оқиш тортиб кетган. Унинг шинграйиб қараб турган кўзларида шамдек ярқираб, учқун отиб турган хушёрлик аломати сезиларди. Абайга кулиб боқаётган кўз қорачиғида жуда олис, лекин ёруғ юлдузнинг милт-милт қилиб сочиб турган шуъласи борга ўхшарди.

У икки дўстга қараб, ҳазил қилди:

— Ҳой, бу нима гап ўзи! Бир-бирларингга ачиниш нима деяётирсанлар!? Чўлоқ билан кўрнинг ҳамроҳ бўлганидек, икки гариб бўлиб, суянишиб қолганларинг нимаси? Олдимизда тумонат одам турибди. Ғовлаган даъво, ловуллаган ўт турибди. Паҳлавонларни ўша курашга тушираман деб келаётсам икковинг ҳам Алпомишдек гавданг билан шундай қилиб мажруҳланиб, маймашиб қол-

ганларинг нима қилганларинг ўзи?— деди икковини қаттиқ танқид қилиб, туртиб уйғотаётгандек бўлиб.

Отларнинг силкиниб, пишқириб сувлиқ-юганлар, эгар-жабдуқларни шиқирлатишиб, тинчликни бузиб туришига қарамай, Бойкўкшенинг ҳазилини ҳамма эшитди. Кўпдан буён индамай келаётган оға йўлдош ҳалиги гапларни кўп сергаклик билан ўйноқи ҳазил тарзида гапирди.

Ҳамма енгил тортиб қолди. Оти сувга қониб бўлган Бойкўкше узангига чиқадиغان сувнинг у юзига ўта бошлади.

Абай икки томонда кетаётган Эрбўл билан Дарменга қаради-да, олдиндаги Бойкўкшени кўрсатиб:

— Авзойига зеҳн солдингларми? Кучли илҳом уйғонгани сиймосидан кўриниб турибди. Мен билсам, бу кексанинг жини қўзиб келаётир. Ҳозир ўлан айтади, кўрасанлар! — деди.

Дармен индамай, Абайнинг юзига қараганича келаётир. Дармен, авваллар пайқаган тажрибасига кўра, Абайнинг бундай пайтлардаги сезгирлигини яхши биларди.

«Абай кишининг ичидаги санъатни кўра билади. Баъзан ўша санъатнинг инсон юзига бўртиб чиққан машъалини кўра билади!» — деб, баъзи ёшларга илгарилар ҳам айтган эди.

Ҳозир у индамади-да: «Абай шу гал янглишдим, йўқми?» деб, ўйлади. Иккинчидан, «Абайнинг пайқагани рост бўлса, Бойкўкшенинг илҳоми қай таҳлитда жўш уриб чиқар экан?» деб ҳайрон бўлиб келаётир.

Ўзи ҳам жўшқин, кучли илҳом эгаси бўлган шоир Дармен шоирлиkning ҳеч кутилмаганда, тўсатдан тез туташиб чиққан чоғини ўз кўзи билан кўришга мудом ошиқарди.

Орқадаги тўпдан ўзиб кетган Бойкўкше сувнинг ёқасида битган бир туп эрмоннинг четига тушибди. Отининг сувлигини олиб, чилвиридан ушлаб ўтлатиб турган экан.

Абайлар ёнига келишганда буйруқ қилди. Овози боягидан ҳам сергак, ширалик чиқди.

— Қани, ҳаммаларинг отларга дам беринглар! Тушинглар! — деди.

Ҳамма индамай қўниб, отдан тез-тез тушишаркан, отларни чилвир билан ўтга қўйишиб, ўртага Бойкўкшени олиб қўраб туришди. Ҳамон сиймоси тўлқинланиб тур-

ган Бойкўкше бошидаги тумоғини олди-ю, «оҳов!» деб хастароқ, лекин ҳали ҳам ширали овози билан илҳомга тўла бир соз бошлади.

Шинграйиб қараб турган узунчоқ қисик-қисик кўзларининг қорачиқлари шамга ўхшайди. Кўз косасидан шуъла порлаб сочилиб турибди. Қовоғи солинган, ранги ўчинқираб кетган кекса шоирнинг чеҳрасидан даҳшатли қаҳру ғазаб акс этиб турганга ўхшайди. Оғиз очиши биланоқ сўзлари жаранглаб, тингловчиларнинг ҳисси-онига тўппа-тўғри тегиб, қўзғалишга ундаётир. Қуюлиб келаётган эркин, гўзал, таъсирли шеърнинг мазмуни ҳам бўлакча. У Абайга қараса-да, чин фазилатга тўла, чин илҳом билан тўлган олижаноб юзини кўкка кўтариб қарайди. Абайга юқоридан кўз ташлаб сўзлайди. Ўзининг разм солишига ишонган, кўзи пишган одам сингари сўзлайди. Келажакни пайқаб, тахмин гапдан бошлади. Ўтган кеча туш кўрибди.

Тушида: бепоён саҳрола, Абайни ёлғиз турган ҳолда кўрибди. Туман, қоронғулик босган кун экан. Эртами, кечми англамабди. Қандай макон эканини ҳам билмабди. Фақат ғира-ширада сароб ичида, ёлғиз ўзи турган Абайни кўрибди. У сақланиб, бир нарсани кутиб турган экан. Шу чоқда бир тўс-тўпалон, ур-йиқит кўтарилиб кетибди.

Энди англаса, Абайга теварак-атрофдан яроқли йиртқишлар ҳужум қилаётган экан. Биттаси қопоғон қора итдек. Биттаси — биқини ичига ёпишган оч бўридек, яна биттаси — қон ҳидини сезиб, яланиб юрган тулкидек. Ёли қора қоплонми, алланарсалар атрофини ўраб исканжага олган эмиш.

Яна бир тўс-тўполон, ур-йиқит бўлиб кетади. Алаҳчалаҳ ҳолат Бойкўкшенинг кўзидан йиртқишларни ҳам, Абайни ҳам яширади. Юраги шигиллаб кўзларига ёш келади. «Абай!» — деб қичқириб юборади. Юраги бетламасдан яна бир марта ўша хатарли майдонга қараса, дунё ўзгариб кетибди. Қуёш чақнаб турган экан. Ҳалиги йиртқишларнинг ўртасида энди Абай эмас, бир арслон хуружга келиб турган эмиш. Кўкка сапчиб, теварак атрофига қулочлаб ўт сочаётгандек ҳаракат этаётган экан. Қора ит, кўк бўри, айёр тулки, сўйлоқ тишли қоплонларнинг жуни билан қонини ҳалиги арслон атрофига сочиб, бўралатиб тўкяпти. Бели синган, илиги узилган, бошкўзи қонга беланган, қонхўр, қабиҳ ёв энди тор-мор

бўлибди. Ҳар ерда ғингшиб, ингиллаб ўласи бўлиб, ўз ярасини ўзи ялаб ётиб қолишибди.

Жанг босилган. Энди баланд ерда танҳо ўзи турган арслон «яна ёвинг борми?» деб турган эмиш. Тақир тошни тармашлаб сўйилдек думини ерга уриб, ўз орқасини ўзи савалаб, даҳшат билан ҳужум қилишга тайёр турган эмиш.

— Кўрган тушим шу, қани йигитлар, отларингга ҳўн! — деб, Бойкўкше сўзини тамом қилди-да, отига мина бошлади.

Дармен, Мағашлар анграйишиб, ҳайратда қолишди.

Улар энди: «Аттанг арслоним», «Айтганинг келсин, дуогўй оғиз!» «Асилим, айтганинг келсин!», — дейишиб шодликларини айтиб битириша олмади.

Абай билан Эрбўл индамай Бойкўкшенинг орқасидан кетишди. Кеч кириб қолган. Қўниб ўтгудек жойга анча юриб бориб етиш керак. Бойкўкше энди орқадагиларни қаторига яқинлаштирмай, олдинга тушганича бели бақувват бўз отига қамчи бостириб, гурсиллатиб елдириб кетди.

Орқадагиларнинг ҳаммаси тирна қатор бўлиб чувалашиб, отларини қаттиқ ҳайдашга мажбур бўлишди. Бойкўкше олдинда келаётиб, эндигина жилмайди. У тенгдоши Даркембойни эсига олганди.

Даркембой бундан тўрт кун бурун уйида Бойкўкшени меҳмон қилиб ўтираркан, бор гапларни батафсил айтиб берганди. Ушанда Абайнинг Қорамўлага чақиртирилиб кетаётганини ҳам айтди.

— Қирда — қозоқнинг кўнгли қора зўравонлари бўлиб, қалада — порахўр тўра, улуғлари бўлиб, ҳаммаси бирлашиб, Абайни қамамоқчи бўлишаётир! Шу гал сен бирга бор. Пайтини топиб, Абайга қанот битир, жасорат бер! Худди шу кунларда ўзганинг гапи эмас, сен иккаламиз мадад беришимиз керак. Елғиз Абайни суяйдиган кунимиз келиб турибди! — деганди. Бойкўкше бу сирини йўловчи ҳамроҳларидан бирортасига очмаганди. Кулранг отининг икки томонида қаппайган хуржун ҳам бор. Унда эҳтиётлаб сақлаб келаётган нарсаси — беҳисоб халқнинг Абайни оқлайдиган аризалари, приговорлари, актлари бор.

Бойкўкшенинг нияти — шу қоғозларни олиб, жондорлнинг олдига ўзи кириш эди.

Шунингдек сақлаган сирлар, кўнглидаги ҳар бир тўлқинли ўйлар, хавф билан умидлар туташган ҳолда, ҳамма

йўловчи ўша куни кечқурун Қорамўлага етди. Абайлар тўпи билан келиб, Айтқози тиктирган меҳмонхона ўтовига тушишди.

III

Шундан бир кун олдин Қорамўлага Уразбой ҳам келиб тушганди. У бир қанча одамларни олди-да, соғиладиган, сўйиладиган молларини ҳайдаб, уйлар кўчириб келиб ўрнашганди.

У Қорамўла сафарига Абайдан бир кун кейин чиққан бўлса-да ҳеч ерда ҳаялламай, бир кун олдин келиб тушди. Қорамўла шербешнайида Уразбойнинг зўр бериб, пайида юрган мўлжаллари кўп. Энг катта муддао — шу гал қирда қозоқ, қуйида улуғ душманлигини бирлаштириб туриб, қандай бўлмасин Абайни нобуд қилиш.

Шу хилда юраги ҳовлиқиб, қизишиб кутган йиғинга кечикиб келишининг ҳам сабаби бор эди. Яқинда Эралида Қунанбой болалари ўртасида Ўспондан қолган мерос юзасидан бўлган тортишувнинг оқибатини кутганди. Уша тортишув орқали шояд Такежон келиб, қўлимга тушса, деган умиди бор эди.

Ўз овулида ётган бўлса-да, тиниб ўлмай, тик этса тинглаб, Такежон билан Абай ўртасидаги низонинг ошқора рўй беришини кутаётганди. «Бугун», «эрта» деб, Такежон ҳам қатъий жавоб беролмай, Уразбойни Қорамўлага жўнатмай, тўхтатиб турганди.

Ниҳоят, Такежон билан Абай келишолмай, орани очиб кетишди. Кўпдан «Уразбой овулига бораман» деб юрган Азимбой, сўнгги кунларда чиндан ҳам ўша ерга борди.

Уразбой билан Медев у келган куни кечқуруноқ холи олиб ўтириб, сирини сўрашди. Лекин Қунанбойнинг маккор, такаббур, зўравон набираси Уразбой зўр бериб сўраган сирларнинг кўпини очиб ташламади. Камгаплик қилиб, сир тутиб гапириб, ҳамма сирнинг бир учинигина чиқарди.

Фақат: «Абай Такежон билан Исҳоқни хафа қилиб қўйди. Обруйини пеш қилиб, ҳийласини ишлатиб, Ўспоннинг мол-мулкини, меросини ўз чангалидан чиқармай босиб қолди. Йўли улуғ бўлса-да, Такежон мўминлигидан жафо чекди. Ҳозир тегишли ҳиссасини ололмай, Абайдан ранжиди-да, гап-сўзни тўхтатди» деб қўя қолди.

Бу гапларнинг орқасидаги ички зиддият, тортишувларнинг бирортасини айтмади. Лекин Уразбойга кераклигини сездирди.

Такежон Абайдан хафа бўлибди. Демак низо туғилибди. Абай билан ўртаси бузилса, тескари бўлса, Такежоннинг ахир бориб Ўразбойни топиши илгари ҳал бўлган гап. Азимбой шу хабарни олиб келди. Унинг устига бу овулга ўзи келибди. Буниси ҳам катта гап.

Ўразбой Азимбойга тикилганича унинг оғзидан қитмирлик билан чиққан гапнинг ҳаммасини кўнгли билан ҳам, ягона ўткир кўзи билан ҳам ўзига сингдириб ўтирди. Тўғри, камгап, эҳтиёткор йигит унинг сўзлатгиси келиб, етаклаган томонларининг кўпига юрмади. Шуни фаҳмлаган Ўразбой энди Медев билан Азимбойни холи қолдирди. Ўзи кун ботиб бораётган пайтда отга миниб, жели¹ бошига селдек қоплаб Қора сувга ёпирилиб келаётган кўп йилқи ичига кириб кетди. Қани энди бир жойда ўтиролса.

Ели тўкилиб турадиган сағри кенг, қуёндек оппоқ, шох ташлаб юрадиган бўз оти кечки пайтда елпиллаб турибди. Ёнида ҳеч ким йўқ. Ёлғиз ўзи, очиққан эркак бўридек изғиб, бир жойда қарор тополмай, хаёл сураётир.

Ўразбой боққан «мингларининг» кўпчилиги бўз эди. Донг чиқариш, мақтаниш учун бу бой ёз кунларида бия бойлаганда қаторлаштириб узун-узон қозиқ қоқтиради. Юзга яқин қулун бойлатади. Деярлик ҳаммаси бўз биялар бўлади. Йилқисининг кўпчилиги — от-айғир, катта биялар, дўнан, беш яшар отлар, умрида юган-сиртмоқ кўрмаган асовлар. Бир бошдан ҳаммаси ҳуркагич, тутқич бермайдиган, ёввойи йиртқишлар тўдасидек югуришиб юрадиган даҳшатли асовлар.

Маълум бир мақсадсиз ўз молининг орасида изғиб юрган Ўразбой ўз мўлжалларининг режасини ўйлаётир. Остидаги оқ бўз отининг тўқими ёпиғигача оппоқ. Ўзи ҳам юпқа оқ репсдан кенг, яланг қават тўн кийган. Бошида юпқагина оқ қуён телпак. Упирилиб, чўкиб кетган кўр кўзини онда-сонда қуён телпаги билан артиб ташлаб, ўзини-ўзи қамчилаётгандек қийналиб ўйланади.

Ичида шодланиб ўйланаётган мўлжали ҳам бор. Ўша уни қизиштириб, хирсини ордтирганга ўхшайди. ёвлик билан кеки бўлган Қунанбой эмас, бу кунларда ёлғиз Абайга тикилиб олганди.

Албатта, бу кунларда тирик бўлса, унинг қирқ пичоқ бўлиб ёқалашадиган ёвининг биттаси Ўспон бўлар эди.

¹ Жели — соғин бияларнинг қулунларини қатор боғлаш учун тортиб қўйилган арқон.

Кучли кек сақлайдиган, қайсар, беомон Ҳразбой «киройи ёвлик қилса, Қунанбойдек қилиш керак» деб биларди. Шунда асти кечирилмайдиган кеки ҳозир Абайга қарши қаратилганидан у сўнгги икки-уч йил мобайнида доим Абайнинг бошини домига илинтиришининг пайида юрган-ди. Шаҳардаги қанча-қанча улуглар ва тилмочлар Ҳразбойни кўп айғир-уюри билан йилқига чиқимдор қилишиб, пораларини ейишганди.

Ҳразбойнинг ўша томондан қурган тузоғи бўйинини чўзиб бориб, Қорамўла шербешнайига ҳам етибди. Унинг устига, Ҳразбойнинг тузоғи яна бутун Семей уезди билан шу шербешнайига келадиган Усть-Каменогорск, Зайсан уездларининг ҳаммасигача чўзилиб етиб борганди.

Сиёз бўладиган ўлкадаги Керей, Матай бўлислари, бойлари, ҳожилари «Ҳразбой» дейишиб, унинг номини оғизларидан туширмайдиган бўлишган. Иртишнинг ҳам икки томонидаги «Илдий бўйи» деб аталадиган Уоқ, Бура, Найман, Басентин элларининг ҳам бой-бадавлатлари сўнгги йилларда Ҳразбой билан топишиб, оғиз-бурун ўпишиб қолишган. Шаҳарнинг сармоядор бойлари ичида ҳам Ҳразбой қуда бўлиб, ёри-биродар бўлиб, анча олдиберди қилиб қолганлари кўп. Хўш, саҳрони олинса, беш бўлис миқёсидаги Тўбуқти элининг ярмидан ортиғи бу кунда Ҳразбойнинг чангалига келиб тушган.

Шу хилда йироқдан тўрга иликтириб келинаётган сафнинг тугиладиган жонли ери энди Қунанбой овулига келиб тақалганди. Абайни қамалга олган ёвларнинг яна бир қаторини «ўзининг овулидан, бир отадан тарқалган жигарларидан чиқарсам» деганда, Ҳразбой ичиб турган ошини ерга қўярди.

Такежонни қарши қилиб, оила ичидан ўшани гиж-гижлатиб қўйса, Ҳразбойнинг макрга тўла мўлжали бўйича, Абайнинг аёвлик жойига санчилай деб турган қазонинг ўқи ўша бўлади.

Ҳразбойнинг «Тўрт шайтон!» деб, Успон мероси ҳақидаги гапни эшитишга жониқишининг боиси шу эди. Бугун ўша суянч ҳам қўлига келиб тегди. Энди аямай, ҳаялламай ҳаракат қилиш керак.

Бундан бир кун илгари ўзи билан Қорамўлага бирга бориш учун бир неча йўғонларни чақирганди. Оқ кийимли, оқ бўз отли Ҳразбой сон-саноқсиз йилқи сувга қониб, тунги ўтлоққа кетгунча отдан тушмай аланглаб юрди.

Боядан бери овулига гала-гала кишилар келиб туша-
ётганини ягона кўзи илғаб турганди. Абрали, Мўлдабой,
Жиренше, Бойғулоқ сингари, деярлик ҳаммаси, салмоқ-
ли шериклари бўлиши керак. Меҳмонлар Уразбой уйида
кечки чойга ўтиришаётган пайтдагина Уразбойнинг ўзи
ҳам келиб, отдан тушди.

Унинг овулига келган эл устунларига пешвоз чиқиб,
очиқ чеҳра билан ҳурматлаб, хурсанд қилаётган Ураз-
бойнинг пишиқ иниси Испон экан.

Кўсaroқ оппоқ Испон, Уразбой келганда ўрнидан
турди-да, унинг қўлидан қамчи, телпагини олиб, тўрдан
жой бўшатди.

Бу кеча Уразбой мана бу сирдош казо-казоларнинг
ҳаммасига Абайни ёмонлаб чиқди.

— Қозоқлар Ибройни¹ «одил» деб, «доно» деб ада-
шишини қўядими? Мана кўрдингларми? Уша «одил
Абайнинг» қилиб ўтирган ҳаромзодалигини. Бошқа қозоқ-
ларни қўйиб, бир ота-бир онадан туғилган Такежон билан
Исҳоқни қон қора қақшатиб ўтирибди. У икковини мерос-
дан бира тўла маҳрум қилиб, Успоннинг мулкидан, Қу-
нанбойнинг катта даргоҳидан ҳайдаб чиқариб, ҳаммаси-
ни ўзи босиб олибди. Одиллиги шуми? Яхшилиги шуми?
Бугун ҳаёт юрганларга, кеча ўтган ўликларга, келажак
наслларга ҳаммаси-ҳаммасига ҳаромлиги, зўрлигини ба-
тамом ўтказиб ўтиргани йўқми? «Мана шу Успоннинг
мероси Абайнинг обрўйини айрондек тўкар!» деган эдим,
айтганим келди. Халқни йўлдан оздириб, уй ичининг, бир
уянинг баракасини тўздириб ўтирган Абай шу. Кимга
хиёнат қилмаётир? Ота йўлидан ўзи ҳам озди, гапига,
ўғитларига, орқасига эргашганларнинг ҳам ҳаммасини
оздириб ўтирибди! — деб, оғир жиноятларни юклаб,
иккиланиб гапирди.

Унинг Успон мероси ҳақидаги гапи бу ердаги меҳ-
монлар эшитмаган янги гап экан. Мўлдабой қовоғини
солиб, Уразбойга шубҳали назар ташлади-да, «ёлғон
айтаётир!» деб ўйлади. Шу гап рост бўлса, у ҳам Абай-
ни ичидан ёмон кўришлиги, бахиллиги, зидлиги орқасида
айблашга ҳозир эди.

Абрали, Бойғулоқлар ҳам эшитишмаган экан. Фақат
бу гапнинг хиёл шарпасигина Жиреншенинг қулоғига
чалингандек бўлганди. Мўлдабойнинг кўнглидан ўтган

¹ Абай демоқчи.

шубҳани Абрали, Бойғулоқлар шартта айтиб қўя қолишди.

— Шу рост эканми?

— Шу айтганинг ҳақиқатми, Уразаке!?— дейишиб барабар сўрашди.

Уразбой ўтирганларга шижоат билан қараб, тўғри, ҳақиқатчи киши сингари бир вазият олди-да, жиддийлик билан:

— Йе, ёлғон гапириб мени қора босдимиз? Худо бор-ку! Мана дастурхон турибди... Шу гапнинг ростлигига имоним комил!— деб юборди.

Шундан сўнг чойдан кейин узоқ вақт ўтириб ичилган қимиз устида ҳам, кеч пишган қулун гўшти устида ҳам Тўбуқтининг йўғон-зўравонлари бор айбни Абайнинг устига ағдариб, туҳмат ортиб, қоралаш билан банд бўлишди. Қимиз ичилаётган пайда бир гап келиб қолганда: «Шу Абайни қозоқлар нега яхши дейишади? Олиси-яқиндагиларнинг ҳаммаси нега унинг оғзига тикилиб қолишган!» деган гап тўғилди. Бу гапни, аслида, серфикроқ киши—Бойғулоқ бошлаганди.

Унинг гапига Уразбойнинг энсаси қотиб, қўлини силтаб, тескари қаради. Серғараз уста Жиренше бўлса, Бойғулоқнинг ҳалиги гапини жавобсиз қолдиргиси келмади. Кулиб ўтириб, кесатиқ аралаш эрмак қилиб ўз фикрини айтди:

— Э-э-э, Абайни «доҳо» деб юришибди, «нотиқ» деб юришибди. Бизларни бўлса, унинг бошидаги ўша олтин тожисига бахиллик қилаётган «билимсиз, нодон» деб юришибди-да! — деб, Уразбойнинг қитиғига тегиб, ўзининг эрмак қилиш одатига кўчди.

Уразбой ғазаб билан аччиқ истехзодан қизишиб, сапчиб тушгандек бўлди-да:

— Доҳолик... Ҳаром эмасми! Билимдон бўлиб нимани билибди?! «Ота ёмон, бобо ёмон, қозоқнинг қора йўли ёмон» дейишлик билимдонлик бўладими?» Еки «бўлис ёмон», «бий билан бой бузуқи», «дин ўргатган мулло-сўфи ёмон» дейишлик билан бўладими?! Наслни отадан, халқни қадимги ота-бобо йўлидан оздириб, адаштириб ўтиришлик «донишмандлик» бўладими?! Санъат, маърифат сочиб ўтиргани йўқ, заҳар сочиб, тиниқ сувимни лойқалатиб, ер ўртаб ўтирибди демайсанми ахир, бор кечдим ўша «донишмандлик, билимдонликлардан!» — деди.

Жиренше ҳали ҳам қиқирлаб кулиб, елкаларини учириб ўтирибди. Ҳразбойнинг қитиғига тегиб, жинини қўзитмоқчи.

— Б-е, бу гапингни уққан қозоқни, ёшу қарини кўролмаётганимиз йўқми? «Абай сўзи» деб ола қозонни билалдиганнинг ҳаммаси қўйни-қўнжига ўшанинг ҳалиги бир, қофиядор-шилдирос сўзини тиқиб юргани йўқми? Манз шу болаю жигарларнинг ҳаммасига сенинг гапингдан олдин ўшанинг ер ўртайдиган гаплари стаётган бўлса, қандоқ қиласан, Ҳразакел! Қани шу гапимни ёлгон деб кўрчи, қани? — деб ўтирганларга қараб қўйди.

— «Абай шеъри, Абай сўзи» деган гапни бола-чақа батамом ўқиб, куйловчи, дўмбирачилар батамом айтиб келишаётир. Куйланиб эл ичини тутиб келаётган бир боло борлиги рост! — деб Абрали ҳам шубҳасини айтди.

Абай ҳазиллашиб, унинг ўзини ҳажв қилиб айтган шеъри шу йил қулоғига етиб, Абайни сиртдан ёзғириб юрганди.

Унинг гапини Ҳразбойнинг ўз иниси Испон ҳам қувватлади:

— Ҳразакел-ей, йўғонлик билан, зўравонлик билан писанд қилмаган бўласан-да! Лекин, ўша Иброҳимнинг гапи, худди шу бу йил ёзда, ўзингнинг анов ўтовингда ўтириб, дарс ўқиётган набираларинг, иниларингнинг китобидан ҳам чиқмадимми? Ушанда ўзингиз қандай тутоққан ёдингиз, ёсингиздами!? — деб кулиб қўйди.

Бу чоқ Ҳразбой яна дарғазаб бўлиб, зардаси қайнаб гапирди. Қимнингдир отасини ҳам эслаб қўйди.

— Шу ерда Жуантаёқлардан бир мулла олган эдим. Болаларга имон ўқит, номоз ўргат, қўл хатини билдир деб олсам, ўзи бир эси паст каллаваранг бўлса керак. Асли ўзи кўп ўқиб, кўп уринган кишининг мияси айниб, алжиб ҳолади, кўпинча! Уша мияси айниган бир хом калла экан. Бу нима ўқитаётир деб уйнинг ёнида қулоқ солиб ўтирсам, болаларни чувиллатиб Абайнинг бир бўлмағур гапини ёдлатаётир. Бўлисларни масхара қилибди. Мана шу Мўлдабойни ёзган-ку дейман,— деб, индамай ўтирган Мўлдабойга қараб, истехзо билан кулиб қўйди.

Элни бийлаётган яхшиларнинг ҳаммасини расво қилиб, булғалабди қўйибди. Қўлимда қамчи бор эди, шундай жиним чиқиб кетдики, ҳалиги Жуантаёқ мулланинг орқасини тилишлаб-тилишлаб пиёда ҳайдаб юбордим,— деб, шу қилмишини катта бир ўрнак тарзида гапирди.

— Кўп эркалатмай, тийиб юриш керак. Эл оғаси халқ ўртасига келган шайтанот билан олишмайдиган бўлса, халқ йўлдан озмай нима қилади? Ҳар замоннинг ўзида бир азозил чиқади дейилган эмасми? Абайни яхши деб юрибсанми? У — мана шу замоннинг «яхшилиқ» деган ёлғон тўн кийган озғини. Мен олишганда элнинг ёш-қаринини ўшанинг азозиллигидан сақлайман деб олишаётганим йўқми? Мана дастурхон турибди-ку, бўлмаса! Абайдан мол олай, ўлжа туширай деб юрибманми? Ё ўз бошимни оқлай, омон олиб қолай деб юрибманми? Отабобонинг йўли учун «ўшанинг душмани» деб, олишаётirman. Кўрарсан, мана шу мен айтган гапни эртага худди ўша оқ подшонинг улуғига айтиди. Қирдаги қозоқ билан қуйидаги қозоқ батамом бирлашиб айтиди. Ёлғиз Тўбуқти эмас, шу кунларда Абайнинг заҳри сочилиб етаётган ерлардаги яхшиларнинг ҳаммаси йиғилиб туриб айтиди. Ўяз шу гал қоғоз юбориб чақиртираётир. Тилмочдан хабар келди. Унинг ўзи мен билан тилакдош одам. Ўша айтибди: «Менинг пайқашимча, Ўяз билан ундан катта улуғлар ҳам Абайга қаттиқ ғазабли кўринадди. Шу гал Абайнинг шамол учирган чўлқовдек учиб, сургунга кетар» дебди. Биз Қорамўлада ўша Абайнинг ҳайдалганини кўзимиз билан кўриб, орқасидан тош отиб қолгандек бўлармиз. Мен ўшанга отланаман, ёронлар! — деди.

Меҳмонларнинг кўпчилиги жимгина ўтириб, бош ирғаб қўйишиб, Ўразбойнинг гапини маъқуллаганларича тинглашганди. Фақат Жиреншегина Ўразбойнинг сўнгги сўзларини яна бир янги гап билан қатъийлаштириш ниятида:

— Эл яхшилари билан улуғлар бирикиб, шу гал Абайнинг бошини ҳақиқий исканжага олмоқчи бўлиб турган экан! Энди мен бир ишни айтмай. Мана шу гал Абайни арвоқларнинг қарғиши ҳам урмай қолмас! — деганда, Ўразбой билан Абрали икови ялт этиб Жиреншега қарашди.

Жиренше асабийлашиб, ўзини қизиштираган ғазаб билан сўзлади.

— Кеча шу ерга жўнаш олдида Шуборнинг ўз оғзидан яна бир машъум гап эшитдим. Шуборнинг ўзи Абайнинг атрофида юргани билан, аслида, кирса бор, чиқса йўқ одам. Кеча ўша Абайнинг овулидан жаҳли чиқиб келиш сабабини айтди. Асли ўзи Абайнинг овули жин бази-

ми-ку. Ҳайдалган русми, оқ подшонинг душманими! Уланчи, масқаравоз, шилқим-шилдирнинг ҳаммаси ўшанинг атрофида бир уя бўлишиб, ўралашиб юришади. Ушаларнинг биттаси, ҳалиги Дармен дегани, ҳали Уразбой айтганидек, маза-бемаза гапни шеър қилиб тўқибди. Ушанда Қобекенгни, арвоҳ ҳисоблайдиганимиз — бобом Кенгирбойни «порахўр, ўз боласини ўзи еган бўри, қобон» деб, масхара қилиб гапирибди, деди. Шубор ўшани эшитиб, ёқасини ушлаб келди. «Умидимни узиб қайтдим. Абайнинг ўзи ҳам тентираб, йўлдан адашиб юрибди. Бошқаларни ҳам қутуртириб, ҳалак қилиб юрибди» деб келди. Мана, кўрдиларингми! — деди Жиренше ҳамон қовоғини солганича.

Уразбой яна ошиниб, қизиб кетиб:

— Кўриб турибман! Уғилни отадан, қизни онадан, халқни шарофатли бободан, отам қозоқ йўлидан адаштириб кетаётган озғиннинг ўзи! Қўлдан келса, бор кучни сарф қилиб четлатиб, ҳайдашдан бошқа гап йўқ! — деди.

Уразбой ҳамма дўстлари, узанги йўлдошлари шерикларини шу аҳдга мойил қилиб эргаштирди-да, келаси кунни тонг ғира-шира отиб келаётган пайтда йироқ сафарга жўнади.

Эл устунларидан, йигит-ялангларидан қирқ-ўттизта ёрдамчиларни эргаштириб олган Уразбой, овулдан чиқиши биланоқ отни қаттиқ ҳайдаб, жадаллаб кетди. Орада бир қўниб, Қорамўлага Абайдан бир кун олдин келиб тушганда, у яна бир мўлжал билан келганди. Ярим кун олдин борса-да, Абайдан олдин бошқа эллардаги устунларнинг муддаосини билиб, ўзига қаратиб олмоқчи эди. Абай ҳақида олдинроқ сирлашиб, гапни ҳар томонлама бир жойга қўйиб, ниятларини билишиб юрган ўзи сингари ғаломус-маккорларнинг авзойини билмоқчи эди.

Ўзидан олдин кўчиртириб юборган иккита катта уйда борган куниеқ бир қулун, катта-катта қўйлар сўйдириб, бир гала меҳмон чақирди. У ерга келган кишилари фақат Семей ўязининг саҳродаги бўлисларидан келган тарафдорлари, тилакдошлари эди. Эртасига Қорамўлага йигилган бўлис, бий, бой, барча йўғонлар орасида тонг чоғидаёқ «Тўбуқтилик Уразбой бойнинг» номи оғизга кўп олина бошлади.

Ўша кунни чошгоҳда Уразбой катта бия сўйдириб, ўз уйларининг ёнидан, Аршалининг бўлиси Рақишнинг

овулидан олдириб, яна иккита оппоқ-оппоқ уй тиктирди. Меш-меш қимиз олдирди. Йигит-яланглари ҳоригунча ишлатди. Чошгоҳ пайтида семиз бўз бияни узун сиртмоқ, тор нўхта билан олдириб келди-да, фотиҳа беришларини сўраб, бугун йиғилган кўп дўстларининг олдига кўнда-ланг қилди.

Ёнидаги Тўбуқти устунларидан ёши улуғи Бойғулоқ эди. Ушандан фотиҳа олди. Бўзқашқани сўйдирди. Бугун кечаги меҳмонлар устига яна Семей уездининг шаҳар атрофидаги бўлисларини, Иртиш бўйининг бўлисларини таклиф қилибди. Унинг устига, Ўскамен — Уст-Каменогорск, Зайсан уездларининг шу ярмаркага келган бир қанча устунларини, бой-бадавлатларини ҳам қўшиб чақирибди. Юқори Наймандан келган Қурбон деган бой ҳам бор. Иртиш, Олтой юқорисидан, Қоратой элидан келган Эркежон ҳам таклиф қилинибди. Керей-Матой элининг, Мурын, Сибон элларининг ҳам қанча-қанча мирзалари, тўралари, отоқли аъёнлари айтилибди. Буларнинг ҳаммасини зиёфат қилаётган Ўразбой эди.

Ўразбой бугун ҳам енгилгина кийинибди. Устида ўша оқ тўн, бошида оқ қуён телпак. Лекин ўзи тўрга чиқиб ўтириб оқ оралаган қаттиқ қилли, узун қора соқолини силаб қўяркан, ҳар бир гапни қатъий товуш билан ўзи бошлаётир. Кеча ҳам, бугун ҳам «бу ерга йиғилганлар бир бўлисга яқин халқнинг дов-жанжали, ҳақи-пули, беозор халқнинг ҳиссаси» деган гапларни оғизларига олишмади.

Аслида бу шербешнай беҳисоб халқ, кўп фуқаронинг сон-саноқсиз кўз ёшларининг аризаси бўйича чақирилган шербешнай эди. Ўразбой уйига йиғилган, мана шу ўтирган йўғонларнинг безорилик, ғаломуслигидан вужудга келган қанча-қанча ўғирликлар, баримта босишлар, ҳар хил зўрликлар, одам ўлдиришлар ҳам бўлганди. Лекин қазо билан жазони чеккан буларнинг ўзи эмас.

Қани, энди чин адолат тарозуси қурилиб, халқнинг арзи-доди тингланадиган бўлса, худди мана шу сараланган мирзалар-устунларнинг ўзларидан кўпчилиги жавобгар, айбдор бўлар эди-ку.

Уч уезднинг начальниклари келишади. Семей уездининг ҳарбий жондароли келади. У улуғ қандай буйруқ қилиб келади, буларга маълум эмас. Лекин шундай пайтда бир-бирларини ўққа тутиб бермаслик учун сафларини бирлаштиришаётир. Бўзқашқанинг қони билан, шўрваси

билан тотувлик топишади. Шербешнайни ўз бошларидан соқит қилиб ўтказишади.

Буларнинг гапи бир жойдан чиқса, улуғ қаҳрига олса ҳам, қоғозига илинтира олмайди. Шунинг билан йироқдан кайфиятга боқиб, сирларини билишган кўп ширлатонларнинг ҳар бири Ҳразбойнинг бўзқашқасига эҳтиёткорлик билан қарашни ўйлаб келишган.

Қимиз, овқат устидаги қисқа маслаҳатларида ҳалигидек хупия тугунларини очишмади. Бир уйга йиғилиб бош қўшиб, бир чорадан шўрва тотишларининг ўзини «етарли бўлди» деб билишади. Бу шербешнайда булар бир-бирини ёмонлашмайди. Ярадор ҳам қилишмайди. Аксинча, биттаси илиниб кетадиган бўлса, қолганларининг ҳаммаси бирлашиб, ўшанинг йўлида олишиб, жонбозлик қилишади.

Шундай қилиб, булар бир мўлжалда иш кўриб, бир ёқадан бош чиқаришса, халқнинг ҳақи, кўп мўмин одамларнинг анчадан бери сурғалиб келаётган арзи-доди, ғуссаси, стол тортмасига тушиб, аҳамиятсиз бўлиб, эсга олинмай қолиб кетади. Ҳразбойнинг зиёфатига йиғилганлар эртага келадиган улуғ ҳақида, уларнинг орқасидан келадиган қозоқ тўраси, тилмочлар тўғрисида сўзлашишди.

Энди Ҳразбай ўзининг ғарази, қасдлиги, жоҳиллиги орқасида пайтини топиб туриб, гапни Абай устига кўчирди.

Қунанбойнинг ўғли Иброй тўғрисида бутун Семей бўлиси батафсил билар экан. Унинг гапи, ўғитлари етаётган эллар ҳам кўп экан. Ҳразбой Абайнинг номини даставвал оғзига олганда, зиёфатда ўтирган йўғон-устунлар эмас, хизматда юрган оддий, беозор оқсоқоллар, битта яримта бошқа одамлар шодланиб хотирлашгандек бўлишди. Лекин Ҳразбой гапни тезда тескарисига олиб кетди. Аввало: «Абай улуғ ғазабига олган, хатга илиниб турган киши» деб ўзларини амалдор ҳисоблайдиган, хушомадгўй, мансабпараст бўлислар, тўраларни бир чўчитиб қўйди.

— Семей уезди ғазабига олиб, Абайни шу ерга чақиртириб келди. Область суди уни кўп ишлар юзасидан терговга оладиган кўринади. Яна, айниқса, жондарол маҳкамаси қаттиқ дарғазаб бўлиб, Абайга тикилиб турибди дейишаётир. Шу гал Абай нобуд бўлмай иложи йўқ! Эртага мана шу ҳаммамизнинг олдимизда жавоб

оладиган кўринади деб, жондарол билан ўяз, яъни уезд маҳкамасининг тилмочлари бизга хабар қилишибди!— деди.

Бу гапларига қараганда, Ҳразбойнинг ўзи душманми, холис қариндошми? Қандай кўнгил билан айтаётганини билдирмоқчи эмас. Лекин кейинчалик, бир-икки оғиз гап айланганда, йўғонлар орасида Абай учун ранжигандек вазият олувчилар бўлмади. Аксинча, ҳаммасида ҳам Абайга, унинг обрўй, донғига бахиллиги келиб, ҳасад қилаётгандек бир ҳолат кўринди. Шунини фаҳмлаб, яна баъзиларининг учқунланаётган гапларини эшитиб олгач, Ҳразбой энди ўша гапнинг тагини очди.

Шундан кейин Ҳразбой Абайни оқ подшога қарши деб ёмонлади. Халқни мусулмончилик йўлидан, ота-бобо урфи-одатидан айнатувчи деб ҳам айблади. Қозоқ одати билан ёндашиб келиб, ўзга йўғонлар бугунгача эшитмаган янги бир тўхматни яна ортди. Қунанбой болаларининг ўртасида қолган меросни Абай ўз жигарларига бермай тортиб олибди. Ҳозир шундай зўрлик қилиб ўтирибди!— деган гапни бошлади.

Шунга боғлаб Абайни хасис, тамаъгир, молпараст қилиб ҳам кўрсатди. Ушанга далил қилиб: «Отаси Қунанбой ўлганда юртга ош бермаганини кўрдингми!» деб ҳам юборди. Бу ҳақда йўғон устунларнинг ҳаммаси баравар гапга араллашиб, бир оғиздан Абайни айблашди.

Қимиз ичиб, қизишиб олган сибонли тўралардан бири қўлига дўмбира олиб, динғиллатиб ўтирди-да, бир банд шеър ҳам айтиб юборди.

Салом айтгин Ибройга¹ бўлам² эди,
Қунакамга³ ош бериб сийламади.
Меҳмон қилиб қариндошин рози қилса,
Озгина харажатдан ўлармиди?—

деб, тўхтаганда, ҳаммалари завқ билан хахолашиб кулишди.

Бу тўра Абай сингари, Қоракесек Бўшанининг жияни эди. «Бўлам» деганда ўшани хотирлаб айтганди. Шеър-

¹ Абай демоқчи.

² Холавачча.

³ Қунанбой.— *Ред.*

нинг сўнги қофиясини келиштиролмай «ўлар эдими» деган гапни «ўлармиди» дейишининг ўзини жуда ўринлатгандек қилиб кўрсатди.

Уша бир нўноқ гапини айниқса баланд овоз билан айтиб, ҳаммадан олдин ўзи шарақлаб кулди.

Абайни ёмонлаш йўлида ҳамнафас бўлган йўғонларнинг орасидан бир вақт Керей-Рақиш ўдағайлаб чиқди:

— Шу дейман, отадан бола ортиқ туғиладими-а?— деб, жавоб кутаётгандек ўтирганларга қараб турди.

Кўпчилик «отадан бола ортиқ бўлиб туғилмайди» дейишга мойилдек кўринди.

Рақиш бу кайфиятни англаб, Уразбойнинг райига ром бўлиб ўтириб, Абайни ёмонлаб кетди:

— Қани, шундай экан, мана шу Абай кечаги минорадек бўлган, беҳисоб қозоқ ичида баравар обрўйга эга Қунанбойдан ўзини «ортиқ туғилдим» деб ўтирибди-ку. Отасининг кўзи ҳаётлигида ёқалашиб, юлқилашиб ўтган эди. Улганидан кейин ҳам ўша отанинг обруйи-донғи ошиб кетмасин деб, ўзи тагига босиб ўтирибди. Шунинг учун ош бермади-да! Уша отадан қолган мол-мулкни бошқа ўзи билан тенг ҳақли бўлган жигарларининг каттасию кичигига бермай, жоҳиллик, йиртқичлик қилиб, яна ўзи босиб ўтирибди. Шунинг ўзи ҳам ота билан боланинг ўртасидаги ўтган давр ичида замоннинг айниб, бузилиб бораётганини кўрсатиб турмайдими? Кўзига тупроқ тўлмай туриб, отасига хиёнат қилиб ўтирибди! Яна бу ишларни ҳаддидан ошиб ошкора қилиб ўтирибди!— деди.

Уразбой бу гапни илиб кетди.

— Баракалла, Рақиш тўғри айтаётир. «Беҳисоб қозоқ халқининг ичида сўзларим ёйилаётир, мени танқид қилмайди. Мен нима қилсам ҳам йўл-йўриқ бўлади» деб, қадимдан элнинг бурчи ҳисобланадиган қондасини бузиб ўтирибди. Ёмон-ёмонлик қилса, уни тиядиган қонун бор. Энди мана шундай ўзи «яхшиман» деб чиқиб, ўзи ёмон йўл-йўриққа бошлаб ўтирган, кечаги чин яхшининг бағридан чиққан, халқни бузувчи-фитначига нима чора кўриш керак? Ҳеч бўлмаса, мана шу ўтирган, ўзларингдек эл яхшилари шундайларни орадан ситиб чиқармайдиган бўлса, яхшининг яхшилиги қанию, фазилати қани?— деб, кўп маломатларни Абайнинг устига тўнкарди.

Шунинг билан Бўзқашқага таклиф қилинган ҳамма йўғонларга, улуғ ва мансабдорларнинг ҳаммасига Ураз-

бой ўз ниятини билдириб, уларнинг олдидан ўтиб олди. Унинг эндиги мўлжали бўйича мана шу йиғинда бўлган одамлар билан холи учрашиб, алоҳида-алоҳида сўзлашиб, гапни бир жойга қўйишгина қолди. Бугунги йиғилишнинг ютуғи кўп. Уч, тўрт дуонинг¹ казо-казоларида Абайга ҳомийлик қилиб, унинг ўртасига тушиб, бир оғиз гап қотгудек майил йўқ.

Иккинчидан, эртага Ўразбой бош бўлиб, улукқа арз-чақиқни кўпайтириб берса, шу ўтирганларнинг ичидан кўплари ёлғиз-ёлғиз тергалганда, Ўразбойнинг сўзини қувватлаб чиқиши шубҳасиз.

Учинчидан, мана шу кўп ўлкадан йиғилган бой-бадалатлар орасида Ўразбой найзанинг учи бўлиб кўринишга ярайди. «Ўразбой — бой» деган, Ўразбой — эндиги Тўбуктининг сўз эгаси бўлган бардам-бақувват устуни» деган овоза тарқалди. Унинг устига, Ўразбой шаҳар тилмочларини ҳам порага учуриб олиб қўйган.

Меҳмонларни жўнатиб, кечки салқинда, ташқарида қимиз шопиртириб ичиб ўтирган Ўразбой, ўзи қуриб қўйган тузоқ-домларнинг ҳаммасидан хурсанд, кўнгли тўқ бўлиб ўтирганди.

IV

Қорамўлага Абай худди шу кеч оз киши билан ғовур-ғувурсизгина келиб тушди. Унинг келганидан Ўразбой ўша оқшомдаёқ хабардор бўлди. Илгари Абайга «халқ ҳурмат қилиб, бий бўлиб кетадими», «кунимиз қоладими» деб, бошқа эллардаги мансабдорларнинг кўпчилиги мулозимат қилиб туришарди. Ичларидан душманлик қилиб юришса-да, унинг синовидан, одил қозилогидан чўчиб юришарди.

Шунинг учун Абай борган йиғинларда унга «салом берамиз, кўриб келамиз» деб, келадиган тўралар кўп бўлар эди. Бугун Абай ҳузурига фақат фуқаролардан арзи-доди бўлган кўп одамлар келишди. Мансабдорлар — йўгонлардан бирорта киши келмади.

Сийраккина тўп билан келган Абай, ўзининг озгина ёр-биродарлари орасида биринчи кечани ўзгача тинчлик билан ўтказди.

¹ Дуон — уезд маъносида. — Тарж.

Эртасига туш пайтида уч-тўрт дуоннинг бўлислари, зўравонлари улуғлар тушадиган оқ уйлар томон тез-тез кўз тикишиб қарашиб туришарди.

Бўлисларнинг бўйниларида жез занжирга ўрнатилган катта-катта жез нишонлари бор. Илгари оталари тортиққа олган нишон тақилган чопон, тўн кийганлар ҳам бор. Оталари ўз даврида олган тортиқ тўнларни бугун ўз қадри тушган авлод, наслларнинг баъзилари атайин кийиб олишибди.

Кенг яйдоқ ерда гардиш-гардиш бўлиб давра қуришиб, тўдалашиб туришибди. Бошқа вақтларда қозоқ йиғини доим ўтириб сўзлашадиган бўлса, ҳозир улуққа пешвоз чиққанлари учун типпатик туришибди. Номозда сафга тургандек ноилож туришибди. Норозилик, ҳориб-толганликларини билдирмай, ҳаммаси ҳам чидашга тиришади.

Ўрганиш бўлиб кетган одатлари бўйича улуғлар бу йиғиннинг олдида келишга шошилмади. Бўлисларнинг оёқ устида туриб кутишаётганларига бир соатдан ошган бўлса-да, оқ уйларнинг яқинида юрган чопарлар, қизил телпакли стражниклар, улардан нарироқда турган майда тўралар, ясовуллар қаторида шошилиш ҳаракат йўқ.

Кун қиёмга келган пайтда, Қорамўла ярмаркаси устида қийғос-сурон, чуввос, ур-йиқит-тўпалон кўтарилди. Чангитиб чопганларича юзларча ясовуллар от қўйишиб келишаётир. Қўнғироқлари жиринглаб, катта извошларнинг тройкалари тўп-тўпи билан келаётир.

Худди шу галгидек, турна қатор бўлиб кетаётган катта куч сингари чувалашиб, чопганларича чанг-тўзонни бурқиратиб келаётганларни ҳалиги турган бўлисларнинг кўпчилиги «илгари кўрмаган эдик» дейишди. Бу гал улуғлар дабдаба, даҳшат билан келишаётир. Бош қўшиб келаётганларнинг ўзи ҳам ҳазилакам эмас. Аслида икки-уч крестьян начальниги билан биттагина Ўяз бўлиб, эл ичида бош қўшганда ҳам катта бесаранжомлик бўлар эди. Бу ерга уч Ўяз келди. Уларнинг ҳар бири қўл остида бешдан-олтидан крестьян начальниклари ҳам бор. Ўшанга яраша уларни сақловчи пристав, урядниклар яна ҳам кўп.

Мана шундай уч уезднинг катта-кичик улуги бўлиб, областнинг ҳарбий жондаролини қуршаб олишган. Жондарол бўлса, шу каби юришларда ўзининг донғини ошириб, дабдабани хўп ўрнига қўядиган, уста одам. Шу гал унинг мана шу қозоқ орасига чиқишига бошқача маъно

бериб, область полицмейстер маҳкамаси оддий пристав, урядник, стражниклардан ташқари, бир қанча жандарм офицерларини, алоҳида полицияларини қўшиб юборган.

Тилмочлар билан ҳар маҳкаманинг хат юритувчилари, яна ҳар хил даражали маслаҳатчилар, яширин маслаҳатчилар ҳам кўп эди. Подшоликнинг мана шундай бюрократ, мансабпараст, хилма-хил тўдаси Қорамўладек кичкина ярмарканинг атрофини селдек босишди. Извошларнинг ўзи узилиб-уланиб беш-олти чақирим ерга чўзилган.

Улуғларнинг шунингдек дабдаба билан келиб тушаётганини эшитганда, ўз боши балога йўлиқмаган, аксинча, улуғ билан зимдан, енг ичидан алоқаси бўлган бўлислар билан йўғонлар йироқдан туриб шодланишаётир.

Абай тўдалашиб турганларнинг ўрталиғига келиб, олдинроққа чиқди-да, бўлажак ҳолатни бамайлихотир кутиб турди.

Шундан сал олдинроқ ўз ишининг қай ҳолатда эканлигини пайқамокчи бўлиб, бир таниш тилмоч орқали янги келган Лосовскийга салом йўллади. «Мен билан бир нафас учрашиб кетса экан!» деб ўтинди. Шундан сўнг Лосовский ўзи тушган уйдан лоп этиб чиқиб, қовоғини солганича Абайнинг олдига келди-да, кўп қўпол, кўнгил қоладиган иш қилди. Корпус маҳкамасининг бу кундаги яширин маслаҳатчиси — аввалги Лосовский эмас. Абайнинг устидан тушган кўп арзларни Уязга қўшилиб, Абайга қарпи ишлатадиган нияти борга ўхшайди. Фақат, жондаролнинг қандай қарорга келиши номаълум бўлгани учун, Лосовский ўз сирини дангал очиб айтмади. Лекин шунда ҳам Абайнинг сўраган гапига жавоб бермай, қулоқ ҳам солмай, жеркиб, гапни қисқа қилди-да:

— Ибрагим Қунанбоев, ҳозирча сизнинг ишингиз ёмон, жуда ёмон. Нега ёмон эканлигини мен айтмайман. Чунки, сиз ҳамма нарсани биладиган, билимли, тажрибали одамсиз. Кўп билимли одамсиз! Уша, жуда кўп билганингиздан айбингиз айниқса катта бўлиши мумкин. Менинг сиз билан шундан бошқа сўзлашадиган сўзим йўқ. Кўришгунча хайр! — деб қовоғини очмасдан, орқасига қайрилиб кетганди.

Абай шу учрашувдан кейин ёнида бирга борган Боймағамбет билан Дарменга ўз иши ҳақида шу гал ёмон бўладими деган шубҳага борганини айтди.

— Лосовский думини товоққа солиб қолибди. Бу кунга қадар адолатли, дуруст чиновник деб, умид қилса бўлади-

ган кишининг бири шу эди. Мен эсон-омон юрган чоғимда, анча хуш кўрадиганга ўхшарди. Ҳозир улуғ маҳкама-си тескари қарай бошлагач, бу ҳам бузилиб қолибди-ку,— деб Лосовскийдан жуда кўнгли қолди.

Бор майли-ю ихтиёри катта улуғлар томон оғиб кетган, бошқа одамга назар солиб, диққат қилолмай аланглаб юрган бўлислар Абайни пайқашмади. Яқин ерда турганлардан битта-яримта таниганлари бўлса-да, лабининг бир чети билан сўрашди. «Улуғ», «Улуғ», «жондарол», «Уяз», «Бизнинг Уяз», «Ҳалиги бизнинг...» дейишиб, тинчлана олмай, юраклари ҳовлиқиб юришарди.

Абай яна бир оз туриб, бўлисларнинг ҳалигидек авзойини пайқаган чоқда, улуғлар уйи томондагилар югур-югур қилишиб, ҳаракатга тушиб қолишди. Жез қиличлар, ялтироқ тугмалар, зарҳал погонлар ярақ-ярақ қилиб, бўлислар кўзига ўтдек иссиқ тегаётир. Саф тортиб турган қозоқ бўлисларининг ҳаммаси бир зумда ивир-шивир қилишиб, бир оғиз, ярим оғиз сўз айтишди-да, питирлашиб қолишди.

— Ана, келаётир!

— Улуғ келяпти!

— Уязлар!

— Ҳозир жондарол чиқади!

— Бай-бай! Шу улуғнинг ҳайбати-я!

— Хушомадгўй навкарларини қарачи!

— Кўзнинг гавҳарини олади-ку!

— Қандоқ қилиб, хайиқтириб ларзага солмасин!

— «Улуғнинг саловати босади» дегани шу-да! Орқамгача музлаб кетди-я! — деб, ўзлари бўлис бўлмаса-да, бир йўғоннинг фармонида хушомадгўй бўлиб юрадиган бийлар таскин тополмай юришибди.

Яна бир оздан кейин ясовул, жандарм, урядникларнинг дув чиқишган тўдаси, бўлислар сафининг икки четидан келиб, икки томонга бўлинишди-да, саф тортиб қолишди. Шундан кейин мана шу иккига бўлинган тўпнинг ўртасида кўпдан бери кутиб турилган улуғлар — меҳмонлар кўринди. Катта нишонлар, крест медаллар таққан, кийимлари ярақ-ярақ қилган олифта тўда чиқиб келди.

Олдинда кўкраги керилган, баланд бўйли, сочининг олди тўкилиб, тақирланган, юзини қуршаб олган қўнғир соқолли тўра келаётир. Кўп серсавлат киши. Икки елкасида янги эполет, кўкрагида янги ҳошиялик аксельбант. Белида йўғонроқ қорнини тортиб боғланган камар. Кўк-

рагидан қийғоч тушган чиройли боғичга илинган, қора сув югуртириб ишланган кумуш сопли, чиройли қилич таққан. Бошқа хушомадгўйларнинг ҳаммаси бу улугни олдинга солиб олишган. Унинг орқасидан полковник чинидаги уч-тўрт ўяз келишаётир. Уларнинг орқасидан штатский қора фрак, сюртуклар кийган маслаҳатчилар, чиновниклар қўзғолишди. Бўлислар қаторида «Жондарол! Жондарол!» дейишиб, пичирлаган товушлар шувуллаб ўтди. Қамич бошини ел аста тебратиб, шувуллатиб ўтгандек, қисқагина бир шарпа қозоқ тўпини тугал айланиб чиқди.

— Жондарол!

— Оқ жондарол!

— «Оқ жондарол» деса, дегундек!

— Ўзи ҳам оппоқ, сўлим одам экан-ку! Шижоати ҳам, савлати ҳам келишган экан!— дейишиб, ҳалиги хушомадгўйлар ҳамон тиним топиша олмаётир.

Жондарол жандармлар қаторидан чиқиши биланоқ, ўнг томондан бошлаб қозоқ бўлисларининг нишонли кишилари билан бир бошдан қўл бериб кўришга бошлади. Жондаролнинг чап томон пинжида пилдираб, «Керак бўлиб қоламанми?» деб, паст бўйли, семиз япасқи жўссали, танқа бурун, қисик кўзли қозоқ тилмоч ҳам келаётир.

Даставвал улуққа қўлини чўзган, Керейлардан чиққан бўлис — Рақиш бўлди. Тепаси чўзинчоқ қора элтери тумоғини кўксига босиб, елкасидан ўқ егандек тўсатдан қадди букулиб, икки оёғи титраб, маймашиб кетди. Ўрта яшар киши бўлса-да мадори қуриб бораётгандек, бўғинларини тўхтатолмай қалтираб кетди. Тили ҳам тутилиб қолди. Оғзига келган бор жўялик гапи: «Здрастий, тақсир!» бўлди холос.

Ундан кейинги бўлислардан ҳам ўзини тўхтатиб, эс-хушини йиғиб ололгани бўлмади. Булар ҳам типирчилаб, тумоқлари, телпакларини кўкракларига ёки қоринларига босишди. Эгилишиб, букилишиб қолишди. Бамисоли бир қорин оғриққа йўлиққан кишидек, ҳаловатларидан айрилишиб, худосига ёзиқли бўлиб, пилдирашиб туришибди. Уларнинг ҳам оғизларидан фақат ўша Рақишнинг «здрас-тий, тақсир!» деган гапи чиқди холос.

Жондаролнинг орқасида келаётган тунт юзли ўязлар мийиғларида кулиб қўйишди. Жондарол қозоқ тўдасини оралаб ўртага келди. Шу чоққача «Здрастий, тақсир» дан бошқа бир дурустроқ гап топган қозоқ бўлиси бўлмади. Бирортаси жондаролга ўзларининг отини-кимлигини ай-

тишга ҳам ботина олмади. Бир вақт жондарол Абайга яқинлашиб келди. Унинг бўйнида нишони, эғнида уқали чопони ҳам йўқ. Лекин шаҳар нусхасида яхшилаб тикилган узун пешмат, устидан юпқа симови тўн кийганди. Кўркам юзли, ўйчан симоли Абай ёнига жондарол келганда эркин-бамайлихотир туришдан хиёл бўлсин ўзгармади. Жондарол қозоқлар тўпининг ҳаммасидан бошқача, кўркам симоли бўлган бу қозоқни кўриб, ҳайратда қолгандек, бир дақиқа кўз ташлади. Абайга ҳам бош эгиб, қўлини чўзиб сўраша бошлади. Шу чоқ Абай ҳам саботини сақлаган ҳолда, тарбияли одамларча бош эгди-да:

— Здравствуйте, Ваше превосходительство!— деди. Шунинг билан бирга жондаролнинг қўлини қисиб сўрашаркан: — Ибрагим Кунанбаев! — деб, номини айтиб таништирди.

Аввалига тўхтамай келаётган жондарол Абайдан ярим қадам орқага ташланди-да, ялт этиб қараб:

— Кунанбаев! А-а, ҳалиги ҳалқ ичида ғалаён кўтараётган Кунанбаев сизми?— деди.

Шундан кейин Абай билан иккови бир-бирларига тикилишиб туриб, русчалаб савол жавоб қилиб кетишди.

Абай дарҳол жавоб берди:

— Ҳа, ўша менман, Ваше превосходительство.

— Хўш, сиз нега ундай бўлдингиз?

— Мен курашаман! Сабаби шундай...

— Нега курашасиз?

— Курашиш — ҳаёт қонуни. Дунёдаги бор нарсанинг ҳаммаси кураш орқасида такомиллашади! Менгина эмас, ҳатто, сизнинг ўзингиз ҳам курашасиз, Ваше превосходительство.

Жондарол сал ўйланиб тўхтаб қолди. Яна бир қадам чекинди. Абайни бошдан-оёқ кўздан кечириб, ўқрайиб қараб чиқди. Бир нафас қаттиқ ғазабланди. Бошининг туки тўкилган жойигача қип-қизариб кетди... Шу хил дабдаба билан чиққанида, шунча халқ олдида аллақандай сарройи бир қирғиз ундан тап тортмай, қисилиб қимтинмай жавоб қилаётир. Яна жавоби қандоқ!? Жондарол ўзига маълум бўлган баъзибир чақиқ қоғозларга суяниб, «бу қайсар қирғизни ушлатиб қўйса нима қилади?» деган ҳаёлга ҳам борди.

Лекин унинг ҳалиги гапига яраша тап, муомаласига яраша муомила қилолмай, таппа ушлатиш мана бу халқ олдида очиқдан-очиқ можаро чиқариш, қўполлик қилиш

бўлиб чиқиши ҳам мумкин эди. Шунинг учун энди қаттиқ жеркиб гапирди.

Янада ўқрайиб:

— Сиз нима билан, кимга қарши курашасиз?

— Мен ёвузлик билан курашаман.

— Нега сизни кўпчилик ёмонлайди?

— У ҳам ажаб эмас... Ҳаётда ёвузлик кўпми? Яхшилик кўпми? Менинг билишимча, ёвузлик билан ёвузлар кўпроқ... Шундай экан, уларнинг товуши кўпроқ чиқиши ҳам турган гап...

Атроф жимжит, ҳамма жим бўлиб қолган. Уразбой турган томондан қозоқча ивир-шивир гаплар эшитилиб турибди. «Сўзлашиб қолишди-ку!», «Улуғ бугун қазабдан тушган кўринади-ку!», «Сўзга қулоқ солса, эвини қилиб кетадими?» дейишиб Мўлдабой, Абрали, Жиреншелар шубҳаланиб, ҳаяжон ичида савол беришаётир.

«Уришаётирми?», «Тергаётирми?» дейишиб, гаранг кишидек аланглаб, ёмонлик тилашаётган бўлса-да, шаҳди қайтиб турган Уразбой, тиқилинч қилиб, ўзи сингари русчани мутлақо билмайдиган Жиреншедан жавоб кутаётир.

Жондарол ҳамон Абай ёнида, ҳамон кетмай туриб қолди.

— Сиз шундай дейсизми?

— Шундай дейман, Ваше превосходительство!

— Шу айтган гапларингизни сўз билан, иш билан тасдиқлай оласизми?

— Тасдиқлай оламан деб, қаттиқ ишонаман.

— Ну... кўрамиз! Юринг менинг орқамдан!— деб, жондарол буйруқомиз сўзлагандек бўлди-да, олдинга қараб кета берди. Абай барча қозоқлар қаторидан чиқиб, салмоқли одимлар билан жондаролнинг орқасидан кетди.

Оддий қозоқларгагина эмас, тилмочларга ҳам жондаролнинг ҳалиги энг сўнгги гапи билан муомаласи англашилмай қолди.

Абай «кураш» деган гапни шунчаки айтибгина қўя қолган эмасди. Худди шу дамда ўша «кураш»га ўзи тайёр ҳам турганди.

Шу йўсинда курашга маҳкам бел боғлаб, жондаролнинг орқасидан кетди. Мана бу улугнинг ҳали, сўнгги дақиқада нияти қандай бўлганини Абайнинг ўзи ҳам аниқ билиб, англай олмай келаётганди.

Лекин тез-тез олиб борилган савол-жавобда Абай ўзининг бир неча бор жондаролни тўхтатиб қўйганини энди

хотирига олди. Нечоғлиқ қаҳр-ғазаб билан жазо берса-да, бу улуғ билан олишиб қолмоқчи. Ғазаб ичида қайсарликка кетиб, аҳд қилиб келаётир.

Қаддини тиклаб, кўкрагини кўтариб келаётган Абай, ҳозир бир кўркамлик кашф этган. Қатор турган улукқа қўл қовуштирган хушомадгўй бўлислар ёнидан Абайнинг ўзи ҳам улуғларча гердайиб, қадам ташлаб ўтди. Бу чоқ тўсатдан Абай учун фойдали, ўзгача бир ҳаракат пайқалди. Жондаролнинг қандай мақсад билан Абайни эргаштириб кетаётганини фаҳмлаган киши бўлмаса-да, кейинги бўлислар билан бийлар Абай ёнларидан ўтаётганда бир бошдан унга ҳам ҳурмат билдира бошлашди. Аввало жондаролга таъзим қилишади-да, унинг орқасидан тезда Абайга ҳам қўлларини чўзишиб, хушомад қилишади, улуғлаб, ўтказишади. Лаганбардорлик билан сўз қотишиб: «Мирза, оқ йўл бўлсин», «Обрўй берсин, мирза» дейишиб жилпанглашади. Абай индамай келаётир. Лекин жондарол бу кайфиятни беихтиёр пайқади. Ўзи ғазаб билан эргаштириб келаётган қозоқни бўлислар кўп эътиборли одамдек хушомад қилиб, ҳурматлашаётир. Абай бу кайфиятга ичидан истеҳзо билан боқди. Жондарол уни қўрқитаман деб эргаштириб, энди ундан барча ғаломус йўғонларни қўрқитиб қўйганини ўзи ҳам англамай қолди. Улуғларнинг шу хилда алғов-далғов бўлиб, саросимага тушиши чиндан ҳам кулгили эди.

Жондаролнинг қозоқ бўлислари билан учрашуви мана шу икки-уч минут давомида бир қатордан кўришиб ўтиш билан тамом бўлди.

Жондарол тўдани айланиб чиқди-ю, изига қайтиб, тўхтамай кета берди. Тўпланиб турганларнинг орасидан чиққанда, орқасига қайрилиб Абайнинг келаётганини пайқаркан, ўшанга бир-икки оғиз сўз айтиб кетаётгандек бўлди.

Улуғ кетиши билан Уразбой, Жиреншелар интилиб олдинга чиқишди-да, Абайларнинг орқасидан қараб туришди. Буларнинг шўрига жондарол орқасидаги бошқа йўлдошларига, улуғ навкарларига қарамай, ҳамон Абай билан сўзлашиб кетаётир. Сўнгги бир пайт сирини очса керак эди. «Абай жондарол уйига кирадими, ёки эшик олдида борганда улуғ уни бошқа бир кишисига топширадими!» деган энг сўнгги умид бор эди.

Жиренше жондаролнинг ҳаракатига қараб туриб, икки буклаб олган қамчини билан сонига бир солди. Жон-

дарол ўзи учун қурилган саккиз қанотли оқ уйга Абайни бошлаб кириб кетди. Яна бошқа улуглардан бирор киши бу уйга кирмай, эшик олдида қолишди.

Жиренше билан Ҳразбой кўз олдиларидан ўтган ҳалиги сиртқи кўринишга қараб, ичларидан «иш тамом» дегандек бўлишса-да, ҳамон турган жойларидан кетиша олмади. Икковининг дамлари ичларига тушганича «Нима бўлар экан!», «Нима қилар экан!» деб туришибди. Бир умид, бир шубҳа билан гангиб, жондарол уйининг эшигига тикилиб қолишди.

Орадан бир қанча вақт ўтди. Икковининг ёнига яна бошқа қозоқлар ҳам келишибди. Уларнинг вақтлари чоғ бўлиб, нимадандир шодланиб сўзлашаётган одамларга ўхшардилар. Жиренше билан Ҳразбой барабар қайрилиб ўнг томонларига қарашса, буларни оёқ ости қилгандек кулишиб турганлар Абайнинг одамлари экан.

Улар: Дармен, Боймағамбет ва жотоқларнинг ёш йигити Серкеш эди.

— Душманлар бира тўла тахтага олинди-да, ановини қара! — деб, Серкеш жондарол уйи томонга ишора қилиб, Боймағамбетга яна бир яхши белгини кўрсатди.

Қисик-қисик кичик кўзларини шинграйтираркан, оғзининг таноби қочиб, кулиб турибди. Боймағамбет ҳам ҳозир буларнинг кўзига тушган, арзимаган бир ишга чиндан кўнгил бўлиб, шодланиб гапирди. Дарменни туртиб, оқ уйларни кўрсатиб:

— Анов урядникни кўрдингми, Дармен! Патнисга қўйиб, икки стакан чой олиб кетаётгани йўқми? — деганда, Дармен ҳам севиниб кулиб юборди.

Жиренше билан Ҳразбойнинг бу арзимаган ишдан англашгани ўзларига қаттиқ калтак бўлиб тушди. Иккови ҳам қўл силтаб, қовоғини солганича орқага қайтишди.

Абайнинг уч йўлдоши мана бу душманларнинг бира-тўла тинкаси қуриб бораётганини дарҳол фаҳмлашиб, жўрттага ҳовлиқиб сўзлай бошлашди. Дармен қайрилиб кетаётган иккита йўгоннинг елкасига ўқ узгандек қилиб, улар учун қазодек бўлган хабарни атайин кулиб айтаётир.

— Жондарол Абайни ҳайдатиш уёқда турсин, ардоқлаётир. Устига ўязни ҳам киргазмай, ёлғиз Абай билан ўтирибди. Абай оғамнинг обрўйи ҳамини шундай ошсин! Ҳасад қилгувчи ёвузларнинг қораси ўчсин! — деди.

Шеър билан айтаётгандек, кўп ёвузларга лаънат ҳукмини ўқиётгандек қилиб гапирди.

Уразбой билан Жиренше унинг кўп гапларини эшитиб турган бўлсалар-да, эшитмаган, парво қилмаган киши бўлиб қўя қолишди.

Худди шу чоқ Уразбой, Жиреншеларнинг улуғлар уйига қараб туришганини пайқаб, ҳали жондаролни икки букилиб қарши олган бир-икки бўлис ҳам яқин келишди. Биттаси — сўзамол, сертажанг, кўп уста бўлис — Рақиш эди. Улар Уразбой билан Дарменларнинг орасига киришаркан:

— Хўш, нима гап, бирор нарсани билдиларингми?

— Ҳалиги Абайни қаерга олиб кетди! — дейишиб сўрашди.

Дармен билан Боймағамбет шу орада бир-бирига қараб, секингина ияк қоқишиб, кўзларини қисиб қўйишди. Уша он «қани» деб олишгандек, иккови бири олиб, бири қўйиб, ҳозирнинг ўзида ўзлари тўқиган миш-миш гапни баралла гапира бошлашди.

Жўрттага Рақишлар билан уларнинг нарёғидаги Жиреншеларга эшитдириб, ҳамма гапдан хабардор бўлган, ўшанга кўлириб, шодланиб сўзлаётган кишилардек бир вазият олишди. Аввало, Дармен гап бошлади:

— Ҳа, жондарол шу гал Абай билан келишади! — деган гап бекорга айтилган дейсанми?

— Тўғри, ўша хабар аниқ бўлди.

— «Бошқа қозоқни киши қаторида кўрмайди. Жондарол буёқда бўлислар бор экан дейдиган эмас. Уларнинг нишонини тозининг бўйнидаги боғичдек кўрмайди!» деган гап ҳам тўғри чиқди! — деб қўйиб, Дармен орқасига қайрилди. Кўкракларига нишонларини ялтиратиб турган Рақишларни гўё энди кўрган кишидек хиёл ўнғайсизланган бўлди-да:

— «Бўлис — бўлис эмас. Ҳамма бўлисларнинг улуғи шу гал Абай бўлади» деб, маслаҳатчининг ўзи ҳам айтибди-ку, — деб қўйди. Боймағамбет гапни тезликда илиб кетиб:

— «Жондарол билан кўп сўзлашса бўлади, Абай ҳатто бош бий ҳам бўлади» дебди советник!

— Бу гапинг тўғри. Худди шу бугун Абай ўша уйдан бош бий бўлиб чиқади, мана кўрарсан!

— Тўғри экан-да. Қора қозоқнинг гапи эмас, катта улуғнинг маҳкамасидан чиққан гап бекор бўлгувчи эдими? Кўраётирсанми, ана! Жондарол уйда фаҳат жондаролнинг ўзи билан Абайгина ўтирибди!

— Дамингни чиқарма, гагни бир ерга қўйишаётир!— деб, қайрилиб кетаётиб қарашса, Рақишлар имлаб чақирган уч-тўрт бўлис ҳам Дармен билан Боймағамбетнинг орқасида туришган экан. Ҳалиги гапларнинг ҳаммасини эшитиб туришган экан.

Тинкаси қуриган Жиреншегача яқинлаб келибди. Итдан қўрққан такадек соқоли билан иягини ёқасига тикқанича икки кўзини бақрайтириб қулоқ солаётир.

Дарменлар бўлисларни энди кўриб қолгандек, гўё сир бермасликка тиришаётгандек бўлишиб, гапни тўхтатишди.

Рақиш билан ёшроқ, кўсароқ бир бўлис манави икки йигитга яқинлаб келишиб, ҳалиги эшитган гапларини қайта сўрай бошлашди.

— Ҳой, нима дедиларинг, чироқларим! Абайга улуг шундай хабар юборган эканми?

— Советникдан шундай хабар келган эди дегин! Оббо, бизнинг қозоқ ҳам нодон-да! Уша Абайнинг обрўйини кўролмай, қасдлик қилиб, ит бўлиб юрганлар ҳам бор-ку! Уни сенлар билдингларми?!— деб, шу сўнги сўзни Рақиш чиндан ҳам Дармен билан Боймағамбетга ёқиш ниятида айтди.

Дармен кулиб юборди. Рақиш кечагина Уразбой уйида Абайни кесатиб-муқатувчининг биттаси эди. Энди сал вақт ўтмасданоқ «Шамол шу томонга эсиб қолдими?» деб, икки томонга оғиб турибди. Дарменларни Абайнинг чин тилакдош одамлари деб билади. Ушалар Абайга Рақишни яхши деб боришсин деган ният билан гап ташлаётир.

Уни Дарменгина эмас Жиренше, Уразбойларгача фаҳмлашди. Иккови ҳам қўл силтаб, ранги бир хил бўлиб, қорамтир товлаб кетганича ноилож орқага қайтиб кетишди.

Шу дамларда Абай билан жондарол ўртасида бир қанча зидлашиб, пай қирқишадиган гаплар ўтаётганди. Жондарол кўпчилик олдидаги баъзи бир саволларини такрорлаш билан бирга яна аввалгидек ғазабланиб кетганди. Энди холи жойда Абайга зарда билан даҳшат қилиб, ўшқириб гапирди.

— Қурашаман, курашаман!..— деб, Абайни эрмак қилиб, унинг сўнги сўзларини такрорлади. — Саҳродаги биринчи сорт фитначисиз. Ҳамма бўлислардаги инобатли, улуғлар олдида ишончли одамлар сизга қарши ўтинчлар,

аризалар ёзишган. Ушалар бекорга ёзган эмас. Сиз саҳронинг тинчлигини бузувчи бўлганингиз учун ёзган. Сизнинг ўрнингиз саҳро эмас. Сиз ундан улоқтириб ташланадиган одамсиз. Мен сизнинг ўзингизга ростини айтдирмоқчи, айбингизни бўйингизга олдирмоқчи бўлиб эргаштириб келдим. Яширсангиз, осонлик билан оқланаман десангиз янглишасиз! Яна бугун қўлимда турган далиллар билан ҳозир шу ернинг ўзидан ўн икки соат ичида сизни Семей турмасига юбориб, ундан Сибирнинг энг узоқ каторгасига, қозоқ саҳроси яна қайтиб сизнинг номингизни эшитмайдиган жойга юборсам бўлади. Тўғриси айтинг, сиз саҳрода нима қилмоқчисиз? Нега сиз, биз қўйган ҳамма ҳокимлар билан аразлашиб, олишиб келаётирсиз?

Эшикда жондаролни дастлаб кўрганидан буён Абай унинг симосидан умид этарлик аломат кўрмаганди. Мана бу гапларидан эса ўз бошига тушадиган аниқ хавф борлигини фаҳмлади. Лекин ҳали эшикда, жондаролнинг орқасидан келаётиб, курашишга қилган аҳди ҳамон ўзгармаганди. Сесканиш, чўчиш эмас, бадтар ғазабга тўлди. Ҳозир улуғ унга баджаҳл кўринадию, лекин ақлсиз, ҳовлиқма нарсасига ўхшайди. Феъли-атвор, ақл билан одамгарчилик фазилати, куч билан олишишга келганда, Абай ўзининг жондаролдан анча устун турганини ҳис этди. Вазиятини бузмай, ҳайиқмай жавоб қилди.

— Ваше превосходительство! Мен у кишилар билан сизлар ҳоким қилиб қўйганингиз учун олишмайман. Айтдим-ку, улар ёвуз бўлгани учун олишаман!

Жондарол ер тепиниб, бармоғи билан столни қаттиқ урди:

— Аввало, сиз шу гапингиз учун жавоб беринг! Ҳоким бўлиб сайланган одамларни «ёвуз» дейишга қандай ҳақингиз бор?

— Уларнинг аслида нима эканлигини билсангиз, мен эмас, ўзингиз ҳам ёвуз дейишгина эмас, кўпларига жазо берар эдингиз.

— Шу гапингизга далил келтиринг! Ё сиз, кўп волостной управителларнинг қилмишларига далил келтириб, исботлаб берасизу, шу ишга мени ҳам ишонтирасиз. Ё бўлмаса мен сизни шу уйдан чиқарганда, ёнингизга жондармларни қўшиб, турмага жўнатдираман.

Абай пунда ҳам шошиб қолмади. Уйчан, совуқ назар билан жондаролга тўғри қараб турди-да:

— Хўп, Ваше превосходительство! Фақат кўнглимдаги бор гапни айтдириб, қулоқ солишингизни ўтинам, — деди.

Абай шу сингари бир вазият олиб, шу хилда жавоб қилгандан кейин, жондарол ялт этиб бир нафас унга қараб хийла ўйланиб қолганича, қаттиқ тикилиб турди. Туриб-туриб, кейин анчагача дамини чиқармай, уйнинг у бошидан бу бошига юра бошлади.

Шу пайтда Абай ҳозир мана шу Қорамўлада шербешнай съезд чақиртиришга сабаб бўлган катта-катта дов, жанжалларни, қирғин-қиёматларни, баримта босишларни, катта ўғрилиқ сингари жиноятларни санаб ўтди. Бу улўфнинг Абайни яхши билиши ҳали даставвал учрашган пайтнинг ўзида билинди. Албатта, аввало, у Ўразбойларнинг хусумат орқасида берган аризалари юзасидан биларди. Лекин шугина эмас, мана шу Қорамўлага жўнаш олдидан маҳкамасида шу сафарига керак бўладиган қоғозларни йиғиштириб қараётганда, шу ёз Алмағамбет топширган кўп қоғозлар ҳам кўзига тушганди. Ҳатто кўп қўллар қўйилган приговорлар бир овулнай эмас, бир қанча овулнайларнинг одамлари бош қўшиб, якдиллик билан ёзганликларини кўрсатади. Ҳамма қоғозларда «Ибрагим Қунанбоев» нинг номи қайта-қайта айтилган. Бу аризаларни саҳронинг қадимдан келаётган одатдаги аризалари деб, аввало юзаки қаралиб, сипириб ташланганди. Бироқ русча равон тил билан очиқ, англашиларли қилиб ёзилган илтимос-ариза сатрлари беихтиёр унинг диққатини жалб қилганди. Шунда Абайни қозоқларнинг оқлаши уёқда турсин, кўчган крестьянларнинг берган акти яна Абайнинг жотоқларга ҳомий бўлиб қилган сўнгги иш-ҳаракатининг ўзи ҳам бир ердан чиқиб турибди. Бу ерга жўнаш олдидан шу жиҳатлари жондаролни Абай ҳақида анча тараддудлантириб, қаттиқ ўйлатиб қўйган эди.

Энди Абайни аниқ англаб, унинг фикри, ниятини батафсил билмоқчи бўлганди. Баъзан Абайга саволлар ёғдириб, жўрттага унинг мақсадини, кўнглидаги гапларини очиқ сўзлатадиган йўлларни изларди.

Абай ўз фикрини айтаётир:

— Жиноятнинг ҳаммаси қоғоз юзига тушган сонсиз кўп оғир ишлар бўлгани учун Ўязлар тиялмай, мировой судьялар ҳақиқий фитначи, ёвузларга жазо бера олмай қолди. Энди мана, уч-тўрт дуонинг қанча-қанча бўлис-

лари ўртасидаги тортишувлар областни бошқарувчи маҳкамага ҳам тушди...

Ўзингиз ҳам ўша кўп аризаларга ноилож қўнгил бўлиб, қабиҳлик, ёвузликлар билан курашиш ниятида келиб ўтирибсиз. Жинойтларнинг номини атаб чиқсак: ўғирлик, ёлғон гувоҳлик, талон-торож, одам ўлдириш, катта-катта шайкалар тўплаб бир элдан иккинчи элга бориб, мол талаб қайтиш. Унинг нарёғида ҳар бир бардам, бақувват одамларнинг суяши, ёвузларни ёмон йўлдан қутқазиб, оқлаб олиши, ёлғон ишга приговор ёзиши, хусумат орқасида бировга тухмат ортишлар бор,— шу ишларнинг ҳаммаси устида пора, ғайри қонуний, нотўғри ҳукм, кўп халқни, беозор халқни ем қилиш, беҳад чиқимдор қилишлар бор. Мана, шу сингари ишларнинг ҳаммасини йиғиб келганда ёвузлик деб аталади. Қабиҳлик деб аталади.

«Шу ишларни қиладиган ким?» десангиз, кўпинча эл ичидаги моли кўп, йигити кўп, яна керак деса, қўлида ғазнанинг печати, маҳкамаси ҳам бўлган, ҳар бўлисда ўтирган отоқли ҳоким кишилар. Ана энди барча тиниб-тинчимайдиган, бениҳоят кўп ёвузликлар натижасида молидан айриладиган, ҳақини ололмай қоладиган, адолат тополмайдиган кўпчилик халқ беозор халқ бўлади. «Ҳалол меҳнат билан тинч тирикчилик қиламан» деган меҳнат аҳли ҳалиги бардам, бақувват ёвузлардан доим зўрлик кўриб, тенглик тополмай, жафо чекади,—деди.

Абай бугун бир областни бошқарувчи катта ҳокимга даставвал бетма-бет келиб қолгандан кейин: «Оқибати нима бўлади?» деб ҳам ўтирмади. Халқ номидан улукқа билдириш зарур бўлган, халққа ботадиган ишлар билан беҳисоб муҳтожликларнинг ҳаммасини айтиб қолмоқчи бўлди.

Шу айтган танқидий гапларини, кўпчиликнинг арзи, охи-зори сингари гапларни жондарол англай билса, Абайнинг ким билан ёвлашаётганини аниқ биладигандек туюлди. У ўзини оқлаб ёки ўзи билан олишиб юрган кишиларнинг номини ҳам атамади.

Жондарол Абайнинг сўзларига қулоқ соларкан, бу одамнинг «оддий бир аризаларда, бир хил приговорларда юрадиган қатордаги маккорлардан эмаслигини англади. Шунинг билан сайин ич-ичидан Абайга зидлашиб, шубҳаланиб қаради. Бу қирғиз жондаролнинг саҳрода «учра-таман» деб кутмаган одами. Ўзида «халқ ғамхўри бўла-

ман, унинг гапни гапираман, ҳомийси, курашувчиси бўламан» деган жасорат сезилади. Бир вақт жондарол ўз ичида Абайдан чўчиб ҳам қолди. Мана бунинг айтаётган гаплари ҳалиги «озодлик», «халқпарварлик», «социалистик» ғоялар билан боғлиқ программа эмасмикан?» деб ҳам чўчиди.

Бироқ кейин «у ишлар саҳродан йироқда булиши керак, мана бунингдек қирнинг қирғизига ундай фикр-ғоялар етмаган бўлиши керак» деб бу хаёлига хотима берди.

Шундан кейин Абайни яна гапга солиб, бор сирини очиқ айтдиришга аҳд қилди.

— Қунанбоев, нима учун сизнинг ҳалиги гапларингизда ёмонлаётган одамларингизнинг ҳаммаси бизлар сайлаб қўйган судьялар, волостной управителлар ва ҳар хил эътиборли, инобатли одамлар бўлиб чиқади? Шу билан сиз кимни ёмонлаётганингизнинг фаҳмига брасизми? Бизлар қирғиз саҳросига ҳокимларни танлаб туриб сайлаймиз. Сиз уларнинг ҳаммасини ёмон дейсиз, ёвуз одамлар дейсиз. Ундай дейишингизга сабаб, агар мен тўғри тушунган бўлсам, бошқалардан кўра бўлакча убежденнгиз борлиги эмасми? — деди.

Абайга совуқ назар ташлаб, синчиклаб ҳўмрайганича сўзлаётгир. Бу гапларнинг тагида «элдаги ҳокимлар ёмон бўлса, уларни сайлаб қўйган биз ҳам ёмон бўламиз-ку! Шундай демоқчисан-да?» деган маъно бор эди. Ўзи Абайни айблашга мойил бир вазият ҳам олганди.

Бу пайт — зидлашишнинг чиндан ҳам энг оғир, хатарли пайти эди. Абай айтадиганини айтди. Ичидан «Эндиликда бир хулоса чиқариш ҳокимнинг ўз бурчи» деди-да, худбин, золим улуғ билан ортиқ очилиб, ҳақиқатини айтиб сирлашгиси келмади. Маъволик қилиб бир қараб қўйди-да, кулиб юборди:

— «Ваше превосходительство! Сиз сингари катта ҳоким билан умримда биринчи марта учрашувим шу бўлгани учун, сиз бийлаётган саҳродаги чиндан ҳам оғир аҳволларни айтиш зарур деб билдим. Тўғрисини айтсам, ҳалиги мен баён қилган кўнгилсиз ишларни ёлғиз мен эмас, сўраб кўрсангиз, саҳронинг барча беҳисоб халқи ҳам айтар эди. Сиз билан учрашишда ўзим учун адолатдан бошқа ўтинадиган нарсам йўқ. Мен ҳоким бўламан дейдиган киши эмасман. Сиз бўлсангиз зўр ҳокимсиз, қўлингизда кўп қудратли куч бор. Ёмонлик, ёвузликларни тияман десангиз қўлингиздан кўп ишлар келади. Сизга бўлса,

бизнинг саҳродаги ҳақиқий аҳволнинг кўпи маълум эмас, деб биламан. Ушанинг озроғини бўлса ҳам, сиз билиб кетсангиз экан деб атайин айтдим!» — деди.

Бу гап жондаролга маъқул тушмади. У Абайнинг гапини ёқтирмаслиги устига, ҳали хаёлига келган бир сабаб — баҳона билан Абайнинг ўзини ҳам ёқтирмаётир. Унда қозоқ халқи фақат қўпол ёввойиликнигина биладиган, улукқа омийлик орқасида, мавҳум қўрқинч ичида тобе бўлиш, топинишнигина биладиган ваҳший эл деган тушунча бор эди. Жондаролнинг ўша фикрларининг ҳаммасига мана бу саҳро қозоғи Ибрагим Қунанбоев ўзининг бор жуссаси, кўриниши билан, савияси, фикри билан биратўла қарама-қарши келиб турибди. Русча илмли одамдек сўзлашади. Жондаролдек улугдан ҳайиқмай савияси, тарбияси тенг одамдек суҳбатлашади. Эғнидаги пешмати ҳам жуда чиройли рангда, қиммат баҳо сукнодан тикилган. Уни ҳам шаҳар машиначиси тикканлиги кўриниб турибди. Бу жиҳатлари ҳам Абайни нодон эмас, тенг одам қилиб кўрсатиши жондаролни яна хит қилди.

Шу чоқ Абайга совуқ назар ташлаб ўтирган жондарол эшик томонга боқиб қовоғини солди. Тўрга қарши ўтирган Абай ҳам қайрилди.

Уйда, эшик ёнида тумоғини қўлтиғига қистирган Бозорали билан ўрта яшар, чиройли соқолли, юпунгина кийинган бир рус турган экан... Абай Бозоралининг бу ерда пайдо бўлишига жуда ҳайратда қолди... унинг ёнидаги русни ҳам энди таниди. У, қозоқ тилига уста, семейли соатсоз Сабелей — Савельев экан. Ўзи ҳамиша қозоқларнинг аризасини ёзиб берадиган ўязу бўлис маҳкамаларини яхши биладиган, пасти-баланд улугларнинг отинию, ўзларининг кимлигини биладиган, яна айниқса маҳкамалар қошидаги стражник, урядник, иш юритувчи, тилмоч—ҳаммаси билан яқин таниш, улфат одам эди.

«Кўп адвокатдан Сабелейнинг қўли енгил» деб мўмин, беозор қозоқларнинг ҳаммаси аризасини шунга ёздириб, уни ҳомий тутиб юришарди.

Жондарол устига бостириб кирган арзачиларга ғазабланиш билан бирга, ҳайрат ичида боқди. Биттаси рус, биттаси қозоқ — икковининг ҳам қўлтиқлари тўла даста-даста қоғозлар. Қозоғи новча бўйли, қадди-басти келишган... Чиройлик қўнғир соқолли, оппоқ кенг пешонали, истараси иссиқ, анча хушрўй одам...

Буларнинг орқасида, эшик олдида, унга нисбатан анча

юпун кийимли, арз қилгани келган ёввош одамлар уйга кирмай бошларини эгиб очиқ эшикдан жондаролга қараб туришибди. Ҳаммаси ҳам уйга кирган Бозоралига ўхшаш ўрта яшар, дуруст-дуруст одамлар.

— Бу нима?.. Қимлар? — деб юборган жондаролга, Сабелей тезгина муомила қилди.

— Ваше превосходительство, булар Семипалатинско уездининг ҳар бўлисидан арз билан келган қозоқлар. Буларнинг ҳаммаси ҳам ҳозир сизга фақат битта илтимос билан келишди. Ҳаммаси ҳам приговор олиб келган. Мана бу қоғозлар ўша. «Сизга арзимизни айтиб бер!» деб, менга илтимос қилишди. Ўзлари русча билмаганларидан кейин...

— Арзлари нима тўғрисида? Нима сўрашаётир?

— Булар, Ваше превосходительство, ўзлари учун ҳеч нарсa сўрашаётгани йўқ. Сиздан қозоқ шоири — оқини, халқ яхши кўрадиган одами Ибрагим Қунанбоев ҳақида илтимос қилиб келишибди, — дейиши билан жондарол индамай қоғозларга қўл чўзди.

Сабелей билан Бозорали илдам қадам ташлаб келишиб, қоғозларни жондаролнинг столига қўйди.

Жондарол Абайга кўз қирини ташлаб «шунинг ўзи қилдираётирми» деган хаёлга борган эди, лекин Абайнинг сиймосида қаттиқ ҳайратдан бошқа ҳеч қандай аломат кўринмади. Бозорали бўлса, бу чоқ Абайни мутлақо кўрмаган, ҳеч танимайдиган кишидек боқиб, жондаролга ўз ҳолича уриниб, туртиниб, русчалаб арзини айта кетди. Тили, ҳаракатлари жуда қизиқ кўринган, анча келишган қозоқнинг сўзига жондарол ноилож қулоқ солди. Бозорали бўлса ўзининг янги бир санъати билан Абайни жуда ҳайратда қолдириб, русча сўзлаётир:

— Қирғиз степ слапой тақсир, — деб, узун-узун оппоқ бармоқлари билан бир кўзини босди. — Токмо ўдин глаз ес, он Қунанбоев! Қирғиз степ глухой, тақсир, — деб бир қулоғини ҳам ҳалиги бармоғи билан босганда, жондарол беихтиёр жилмайди. Арз қилиб келган бу қозоқ кўп сўзамолга ўхшайди. Бозорали товушини дадилроқ чиқарди. Бармоғини иккинчи қулоғига олиб борди-да, токмо один ух ес, он Қунанбоев! Он не бойдет, — деди, ўзи бу гапларни Абайни кўрмаган кишидек гапираркан. — Не можно! — деб, бир лаҳзада сиймосида жиддий норозилик акс этганича бош чайқади. — Степ томной, глухой бойдет! — деб яна бошини чайқаб, — не можно! — деди.

Энди Сабелейнинг ўзи ҳам кулимсираб, Бозоралининг гапини русчалаб жондаролга англатмоқчи бўлган эди, жондарол қўлини кўндаланг силтаб аралашмасликка ишора қилди-да, Бозоралига қараб турди. Бозорали сўзи-да давом этиб:

— Қаспадан кубрнатр, нобай шалабек! Наш пиргўар много... много степ послал... много-много степ просит. Наш пиргўар поскай пойдот санату, министр, белий... сарь Степ просит пустит нас министр, Петербор... Сарь... псё пойдом! Тода пойдом!.. — деди.

Гап шу ерга етганда, жондарол яна қовоғини солди-да, Бозорали билан Сабелейга «тушундим, кета беринглар!» деган ишорани қилди. Очиқ чехра билан жавоб қилгани йўқ.

Арзга келганлар орқалари билан юриб, битта-битта чиқиб кетишди.

Бозоралининг ҳалиги сўнгги сўзлари жондаролга чиндан ҳам қаттиқ таъсир қилди. Шу суҳбат устида жондаролнинг Абай ҳақидаги фикри бир неча бор ўзгарди. Энди билса, саҳродаги беҳисоб нодон халқ ичидаги Абайдек ягона одамни жазоласа, унинг оқибати осон гап бўлмай-диганга ўхшайди. Приговорларга қўйилган қўлларга қараганда, буни ёқлайдиган халқнинг кўп эканлигига шубҳа ҳам йўқ. Қанча-қанча бўлисларга нисбатан бунинг эътибори ҳам катта бўлмоғи керак. Қим билади, буни қамасанг, мана бу беҳисоб приговорлар сенатга, подшонинг ўз маҳкамасига ҳам кетар. Бошқараётган областдан кўп ариза тушиши, яна даставвал хизматга келган йили тушиши жондаролга обрўй олиб бермаслиги ҳам мумкин...

Худди шу чоқ советник Лосовский дасталанган бир қанча қоғозларни қўлтиқлаб, жондаролдан рухсат сўраб кирди. Лосовский олиб келган қоғозларнинг ҳаммаси Абайни айблайдиган «дело»лар эди. Жондарол ҳали Абайга айланишиб қолган пайтда, Лосовский ўзи тушган уйга бориб, шошганича ахтариб, «Қунанбаев Ибрагимнинг иши» дейилган аризалар билан уни айбловчи қоғозларнинг ҳаммасини тездан тўплаб олганди. Аслида Лосовский Абайни қораловчи қоғозларнинг ҳаммасини йиғдириб ола келганди. Бу қоғозлар Омскига, корпус маҳкамасига тушган, хусумат орқасида туҳмат ортиб ёзилган чақиқлар. Шаҳардан Лосовскийнинг олиб келгани ҳам, ҳозир жондарол ҳузурига олиб бораётгани ҳам мана шу ўз зиммасига олган ишлар... Ана энди жондарол маҳ-

камасида ва шу ўртада йиғилган қоғозлардан Лосовскийнинг хабари йўқ эди. Уларни жондарол маълум бир сабаб билан Лосовскийга айтмаганди. Ўзига қарашли областнинг ишини бошқа бир чиновникнинг келиб текшириши жондаролнинг мансаб даражасига, улуғлик ҳамиятига тегадиган иш эди.

Шунинг учун Абай ишида у, Лосовскийни жўрттага кўмакка олмади. Бир оздан кейин жондарол фақат совуққина қилиб, бош ирғаб қўйди-да, Абайни ҳам бўшатиб юборди.

Жондарол Лосовскийнинг қандай иш билан келганини англаб, кулимсираб қўйди. Дарҳол буйруқ қилиб:

— Бунинг ҳозир ҳожати йўқ, господин советник! Олиб кета беринг! — деди.

Ўша куни кечқурун жондарол жўнаб кетди. Советник Лосовский уч ўяз билан бирлашиб, эртага очиладиган шербешнай съездини ўтказиш вазифасини ўз зиммасига олиб қолди. Абай масаласини ҳам жондарол шуларга топширди.

Ичидан Абайга қасдлашган бўлса-да, лекин сиртдан унинг обрўидан барча ўязлар билан бирликда ўз маҳкамасини босиб кетган саҳро дов-жанжалларини ҳал қилишда фойдаланиш керак деган қарорга келди. Ичдан ўша ожизлигига ҳам ғазабланиб, бундан буён Абайни Семей шаҳридан, элдан холи жойда яхшилаб эсга олмоқчи бўлиб қўйди.

Ўша куни кечқурун Лосовский уч ўяз билан бош қўшиб сўзлашганда, «эртага очиладиган шербешнайда халқ ишини текширишга эътиборли одамлардан бийлар сайлаб олиш керак» деган гапни айтди. Ўша маслаҳатда халқ ичидан сайланадиган бийнинг биттасига Ибрагим Қунонбоевни тайинлаш керак, деган қарорга келишган эди.

Жондаролнинг бугун кундуз Абайга қилган илтифоти ҳаммага батафсил етиб, аниқ маълум бўлганди. Иккинчи томондан, ўяз Қазанцевга бугун эрталабдан буён Қорамўлага йиғилган фуқаро ўзларининг кўп тилак ва орзуларини маълум қилишганди.

Шуларнинг ҳаммасида ҳақи, пули, ҳалол молларини, ҳиссаларини йўқлаб, арз қилиб келганлар: «Халқнинг дов-жанжалини ҳал қилишга, адолат билан бартараф қилишга халқ олдида эътиборли, ишончли бўлган Абай сингари одамлар бий бўлиб сайланса экан» дейилган эди.

Халқ арзи-додини текширувчи бийнинг биттаси Абай бўлиши шу кеч маълум бўлиб қолганди. Тилмочларга берган поралари орқали ивир-шивирларнинг олдини олиб, билиб юрган эҳтиёткор, маккор бўлислар бу янгиликни ҳаммадан олдин билишибди.

Абайнинг ўзи ҳали бу ишдан мутлақо хабарсиз эди. Фақат унинг ҳамроҳлари бугун ярмарка бошида, арз қилгани келган кўпчилик орасида ўз ҳолларича суҳбатлашиб юришганди. Эрбўл билан Боймағамбет ўша ердан эшитиб келиб, бу ишни Абайга ҳам айтишганида, Абай ортиқча парво қилмади.

Унинг эвазига бир оздан кейин Дармен келиб, энг сўнгги хабарни айтганда, Абай чиндан шодланди.

Ҳозир ярмарка бошидаги Абайга тилакдош бўлган барча халқ ўз ҳолларича шодлик тўйини қилишаётган экан. Булар Абайнинг омон қолганига чин кўнгилдан қувонаётган ҳақиқий, беозор, мўмин халқ эди.

Атайин: «шундай қилайлик, бошлайлик» деган одам бўлмаса-да, халқ ўз-ўзидан йиғилибди-да, бошлаб юборибди. Йиғилганлар орасида Бозорали, Бойкўкшелар бор экан. Ушалар энди Дарменни Абайга юборишиб, «айтиб кел, халқ ичида бўлсин!» — дейишибди.

Абай энди Дармен, Боймағамбет, Эрбўлларни олиб, Қорамўланинг орқасидаги, кун ботиш томондаги ўт-ўланлари сарғиш тортган тепаликка чиқди. Кутилмаганда, катта бир тўйга келгандек кўп халқ йиғилибди. Мана шу ярмаркада бўладиган шербешнайга қанча-қанча арзлар билан, кўп охи-зор билан, йўғини йўқлаб, барча эллар билан бўлислардан келган фуқаро халқ, беозор кўпчилик йиғилишибди.

Буларнинг ҳақиқий, беҳисоб халқ эканлиги, беозор меҳнат аҳли эканликлари кўринишларидан билиниб турибди. Аввало, минган отларининг кўпчилиги ориқ, эти бориб устихонига ёпишган отлар. Баъзилари чўлоқ, баъзилари ориқлигидан туллай олмаган, ёлғиз-ёлғиз уловлар. Эгар-жабдуқлари ҳам эски. Йиртиқ кўрпача билан ёки ўртасидан узилган узанги боғи билан, эски қайиш югани ва жез, қора темир, ҳатто ёғоч узангилари билан ҳам ҳол-авҳолларини маълум қилиб туришибди. Булар орасида духоба кўрпача, кумуш юган, қора сув югуртириб ишланган кумуш қуюшқон деган нарсалар йўқ. Эски тўқимлар орасида бирорта чарм сирилган, ўйиб мовутдан гул босилган тўқим ҳам йўқ.

Бу ерга йиғилган халқнинг кийимлари ҳам юпун, жомакор. Бошларидаги ҳар уруғнинг нусхасида тикилган тумоқлари ҳам эски элтеридан, санг-сангдан.¹ Тумоқларнинг авраси арзон чит, ёки титилиб кетганидан тумоқнинг юнги чиқиб қолган эски латта.

Шу сингари ҳақиқий қашшоқ, беҳисоб фуқаро бугун Абайни ўз ўғлонидек чин қалбдан, шод-хуррамлик билан кутаётир. Буларнинг ҳаммаси Абайни қувонч билан ўртага олишаркан, шодликлари ичларига сиғмай кўришиб, чин кўнгилдан қутлуқ бўлсин дейишаётир. Тепаликда Бозорали билан Бойкўкше отдан тушиб кутиб туришган экан. Абай отдан тушиши биланоқ бу дўстлари қучоқлашиб кўришишди.

Абай ҳазил қилиб Бозоралига:

— Бозаке, жар тагидан олиб чиқдинг-ку. Бу гал мен ўз санъатим билан тўрга баттар ўралиб қолмасам, қутилишим маҳол эди. Сенинг бугунги гапинг барча сўзамол, барча нотиқ адвокатнинг сўзидан ҳам ошиб тушди-ку. Қандай гапирдинг? Бошимни кўкка етказдинг-ку,— деди.

Бозорали йиғилганларга «ўйин-кулги қилинглар, шунинг ўзи Абайнинг омон қолиб келганига бағишланган бир тўй бўлсин» деганди.

Шу орада халқ икки бўлиниб, говрил-говрил полвонларини чиқариб, тўй таомилига мувофиқ кураш бошланди. Отлар саналсин дейишди-да, улоқ чопишга хозирланиб, бир гала отлиқлар саралана бошланди. Ердан танга оладиган, отдан ағдаришадиган моҳир йигитлар ҳам тартиб билан шайлана бошладилар.

Шу сингари ўйин-кулги бошланаётган пайтда, Абай Бозоралидан:

— Қандай қилиб йўл топдинг? Жондаролнинг уйига киришга ким рухсат берди? Қандай қилиб киргизди?— деб сўради.

— Оббо, Семей улуғларининг эшиклари ичида Сабе-лей икковимиз очмаган эшик қолдими?— деб, кейин Абай аниқлаб сўраганда, Бозорали ростини айтди.

Чиндан ҳам жондаролнинг уйига уни киргизиш кимга бўлмасин осон иш эмасди. Устига саҳро қозоғи эмас, Ўз билан чиновникларнинг кўпчилигини киргазмай ўтирган жондарол ҳузурига ариза эгаси Бозоралининг йўл топиб кириши хаёлга келмаган нарсга, мумкин бўлмаган иш эди.

¹ Қўзи терисидан тикилган тумоқ. *Ред.*

Лекин Бозоралининг ростини айтишига кўра, унга йўл очиб берган пул — пора бўлибди.

Жондаролнинг уйини қўриқловчи катта жандарм тўрасининг биттаси билан Сабелей худди бир соат сўзлашиб, икки отнинг хунига баравар пулни қўлига қистиргандан кейингина йўл очилганлигини Бозорали энди билдирди.

Арз қилгани келган кўпчилик номидан қоғозлар ёзиб, тўп-тўп одамларни кундузи Казанцев сингари ўзларга йўллаган ҳам Сабелей экан. Эртага бошланадиган тергов ишига Абайни аралаштирсак экан, деган тилаklarини айтганлар ҳам мана шу тепаликда турган жасур азаматлар экан.

Шу жиҳатларини эшита-эшита ўтириб, Абайлар, аввало, курашни томоша қилишди. Ҳозир курашиш усули, куч-қуввати билан ҳаммани завқлантираётган йирик жуссали, бўлиқ келган қора тўри йигит — Абди. У қаторасига уч полвонни озод кўтариб урди-да, қўлига олган тугунчадаги соврун билан тиржайиб кулганича, Абайнинг ёнига келди.

— Абай оға, ёвлар билан олишганда, шунингдек кўтариб урсин деб, ҳозирги бор кучимни ўзингизга бағишлаган эдим. Сиз учун шодланганимдан йиқитдим. Мана бу ўлжани ҳам сизга тортиқ қилдим! — деди.

Абай Абдини олқишлаб, тортиқни олди-да:

— Ҳа, виждон эгаси бўлган халқимдан шу сингари ақл ҳам чиқади! Олишгани йиқитишни сендан ўрганай, Абди! — деди.

Атрофдагилар кулганларича бу гапни қувватлашди.

Шундан кейин от қўйиб келиб танга олган йигитлар, отдан ағдаришда енгган азаматлар, улоқда ўзиб чиққан, йиртиш олган беҳисоб элнинг Абди сингари йигитлари тортишувда енгиб олган ўлжаларини «Абайга атадик!» дейишиб, чопганларича келишди-да, ҳаммаси ҳам Абайга туттишди.

Бу йиғилиш халқ билан Абайнинг ўзгача бир шодлик, хушчақчақлик, чин кўнгил билан қучоқ ёзишиб топишган йиғилишидек бўлди.

Бу жиҳатини Бойкўкше ўша ердаги йиғинда ўзича баён этиб берди.

Бойкўкше, Абай билан Бозорали сингари ёши каттароқ одамлар орасида туриб, янграган, ширали овози билан кўп бамаъни гап бошлади.

— Эй халойиқ, бу бир бебаҳо йиғилиш бўлди. Чин шодлик, халқнинг беғараз шодлиги. Шундай экан, бир томондан Абай учун қувонамиз! Ўзимизнинг Абайимизни хатардан қутқордик деб қувонамиз. Ана энди мана бу шодликнинг иккинчи бир томони ҳам бор. У ўзимизнинг эл эканлигимиз учун шодланиш, шарафли иш учун бирлашиб, аҳлилик билан тилакдош бўлиб, ўз тилагига етган ҳалол, беозор халқ учун қувонмай бўладими? Бу ҳақиқий халқ йўли эди. Ҳамиша шу сингари халқнинг йўли бўлсин! Омин!— деди.

Бу гапдан ҳамма хурсанд бўлди. Кекса шоирга қўшилишиб, товушларини барала қўйишиб «Омин, омин!» деб фотиҳа қилишди, қувончли кулги, қаттиқ ҳаяжон билан янграётган товушлар эшитилди.

Кечки чой йиғилмасдан Абайнинг уйига ҳеч хаёлда йўқ кишилар кела бошлашди. Булар — Абайнинг ҳам, йўлдошларининг ҳам бу уйда кўрармиз, деб ўйлаган кишилар. Булар: қали кундузи типирчилаб, жондаролни қарши олган, бўйинларига нишон таққан бўлислар.

Ораларида Семей ўзининг беш-олти бўлиси бор. Уларни Рақиш бошлаб келибди. У, ўтган кунни Ўразбойнинг уйида ўтириб, Абайнинг орқасидан кесатиб муқатган, унга қаттиқ ўчакишган бўлисининг бири. Уст-Каменогорск, Зайсан бўлисларидан ҳам уч-тўрт киши келибди. Энди ҳаммалари бир бошдан гўё Абайни ҳозиргина таниб, унинг олдида гўё унга тарафдор бўлишаётир. Советник-советник эмас, ўяз-ўяз эмас. Бамисоли бир «ярлақаса улуғ қилиб, қарғаса ер билан яксон қиладиган» ярим подшо Абай бўлиб қолибди-да. Ҳаммаси ҳам: «Сизга салом бергани келган эдик», «сафарингиз беҳатар бўлсин, дегани келган эдик», «кечадан буён улуғни кутиб, қўл тегмади, бир оз бамайлихотир бўлиб келайлик деган эдик», «сиз билан кўришишни Қорамўлага жўнашдан олдин ўйлаган эдик», «сиз сингари барчага баравар, эл оғаси билан дийдор кўришиш, сарқитингизни ичиш бизлар учун бир ғанимат-ку» дейишаётир.

Ҳаммасининг гапи ҳар хил тил билан айтилгани билан фақат бўямачи, икки юзламачи, лаганбардорларнинг ёмон югурдаклари эканликларини кўрсатарди.

Абай буларнинг бирортаси билан рўйхуш бериб, очилиб сўзлашмади. Меҳмонларга қимиз тортилган пайтда, ўз хаёллари билан тўлғанаётгандек бўлиб турди-да, чуқур маъноли гапларни бошлади.

Ҳеч кимнинг юзига қарамай, ўйчанлик акс этиб турган кўркем юзини хиёл юқори кўтарганича сўзлади.

— Қозоқ деган халқнинг шўри кўп. Беҳисоб йўқчилиги, ғам-ғуссаси кўп. Уша шўрнинг биттаси — ўзини бийлаб ўтирган зўравонлари эмасми? Амалдори, бўлиси, беги билан бийи, хони билан тўраси эмасми? Қуйида улур хўрласа, ҳоким аёздек исканжага олса, уйдан хуриб чиққан итга ўхшаб, эл ичидаги ғаломус, порахўр, турли-туман мансабпараст чиқади. Ёлғизгина ўз манфаати, теги-тахти, бойлиги, амри-фармонидан бошқани, халқ ғамини ҳам ўйлайдиган бирорта мансабдор бормисан? — деди.

Ғазаби ўт олиб, ҳамияти жўш уриб қизишди. Давра олиб ўтирган бўлисларнинг ҳаммасини койиётгандек, нафратли назар билан қараб чиқди. Қалби тўла илҳом. Ғазабли илҳом! Ҳозир ўшанинг учкун ота бошлаган ўтидан бир ажойиб фикр, юксак ғояли гаплар туғиладиганга ўхшайди. Шоирларнинг оташин шоирлик илҳоми билан куйдириб айтадиган қанотли сўзи. У мансаб хусусига аталганди:

— Мансабнинг ҳаммаси ҳам хўрлик эмас, эзгулик учун ўзини қурбон қиладиган мансаб, одамга фазилат бахш этса керак. Сен одам бўлсанг, ундай мансабни ит хўрлигида, улуғнинг товонини ялаб юриб топмас эдинг. Халқнинг ўртасида қадринг ошган, яхши бўлсанг, ундай мансабнинг ўзи сени излаб келиб топса бўлади! — деб келиб, шеър сингари қилиб доноларча катта бир гап гапирди.

— Баланд мансаб — баланд қоя тош. Унинг бошига суръат билан учиб қирон ҳам чиқади, эринмай сурғалиб илон ҳам чиқади. Мана шу ўтирганлар, ўшаларнинг қайси бири бўлдинг? Қирон бўлмасанг, халқнинг учун илон бўлдинг эмасми? — деди-да, қовоғини солганича бошқа сўз қотмай ўтира берди.

Абайнинг гапи бўлисларнинг ҳаммасига, қамчи билан бошларига ургандек, оғир калтак бўлди. Бу гапни тушунмай қолган бўлис бўлмади. Зимдан қасдлашишга уста, чиниққан бўлганлари билан, бунингдек катта, одил қозининг олдида очиқ ҳақиқат йўлида қадам боса олмайдиган ҳарамзода ҳокимлар Абай билан баҳс-жавоб қилишмай, қовоқларидан қор ёғилганича жим қолишди. Кўплари ғазабларидан гезариб, қаттиқ ранжиб, дамлари ичларига тушганича ўтира беришди.

Абай ҳам буларни меҳмон тутиб, иззат-икром қилиш ниятидан йироқ эди. Бир оздан кейин чопонини елкасига ташлаб, Боймағамбетни эргаштириб эшикка чиқди кетди. Бошқалар ҳам тарқалишди.

Эртасига «Абай ўзини кўргани келган, салом бериб чиққани борган бийларни масхара қилибди. Юзига урган-дек айблаб гапирибди!» деган гап чиқди. Лекин бу гапни кўпчилик эшитгани йўқ. Рақиш сингари баъзи бўлислар Абайдан койиганлари учун Ўразбойга арз қилишди.

Ўразбой истеҳзо билан кулганича ўз фикрини айтди:

— Ажаб бўлибди, хўп бўлибди, таъзирингни едингми. Абайпараст бўлислар, сенларга шу керак. Бундан ҳам каттаси керак эди. Сенлар Абайга сажда қилишни қўясанларми асти, ҳали кўп марта йўлларингга ғов бўлади. Ҳали ундан кўпларинг кўп панд ейсан. Қачон айтган эдинг деманглар!— деб, ўзининг ҳам тинкаси қуриган ҳолда сўзига хотима берди.

Шу кунга қадар ҳийлаю макр ишлатиб кўрган қамали билан домларини Абай бир ҳаракат қилишда вайрон-талқон қилиб юборгандек бўлганди. Шунга Ўразбой ҳам ғазабли, ҳам ҳасратли эди. Лекин у, Абайни қулатадиган жар бира тўла йўқолмаслигини айниқса шу гал аниқ билиб, кўриб олди. Абайга қасдлашган бўлислар, йўгон-зўравонларнинг ҳаммаси билан бош қўшиб, оғиз-бурун ўпишиб қолгандек бўлди.

Бугун мана шу Қорамўлада йиқитолмасада, «Абайни ахир олиб бориб бир қулатадиган жарнинг ўртасини топдик» деб ичидан ўшанга умид боғлади-да, шербешнай сиёзининг оқибатини кутиб қолди.

V

Бу йил қишнинг боши одамга ҳам, молга ҳам жуда қулай келди. Декабрнинг ярмига бориб қолган бўлса-да, ҳали қор қалин тушгани йўқ, қаттиқ совуқ ҳам турган эмас. Булутсиз чарақлаган очиқ кунлар кўп бўларди. Қиш аломати яқинда тушган момиқдек қордан ва баъзи кунларда турадиган сал аччиқ аёздангина билинарди.

Қиш кечикиб бошланганидан Оқшўқидаги Абай овули бу йил сўқимни шошилмай сўя бошлади. Омбор, шўшала, донхоналарга Айгерим эртаю кеч қишлик озиқларни жойлаётир. Бир вақт у кулиб қўйиб, Злиҳа билан Боймағамбетга кўнглидаги бир истагини айтди.

— Фақат, саранжом бўлиб олгунча меҳмон камроқ келса эди! Озиқ-овқат қўядиган жойлар, ошхоналар тиқилиб ётганига Абай оғанг қарайдими? Қирқта меҳмон келса ҳам юбормайди-ку, — деди.

Лекин Айгеримнинг истаги бўлмади. Худди ваъдалашгандек, шу бугун қирдан, қуйдан, теварак-атрофдан меҳмон келиб боса бошлади.

Бир гала ўртоқлари билан Бойғабилдан Оқилбой келди. Абайнинг таклифига кўра, сўнгги йилларда «шоир» деган ном олган Керей — Уайис, Тўпайлардан Бейсембой деган шоирлар ҳам келишди. Бу меҳмонлар тушдан буён Абайнинг ёнига киришиб, салом беришиб, тушлик овқатни, чойни ўша ерда ичишди. Ҳозир ёшлар ўтовлар, меҳмонхоналар, қўшни уйларда ётиб турадиган жойларини тайинлашаётир.

Кеча «меҳмон келмаса экан!» деган Айгерим бугун меҳмонларни одатдагидек очиқ чехра билан қарши олди. Майин, ёқимли кулгиси узилмай, уларни қабул қилди. Злиҳага тўғриси айтиб: «Меҳмон келмаса экан деб нима қилар эканман! Айтганимнинг тескариси бўлганини кўрмайсанми. Энди сир бой бермай, қовоқдан қор еғдирмай кута беринглар! Келинларга, қўшниларга ҳам айтиб қўй! Ошпазлар ҳам сўйилган ёш молнинг юмшоқ-юмшоқ, яхши жойларидан кўп-кўп қилиб солишсин. Тайинлаб қўй!» деди.

Бугунги келаётган меҳмонлар билан бирга қизиқ ўйин-кулги, кўнгилли санъат ҳам бирга келишини Айгерим яхши биларди.

Тўғриси, бугун Оқшўқига ўзларининг сўнгги санъатлари, ютуқларини олиб келган санъаткорлар оз эмасди.

Абай келган оқинлардан кун бўйи уларнинг ишларини сўраш билан банд бўлди. Куздан буён Оқшўқида ёзув-чизув билан бўлган Мағаш Африкада, Нил дарёси бўйида бўлган катта бир қаҳрамонлик ишини шеърга олибди. Бераҳм бойнинг мард қулдан тортган сазосини бадийий ҳикоя қилибди. Сўнгги кунларда ўша дoston Оқшўқи, Қўриқ, Киндикти, Шўлпон сингари яқин ерлардаги овулларда кўчирилиб, ёд олиниб тарқалаётганди. Дарменнинг Оқшўқида туғилиб, бундан олдин тарқалган «Энглик — Кебеги»га Мағашнинг сўнгги достони «Медҳад — Қосим» жўр бўлиб тушганди.

Серҳосил кузнинг охирларида кўп шоирларнинг ютуғи бугун шу ерда учрашди. Бунинг сабаби бор эди.

Қорамўладан эсон омон қайтгандан кейин, Абай ўз дўстларининг ҳаммасига ёзда Павлов билан Абиш айтган маслаҳатларни яна эслатганди. Меҳнатга, санъатга ундаш билан бирга, ҳар бир шоирнинг қалбидаги орзуси, шоирлик ғоясини ҳам билганди. Ушанда берилган баъзи бир темалар ҳам бор эди. Гарчи Айгеримнинг хабари бўлмаса-да, бугун келган оқинларнинг ҳаммасига Абай маълум кунларни тайин қилган экан: «Шу йил Оқшўқидаги бизнинг овул сўқим сўядиган кунларда шеърларнингни тамомлаб, ҳузуримга етиб келинглар» деган экан.

Илгарироқ келган шоирлар кундузи иккитадан-иккитадан бўлиб, холи ўтиришиб, ўзаро шеър, дostonларини ўқишди. Бирин-кетин «Энглик-Кебек», «Медҳад-Қосим», «Қўзи-Қўрпеш» сингари дostonларни Абай ҳам кундузи бир-бир эшитиб ўтди. Лекин ҳозирча ҳеч кимга фикрини очиқ айтмади.

Кечқурун ҳамма Абай билан Айгерим уйига йиғилади. Ҳали ҳам келиб етмаган шоирлар бор. Янги дoston, янги шеърлар ҳам шу ерда ўқилади. Дарменнинг шу кечага атаб айтмай юрган бир дostonи ҳам бор эди. У, ўз дostonини бошқа дostonларнинг ҳаммаси ўқилиб бўлгандан кейин ўқиб бериш орзусида эди.

Уша куни кечқурун шоирлар энди йиғилиб ўтиришган пайтда бошқа меҳмонлар ҳам келишди. Булар — Бозорали билан Қўкбой эди. Иккови бугун кечки пайтда шу овулнинг четида йўлиқишиб, бирга келишганди. Абай айниқса Бозоралининг келганига шодланиб, кулиб сўрашди-да, очилиб-ёзилиб кетди.

Бу гал Абайнинг чақириғи билан эмас, бошқа бир иш билан ҳам эмас, Бозорали ўзича Абайнинг ёнида бир оз ўтириб кетиш ниятида келган эди. Абайнинг ёнига шоирлар йиғилишиб, янги дostonларни ўқиб беришади, деган гапни яқинда Эрбўлдан эшитиб, атайин келганди.

Бозорали келиши биланоқ уй ичини ёрқин юзи, ҳазилкулги аралаш сўзлари билан руҳлантириб юборди. Абай уни ўзининг ўнг томонига, юқорига ўтирғизди. Баланд кроватдан иккита ястиқни ўзи олиб бериб, қалин қилиб кўрпача солдирди. Мажлис аҳли ичида ёши улуғи ҳам, Абайга беҳад ҳадрлиси ҳам бўлгани учун, ҳозир ҳамма фақат Бозоралининг оғзига қаради.

— Йўл узоқ, чарчаб келдинг, Бозеке, ёнбошлаб ўтир! — деб, Абай Бозоралининг ёнбошига оқ ястиқларни

ташлаб қўйди. Бозоралининг кўнглидан бир иш ўтиб, жилмайди-да:

— Чарчашнинг хонаси эди-ку, фақат бугун кўрган бир қизиқ иш кун бўйи йўл озиғим бўлиб, чарчаганимни ҳам билмадим! — деди. Уйдаги ёшлар ҳам, Айгерим ҳам энди Бозоралидан қизиқ бир ҳикоя чиқишини кутишди. Абай тегарак хонтахтага тирсагини тираганича гавдаси билан Бозорали томон ўгирилди-да:

— Қани энди, айтмайсанми, Бозим, — деб теварак-атрофдагиларга кўз ташлади, — сени кўришса, қизиқ гап кутиб ўтирадиган ёшларинг-ку булар, — деди.

Бозорали ҳам ноз қилиб чўзмади. Ястиқдан кўтарилиб ўтирди. Катта уй яхши иситилган, тегарак хонтахта устидаги, ёруқ нур сочиб турган чироқ уйни янада кўнгилли қилиб турибди.

Совуқдан келиб, иссиқ уйда яйрагандан кейин, Бозоралининг оппоқ чехрасига хиёл қизиллик югурибди. Ҳали ўзи айтган ҳикоясини бошлаш олдидан Бозорали ёшларга қараб, улардан узр сўраётгандек гапирди.

— Бугунги мажлис шоирларнинг гали эканлигини билиб турибман. Абайнинг ёнида ўтириб, мен ҳам бирга эшитай деб келган эдим. Шундан олдин ҳали ўзим бесабрлик қилиб бошлаб қўйган ҳикоямни айтиб берай бўлмаса, — деди.

Мағаш қистаётгандек қилиб:

— Бозекежон, сиз сўзласангиз шоирлар гапимни олиб қўйди демайди-ку, — деди.

— Мен бугун Чинғизнинг ёнбағридан чиқдим, — деб Бозорали гапини бошлади. — Йўл йироқ бўлгандан кейин, тонг ғира-шира отиб келаётганда отланган эдим. Чошгоҳ пайтида Қўлқайнарга келиб, Жуман овулининг ёнидаги адирга кира берсам, бир тепалик бошида уч ухласанг ҳам тушингга кирмайдиган бир қизиқ тўда турибди.

Қандай тўда десангчи? Тўда деганим — тўртта така билан Жуман турибди. Бир тўп чангалга тўртта такани қантариб бойлаб қўйибди-да, ўзи уларнинг домласига ўхшаб, рўпарасидаги ясси тошга ўтириб олиб оқ таёғини силтаб қўяётир...

Мажлис аҳли бу ҳикоянинг кутилмаган бир ишдан баҳс этишини англаб, тикила бошлашди. Бозорали товушини баралла қўйганича ҳикоясини сўзлаб кетди.

— Шамол эсиб турган эди, мен елга қарши томондан

келдим. Орқасини ўгириб ўтирган Жуман, ёнига келиб етгунимча шарпамни сезмади. Кейин фаҳмласам, Жуман таёғини силтаб сўзлаётган экан. «Э-э, бу ерда Ирғизбойнинг бир катта маслаҳати бўляпти-ку асли...» — деб, Бозорали ўтирганларга бир бор қараб чиққанда, ҳамма дув кулиб юборди. Абай бор гавдаси билан селкиллаб, қиқирлаб кулди. Айгеримнинг нафис кулгиси эшитилиб, ўнғайсизланиб ҳизорганича қаттиқ кулди. Бозоралининг ўзи кулмай сўзида давом этди. — Қўй, бунни ташлаб кетишим Бозорали бошимга уят, гуноҳ ҳам бўлар. . . Ҳеч бўлмаса, оз бўлса-да ақл ўрганай. . . Эндиги қолган Ирғизбойларнинг бу ҳам бир каттаси-ку деб, отимни тушовлаб қўйдим-да, секингина орқасидан бориб, қулоқ солиб ўтирдим. — Кулгисини тиёлмай ўтирган мажлис аҳлига Бозорали эндиги кўргани билан эшитганларини айтаётир.

Бўлган воқиа бундай экан. Жуман қўйда юрган ўғлининг ёнига борса, ўғли мана шу такаларнинг қўйга тинчлик бермаётганидан шикоят қилибди. Такаларга парда бойлашга кечикканлигини энди сезган Жуман, чўпонларга тўрт такани ушлатиб, чангалга бойлатиб қўйибди. Такалар бошларини қуйи солиб шохларини ўхталиб туришибди. Кўзларида айбини билиб турганлик аломати йўқ. Аксинча, бақрайишиб, Жуманнинг соқолига қарашиб, «шунини бир сузсак» деб туришганга ўхшайди. Бу кайфиятни кўриб усиз ҳам жаҳли чиққан Жуман, тўртта такани ёлғиз-ёлғиз ҳам, тўпи билан ҳам койиб, уялтириб ўтирган экан. Бозорали келиб ўтирганда, Жуманнинг узун таёғи аввало бир йўла тўртта таканинг тепасидан ўйнаб ўтди.

— Ҳой, тўрт така, бир қўра қўйга фитна солмадим де-чи, қани, безор қилмадим, деб кўр-чи! Қўй деса асти қўйдиларингми? Худодан, арвоҳдан уялдиларингми? — деб энди катта можаро чоғидагидек тутақиб кетди. Бир вақт таёғи билан тақ эттириб ёшроқ қора таканинг шохига солиб қолди-да: — Қора така, ёшлардан чиққан, тиним билмайдиган фитначи сен бўлдинг, деганда, қора така соқолини селкиллаб, сапчиб отилиб, Жуманга ташлангиси келгандек ҳаракат қилди. Жуман баттар бўғилиб кетди:

— Бунини қара, зўравон ҳам ўзи, ўжар ҳам ўзи? Ёшигина бошидан соқоли ҳам пахмайиб кетибди, Азимбойнинг соқолига ўхшаб, — деди-да, ўзининг ҳозирги хаёлидан завқланиб, хе-хелаб кулиб олди. Дарҳақиқат ҳозир

унинг кўнглига қаёқдаги бир тасаввур, қизиқ хаёл келибди. Азимбой дейишгина қолган экан. Ундан уёғига такалар така бўлмай, бир бошдан киши бўлди қолди. Қора така Азимбой бўлганда, шу таканинг отаси сариқ така қатор турганди, уни Жуман ўша он Такежон қилиб олди. Унинг нарёғидаги маккор кулранг такани — Жиренше деб, энг сўнгги, шохи типпатик, бўйни йўғон баджаҳл зўравон такани — Ҳразбой деб қўйди.

Жуман билан такаларнинг шундан кейинги суҳбати Бозоралига чиндан ҳам бир қизиқ томоша бўлиб кўринганди. Азимбойдан бошлаб Такежон, Жиренше, Ҳразбой бўлган такаларнинг парда тутилмаган ҳолдаги бесабр, инсофсиз бебошлиги теришиб саналди. Ҳаммаси ҳам тинч юрган қўй-эчкиларни эртадан оқшомгача қирқ бўлак қилиб, тирқиратиб, тўс-тўполон қилар экан. Ўша қилиқларини юзларига солиб, Жуман яна бир марта қаддини ростлаб олиб, гапириб кетганда, Ҳразбой, Такежон, Жиренше, Азимбой — ҳаммаси бирлашиб халқ тинчлигини бузганда, ёлғиз Абайга қарши қасдлик қилиб юрганларига кўчганди. Жуман бир нафасга ўзини Абай фараз қилиб, ҳам тўртта такани айблади: «Халқнинг қарғиши гардонларингда... Мен беозор одамларни йиғлатма, халқ ичида фитна кўтарма деганим учун сенларга ёзиқлик бўлдимми. Лекин халқнинг кўз ёшига қоларсан!» — деб ҳам қўйди... Шуни Бозорали неча хил оҳангга солиб, жуда моҳир, ўйноқи артистдек айтиб берганда, тингловчилардан кўпчилигининг ичак-бағри узилиб, ўзларини тутолмай хахолаб кулишди.

Баъзилар товушларини чиқаролмай, кўкарганларича қотиб кулишди. Абайнинг ҳам кўзларидан ёш чиқди-да, кулгидан тинкаси қуриб, Айгерим иккови бир-бирига суянишиб кулишди. Бозорали ҳамма гапни айтиб бўлди-да, кейин:

— Етмиш беш ёшга киргунча эзмалана-эзмалана, ниҳоят, шу сингари ақл топган Жуманни кўрганим йўқ. Худо ҳақи, бу гап қайси бир Ирғизбой эришолган гап?... — деб ҳикоясини тамом қилди.

Оқилбой ҳикоя охирига етмай қолди-ку, деган хаёлга борди-да:

— Сизни Жуман кўрмай қолдими ўзи? — деб сўради. Қолган гапни Бозорали қисқа қилди.

— Сўзи тузалиб, бутун фикри англашилгандан кейин, елка томонидан йўталиб юбориб, ўрнимдан тура қолдим.

Шунда ялт этиб қараб, мени кўриши биланоҳ ўнғайсизланиб қолди-да: «Ҳа, Қовменнинг муғомбири, сени ким чақирди?.. Сен қаерда эдинг?» деб шубҳаланиб қолди. Хижолат тортмасин деб, сир бой бермадим. Лекин, шошиб қолдими, билмадим, тезгина ўзгариб, яна ўша бемаъни эзмалигини башласа бўладими! Юлиб олгандек қилиб: «Ҳой, сен кўпни кўриб, кўп нарсаларни билгансан-ку. Анови турган Дўғалангнинг қоя тошини кўраётирсанми, ўша, сенинг билишингча, неча пуд келади, шуни бир айтиб бер-чи!»—деб сўради.

Ўтирганлар бу гапга яна дув кулиб юборишди. Бозорали ҳикоясини давом этдира берди.

— Оббо Жумака-ей, худди шунга ақлим етмай турибди. Ўзингиз билмасангиз... Кайдам... Ўзингиз айтиб кўринг-чи,—деган эдим, «мен билсам, кўз тарози — кўнгил қози. Мана шу Дўғалангнинг чўққиси беш минг пуд деса бўладими.» Шундан кейин сонимга бир урдим-да, отимга қараб кетдим,—деб Бозорали ҳикоясини тутатди.

Дўғалангдек тоғнинг оғирлигини ўлчаш, уни беш минг пуд дейиш қандай бошга келадиган, бўлмағур хаёл эканлиги ёшларни яна бир қанча ҳазил-аскияга етаклаб, кўп кулгини узлуксиз давом этдирди.

Айгерим билан Злиҳа чой ҳозирламоқчи бўлишган эди, хонтахта атрофига ҳамма бирдан сиғмайдиган бўлгандан кейин, Абай хонтахтани олдирди. Гиламга узун катта дастурхон ёзилди. Кенг уйда ўтирган кўп меҳмонлар энди барабар давра қуриб, дастурхон атрофига ўтиришди-да, чой ича бошлашди.

Кўкбой чойни бошқалардан олдин ичиб бўлган эди. Шуни фаҳмлаган мажлис аҳли теварак-атрофдан секин-секин «достон бошланса» деб илтимос қилиб қолишди.

Бозорали шундай пайтдаги одатидан қилиб, дўмбирани олди-да, Кўкбойга тутди.

Шундан кейин тивгловчиларни кўп ўтинтирмай, Кўкбой ўз достонини куйлай бошлади. Бамайлихотир ўтириб ичиладиган чой йиғилмаганди. Бироқ катта самоварни янгилаб келгани олиб кетишганда, достонни давом этдиришнинг хонаси эди. Кўкбой бир қанча вақт достонини куйлаганда, Облайни мадҳ қилади. Энди самоварни яна олиб кирилган пайтда, Облайнинг наслларига кўчиб, ўшаларни мақтай бошлаган эди. Худди шу чоқ Бозорали Кўкбойнинг сонига урди-да, «тўхта-чи» деяётгандек ишо-

ра қилди. Қўкбой Абайга қараган эди, анчадан буён қовоғини солиб, эшитаётган Абай ҳам тўхташини маъқул кўргандек, бир вазият олди.

Қўкбой ноилож тўсатдан жим бўлиб қолди. Энди Бозорали гапни илиб кетди:

— Олдин гапирди деб айбга буюрманглар, йигитлар. Шу ерда мендан бошқа ҳамманг, бошлиғинг Абай бўлиб шоир экансанлар. Энди, Хўжа Насриддин айтганидек, «шунча товуққа бир хўроз ҳам керак эмасми!» Кўп айтувчига бир тингловчи бўлсам, фикримни айтай,— деб Қўкбойга совуққина қараб қўйди.

Абай Бозоралининг бу гапини маъқул кўриб, айтишини ўтинди.

— Айтсам, Қўкбой «улуғ» дединг, «асил хоним» дединг, «арвоҳингдан айланай» деб ҳам ялвораётирсан. Ниҳоят, Облайдан ўтиб наслига ҳам сажда қиладиган кўринасан. Тўғрисини айтсам, бунинг менга ёқмайди, Қўкбой. Мана шу хон-султонларни кўмсаб, мақтаб, қанча-қанча нодон оқинлар ҳам ўша замонларнинг ўзида эскиртириб бўлган эди-ку, Абай?! Биз Абайнинг гапларини эшитгандан кейин, шуни унутсак дуруст бўлмас эдими, дидимга ўтиришмайди, негаки, кўнглимга ёқмайди. Қани ҳақиқатни ўзларинг айт-чи! — деб, Бозорали Абайга қаради.

Ўтирганлар мана бу танқид бошлангандан буён чой ичишни тўхтатиб, диққат қилиб тинглашаётган экан. Абай Бозоралининг сўзини қувватлаб, ўйланиб ўтирганича бош ирғаб қўйди-да:

— Шу гап ҳақиқий, одилона гап. Айтиб қўйганимиз бўлсин, айтмаганимиз бўлсин, ҳаммамизга ҳам етарлик танқид экан,— деб ўйлаб ўтириб Қўкбойга совуққина назар ташлади-да: — Қани, Новрўзбойлар кўпларнинг шўрини қуритган эди. Ўша беомон, шафқатсиз, безориликлари учун ҳам одилона жазога учраган эди. Кўпчиликка жафо солгани учун кўргилигини кўрган фитначи, бебошлар эди. Айниқса, ўша одат учун ордоқламасанг ҳам бўлар эди! Қозоқ русни қирди, деб яна янги Ҳазрат Алини топмоқчи бўлибсан. Уни беҳисоб қозоқ халқининг ҳомийси сифатида кўрсатмоқчисан. Елғон! Ҳаммаси ҳам ёлғон! Кўз алдовчи бўёқлар! Қозоқнинг ғамхўри эмас, аксинча, ўша қозоқни, халқни сотган сотқин, озгина тўда, хиёнаткор тўда. Хон-султонларнинг ҳомийси эди. Бу кунларда, бугунги нассларда қозоқни русларга ёвлашти-

рувчи одам қозоқ халқига дўстлик қилмайди. Ўша русларнинг чин фазилатларини нечоғлик билиб, ўзи учун янгилик бўлган билим-маърифатини тез ўзлаштирамагунча, қозоқнинг кўзи очилмайди. Бундан бошқа юксалиш ҳам, бундан бошқа ҳақиқат ҳам йўқ. Мана бу дostonнинг ҳам ёлғон, ҳам нотўғри. Менинг умр бўйи тутган йўлимга бутунлай қарши, тескари йўлдаги дoston бу. Шундай демасликка чора йўқ,— деб Абай ғазабли дағал товуш билан сўзлаб, Кўкбойдан беҳад норози бўлган ҳолда сўзини тамом қилди.

Энди чой бутунлай ичилмай қолганди. Уйдагилар, Абайнинг энди айтадиган фикри қай йўсинда ривожланишини кутиб ўтиргандек, жим қолишганди. Абай ўйла-ниб ўтириб, энди бамайлихотир сўзлай бошлади. Ҳозир оқариб кетган бўлса-да, сиймосида ҳаяжонли қизғинлик акс этиб турарди.

— Қаҳрамонни, қизни-ғўзални, интиқ-ошиқни топиб-санлар! Шеръларинг ҳам, сирларинг ҳам оз эмас, орзуларинг ҳам янги!— деб сўзини бошлади. Бугунги барча дostonларнинг ҳаммасини назарда тутиб гапирди.— Ёзарсанлар... Езинглар. Лекин бу оз! Оз — деди қаттиққина қилиб.— Ишнинг сўзи эмас, тушнинг... Ширин тушнинг сўзи... Сенларгина эмас, менинг ўзим ҳам етмаган жой, ёзмаган оҳи-зор бор. У — бу кунларда, худди шу кунларда қошингда, беҳисоб элнинг бошида турган ҳол. Қоронғулик — омийлик кулгили бир нодонлик, жоҳилона жабр-зулм... Кўпчиликни ғам-ғуссага кўмган хўрлик!... Ҳаммаси ҳам адир-адир бўлиб олдда ётибди. Халққа борадиган йўлни, истар орзусини, кураш усулини билдирганимиз йўқ. Рус халқининг юксак ғоя эгаси бўлган одамлари, жасур-азамат ўғлонлари мана шу йўлни топиб, халққа кўрсатиб келаётир. Шу йўлда олишиб, жонини фидо қилаётир. Бизлар бўлсак тўқликда, тинчликда сайраётган кўнгил очарлармиз. Бизлар курашувчилар эмасмиз. Курашга чақирувчилар ҳам бўла олмай келаётирмиз. Эндиги кучни ўшанга сафарбар қил! Урнакни рус азаматларининг худди шу кунги илғор фикридан ол, демоқчиман!

— Ҳозир гапни шунинг билан тўхтатди.

Ешларнинг ҳаммаси англади. Абай бирорта шеър, дostonни маъқул кўрмади. Кўкбой дамини чиқармай кўпчилик ўртасидан турдида: «Бошим оғриб турибди» деб чиқиб кетди. Эшикдан чиқиб кетаётганда, гупчакдек йў-

гон елкасига қараб туриб Абай унинг хафа бўлиб кетаётганини англади. Шунга кўра, ўзининг ҳам зардаси қайнаб кетди.

Қовоқлари очилмай қолган шоирлар ичида энди тоқати тоқ бўлаёзиб ўтирган Дарменгина бор эди. Ҳозирги кучли танқидий назарлардан хавфланаётган бўлса-да, жасур, ўктам кўнгли ҳайиқмаганди. Уша мадад бўлди-да, Дармен Абайдан илтимос қилди.

— Абай оға, танқидий жиҳати тўлиқ бўлиб, айтган ердан чиқади демайман, лекин менда янги бир дoston бор эди. Ўзини ҳали инсон боласига ўқиб берган эмасман. Ўшани эшитиб, танқидий назар билан муҳокама қилиб берсаларингиз қандай бўлар экан!— деди.

Абай Дарменга ялт этиб умид билан қаради-да:

— Ўқичи, сен ўқиб кўр-чи! — деди.

Шундан кейин юзи ҳаяжондан оқариб кетган, қуюқ чиройли мўйловлари эндигина сабза отган, кўзлари ўтли, қарчиғайдек жасоратли шоир йигит жадаллаб ўз достонини ўқий бошлади. Мажлис аҳли Абай сингари диққат қилиб қулоқ берди.

Бу дoston бошланишидаёқ шу уйда ўтирганларнинг ҳаммасига таниш қўнисларни, қишловларни атаб келиб, Шуйгинсув, Азбергенга юз тутди.

Қорли довули қақшатиб турган беомон кун, совуқ куз бугун кечқурун фалокат олиб келаётир. Кўк саҳнини қоплаган қора булутлар аллакимга офат ҳайдаб келаётир. Зўрлиги билан қабихлиги кучли бўлган бой овули ҳамон бўз уйни паноҳ тортиб ўтирибди. Уша овулнинг четидаги кулбада озиб-тўзган, касалманд она бағрида икки гўдак кийимсиз қалтирайди. Улар Асан, Усен... Оҳ-зор чекаётган кекса, шўрли эна — Ййс. Кун бўйи бой молининг кетида юриб совқотиб, титраб қайтган азамат Исо!.. Уша кеча кучайиб кетган довул, изиллаган совуқ кулба, титрашган оч-яланғочлар, беозор, бегуноҳ оила... Шафқатсиз жоҳил бой билан қобондек ўжар, йиртқич бойвачча. Исонинг калтакланиши. Йўқолган қўй... Унинг кетидан кетаётган Исо... Унга ўчакишгандек, қақшатиб қутираётган довул, қор аралаш совуқ ёмғир... Ундан кейин бўри... Бўрилар!... Исонинг мардлик жасорати, ботирлик ғайрати... Жонталаш!.. Сўнгги эркак бўри билан яккама-якка кураш.

Шоирнинг сўзи шу жойларга кўчганда, мажлис аҳли дамани ичига олиб, жим бўлди. Эриб қулоқ солди. Фақат

онда-сонда хўрсиниб, чўчиб пичирлаётган Айгеримнинггина товуши чиқиб қолади.

Ёш шоирдан чиққан, сира ҳам хаёлга келмаган бу янги достоннинг барча ҳаяжонлик тўлқинлари барча одамларнинг кечагина ўзларини ғам-ғуссага кўмган аламли доғларини янгилаб юракларини янада сиқиб юборгандек бўлди.

Моҳир шоир олмосдек ўткир сўздан, оташин ҳисдан қудратли шеър яратиб, мафтун этиб бораётир. Азамат Исо, қимматли ўғлон, мардлардан мардининг қўлидан келмайдиган маҳорат кўрсатди. Нега кўрсатди? Ким учун кўрсатди! Хасис, аяшни билмайдиган, мард-азаматнинг қадрига етмайдиган душман учун кўрсатди, эссиз азамат!.. Исо бетоб... Дарди қаттиқ, болалар даҳшатда. Она оҳи-зор чекади, ёри дард тортади... Уй аҳволи... Оила оч... Исонинг кўкси тўла армон, битмас-туганмас армон. Зор қақшаб онам, етим бўлиб болам, тўшак тортиб ёрим қолаётир-а! Одам ҳам эмас, йиртқич бўрининг ини оғзида қолаётир-а!..

Шу жойга келганда, Айгерим йиглаб юборди. Елғиз Айгеримгина эмас, Абай ҳам кўзларига ёш олган, Дарменнинг кўзларида ҳам ёш кўринганди. Алаҳлаш... Бўри... Бўри эмас, олишаётган Азимбой. Шунинг билан зўр қалбдаги кучли ўт сўнди... Кетди асл ўғлон!.. Зор йиглаб қолди қўш етим Асан, Усен. Виждони бўлганга, ҳайвон эмас одам ўғли бўлганга, оғага ўтинчга тўла жовдираран кўзларида заиф умид билан боқиб қолди шўрликлар!..

Шундан кейин Дармен достонини тугатмай, рўмолчасини кўзларига босганича ёш тўкиб ўтирди. Ҳамма жимжит. Гўё чиндан ҳозиргина дунёдан ўтган Исонинг бошида ўтиргандек мотамда... Ҳамма ғам-ғуссага ботган... Абай ҳам икки кўзи ёшга тўлганича бошини қуйи солган. Нафаси қалтираб чиқиб, оғир-оғир хўрсина беради. Борлиғи, кенг кўкрагигача қалтирайди. Анчагача шу таҳлитда ўтиргандек мотамда... Ҳамма ғам-ғуссага ботган... қисқагина сўз қотди.

— Некрасов, мана бу Некрасовнинг видоси. Рус халқининг чин оҳ-зори билан армон-ҳасратда ўтётганларини кўрсатган Некрасов кўнглимдан нари кетмайди. Бунга мен эришган эмас эдим... ўзим эришмасам, етолмасам, ўшанга етгувчи, ўшани топгувчи бўлса дер эдим... Оқ йўл бўлсин, жигарим, Дармен! — деди.

Абай Некрасовни ҳозир шунчаки тилга олган эмасди. Овул қистовга жойлашгандан буён Абайнинг ўзи Некрасовга ўзгача кўнгил қўйиб ўқиётганди. Яна мана шу куз кунларидан бирида, холи ўтирган чоқларида Дарменга ҳам Некрасовнинг бир неча шеърлари, достонларини гўзал ҳикоя қилиб, чевар тил билан айтиб берганди. «Деҳқон-фуқаро халқнинг ҳаётидаги ҳақиқатни, кўнглидаги норозиликни, қайғули ҳолларини тасвирлашда энг зўр ўрнак берадиган шоир мана шу» деб таъриф қилганди.

Ўша кунларда Дармен борлиғи билан берилиб, Абайнинг сўзларини тингларкан, кўнглида Исо тўғрисида яна бир марта қизғин, иссиқ ҳаёл тўлқинлари жўш уриб кетганини сезганди. Дамини чиқармай, ўйланиб ўтирган Абайнинг бир оздан кейин ҳаёли уйғонди. Кўнглига оталик, шоир оғалик ҳисси билан бир бошқача тасаввур келди.

— Қаҳратон аёзда, ёлғиз баланд қояда, қуруқ тош устига тухум қилган олғир қирон, она бургут... Халқ шундай деб афсона қилади, тўқсон тушганда она қирон ўша тухумларни қилиб қўйиб, қиш бўйи бағрига босмай кутар экан. Ўшанда қиш совуғига дош беролмай, битта тухум ёрилади, иккинчиси ҳам ёрилади, учинчиси ҳам ёрилади. Омон қолса, биттасигина қолар экан. Иссиқ, яшнаган кунлар келганда, ўша қолган биттасини, ёлғизгинасини қирон она бағрига босиб бола очар экан. Баъзи йилларда биронта тухуми омон чиқмай, батамом ёрилиб, она қирон умидини узаркан-у, бола очмай ўтар экан.

Абай энди бир нафас халқи билан ўзини ҳам ўша онадек ҳис этди. Бунинг ҳам теварак-атрофида шундай аҳвол йўқми? Беомон ҳаёт совуғига дош беролмай ёрилаётган тухумлар озми? Ёрилган тухумнинг биттаси — анави Шубор бўлса, у ёрилибгина қўймай, атрофига чирик, ифлос дард ҳам тарқатиб, ўлакса қуртини кўпайтириб ёрилганга ўхшайди. Яна бир тухум — ҳалиги кетган Кўкбойми? Ҳеч бўлмаса, мана бунини эшитмади ҳам. Узоққа бормайдиган, ёриладиган тухум аниқ ўша. Мана бу ўтирганлардан, қолганлардан ҳам қанча-қанчаси насл бўлмас... Ёрилар ҳам, битар ҳам! Фақат ягона орзу, ҳеч бўлмаса биттаси... Биттасигина бўлса, қолса дер эди она кўнгли! Энди ўша биттаси — мана шу Дармен бўлармикин? Шукку! Орқамдан мен етолмаганга етиб, мен истаган ерларни истаб, учарсан олисга! Етармикансан ўша яхши ерларга?

Мен учган ердан нарига учадиган бўл! Мен билгандан
ортиқни бил, кейинги халқнинг кўрадиган бахтиёр ҳаёт-
манзилини кўзла! У ўша, сен бугунги ҳаққониятни қал-
бинг билан кўра билган манзилда!
